

Újratervezés

Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben

KUTATÁSI JELENTÉS A „HÁZTARTÁSOK ÉLETÚT
VIZSGÁLATA” (HÉV) ALAPJÁN

SZERKESZTETTE:
KOLOSI TAMÁS–TÓTH ISTVÁN GYÖRGY

Budapest, 2008

Jedlik Ányos program

A projekt a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal támogatásával valósult meg.

Szerződésszám: B2-2006-0005 sz.

KUTATÁSVEZETŐ: TÓTH ISTVÁN GYÖRGY

TUDOMÁNYOS VEZETŐ: KOLOSI TAMÁS

A kutatás tudományos tématanácsának tagjai:

**KOLOSI TAMÁS
LENGYEL GYÖRGY
RÓBERT PÉTER
RUDAS TAMÁS
SIK ENDRE
SZÁNTÓ ZOLTÁN
SZIVÓS PÉTER
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY**

Kutatási asszisztensek:

**PÁTHY-DENCŐ BLANKA
HUDOMIET PÉTER**

Adatfelvételi vezető:

BALOGH ANIKÓ

Olvasószerkesztő:

SÍK JÚLIA

Borító:

LÁSZLÓ ZSUZSI

TÁRKI Társadalomkutatási Intézet Zrt.
1112 Budapest, Budaörsi út 45.
Tel.: 309 7676, Fax: 309 7666
E-mail: toth@tarki.hu
Internet: www.tarki.hu

TARTALOM

Bevezetés (Kolosi Tamás – Tóth István György)	7
RENDSZERVÁLTÁS, NYERTESEK ÉS VESZTESEK	11
1. Nyertesek és vesztesek: intragenerációs mobilitás a rendszerváltás évtizedeiben	
(Kolosi Tamás – Tóth István György – Keller Tamás)	11
1.1. Bevezetés.....	11
1.2. A négy nemzedék.....	12
1.3. Az egyenlőtlenségek dimenziói	14
1.4. Foglalkozási és munkaerő-piaci státusz szerinti változások	16
1.5. Az anyagi életkörülmények változása	20
1.6. Az anyagi-jövedelmi helyzet alakulásának okai (nyertesek és vesztesek)	27
1.7. Összefoglalás.....	37
Irodalom.....	39
Függelék.....	41
AZ ALKALMAZKODÁS TEREPEI.....	51
2. Foglalkozási turbulencia Magyarországon, 1992–2007 (Róbert Péter)	51
2.1. Bevezetés.....	51
2.2. Korábbi elemzések, magyar eredmények.....	52
2.3. Foglalkozási turbulencia nemek szerint, 1992–2007.....	53
2.4. Foglalkozási turbulencia iskolázottság szerint, 1992–2007.....	54
2.5. Foglalkozási turbulencia a munkapiaci részvétel szerint, 1992–2007.....	57
2.6. Foglalkozási turbulencia az ágazati különbségek szerint, 1992–2007	59
2.7. Összefoglalás.....	60
Irodalom.....	61
Függelék.....	63
3. Vállalkozói hajlandóság, vállalkozások, anyagi jólét (Lengyel György)	65
3.1. Bevezetés.....	65
3.2. A vállalkozói hajlandóság társadalmi jellegzetességei a kilencvenes évek elején	66
3.3. A potenciális vállalkozók attitűdjei és véleményei	68
3.4. A vállalkozói hajlandóság és a vállalkozói lét volatilitása 1992 és 1997 között	70
3.5. A vállalkozói hajlandóság hatása a vállalkozóvá válásra rövid távon	71
3.6. A vállalkozói hajlandóság hosszabb távú hatásai	72
3.7. Összefoglalás.....	84
Irodalom.....	85
4. Demográfiai alkalmazkodás: születéstörténetek a rendszerváltást követő időszakban (Gábos András – Bartus Tamás)	87
4.1. Bevezetés.....	87
4.2. Demográfiai és gazdasági-munkaerőpiaci környezet	87
4.3. Adatok és módszerek	89
4.4. A születések időzítése a rendszerváltást követő időszakban – leíró statisztikák.....	91
4.5. A gyermekvállalás fő meghatározói a rendszerváltást követő időszakban.....	97
4.6. Összefoglalás.....	101
Irodalom.....	102
Függelék.....	103
5. A magyar háztartások tagjainak kapcsolatháló-dinamikája 1992 és 2007 között	
(Kopasz Marianna – Szántó Zoltán – Várhalmi Zoltán)	105
5.1. Az elemzés célja és módszere	105
5.2. Az 1992-es kapcsolathálózati szegmensek	106
5.3. Mi történt a szegmensekkel 1992 és 1997 között?.....	109

5.4. A baráti kapcsolatok alakulása az 1993 és 2007 közti időszakban	112
5.5. A barátok számában bekövetkező változások szociodemográfiai összefüggései	115
5.6. Összefoglalás	117
Irodalom	117
Függelék	118
SIKEREK, KUDARCOK, ÁTÖRÖKÍTÉS	121
6. A gyermekkori háttér és az iskolázottság (Gábos András – Szivós Péter)	121
6.1. Bevezetés	121
6.2. Gyermek és szülő iskolázottsága	122
3. A gyermekkori háttér szerepe az iskolai előrejutásban	126
6.4. Összefoglalás	131
Irodalom	131
Függelék	133
7. Optimizmus és depresszió: objektív helyzet és szubjektív állapot (Keller Tamás)	135
7.1. Bevezetés	135
7.2. Az optimisták/pesszimisták és az egészségesek/depressziósak definiálása	135
7.3. Kik voltak optimisták/pesszimisták, és kik depressziósok 1993-ban?	137
7.4. Mi lett az optimista/pesszimista emberekből, és azokból, akiknek depressziójuk volt?	138
7.5. Összefoglalás	143
Irodalom	143
Függelék	145
ÉRTÉKELÉSEK ÉS ATTITŰDÖK	147
8. Életszínvonalutak: az életkörülmények görbéi és egyenesei (Bernát Anikó – Páthy-Dencső Blanka)	147
8.1. Bevezetés	147
8.2. A szubjektíven megélt múlt, jelen és jövő	148
8.3. A szubjektív ítéletek objektív tesztje	152
8.4. Az életminőséggel való elégedettség összetevői és annak változásai 1992 és 2007 között	153
8.5. Összefoglalás	154
Irodalom	154
Függelék	155
9. A vallási változás: társadalmi trend és egyéni életciklus (Hegedűs Rita)	159
9.1. Bevezetés	159
9.2. Az adatok jellege	159
9.3. Kérdések, hipotézisek	160
9.4. A vallásgyakorlás változásainak elemzése	161
9.5. Összefoglalás	169
Irodalom	169
10. Holtodiglan? A szavazói hűség szerepe a választói magatartásban (Fábián Zoltán)	170
10.1. Bevezetés	170
10.2. A pártpreferenciák „stabilitása”	170
10.3. Összefoglalás	173
Irodalom	174
Függelék	175
MÓDSZERTANI TANULSÁGOK	184
11. Nyomtalanul? – adatfelvételi tapasztalatok (Páthy-Dencső Blanka – Hudomiet Péter)	184
11.1. Bevezetés	184
11.2. A háttér	184
11.3. Az adatfelvétel	187

11.4. Adatfelvételi stratégiák	189
11.5. Az adatfelvétel sikeressége.....	193
11.6. Összefoglalás	199
Függelék.....	200
12. A TÁRKI HÉV – 2007 kutatás súlyozása (Koltai Júlia – Rudas Tamás).....	207
12.1. A súlyozás célja.....	207
12.2. A súlyozás lépései	207
12.3. Összefoglalás	213
Függelék.....	214
13. A halálozás okozta mintacsökkenés (Hermann Dóra – Rudas Tamás).....	223
13.1. Bevezetés	223
13.2. A ténylegesen lekérdezett minta általános jellemzői.....	223
13.3. A halálozási adatok ellenőrzése.....	224
13.4. Az elméletileg várható halálozás kiszámítása	225
13.5. A nem megfigyelt halálozás becslése.....	226
13.6. Összefoglalás	228
14. A panelkopás természete és a súlyozás sikeressége a HÉV-ben (Hudomiet Péter) 229	
14.1. Bevezetés	229
14.2. Röviden a súlyozásról	230
14.3. A tesztelési eljárás.....	230
14.4. A tesztelés eredményei	231
14.5. Összefoglalás	235
Irodalom.....	236
Függelék.....	237
15. Retrospektív vagy longitudinális vizsgálatok? – A foglalkozástörténet példáján (Balogh Anikó)	241
15.1. Bevezetés	241
15.2. A foglalkozás mérése	241
15.3. Foglalkozási mobilitás 1993 és 2007 között.....	242
15.4. Státuszmegszerzés longitudinális és retrospektív nézőpontból	243
15.5. A longitudinális és retrospektív foglalkozási mérések eltérése 1993-ban	244
15.6. Összefoglalás	246
Irodalom.....	246

Bevezetés

(Kolosi Tamás – Tóth István György)

Az olvasó a „Magyar társadalomszerkezet: versenyképesség és kohézió – panelvizsgálat” (munkacíme: HÉV – Háztartások Életút Vizsgálata) című két és fél éves kutatási projekt beszámolóját tartja a kezében. Ennek a jelentésnek az elkészültét a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal a Jedlik Ányos pályázat keretén belül finanszírozóként segítette (NKFP-B2-2006-0005).

A kutatás célja az volt, hogy átfogó ismereteket szerezzünk a magyar lakosság jövedelmi, vagyoni és munkaerő-piaci helyzetéről, valamint társadalmi kérdésekben vallott attitűdjeiről. Ilyen típusú kutatások korábban is voltak Magyarországon. A Társadalomtudományi Intézetben Kolosi Tamás vezetésével a nyolcvanas években folytatott úgynevezett rétegződés-modell vizsgálatban a késő kádári szocializmus rétegződését térképezték fel. A rendszerváltás során és az azóta eltelt időszakban számos részvizsgálat tárta fel a magyar társadalom szerkezetének lehetséges változásait. Ezen kutatások többsége a TÁRKI műhelyében készült, és a TÁRKI különböző adatfelvételeinek tapasztalataira épült; egységes átfogó társadalomszerkezeti vizsgálat azonban nem történt.

A nemzetközi szociológiai életben már a hatvanas években megfogalmazódott az az igény, hogy a keresztmetszeti vizsgálatok mellett, az egyes személyek életének követésével is gazdagítsuk ismereteinket. Az első ilyen jellegű kutatások a munkaerő-piaci helyzet és a jövedelmek változásával kapcsolatban amerikai kutatóhelyeken készültek. A nyolcvanas évek második felében Európában is mind több országban kezdtek panel jellegű kutatásba. Magyarország ebbe a folyamatba a Magyar Háztartás Panel (MHP) kutatással kapcsolódott be. A kutatásokat a TÁRKI és a Budapesti Közgazdaságtudományi (ma Corvinus) Egyetem végezte (két évre a KSH is bekapcsolódott). A kezdeti évben (1992-ben) 2600 háztartás került kiválasztásra. A kutatásból igen sok elemzés, hazai és nemzetközi publikáció született.

A hatodik hullám után a minta elemszáma túl alacsony lett, és nem állt rendelkezésre elégséges forrás a panelminta frissítéséhez; az a döntés született, hogy feladva a paneljellegét, évenként változó, de hasonló nagyságú mintán, TÁRKI Háztartás Monitor néven folytatjuk tovább a kutatást. Mindez így is történt 1998–2001-ben, valamint 2003, 2005 és 2007 őszén. Mindazonáltal a keresztmetszeti vizsgálatokban értelemszerűen nem volt mód a megkérdezettek életútjának nyomon követésére, bár a korábbi longitudinális háztartásvizsgálatainkból jól tudtuk, mennyire sajátos szemszögből tudja bemutatni a társadalmi folyamatokat egy panelvizsgálat. Ezért tartottuk különösen fontosnak, hogy a Jedlik-program keretében lehetőséget kaptunk a Magyar Háztartás Panel felújítására. Ez gyakorlatilag arra adott lehetőséget, hogy visszamenjünk a kutatás 1992-es mintájának tagjaihoz, majd kérdőíves vizsgálat segítségével szerezzünk információkat az azóta befutott életútjukról (innen a kutatás neve: HÉV – Háztartások Életút Vizsgálata).

A TÁRKI-nak több mint 23 esztendő tapasztalata van társadalomtudományi kutatások tervezésében, adatfelvételben és elemzések elkészítésében. A HÉV 2007 kutatás során azonban többször szembesültünk olyan problémákkal, melyek a szokásostól eltérő egyedi válaszokat kívántak tőlünk. A projekt különlegességét elsősorban az adta, hogy egy olyan mintát próbáltunk megtalálni és lekérdezni, amelyről több mint tíz évvel korábban szereztünk utoljára információt. A tíz év hosszú idő. Az eredeti háztartások jó része azóta átforgalmazódhatott, sokan elköltözhettek, akár meg is halhattak. Kezdetől fogva tudtuk, hogy egy ilyen hosszú időt felölelő panelfelvétel lebonyolítása sok nehézséggel jár, de tudtuk azt is, hogy siker esetén olyan, Magyarországon teljesen egyedülálló adatbázis lesz a birtokunkban, mellyel sokkal összetettebb társadalmi kérdések is vizsgálhatók, mint a hagyományos keresztmetszeti adatbázisokkal.

Az elsődleges országos adatfelvétel 2007. március 7. és május 31. között zajlott, majd az első hullám tapasztalatainak figyelembevételével június–augusztusban a költözők, az első körben meg nem talált mintatagok utáni „nyomozással” folytatódott. Az eredeti minta alapegysége a háztartás volt. Az eltelt 15 esztendőben azonban a gyerekek felnőttek, kiléptek a háztartásból, új családot alapítottak, családok és háztartások felbomlottak, és újak alakultak. Ezért csak arra volt lehetőség, hogy az eredeti mintában szereplő személyek életútjának követésére tegyünk kísérletet, és az egyéni életutak alapján következtessünk a háztartások történetére. Jelentős eredménynek tartjuk, hogy az eredeti minta mintegy kétharmadát sikerült fellelnünk, és több mint 2600 személlyel személyes interjút is készítettünk. A teljes adatbázis (amelyen végül a jelen kötetben található elemzések is alapulnak) 2007 október elejére állt össze. Az adatfelvételi folyamat részletesebb dokumentációja a projekt-előrehaladási jelentésekben és a kutatás dokumentációjában található meg. Az adatfelvétel folyamatát kötetünkben Dencső Blanka és Hudomiet Péter (akik a kutatás asszisztenseként segítették a munkánkat) tanulmánya foglalja össze.

Kötetünk a projekt eredményeit széles szakmai közönség számára teszi hozzáférhetővé. Kutatásunk alapvető célja annak vizsgálata volt, hogy mikrogazdasági szemszögből, a háztartások gazdálkodásának és alkalmazkodásának nézőpontjából mik a hatékony társadalmi-gazdasági működés és a versenyképes mikroszintű munkaerő-piaci alkalmazkodás feltételei. A tanulmányok szerkesztése során azt tartottuk szem előtt, hogy választ adjunk a kutatás alapvető kérdéseire.

Az első rész a rendszerváltás nyerteseit és veszteseit igyekszik beazonosítani. Ennek során a megfigyelt egyének helyzetét két dimenzióban (foglalkozás és anyagi-jövedelmi helyzet) hasonlítja össze a rendszerváltás időszakában (elsősorban 1992 és 2007 között, de bizonyos esetekben a különböző hullámok retrospektív kérdései révén a nyolcvanas évek közepéig „visszanyúlva”). Legfontosabb megállapítása, hogy a rendszerváltás folyamatában mindenki – a számítógépes helymeghatározás szaknyelvéből átvett kifejezéssel – „újratervezésre” kényszerült. Ez a kényszer eltérően érintette a különböző generációkat, attól függően, hogy életpályájuk milyen szakaszában jártak a rendszerváltás kezdetén.

Az ezután következő nagyobb blokk, „Az alkalmazkodás terei” néhány területen éppen azt boncolgatja, hogy a háztartások milyen alkalmazkodási válaszokat adtak a rendszerváltással előtérbe került kihívásokra. Négy ilyen területet elemzünk: a foglalkozásváltások dinamikáját, a vállalkozóvá válást, a demográfiai alkalmazkodást megtestesítő gyermekvállalási minták változását, valamint a társadalmi kapcsolatrendszerek átalakulását.

A harmadik nagyobb blokkba olyan tanulmányokat tettünk, amelyek a társadalmi érvényesülés két – meggyőződésünk szerint nagyon fontos – területével foglalkoznak. Egyfelől azt néztük meg, hogy a szülői háttér milyen szerepet játszik az iskolai előrehaladásban (ami azért érdekes, mert a Magyar Háztartás Panel gyermekei az elmúlt időszakban „a szemünk láttára” nőttek fel, végezték el az iskolájukat). Másfelől a longitudinális vizsgálat arra is lehetőséget adott, hogy az 1992-es szubjektív, lelkiállapotról vonatkozó kérdések felhasználásával kísérletet tegyünk annak a vizsgálatára, hogy milyen szerepet játszik a pozitív vagy negatív hozzáállás a sikeres érvényesülésben.

A negyedik blokk az attitűdök és értékeléseké. Ebben egyfelől a megkérdezettek elégedettségének és szubjektív életútjának mintázatait igyekszünk feltárni, másfelől pedig a vallási és politikai attitűdök időbeni változását elemezzük.

Mivel ez a kutatás módszertanilag különösen nehéznek bizonyult, ebben a kötetben is részletesebben foglalkozunk a különböző metodológiai vonatkozásokkal (az adatfelvétel folyamatával, a mintakiesés, költözés és halálozás alakulásával, valamint a panelkopás ellensúlyozását szolgáló súlyozás alkalmazott módszereivel és a súlyozás eredményességének elemzésével).

Vizsgálatunk azon felül, hogy alapvető információkat nyújt (amelyeket tudományos és közpolitikai közleményekben hozunk nyilvánosságra), adatbázist szolgáltat a

társadalompolitikai modellező tevékenység, valamint a tudományos célú nemzetközi összehasonlító vizsgálatok számára is. A kutatás eredményei egyszerre lesznek használhatóak a közgazdasági, szociológiai és demográfiai elemzések számára, és új ismeretekkel szolgálnak a magyar társadalom szerkezetéről. A kutatásnak fontos eleme a nyitott adathozzáférés, amely által az empirikus vizsgálat hozzáadott értéke hatványozottan növekedhet. Mindezek érdekében a kutatásról önálló honlapot készítettünk, amely a kutatás adminisztratív részletei, kutatási-módszertani segédanyagai mellett magát az adatállományt is tartalmazza. Az új adatfelvételből származó mikroadatbázis ezáltal más, a téma iránt érdeklődő kutatók számára is lehetőséget ad arra, hogy a rendszerváltás utáni magyar társadalomszerkezet dinamikáját egy hosszú időszakon keresztül vizsgálják. Az alkalmazott panelmódszertan arra is képessé teszi a kutatókat, hogy egyéni és háztartási életpályák hosszabb periódusainak vizsgálatával elemezzék az uniós csatlakozás háztartásokra gyakorolt hatásait és a társadalmi-gazdasági versenyképesség mikroszintű feltételeit. Abban bízunk, hogy kötetünk gyorselemzései jó étvágygerjesztők lesznek mindehhez, és meggyőzik kutatni szándékozó olvasóinkat arról, hogy érdemes ezen az egyedülálló adatállományon tovább dolgozniuk.

RENDSZERVÁLTÁS, NYERTESEK ÉS VESZTESEK

1. Nyertesek és vesztesek: intragenerációs mobilitás a rendszerváltás évtizedeiben (Kolosi Tamás – Tóth István György – Keller Tamás)

1.1. Bevezetés

A rendszerváltás egyik izgalmas társadalmi problémája, hogy mely társadalmi csoportok nyertek, illetve vesztek a rendszerváltás folyamatában. Ez a kérdés természetesen figyelmen kívül hagyja azt, hogy az államszocializmusból a tőkés piacgazdaságba való átmenet milyen, a társadalom egészét érintő előnyökkel járt a szabadság kiterjedésétől a demokratikus intézményrendszer kiépülésén keresztül a hiánygazdálkodás felszámolásáig. Bennünket elsősorban az érdekel, hogy ebben a közel két évtizedes folyamatban mely társadalmi csoportok relatív társadalmi pozíciója javult, illetve romlott. Ha a sikerességet a rendelkezésre álló tőkefajták (Bourdieu, 1985) mobilizálhatósága szempontjából vizsgáljuk, akkor ma már sok empirikus kutatás (Kolosi–Róna-Tas, 1992; Mateju–Lim, 1995; Kolosi–Sági, 1996) igazolja, hogy viszonylag kis szerepe volt a korábbi rendszerben felhalmozott politikai tőkének. Korlátozott volt a gazdasági tőke szerepe is. A második gazdaság keretében felhalmozott vállalkozói ismereteknek (Kolosi–Sági, 1996), illetve a késő kádári technokrácia (Szalai, 1997) által birtokolt kapcsolati tőkének vitathatatlan hatása volt a rendszerváltást követő életpályákra, azonban a normál piacgazdaság kialakulásával ezeknek az ismereteknek a jelentősége csökkent. Már a rendszerváltást megelőző kutatások (Róbert, 1986; Kolosi, 1987) bizonyították, hogy az egyenlőtlenségi rendszerben való előrejutás szempontjából a kulturális tőkének van meghatározó szerepe. Feltételezésünk szerint ez nem változott az újrapolgárosodás (Szelényi I.–Szelényi Sz., 1995) folyamatában sem.

Tanulmányunk második felében mindhárom tőkefajta szerepére kitérünk. Ezek mellett más hipotéziseket is vizsgálunk. Rose és Haerpfer (1992) például már a rendszerváltás kezdeti időszakában nemzetközi összehasonlító adatokkal bizonyították, hogy a népesség adaptációs képessége meghatározó lehet a sikeres vagy kudarcos rendszerváltásban. Modelljeinkben (amennyire az adatok engedik) megvizsgáljuk azt is, hogy a makrotársadalmi változások sikeres megélését és átvészelését milyen egyéni, lélektani összetevők akadályozhatták vagy támogathatták.

A kilencvenes években sok elméleti feltételezés és empirikus vizsgálat próbálta feltérképezni a rendszerváltás veszteseit is (Offe, 1993; Ferge, 1994; Andorka–Léhmán, 1996). A Magyar Háztartás Panel majd a TARKI Háztartás Monitor vizsgálatsorozat ugyanakkor rámutatott, hogy a vesztes csoportok esetében keveredett a rendszerváltás és a rendszerváltást részben kiváltó gazdasági válság hatása. Ennek megfelelően a rendszerváltás fő terheit a kezdeti időszakban a szegénység szélére leszakadó középrétegek viselték, majd a gazdasági növekedés beindulásával a „felülről lecsurgó jólét” a depriváció közeli állapotból kezdte kiemelni a középrétegeket, és a második évezred elején egyre tisztábbá vált, hogy a rendszerváltás relatív vesztesei a munkaerőpiacról kiszoruló és alacsony képzettségű rétegek (Kolosi, 2000; Medgyesi–Szívós–Tóth, 2000; Tóth, 2005; Kolosi–Dencső, 2006).

1.2. A négy nemzedék

A korábbi kutatások keresztmetszeti adatok segítségével elemezték a társadalmi hierarchiában való relatív elmozdulásokat. A jelen vizsgálat teszi először lehetővé, hogy másfél évtized távlatából az egyes emberek életén keresztül kövessük a rendszerváltás hatásait. Már mások (pl. Széman, 1996) is rámutattak arra az evidenciára, hogy egy rendszerváltás méretű társadalmi átalakulás alapvetően különböző módon érinti az egyes generációkat. Kiváltképp így van ez, ha az egyes emberek életpályáját követjük. Más értelme van a rendszerváltás nyertesei és vesztesei kifejezéseknek azok esetében, akik a rendszerváltás idején még gyerekek voltak, mint akik már nyugdíjazásukra vártak. Ezért elemzésünkben négy nemzedéket különböztetünk meg¹:

- a) *Elveszett nemzedéknek* nevezzük azokat, akik már aktív életpályájukat részben vagy egészben befejezték, 1935 előtt születtek, tehát a rendszerváltás időszakában 55 évesek és idősebbek voltak. Túlnyomó többségük már a rendszerváltás időszakában is nyugdíjas volt, illetve az előző rendszerrel együtt ment nyugdíjba. A rendkívül alacsony magyar nyugdíjkorhatár, illetve a tényleges nyugdíjba vonulási életkor ugyanakkor ezen generáció legfiatalabb tagjai számára is lehetővé tette, hogy a rendszerváltás hatásai előtt nyugdíjba meneküljenek; a másik oldalról ez volt a munkaerőpiacról való kiszorítás leggyakoribb módja. Ők a rendszerváltás passzív elviselői, jóllehet mint választópolgárok, vélt vagy valós érdekeik révén jelentős befolyással voltak a kormányzati és politikai eseményekre.
- b) *Státuszváltó nemzedéknek* nevezzük az 1936 és 1950 között születetteket. Ők a rendszerváltás idején 41–55 év között, tehát a legszebb „férfikorban” voltak. Feltételezésünk szerint már a rendszerváltást megelőzően is kiforrott társadalmi státusszal rendelkeztek, tehát a különböző tőkekonverziós stratégiák hatékonysága esetükben a leginkább releváns kutatási kérdés.
- c) *Rendszerváltó nemzedéknek* az 1951 és 1965 között születetteket, tehát a rendszerváltás idején 26–40 éveseket nevezzük. Ennek a generációnak a tagjai kapcsolódtak be a legaktívabban a rendszerváltást követő közéletbe. Életkorukból adódóan kevésbé „kompromittáltak”, mint az előző generáció, ugyanakkor számukra adott egyedülálló történelmi esélyt a rendszerváltás felszabadító és új pályákat megnyitó hatása.
- d) Végül *fiatal nemzedéknek* az 1965 után születetteket, tehát a 25 évnél fiatalabbakat nevezzük. Jóllehet legidősebb tagjaik még az előző rendszer keretei között jártak iskolába és szocializálódtak, azt feltételezzük, hogy az ő életpályájukat, a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerbe való betagozódásukat már alig-alig befolyásolta az előző rendszer.

E négy nemzedék a kutatás kezdeti és végső időszakában a következő volt (1.1. táblázat):

¹ Ezt a kategorizálást korábbi munkáink tapasztalatai alapján vezetjük be. Kolosi és Róbert (2004) „elveszett” nemzedéknek azokat tekintette, akik 1988-ban már nem voltak jelen a munkaerőpiacon; „kilépnőnek” azokat, akik 1988 és 2003 között távoztak; aktívoknak azokat, akik mindkét időpontban a munkaerőpiacon voltak; és „belépőnek” azokat, akik időközben kerültek be a munkaerőpiacra. A jelenlegi tipológiánk kissé a jelenhez „közelebb tolja” az alkalmazott korosztály- határokat. Tóth (2006) három kategória között tesz különbséget a Társadalmi Háztartás Monitor 2005-ös vizsgálat alapján: (1) „a rendszerváltás gyermekei” (az akkor 35 évesek és fiatalabbak, akik már az iskoláztatásuk folyamatában az új gazdasági rendszer munkaerőpiacára és jóléti rendszerére készültek fel); (2) az akkor hatvan év felettiak (a rendszerváltáskor 45 évesek vagy idősebbek voltak); (3) a két életkori kohorsz közötti generáció (amely nagyon erős alkalmazkodási kényszernek volt kitéve, de – kevés kivételtől eltekintve – csak abból tudott építkezni, amit már a rendszerváltás előtt felépített magának).

1.1. táblázat: A négy nemzedék megoszlása az 1992-es és 2007-es mintában

Nemzedék	1992		2007	
	esetszám	%	esetszám	%
Elveszett nemzedék	1416	24,6	337	12,5
Státusváltó nemzedék	1122	19,5	512	19,0
Rendszerváltó nemzedék	1132	19,7	625	23,2
Fiatal nemzedék	2075	36,2	1214	45,2
Összesen	5745	100,0	2688	100,0

Összességében a kiinduló minta közel felét sikerült 15 év elteltével is megtalálnunk. Ugyanakkor tudjuk, hogy minimálisan az elveszett nemzedékből 40, a státusváltó nemzedékből 11, a rendszerváltó nemzedékből 5 és a fiatal nemzedékből fél százalék meghalt az eltelt 15 évben. Ennek megfelelően a fenti arányok tényleges demográfiai folyamatok következményei, a nem megtaláltak és a válaszmegtagadók generációs arányai lényegesen nem térnek el egymástól.² A különböző generációk háztartástípusok szerinti megoszlása is a természetes demográfiai folyamatokat tükrözi (1.2. táblázat).

1.2. táblázat: A négy nemzedék háztartástípusok szerinti megoszlása, 2007 (%)

Háztartástípus	Elveszett nemzedék	Státusváltó nemzedék	Rendszerváltó nemzedék	Fiatal nemzedék
Egyedülálló	36,3	20,2	6,4	3,5
Egyedüli szülő gyerekekkel	2,7	5,9	10,3	12,4
Pár gyerek nélkül	37,2	41,3	13,1	4,9
Pár gyerekekkel	3,9	16,8	49,2	59,3
Más háztartás gyerek nélkül	11,3	8,8	6,9	5,1
Más háztartás gyerekekkel	8,6	7,0	14,1	14,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Az idősebb két nemzedék családjaiból már jórészt kirepültek a gyerekek, míg a rendszerváltó nemzedék közel kétharmada még gyereket nevel, a fiatalok közül pedig 35 százalék házasodott már meg (itt többnyire gyerek is van), sokan még „gyerekek” a családon belül. (A fiatal nemzedékben a férfiak, az egyre idősödő nemzedékekben pedig egyre nagyobb arányban a nők vannak többségben.)

A négy nemzedék munkaerő-piaci mozgása is megfelel előzetes várakozásainknak. Az elveszett nemzedék 99 százaléka mára már nyugdíjas. (Ebben az elemzésben csak azokat tekintettük nyugdíjasnak, akik nyugdíjuk mellett nem vállaltak rendszeres munkát. Tehát a nyugdíj mellett változatlanul tovább dolgozókat – bizonytalanabb munkajogi státuszuk ellenére – nem tekintettük nyugdíjasnak.) Közel 80 százalékuk már 1992-ben is nyugdíjas volt; és további 7 százalékuk már 1992-ben sem dolgozott, és azóta nyugdíjazták. Mindössze 12 százalék, akik az elmúlt 15 évben mentek nyugdíjba.

A státusváltó nemzedékben 17 százalék azok aránya, akik már 1992-ben nyugdíjban voltak; 2,5 százalékuk munkanélküli; és mindössze 18 százalékuk dolgozik jelenleg is (háromnegyedük alkalmazott, egynegyedük vállalkozó). Itt a leggyakoribb életpálya (közel 60%), hogy az elmúlt 15 évben nyugdíjazták, és ezen belül 12 százalékuk már 1992-ben sem dolgozott, tehát nagyon sokan közülük a munkanélküliségből menekültek nyugdíjba.

A rendszerváltó nemzedékből (tehát a ma 55 évnél fiatalabbak közül) is már 15 százalék a nyugdíjasok aránya és 9 százalékuk munkanélküli – néhányan alkalmi

² A súlyozás célja kifejezetten az volt, hogy a 2007-es adatfelvétel nem válaszolási torzításait úgy korrigálja, hogy közben a demográfiai típusú mintaváltozásokat hagyja érvényesülni. Erről lásd bővebben kötetünk 12. fejezetében Koltai és Rudas (2008) tanulmányát.

munkából élnek –, kétharmaduk azonban kereső (59% alkalmazott, 8% vállalkozó, 1,5% gyeden, gyesen van).

A fiatal nemzedéknek még egynegyede tanul, 9 százaléka gyesen, gyesen van, 11 százaléka munkanélküli, 2,5 százaléka alkalmi munkából él, és további 3,5 százaléka nem dolgozik. Közel felük azonban dolgozik, jelentős részben az elmúlt 15 évben léptek be a munkaerőpiacra; 16 százalék azok aránya, akik már 1992-ben is dolgoztak.

A státusváltó nemzedéknek az elmúlt 15 évben átlagosan 1,5, a rendszerváltó nemzedéknek 2 és a fiataloknak 2,25 munkahelye volt. Ez részben abból adódik, hogy a fiatalabbak mindenkor könnyebben változtatnak munkahelyet, részben pedig abból, hogy a fiatalabb nemzedékek egyre mobilabbak a munkaerőpiacon. Ugyanakkor a státusváltó nemzedéknek 12, a rendszerváltó nemzedéknek 28 és a tanulók nélkül számolt fiatal nemzedéknek 26 százaléka volt legalább egyszer munkanélküli az elmúlt 15 évben. A státusváltóknak csak 3, a rendszerváltóknak azonban 18 százaléka vett részt valamilyen iskolarendszerű képzésben az elmúlt 15 évben.

Mindezek az adatok alátámasztják azon előzetes feltételezésünket, hogy demográfiai és munkaerő-piaci szempontból jelentősen eltérő négy generációról van szó. Ezen generációk esetében tehát más és más módon kell értelmeznünk a rendszerváltás nyerteseinek és veszteseinek fogalmát, valamint azt is joggal feltételezhetjük, hogy a szóban forgó négy generáció esetében más és más tényezők lehettek fontosak a nyertessé és veszteséssé válás folyamatában. A következőkben előbb definiáljuk, hogy miképpen mérjük a társadalmi előrejutás két kiemelt dimenzióját (a foglalkozási és a vagyoni-jövedelmi helyzetet). Ezután áttekintjük a szóban forgó két dimenzióban bekövetkezett változásokat és az egyes generációk mozgását e dimenziók mentén. Végezetül megvizsgáljuk, hogy milyen meghatározó tényezői voltak a két dimenzióban (de elsősorban a vagyoni-jövedelmi helyzet tekintetében) történt elmozdulásoknak.

1.3. Az egyenlőtlenségek dimenziói

Milyen értelemben használjuk a nyertesek és vesztesek kifejezést? A közbeszédben azokat tekintjük nyerteseknek, akik valamilyen szempontból jobb helyzetbe kerültek a rendszerváltás során, és ennek megfelelően vesztesnek tekintjük mindazokat, akiknek a társadalmi helyzete a rendszerváltás időszakában valamilyen szempontból romlott. Elemzésünkben azonban ezeket a kifejezéseket ennél szűkebb és konkrétabb értelemben használjuk. Jó néhány tényezője van ugyanis a társadalmi életnek, amely terén a rendszerváltás a lakosság legnagyobb része számára jobb helyzetet teremtett, függetlenül attól, hogy ezeket a tényezőket, az adott csoport miként értékeli. Ilyen például a politikai szabadság kiterjedésétől az állampolgári lét korlátjainak lebontásán keresztül a hiánygazdálkodás megszűnéséig és a vállalkozói lehetőségek bővülésén kívül sok minden. Csökkent ugyan a munkahelyek biztonsága, de tárgult az állampolgári biztonság. Csökkent az egyéni életpálya kiszámíthatósága, bővült azonban az egyéni sorsok alakíthatósága, és szabadabb lett az ehhez kapcsolódó választás. Elemzésünkben, miközben mindezeket a tényezőket nagyon fontosnak és önértékűnek tartjuk, nem foglalkozunk a – meggyőződésünk szerint a népesség nagy többsége számára pozitív változásokat jelentő – demokrácianyereségekkel. Hasonlóképpen, elemzésünk figyelmen kívül hagyja, és csak igen korlátozottan reflektál azokra a változásokra is, amelyek a lakosság egészét érintették, tehát például arra, hogy a kilencvenes évek első felében a gazdasági válság következtében csökkent az átlagos életszínvonal, majd a kilencvenes évek közepétől beinduló gazdasági növekedés következtében (az utolsó egy-két év megszorításaitól eltekintve) ma már a döntő többség objektíve jobban él, mint a rendszerváltás előtt.³

³ Itt szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy a rendszerváltás elsődleges nyerteseinek, a kialakult nagyvállalkozói rétegnek az életútját a minta sajátosságaiából adódóan ez a kutatás nem tudja vizsgálni.

Elemzésünkben nyertesnek és vesztesnek azokat tekintjük, akiknek az egyenlőtlenségi rendszer vertikális dimenziójában mért relatív pozíciója javult, illetve romlott (erről lásd részletesebben Kolosi, 1987). Lényegében tehát arra törekszünk, hogy az egyenlőtlenségeket mind az 1992. évi, mind pedig a 2007. évi pozíció vonatkozásában azonos skálán mérjük, és az ezen belüli elmozdulásokat vizsgáljuk. A háztartáspanel-vizsgálat – amelyre a jelen kutatás épül – elsősorban a népesség munkaerő-piaci és jövedelmi-anyagi helyzetét vizsgálta. Ebből adódóan a társadalmi vertikumban elfoglalt helyet a jelen kutatásban is ebben a két dimenzióban vizsgáljuk.

A foglalkozási-munkaerőpiaci státusz mérésére az 1960-as évektől többfajta sztenderdizált mérési skálát alakítottak ki. Az elmúlt fél évszázadban azonban szakmai közmegegyezés alakult ki abban a tekintetben, hogy ha a státuszt magas mérési szintű skálán egyetlen hierarchia mentén kívánjuk vizsgálni, akkor a Blau és Duncan (1967) által kifejlesztett modell a leghatékonyabb, amely az egyes foglalkozások regressziós értékét a foglalkozás által megkereshető átlagos jövedelemmel és a foglalkozás betöltéséhez szükséges iskolai végzettséggel méri. Lényegében ezt az indexet sztenderdizálta sok országra kiterjedő nemzetközi adatokon Ganzeboom, De Graaf és Treiman (1992). Az általuk kifejlesztett ISEI (International Social Economical Index) skála – magyar fordításban társadalmi-gazdasági index (Róbert, 1997a) – jelentette az alapját a mi megközelítésünknek is.

Végeredményben egy olyan, 16–90 közötti értéket felvevő skálához jutottunk, amely a foglalkozási-munkaerőpiaci státusz szintjét jól közelíti. A 16-os pontszámot olyan, elsősorban a mezőgazdaságban dolgozó szakképzetlenek kapják, akik kisegítő munkát végeznek mező- vagy erdőgazdaságban, míg a 90-es pontszámot a bírókhoz vagy orvosokhoz rendeljük.⁴

Az általunk használt besorolásban jó néhány kutatói döntés szerepel. Figyelmet kívül hagytuk a munkaerő-piaci státusznak a munkahely jellegéhez kötődő elemeit. A foglalkozások hierarchiáját változatlanul tekintettük az elmúlt húsz évben. A nyugdíjazás és a munkanélküliség hatását figyelmen kívül hagytuk. A foglalkozási státuszt a nem dolgozó házastársak és a tanulók esetében családi jellemzőnek tekintettük stb.⁵ Meggyőződésünk azonban, hogy minden mérés (Kolosi–Rudas, 1988) kutatói döntés eredménye, a különbség csupán annyi, hogy ez a sajátosság nyíltan megjelenik, vagy pedig látni marad.

Összetettebb feladat volt a jövedelmi-vagyoni státusz alapján az *anyagi helyzet index* megkonstruálása. Rendelkezésünkre állt mindkét időpontra viszonylag pontos családi-háztartási jövedelmi adat, és rendelkezünk információkkal a vagyoni és az anyagi életkörülményekkel kapcsolatban. Úgy döntöttünk, hogy az indexet ebből a három elemből állítjuk össze.

A TÁRKI háztartásvizsgálataiban (így a MHP- és a HÉV-állományokban is) a háztartások összes 16 év feletti tagjának összes személyes nettó jövedelmeit, valamint a háztartások közös, személyekhez nem köthető jövedelmeit vesszük számításba.

⁴ Az ISEI-index kialakítása során a foglalkozás ISCO kódját használtuk fel. A következő szabályokat alkalmaztuk: 1. az aktív keresők (ideértve a gyeseit, gyedben, 1992-ben sorkatonai szolgálaton levőket és a nyugdíj mellett teljes munkaidőben dolgozókat is) megkapták foglalkozásuk ISEI-pontszámát; 2. a nyugdíjasok (tehát, akik ténylegesen nyugdíjba vonultak, és mellette nem folytatták teljes állásban korábbi foglalkozásukat) utolsó foglalkozásuk ISEI-pontszámát kapták meg; 3. a munkanélkülieket (akik magukat munkanélkülinek vallották) szintén az utolsó foglalkozás ISEI-pontszámával jellemeztük; 4. azok a nem dolgozók (háztartásbeliek, illetve tanulók), akiknél feltehetőleg tudatos döntés, hogy nem vagy még nem léptek be a munkaerőpiacra, a házastársuk, illetve apjuk foglalkozása szerinti ISEI-pontszámát kapták; 5. azok, akikhez így nem sikerült ISEI-pontot rendelnünk, a beosztásuk kódja alapján kaptak ISEI-pontokat.

⁵ Ezek a döntések helyenként nagyon jelentős leegyszerűsítéseket takarnak. A foglalkozások hierarchiája technológiaváltásokhoz kapcsolatosan vagy a piacszerkezet változáshoz igazodóan is változhatott, vagy például a nagyfokú inaktívvá válás foglalkozástípusok szerint is szelektív volt. Nem beszélve arról, hogy ezzel az eljárással az aktív, inaktív és nyugdíjas középvezető ugyanakkora pontszámot kap, pedig közben a helyzete jelentősen változott. Mindkettő döntés abba az irányba mutat, hogy alábecsüljünk lehetséges változásokat. Nem sokat tudunk azonban ezzel kezdeni a jelenlegi kutatás kereteiben azon kívül, hogy tudomásul vesszük.

Vizsgálatunk ennél fogva 1992-ben és 2007-ben is az adózás utáni pozíciókat mutatja.⁶ A háztartási jövedelmek esetében ezúttal is szembetaláltuk magunkat azzal a szokásos dilemmával, hogy a jövedelmi helyzetet a háztartási összjövedelem nem megfelelően méri, mert nincs tekintettel a háztartás nagyságára. A háztartás egy főre jutó jövedelme ugyanakkor felülértékeli a kis létszámú háztartásokat. Ezt a problémát szokták a különböző ekvivalenciaskálák (Tóth, 2005) segítségével korrigálni. Ezúttal azonban úgy döntöttünk, hogy az egy főre jutó jövedelmet használjuk, amelynek a torzító hatását az index másik két elemének az egész háztartásra vonatkozó jellege jól kompenzálja.

A vagyoni helyzet mérésére három információt vettünk figyelembe. Viszonylag részletesen kérdeztük a vállalkozói vagyont. Ahol erre nem volt megfelelő egyösszegű érték a megkérdezett becslése alapján (többnyire mikro- és kisvállalkozások), ott a vállalkozás éves árbevételeivel számoltunk, vagy ha ez nem állt rendelkezésre, akkor az ötszörösét vettük figyelembe annak a jövedelemnek, amit a vállalkozás az előző évben a megkérdezett számára megtermelt. Rendelkeztünk információkkal a megkérdezett háztartásának ingatlanvagyonáról és a háztartás által használt gépkocsi értékéről. (1992-ben a lakás értékét akkor is figyelembe vettük, ha az bérlakás volt, mivel feltételezésünk szerint az esetek túlnyomó többségében ezt a bérlők jelképes áron megvásárolták.)

Viszonylag kevés információval rendelkezünk az életkörülmények egyéb anyagi oldaláról. Lényegében a lakásfelszereltségi és komforttényezőkről, valamint a háztartás tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságáról volt információnk mindkét időpontban. Ezekből az információkból képeztünk egy pontrendszert a két időpontra, ami nagyjából visszatükrözi a háztartás anyagi javakkal való ellátottságát.⁷

Az anyagi helyzet index tehát lényegében az ISEI-indexhez hasonló, és matematikai-statisztikai értelemben is igen hasonlóak a tulajdonságai.⁸

1.4. Foglalkozási és munkaerő-piaci státusz szerinti változások

A gazdaság foglalkozási szerkezetében 1992-t követően nagyon lényeges változások már nem történtek, a foglalkozási hierarchia változatlan maradt (1.3. táblázat). A változások inkább a munkaerőpiac természetes változásaiból következtek. 2007-re a mintánk természetesen idősödött, sokan nyugdíjasok lettek. Cserélődött, változott az aktívak összetétele, és a periódus végén természetesen nincsenek gyermekek a megfigyelték között. Tudjuk, hogy a foglalkoztatottakon belül jelentősen csökkent a mezőgazdaságban és az iparban foglalkoztatottak aránya, nőtt a szolgáltatásban dolgozóké, jelentős az eltolódás a fizikai munka világából a szellemi munka világába.

⁶ Az alkalmazott jövedelemfogalom az idők során nem változott, és mind az 1992-es, mind a 2007-es számbavétel megfelel az ún. Canberra Group időközben megfogalmazott elvárásainak.

⁷ Az életkörülmények anyagi oldalának két komponensét határoztuk meg: a lakásminőséget és a háztartás tartós cikkekkel való felszereltségét. A lakásminőséget a fűtés korszerűsége, illetve a fürdőszobával való felszereltség alapján definiáltuk. A tartós fogyasztási cikkek esetében figyelembe kellett azt is vennünk, hogy azok lakossági elterjedtsége a két időpont között megváltozott. Ezért kiválasztottunk öt-öt olyan tartós fogyasztási cikket, amelyek elterjedtsége azonos a két időpontban: ami szinte mindenkinek van; amit kb. a lakosság fele birtokol; amivel a lakosság nagyobb része rendelkezik; amivel a lakosság nagyobb rész nem rendelkezik; és ami alig elterjedt a megkérdezettek körében. A kiválasztott tartós fogyasztási cikkek az előbb felvázolt sorrendben 1992-ben: hűtőgép, fekete-fehér tv, videolejátszó, színes tv, 50 ezer forintot meghaladó gép; 2007-ben pedig: mikrohullámú sütő, HIFI-berendezés, digitális fényképezőgép, automata mosógép, műtárgy.

⁸ Az index kialakításához az egy főre jutó háztartási jövedelmet, valamint a vagyoni helyzetet és a háztartás felszereltségét összegző pontrendszert is harmincad részekre osztottuk. A legmagasabb harmincadhoz tartozók 30, a legalacsonyabbhoz tartozók 1 pontot kaptak, végül ezt a három pontszámot mindkét évre összeadtuk.

1.3. táblázat: Az egyes munkaerő-piaci kategóriák ISEI-pontszámai 1992-ben és 2007-ben

Munkaerő-piaci kategória	A minta		A minta	
	ISEI, 1992	megoszlása, %	ISEI, 2007	megoszlása, %
Eltartott gyermek	38	28	36	0
Aktív	41	44	41	46
Nyugdíjas	23	14	25	32
Tanuló	44	5	41	10
Munkanélküli	17	5	16	8
Munkaerőpiacon kívül	32	4	35	3
Átlag / összesen	36	100	33	100

A nemzedékek átlag ISEI-pontszámainak összehasonlítása is azt mutatta, hogy igazán lényeges foglalkozás-összetételi változások nem történtek az elmúlt 15 évben. Az elveszett nemzedék foglalkozási-munkaerőpiaci státusa lényegében változatlan. A státusváltó nemzedék és a rendszerváltó nemzedék esetében enyhe csökkenést mutat 1992 és 2007 között az ISEI-index átlagértéke, ami magyarázható a munkaerőpiacról való lassú kiszorulással. A fiatal nemzedék átlagos ISEI-pontszáma növekszik, ami nyilvánvalóan összhangban van azzal, hogy a felsőoktatás tömegessé vált, és a magas iskolai végzettséggel magas kezdőfoglalkozással lehetett belépni a munkaerőpiacra.

A foglalkozási hierarchia stabilitása mellett három tényezőben hozott a rendszerváltás jelentős változást: 1. Jelentősen szűkült a foglalkoztatottak köre, és ennek megfelelően a tartósan munkanélkülivé váltak, illetve a kényszernyugdíjazások következtében a munkaerőpiacról kikerülők a rendszerváltás veszteségeinek tekinthetők. 2. A rendszerváltás egyik legfontosabb eleme, hogy a tőke és a piac korlátozottságát felszabadította. Ennek megfelelően a vállalkozóvá válás csatornáit és lehetőségeit jelentősen kibővültek, illetve a szocializmus kvázi vállalkozói valódi vállalkozókká válhattak. Ezt a csoportot még akkor is a rendszerváltás nyertesek közé soroljuk, ha egyfelől tudjuk, hogy az adatfelvétel jellegéből adódóan az igazi nyertesek, a nagytőkés és nagyvállalkozóvá váltak nem szerepelnek a mintában, másfelől pedig feltételezhető, hogy egyeseknél a vállalkozóvá válás lényegében a munkaerőpiacról való kiszorulás vagy a magas elvonások miatti „kényszervállalkozóvá” válást jelentett. 3. A fentieknél kisebb változások következhetnek be a vezetők személyi összetételében. Feltételezhetjük, hogy a szocializmusban politikailag kompromittálódott vagy kizárólag politikai megbízhatóságuk révén vezetői pozícióba jutók egy része elvesztette vezető állását. Így ők a rendszerváltás veszteségeinek, míg azok, akik előtt ennek következtében megnyílt a vezetővé válás lehetősége, a rendszerváltás nyerteseként tekinthetők.

Tudjuk, hogy a rendszerváltás időszakában mintegy egymillió ember került ki a foglalkoztatottak közül, és az elmúlt tíz évben ez a helyzet kisebb ingadozásoktól eltekintve lényegében nem változott. Ennek az egymillió főnek kisebb része vált munkanélkülivé. A többség inaktív lett (és/vagy már nyugdíjassá vált), illetve meglehetősen kevés formális munkaerő-piaci múlttal tart a nyugdíjba vonulás felé.

Mintánkban az elmúlt 15 évben 666 fő nem dolgozott és nem volt nyugdíjas (gyesen, gyeden levő). Közülük azonban leválasztható 73 fő, aki sohasem kapott valamilyen segítyt, a vagyonából élt, a házastársa tartotta el, nem keresett munkát, tehát semmilyen értelemben nem tekinthető munkanélkülinek. A maradék 593 főből (a megkérdezettek 22,1 százaléka) 160 fő volt egy évnél rövidebb ideig, 212 fő 1–5 évig és 161 fő öt évnél hosszabb ideig munkanélküli. Egyfelől jelentős tényező, hogy a munkanélküliség a felnőtt népesség több mint egyötödét megérintette, másfelől azonban 6–14 százalék azok aránya, akik esetében a munkanélküliség viszonylag tartós állapot volt.

Ha ennek az 593 főnek a foglalkoztatottsági pályáját részletesebben vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy több mint 300 fő közülük ma dolgozik. (6,5% azok aránya, akik a rendszerváltás időszakában váltak pályakezdővé, pályájuk korábbi szakaszában munkanélküliek voltak, majd sikerült elhelyezkedniük.) Alig 2 százalék azok aránya, akik a tartós munkanélküliségből menekültek nyugdíjba, és hasonlóan kevesen vannak azok (70 fő), akik a rendszerváltás során a munkaerőpiacról kiszorulva lettek tartós munkanélküliek. Az elmúlt időszak munkanélkülieinek egynegyede már 1992-ben sem dolgozott, és jelenleg sem dolgozik. Összességében tehát azt tapasztaljuk, hogy a megkérdezetteknek mintegy egytizede tartozik ahhoz az underclasshoz, amelyik a rendszerváltás időszakának nagy részében (egy részük a teljes időszakban) a munkaerőpiacról kiszorulva segélyekből él.

A foglalkoztatottság csökkenésében azonban ennél nagyobb szerepe volt a korai nyugdíjazásnak. Jelenleg a minta 32 százaléka nyugdíjas, ennek 42 százaléka 55 éves kora előtt, 81 százaléka pedig 60 éves kora előtt ment nyugdíjba. Megvizsgáltuk, hogy nemek szerint hogyan alakult a nyugdíjba vonulók között a korai nyugdíjba menők aránya. (A férfiaknál a 60, a nőknél az 55 éves kor előtt nyugdíjba vonulokat tekintettük korai nyugdíjasoknak).

1.4. táblázat: A korai nyugdíjba vonulók aránya a nyugdíjba vonulás időszaka és nemek szerint (%)

A nyugdíjba vonulás időszaka	Férfi	Nő
A rendszerváltás előtt (–1989)	44,2	33,0
A rendszerváltás utáni években (1990–1996)	75,2	52,7
A nyugdíjreform után (1997–)	68,0	39,2

Jóllehet már a rendszerváltás előtt is – az alacsony nyugdíjkorhatár ellenére – nagy volt a korhatár előtt nyugdíjba vonulók aránya, a rendszerváltás időszakában ez az arány radikálisan megemelkedett (1.4. táblázat). A munkaerő-piaci váltás fő csatornája tehát a korai nyugdíjazás volt. Még ennél is megdöbbentőbb, hogy a helyzet alig-alig változott a későbbiekben: jóllehet a hivatalos nyugdíjkorhatár megemelkedett, ennek talán csak a nők nyugdíjba vonulási idejére volt valamelyest hatása. A foglalkoztatottság csökkenésében tehát az alacsony nyugdíjba vonulási életkor játssza a fő szerepet.⁹

A vállalkozóvá válás némileg kivételt jelent a változatlan foglalkozási hierarchiában. Az általunk használt vállalkozódefiníció kiterjed a mezőgazdasági vállalkozókra, a diplomás szabadfoglalkozásúakra, az egyéni vállalkozókra, valamint a közepes és nagyvállalkozókra. (Az utóbbiak – mint erre már többször utaltunk – gyakorlatilag teljesen hiányoznak a mintából.)

Elemzésünk során először megnéztük, hogy 1980-tól 1990-ig, illetve 1992-től 2007-ig a népességen belül mennyien voltak vállalkozók. Azt találtuk, hogy az első periódusban a népesség 2 százaléka, míg a másodikban 7,4 százaléka üzött valamilyen formában vállalkozást. Azok közül, akik 1992 és 2007 között vállalkozók voltak, csak 13 százalék volt az 1980-tól 1990-ig terjedő periódusban is vállalkozó, illetve a 2007-ben vállalkozók 11 százalékának volt vállalkozói múltja a rendszerváltás előtt vagy közvetlenül utána. Annak oka, hogy a vállalkozói réteg ennyire kicserélődött, összefüggésben van a generációs hatással: a vállalkozók 1992 előtt értelemszerűen főként a státusváltó és rendszerváltó, míg 2007-ben a rendszerváltó és fiatal nemzedékből kerültek ki.

Felmerül azonban a kérdés, hogy mi lett azokkal, akik valamikor vállalkozók voltak, de jelenleg nem vállalkozók. Megvizsgáltuk tehát egyrészt azokat, akik 1980 és 1990 között vállalkozók voltak, de 2007-ben nem vállalkozók, és azokat is, akik 1992 és 2007 között valamikor vállalkozók voltak, de 2007-ben nem vállalkozók. Azoknak, akik 1980 és

⁹ A (kisebb részben a munkanélküliség, nagyobb részt a korai nyugdíjazás révén) radikálisan csökkenő foglalkoztatottság és a foglalkozási hierarchia változatlansága egyaránt indokolja, hogy igen sokan érzik magukat a rendszerváltás veszteseinek.

1990 között vállalkozók voltak, de 2007-ben nem vállalkozók, több mint 70 százaléka a státusváltó vagy rendszerváltó nemzedékhez tartozik. Jelenleg alkalmazottként dolgozik 46 százalékuk, a maradék 54 százalék pedig nyugdíjba ment. Ha őket a mintában szereplő összes többi emberhez viszonyítjuk, akkor a munkaerőpiacon körülbelül ugyanannyira voltak mobilak, mint az összes többi ember, ha a munkaerő-piaci mobilitást a munkahelyek számával mérjük. Iskolai végzettség, nem, település és etnikum tekintetében nem rajzolódik ki róluk karakterisztikus kép.

Egész más jellemzői vannak azoknak az embereknek, akik 1992 és 2007 között vállalkozók voltak, de a kérdés időpontjában már nem nevezték magukat annak. 33 százalékuk alkalmazottként dolgozik, 23 százalékuk nyugdíjba ment, és a maradék 44 százalékuk munkaerőpiacon kívüli. Egy részük időről időre munkanélkülivé vált az elmúlt 15 évben. Átlagosan több mint kétszer annyi munkahelyük volt ezeknek az embereknek, mint a mintában szereplő összes többi megkérdezettnek. Nyilvánvalóan többségében kényszervállalkozókkal állunk szemben. Ugyanakkor meglepő, hogy az általános iskolai végzettségűekhez képest a szakmunkás képzettség, a középiskolai, de még a felsőfokú végzettség is több mint kétszeresére növeli az ebbe a kategóriába tartozás esélyét. A községekben élőkhez képest szintén kétszer nagyobb az esélye a városokban, megyeszékhelyeken vagy akár a Budapesten élőknek, hogy ebbe a kategóriába tartozzanak.

Az elmúlt 25 évben (1980-tól számítva) a megkérdezettek mintegy 9 százaléka volt hosszabb-rövidebb ideig vállalkozó, de jelenleg csak ennek a fele (4,4%) az. A jelenlegi vállalkozók túlnyomó többsége (90%) a rendszerváltás után kezdett vállalkozásba, viszont a rendszerváltást követően vállalkozásba kezdőknek több mint egyharmada ma ismét alkalmazott, vagy nem dolgozik. Míg a mai vállalkozókat egyértelműen a rendszerváltás nyerteseinek, addig ezeket a kényszervállalkozókat inkább veszteseknek kell tekintenünk.

A foglalkozási hierarchiában a másik említésre érdemes mozgás a vezetők cseréjéhez kötődhetett. A mintában a rendszerváltás óta összesen 171 fő vált vezetővé (46 felső, 81 közép-, 44 alsó vezető), körülbelül 60 százalékuk máig megmaradt vezetőnek, a legkisebb arányban a felsővezetők maradtak meg. A rendszerváltás előtti időkből összesen 26 fő maradt vezető beosztásban (3 felső, 11 közép- és 12 alsó vezető), több mint 80 százalékuk mára elvesztette vezetői pozícióját.

1.5. táblázat: A különböző szintű vezetők életpályája a rendszerváltás függvényében (esetszámok)

Vezető		Felső vezető	Középvezető	Alsó vezető	Összes vezető
Jelenleg vezető	A rendszerváltás előttről maradt vezető	3	11	12	26
	A rendszerváltás óta lett vezető	24	50	27	101
Jelenleg nem vezető	A rendszerváltás előtt vezető volt, azóta kiesett	20	44	70	134
	A rendszerváltás óta lett vezető, azóta kiesett	22	31	17	70

Ez a változás még akkor is jelentős vezetői cserére utal, ha figyelembe vesszük az életkori különbségeket is, a rendszerváltás előtti vezetők ma 15 évvel idősebbek azoknál, akik a rendszerváltás óta szerezték meg a vezető beosztást. Jól mutatja ezt, hogy a rendszerváltás óta lett mai vezetők kétharmadának van felsőfokú végzettsége. A rendszerváltás előtti jelenlegi vezetők 47, a rendszerváltás előtt vezetők és azóta a vezető beosztásból kiesetteknek pedig csak 37 százaléka felsőfokú végzettségű.

Mindezek az elemzések azt mutatják, hogy jóllehet a foglalkozási hierarchiát nem érintette jelentősen a rendszerváltás, a foglalkoztatottak szűkülése és a korábbi vezető garnitúra jelentős részének kiesése a vesztesek számát gyarapította, és ennél sokkal

kevesebben vannak azok, akik vállalkozóvá vagy vezetővé válva a rendszerváltás nyerteseinek tekinthetők.

1.5. Az anyagi életkörülmények változása

Az anyagi-jövedelmi helyzetnek a rendszerváltás során bekövetkezett változásairól szóló korábbi írásainkban (Kolosi, 2000; Tóth, 2005) bemutattuk, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése a legnagyobb mértékben a rendszerváltás korai periódusában (nagyjából 1987 és 1992 között) következett be. A transzformációs átalakulásnak ebben az első szakaszában minden egyenlőtlenségi mutató jelentősen növekedett: a legjelentősebb változás a háztartások foglalkozási és munkaerő-piaci polarizációja volt. Az átalakulás második szakaszában (1992 és 1996 között) az egyenlőtlenségek továbbra is viszonylag számottevően, bár a korábbi időszakhoz képest kisebb mértékben nőttek (ekkor a döntő tényező az iskolázottsági szintek eltérő megtérülése volt), majd a harmadik szakaszban (a kilencvenes évek második felében, illetve az évtizedforduló táján) már határozottan lassult az egyenlőtlenségek növekedése. A legutóbbi időszakra vonatkozó elemzések (Szivós és Tóth, 2008) szerint a 2003-as csúcsot követően nivelláltabb lett a jövedelmek mért eloszlása (döntően az állami újraelosztási és adóztatási politika következtében). 2007-ben az egyenlőtlenségek aggregált nagysága lényegében a kilencvenes évek közepén mértnek felelt meg (Tóth, 2008).

A HÉV-mintának a releváns 1992-es és 2007-es lakossági vizsgálatokhoz tett összehasonlításai (erről lásd a *Függelék*) szerint a megkérdezettjeink 1992-ben a népesség átlagához képest átlagban magasabb jövedelmekkel rendelkeztek, és a közöttük levő egyenlőtlenségek a népességben mérthez képest nagyobbak voltak. A HÉV-minta még 2007-ben is egyenlőtlenebb, mint a lakosság egészének mintája, de az eltérés lényegesen kisebb, mint 1992-ben volt. A HÉV-minta kiinduló éve a nagy egyenlőtlenségnövekedési periódus végének állapotát mutatja, az utolsó év pedig a 2006-os, jelentős egyenlősítő hatással járó kiigazító csomag után lett felvéve. Ez önmagában is fontos magyarázatát adja annak, hogy a HÉV-minta belső egyenlőtlenségei kisebbek 2007-ben, mint voltak 1992-ben.

Hozzá kell azonban tenni, hogy az egyenlőtlenségi mutatók csökkenésének „természetes”, a mintatagok életkori változásából adódó okai is voltak. A HÉV-minta ugyanis a két időpont között (pontosan 15 évet) öregedett. Ez azt is jelenti, hogy 2007-ben kisebb az aktívak súlya a mintában (a korábbi nyugdíjasok egy része meghalt, a volt aktívak egy része nyugdíjas lett, az amúgy kisebb létszámú gyermekek egy része viszont még nem hagyta el az iskolát). A képet bonyolítja, hogy az aktívak is előbbre jutottak a saját életpályájukon: a saját – egyébként tipikusan konkáv – korjöveldelmi profiljuk későbbi állomására értek.

A jövedelemtől eltérően a vagyoni és a tartós fogyasztási cikkekkel kapcsolatosan nem tudunk ilyen közvetlen abszolút és relatív összevetéseket tenni, de nincs okunk azt sem feltételezni, hogy a másik két dimenzió tekintetében más lenne a HÉV- és a Monitor-minták viszonya.

1.6. táblázat: Az anyagi helyzet index nagysága 1992-ben és 2007-ben a fontosabb háttérváltozók szerint

Háttérváltozó	1992			2007		
	Anyagi helyzet index	Szórás	N	Anyagi helyzet index	Szórás	N
Mintaátlag	46	20	2626	46	19	2677
Nemzedékek						
Elveszett nemzedék	42	19	325	41	15	334
Státuszváltó nemzedék	51	20	492	47	19	512
Rendszerváltó nemzedék	50	19	616	50	19	622
Fiatal nemzedék	44	21	1193	46	20	1209
Anyagi helyzet kategóriák, 1992						
Alsó 15%	15	5	406	27	16	402
Közép	47	12	1798	47	16	1792
Felső 15%	75	5	422	61	17	421
Anyagi helyzet kategóriák, 2007						
Alsó 15%	26	18	396	17	5	400
Közép	48	17	1839	47	12	1879
Felső 15%	62	16	379	76	6	397
Neme						
Férfi	47	21	1206	47	20	1226
Nő	46	20	1420	46	19	1451
Iskolai végzettség 1992-ben						
Még nem tanuló	44	20	735	44	19	739
Általános iskola	38	20	763	37	17	773
Szakmunkásképző	49	17	533	49	16	546
Középiskola	56	17	429	57	16	445
Főiskola vagy egyetem	63	15	165	64	15	173
Település 1992-ben						
Község	41	21	1049	38	18	1054
Város	46	18	826	47	18	852
Megyeszékhely	47	16	313	53	15	315
Budapest	59	18	437	60	17	456
Etnikum						
Nem cigány	48	19	2476	48	18	2529
Cigány	16	12	150	16	11	148
Örökölt kulturális tőke						
Alacsony	43	20	1892	43	18	1926
Közepes	52	17	398	54	17	405
Magas	60	16	297	60	17	304
Rendszerváltás előtti pozíció						
Nincs	45	20	2398	45	19	2446
Van	55	21	51	52	20	49
Vállalkozási hajlandóság index						
Nincs	45	20	1801	44	19	1832
Közepes	50	21	751	50	20	772
Erős	53	18	73	58	16	72
Optimizmusindex						
Alacsony	40	20	592	40	18	605
Átlagos	45	20	920	45	20	931
Magas	49	19	752	49	18	772
Nagyon magas	56	18	361	56	16	369

Háttérváltozó	1992			2007		
	Anyagi helyzet index	Szórás	N	Anyagi helyzet index	Szórás	N
Mintaátlag	46	20	2626	46	19	2677
Pszichoszomatikus tünetek						
Nincs	47	20	1172	47	20	1191
Kicsit	49	20	592	50	18	606
Erősen	44	20	861	43	18	879
Iskola befejezés						
Nem változott	45	20	1726	44	19	1763
1 pont	39	19	184	38	19	187
2–5 pont	49	19	426	49	16	430
6-nál több pont	56	17	286	60	16	294
ISEI-változás (teljes minta)						
Legalább –15	54	19	214	56	17	220
–14 ... –3	50	19	292	51	18	296
–2 ... +2	45	19	1382	43	18	1412
3 ...12	49	19	275	49	18	278
13+	51	18	256	54	17	262
Nem tudjuk	33	24	207	37	23	209
Munkanélküli-időszakok						
Nincs	47	20	2095	47	19	2132
1-szer volt munkanélküli	43	20	406	42	19	418
Legalább 2-szer volt munkanélküli	41	19	125	40	18	127
Bejárt munkahelyek száma						
Ugyanazon a helyen dolgozik	40	20	935	38	18	951
1-szer váltott	50	19	788	49	18	809
2–6-szor váltott	49	19	888	53	18	902
Több, mint 7-szer váltott	38	23	14	33	23	15
Nyelvtudás						
Nincs	43	20	1909	43	18	1945
Van	54	19	703	55	18	718

Az anyagi helyzet indexet azzal a céllal hoztuk létre, hogy a relatív anyagi helyzet változásait elemezni tudjuk (az abszolút helyzet változásának tanulmányozása egyébként is túl sok, e tanulmány keretein túlmutató szempontot nyitna meg). Az elemzéshez kialakított indexek értékeinek átlaga a két évben (részben a definícióból fakadóan) nem változott. Feltételezhettük azonban, hogy az egyes alkategóriák anyagi helyzet indexeinek átlagértéke az idők során változhatott. Az *1.6. táblázat* azonban nem ezt mutatja. Az egyes háttérváltozók értékei mentén esetenként jelentős a szóban forgó index szórása, de az egyes rögzített társadalmi-gazdasági kategóriák átlagértékei csak kevésbé térnek el 1992 és 2007 között. Ez egy ahhoz hasonló következtetést sugall, mint amit már az ISEI-indexek esetében is láttunk: a relatív helyzetek viszonylag stabilak.¹⁰

Az egyes nemzedékek közül 1992-ben az elveszett nemzedék relatív jövedelmi helyzete a legrosszabb, de ezt alig haladja meg átlagban fiatal nemzedék pozíciója. A két középső generáció (aktív generációkról lévén szó) 1992-ben jobb anyagi helyzetben volt, mint a fiatal vagy az elveszett nemzedékhez tartozók. A kiindulási állapothoz képest a

¹⁰ Fontos emlékeztetni: ez a nagyfokú stabilitás elsősorban azért van, mert a magyar társadalmat longitudinális szemléletben elemezzük. A mintában ugyanazok az emberek vannak, az ő jellemzőik (folyamlás jellegű) változásaira a rájuk vonatkozó állomány jellegű mutatók a dolog természeténél fogva kevésbé érzékenyek. Ennek a szemléletnek előnye viszont az, hogy az „átlagos” viszonylag kis változása is statisztikailag értékelhető mozgást jelez.

fiatal nemzedékhez tartozók helyzete 2007-re javult, a státusváltóké viszont valamelyest romlott (részben nyilvánvalóan életkori okokból is).

1992-ben és 2007-ben is különbséget tettünk az **anyagi helyzet index** alsó 15 százaléka, felső 15 százaléka és a közép között. Az 1992-es kategóriák szerint jól látható az egyenlőtlenségek növekedése: 2007-re az 1992-es alsók indexe lényegesen emelkedett, a felsőké viszont jelentősen esett. Másrészt viszont „2007 felől nézve a dolgot” az időben későbbi alsó kategória 1992-es átlaga lényegesen magasabb, a felsőé pedig lényegesen alacsonyabb volt.

A férfiak és a nők indexei nem térnek el egymástól lényegesen, és a két időpont között sincs változás ebben a tekintetben.

Az összes változó közül a legnagyobb szóródás az **iskolázottság** tekintetében van. A felsőfokúak anyagi helyzet indexe (mindkét évben) több mint másfélszerese az általános iskolát végzettekének, ami egy ilyen mutató esetében óriási eltérésnek mondható.

A település típusa az egyik olyan változó, amelyik időben viszonylag jelentős eltérést (széttartást) mutat (ez részben a költözéseknek köszönhető, részben pedig annak, hogy az adott településeken lakók relatív pozíciója javult). A megyeszékhelyen élők relatív pozíciója jelentősen avult a két időpont között (47-ről 53-ra), csekély javulás tapasztalható a városokban vagy Budapesten élők pozíciójában. Az 1992-ben községekben élők relatív pozíciója pedig romlott.

A romák és a nem romák jövedelmi helyzetében szakadéknyi a távolság mind a két időpontban.

Az anyagi helyzet indexet az **örökölt kulturális tőke**¹¹ kategóriái szerint csoportosítva az eredmények azt mutatják, hogy a hozott kulturális tőke hatása jelentős. Az alacsony, közepes és magas kulturális tőkével rendelkező személyek között majdnem akkorák az anyagi különbségek, mint amekkorák a kérdezett személyek iskolázottsága alapján találhatók.

A rendszerváltás előtti pozíció¹² esetében sejtésünk arra vonatkozott, hogy az pozitívan befolyásolja a jelenlegi anyagi helyzetet. Feltevésünk beigazolódt, hiszen a rendszerváltás előtt is valamilyen pozíciót betöltők átlagos relatív pozíciója mintegy 20 százalékkal magasabb, mint a többieké.

A vállalkozói hajlandóságnak várakozásaink szerint szintén pozitív kapcsolatot kell mutatnia az anyagi helyzettel.¹³ Ez a változó már 1992-ben is „szórt”. Hatása viszonylag jelentősen nőtt 2007-re: a vállalkozók átlagosan relatíve gazdagabbak lettek.

Szubjektív indikátorok közül kettőt definiáltunk.¹⁴ **Az optimizmust**, ami az egyéni problémamegoldó képességre és a jövővel szembeni várakozásokra vonatkozott, valamint

¹¹ A mutatót az apa és az anya együttes iskolai végzettsége alapján definiáltuk. Ilyen módon egy 2-től 20-ig terjedő skálát kaptunk, ahol a 2-es azt jelentette, hogy mindkét szülőnek kevesebb mint 8 általános iskolai végzettsége volt, 20-as pontszámot pedig akkor kapott valaki, ha mindkét szülője tudományos fokozattal rendelkezett.

¹² Definíciósakor a következő tényezőket vettük figyelembe: mindenekelőtt azt, hogy a megkérdezett 1980 és 1990 között felső (2 pont) vagy középvezető (1 pont) volt-e, ezen kívül a munkavégzés ágazata (politikai, katonai, és közigazgatási – állami és önkormányzati – területekért 1–1 pont), valamint az MSZMP-tagság (3 pont) is számított. Mindezek alapján 0–10 közötti indexet kaptunk. A megkérdezettek 91 százaléka azonban semmilyen rendszerváltás előtti pozícióval nem rendelkezett.

¹³ Definíciójához először azt számoltuk össze, hogy a megkérdezett az elmúlt 15 évben volt-e közepes vagy nagyvállalkozó, egyéni vállalkozó (beleértve a diplomás szabadfoglalkozásúakat is) vagy mezőgazdasági kisvállalkozó. A vállalkozói múlt minden területen 1–1 pontnak számított. Ha valaki az elmúlt másfél évtizedben mind a három típusú vállalkozó volt, értelemszerűen 3 pontot kapott. A vállalkozói múlton kívül figyelembe vettük a vállalkozói attitűdöt is. Ha valaki 1992-ben arra a kérdésre, hogy szeretne-e vállalkozó lenni, igennel válaszolt, további két pontot kapott. A hatéyságnyi (0–5 közötti) index értéke a mintában szereplők 68 százaléka esetében nulla volt. A táblázatban kategóriákra bontottuk a vállalkozói hajlandóság indexet.

a **pszichoszomatikus tüneteket**, amin az elidegenedés testi rendellenességekben kifejeződő tüneteit értettük.¹⁵ Mindkét esetben enyhe összefüggést látunk az anyagi helyzettel. Azt mondhatjuk, hogy ha valaki 1992-ben optimistább volt, annak a relatív vagyoni-jövedelmi pozíciója is magasabb volt, mint a pesszimistáké (vagy fordítva: akik jobb helyzetben voltak, optimistábban is látták a világot).

Eddig olyan változókról volt szó, amelyek 1992-ben jellemezték a megkérdezetteket. Érdemes azonban azt is megfigyelni, hogy milyen hatással járhattak az 1992 és 2007 között bekövetkezett változások a megkérdezettekre. A munkaerőpiacon efféle változásokat az időszak során bejárt *munkahelyek számával*, illetve a **munkanélküli-időszakok** számával mértünk. Mindkét változó az előzetes várakozásoknak megfelelően viselkedett. A munkahelyek száma láthatóan nem lineárisan hat a relatív jövedelmi helyzetre: azoknak a legrosszabb a helyzete, akiknek nem volt munkahelyük, illetve azoknak, akiknek túl sok volt (a táblázatban a „több, mint 7-szer váltott” kategória). A kisebb számú munkahelyváltások láthatóan segítenek a relatív helyzet javulásában. A munkanélküli-időszakok számának növekedése egyértelműen az alacsonyabb vagyoni-jövedelmi pozícióhoz kapcsolódik.

Nagyon fontos erőfeszítés jellegű változó a két időszak közti **elvégzett iskolákat** mérő index.¹⁶ Egyfelől látszik, hogy azoknak a jövedelmi helyzete, akik 1992 után befejeztek valamilyen iskolát, már 1992-ben is az átlag feletti volt. Másrészt az 1992-es és a 2007-es adatok direkt összehasonlítása azt mutatja, hogy azoknak az anyagi helyzete változott a legjobban, akik a legtöbbet fordították tanulásra. Hasonló tapasztalatokat mutat a **nyelvtudás** hatásának vizsgálata is.

Végezetül érdemes még megjegyezni, hogy a **foglalkozási pozíció** megváltozása nem látszik szoros összefüggésben lenni a relatív jövedelmi pozíció változásával. Ez nyilván azzal is összefügg, hogy időközben a foglalkozásoknak is volt egy átértékelődése, de azzal is, hogy a munkaerőpiacon a bérek a foglalkozáson kívül a korábbi bérektől is függhetnek. A heterogenitás forrása lehet továbbá a munkahely mérete, ágazata is. Így önmagában a foglalkozásváltás egyaránt jelenthet emelkedést vagy csökkenést. Ami

¹⁴ Mindkét indexet az Andorka Rudolf (Andorka, 1994) által kialakított – anómiát és elidegenedést mérő – kérdéssorból hoztuk létre, és 1993-as adatokat használtunk. Ez volt a kérdésblokk legkorábbi lekérdezése a Magyar Háztartás Panel vizsgálat során.

¹⁵ A Cronbach-féle *alfa* az optimizmust mérő index elkészítéséhez felhasznált itemekre (11 darab) 0,964, a pszichoszomatikus tüneteket mérő index (itt kilenc kérdést használtunk fel) esetében 0,851 volt. Az indexeket, a skálák egyeztetése után, az egyes kérdésekre adott válaszok pontszámainak összegével határoztuk meg.

¹⁶ A megszerezhető iskolai végzettségeket először elhelyeztük egy 1-től 9-ig terjedő skálán, ahol az 1-es jelentése a befejezett általános iskolát, a 9-es pedig a megszerzett doktori fokozatot jelentette. Ezek után megvizsgáltuk, hogy a megkérdezettek az elmúlt 15 év alatt milyen iskolákat fejeztek be. Az elvégzett iskolákhoz hozzárendeltük a megfelelő pontszámot, majd a pontokat összeadtuk. Így például az, aki az elmúlt 15 évben befejezte az általános iskolát (1 pont), leérettségizett (4 pont), és utána egyetemi diplomát is szerzett (8 pont), összesen 13 pontot kapott. A mintában szereplő emberek 66 százaléka semmilyen iskolát nem végzett el a vizsgált időszakban. A maximálisan elért pontszám 25 volt.

szembetűnő, az az, hogy azoknak, akiknek az ISEI-pontszáma viszonylag nagyot esett a két időpont között, átlagban lényegesen javult a jövedelmi-vagyoni helyzete.¹⁷

Kutatásunk központi kérdése arra irányul, hogy kik voltak a nyertesek és a vesztesek. Ennek beazonosításához rajzoltuk fel azt a két dimenziót, amelyben értelmezhetőnek tartottuk a relatív nyereségek és veszteségek mérését. Közben megállapítottuk, hogy a foglalkozási tekintetben viszonylag nagyfokú stabilitás volt kimutatható. Most először amellet érvelünk, hogy a vizsgált időszakban a jövedelmi-vagyoni helyzet egyre nagyobb szerepet játszik a társadalmi-gazdasági státus meghatározódásában. A vizsgált időszakban ugyanis sokkal szorosabbá vált a kapcsolat az anyagi helyzet indexe és a társadalmi státusz egyéb összetevői között. Más szóval a jövedelmi-vagyoni helyzet a társadalmi egyenlőtlenségeknek sokkal erősebb kifejeződésévé vált. Erre utal, hogy míg a nyolcvanas években a vertikális egyenlőtlenségek 12 százaléka volt visszavezethető a jövedelmekre (Kolosi, 1987), addig a kilencvenes évek második felére ez a magyarázó erő megközelítette a negyven százalékot (Fábián–Kolosi–Róbert, 2000), és a jelen vizsgálatban is azt tapasztaltuk, hogy az anyagi helyzet szórásának mintegy 40 százalékát sikerült megmagyarázni néhány, a társadalmi státuszt kifejező változóval.

¹⁷ Részletesebben megvizsgáltuk azokat, akiknek foglalkozása lényegesen nagyot esett az elmúlt 15 évben. A foglalkozás változásának ehhez a vizsgálatához csak azokat vettük figyelembe, akik mindkét időpontban aktívak voltak, és érvényes ISEI kódokkal rendelkeztek. A mintában összesen 647 ilyen ember szerepelt, és ezeknek 13,5 százaléka (87 fő) esetében beszélhetünk 15 pontnál nagyobb ISEI-csökkenésről. Mivel a hiányzó ISEI kódokat inputáltuk, a jelenségre a legegyszerűbb magyarázatot az adta volna, ha ezeknek a megkérdezettnek az esetében az inputálásból adódik az ISEI drasztikus megváltozása. A vizsgált csoportba tartozó emberek esetében azonban nem történt adatpótlás. Vizsgálatunk során kimutattuk, hogy a 2007-es anyagi helyzet indexre – az index korábbi (1992-es) állapotának kontrollálása mellett is – hatást gyakorol a munkanélküli-periódusok és a munkahelyek száma, a rendszerváltás előtti pozíció, valamint a befejezett iskolai osztályok száma. Megnéztük ezért, hogy az ISEI-indexükben nagy csökkenést mutatók esetében kirajzolódik-e ezeknek a jellemzőknek a mentén valamilyen sajátosság. Az eredmények azt mutatják, hogy a foglalkozás megváltozásában a munkanélküliség minden bizonnyal közrejátszott. Az a 87 ember ugyanis, akik jelentős mértékben süllyedtek a foglalkozási hierarchiában, az átlagosnál többször voltak munkanélküliek 1992 óta, azonban minden bizonnyal csak rövidebb időközökre, mert ugyanennek a csoportnak az átlagosnál több munkahelye volt az elmúlt 15 évben. Vizsgálatunk alanyai ugyanakkor a rendszerváltás előtti nagyon magas pozíciójúak voltak, amiből az következik, hogy az átlagosnál valamivel idősebb korú emberek tartoznak ebbe a kategóriába. Mindebből kirajzolódhatna egy olyan magyarázat, hogy a rendszerváltás előtt magas foglalkozási pozícióban lévők egy részének nem sikerült megtartani előnyös pozícióját, a státusával együtt járó kapcsolati és társadalmi tőkéjét azonban anyagi gyarapodásra tudta fordítani. Ezt a fajta magyarázatlehetőséget némileg kétségbe vonja az, hogy az ISEI-indexükben legnagyobbat csökkenők között a legnagyobbat azoknak az anyagi helyzete változott pozitív irányba, akik a fiatal nemzedékhez tartoztak. Közöttük azonban már nem kirívóan magas a rendszerváltás előtti pozíciót mérő index. Valószínűsíthető ezért, hogy a fiatalok és idősek között más tényezők vezettek az anyagi helyzet indexének növekedéséhez. A fiatal nemzedékhez tartozók tanultak időközben átlagosan a legtöbbet (úgy, hogy közben a munkaerőpiacon voltak), esetükben azonban főként átképzésről lehetett szó, aminek következtében – a jobb anyagi boldogulás reményében – más területen próbáltak szerencsét.

1.7. táblázat: Az anyagi helyzet index szórását magyarázó regressziós modellek legfontosabb paraméterei 1992-ben és 2007-ben

1992			2007		
A változó neve	A modell R-értéke	Standardizált együttható a végső modellben	A változó neve	A modell R-értéke	Standardizált együttható a végső modellben
Iskolai végzettség	0,38	0,13	Iskolai végzettség	0,53	0,26
Cigány kisebbséghez tartozás	0,48	-0,31	Településtípus	0,60	0,25
Településtípus	0,51	0,18	Cigány	0,64	-0,23
ISEI	0,53	0,17	Dolgozik-e	0,65	0,15
Dolgozik-e	0,54	0,10	ISEI	0,66	0,11
Vállalkozó	0,55	0,09	Vállalkozó	0,66	0,08
Háztartásnagyság	0,55	0,08	Vezetői szint	0,67	0,06
Vezetői szint	0,56	0,05	Életkor	0,67	0,04
Nem	0,56	-0,03			

Az 1.7. táblázatban *stepwise* módszerrel épített lineáris regressziós modellek néhány eredménye látható. A modellépítés során először a függő változóval leginkább korreláló magyarázó változó bevonása történt, majd az egyes további magyarázó változók a parciális korrelációk erőssége alapján kerültek bevonásra. Mindkét modellben az anyagi helyzet index adott évre kiszámolt értéke a függő változó, a magyarázó változók közé pedig tizenegy darab, az adott évre jellemző, társadalmi-demográfiai változó közül válogat a program.¹⁸

A táblázatból látható, hogy míg 1992-ban az anyagi helyzet index szórásának 31 százalékát ($R^2 = 0,31$; $R = 0,56$) sikerül magyaráznunk a beválogatott társadalmi-demográfiai változókkal, 2007-ben ugyanazzal a változószettel a szórás 45 százalékát ($R^2 = 0,45$; $R = 0,67$) magyarázzuk meg. Önmagában az elvégzett osztályok számával mért iskolai végzettség magyarázó ereje több mint megduplázódott (13%-ról 26%-ra nőtt).¹⁹ A cigány kisebbséghez tartozás és a foglalkozási hierarchiában elfoglalt hely olyan tényezők, amelyek anyagi életkörülményekre gyakorolt relatív hatása csökkent.

Milyen tényezők eredményezték elsősorban azt, hogy mára az anyagi helyzet sokkal többet fejez ki a társadalom vertikális tagoltságából, mint a rendszerváltás kezdetén? Ha a két anyagi helyzet index korrelációját vizsgáljuk (1.8. táblázat), akkor 0,57-es együtthatót kapunk, ami azt jelenti, hogy 32 százalékban a jelenlegi anyagi helyzetet megmagyarázza az 1992-es anyagi helyzet. Figyelembe véve a minta sajátosságait és a mérés problémáit, ezt egy meglehetősen magas értéknek kell tekintenünk, tehát a jelenlegi relatív anyagi pozíció és az 1992-es relatív anyagi pozíció között szoros a kapcsolat.

¹⁸ Az *iskolai végzettséget* a legmagasabb elvégzett iskolai osztályok számával mértük. A *településtípus*nál az 1-es kód a községet, a 4-es Budapestet jelentette. A *dolgozik-e* változó két értéket vehet fel, attól függően, hogy a megkérdezett aktív-e (1-gyel vannak kódolva az aktívak). A *vállalkozói szint* változóban a felső, közép- vagy alsó vezetők vannak összeszámolva. A *vállalkozókat* összegző változóban az egyéni vállalkozókat, a mezőgazdasági kisvállalkozókat, a közepes vagy nagyvállalkozókat, illetve a diplomás szabadfoglalkozásúakat kódoltuk 1-gyel. A *cigány kisebbséghez tartozás* esetében 1-gyel van kódolva, ha a megkérdezett roma, a *nem* változó esetében pedig a nőket kódoltuk 1-gyel. Szerepel még a magyarázó változók között az *életkor*, az *életkor négyzete*, az *ISEI-index*, valamint a *háztartásnagyság*.

¹⁹ Ez egyébként összhangban van azzal az eredménnyel, amelyet a jövedelemeloszlás dekompozíciós vizsgálatai során találtunk (Tóth, 2008). Az összes (MLD-vel mért) egyenlőtlenséget az iskolai szintek közötti és azokon belüli egyenlőtlenségekre bontva azt találtuk, hogy a (háztartások ekvivalens jövedelmeire vonatkozó) csoportok közötti egyenlőtlenség magyarázó ereje az 1987-es 8 százalékról 1992-re 18 százalékra emelkedett, majd 2001-ben 27 százalék is volt. 2007-ben 21 százalékot mértünk.

Viszonylag sokat foglalkoztunk azzal, hogy milyen további tényezők járulnak hozzá a jelenlegi anyagi helyzet meghatározásához, vagyis hogy melyek azok a faktorok, amelyek azt magyarázzák, hogy valaki ebben a relatív rangsorban nyertesnek vagy vesztesnek tekinthető. További öt tényezőcsoport bevonásával az R értékét 0,73-ra sikerült feltornáznunk, tehát a jelenlegi anyagi helyzet szórásának több mint 53 százalékát tudtuk megmagyarázni.

1.8. táblázat: A jelenlegi anyagi helyzet szórását magyarázó regressziós modellek legfontosabb paraméterei

A bevont változó csoport	R a tényezőcsoport bevonása után	R^2 a tényezőcsoport bevonása után
1992. évi anyagi helyzet	0,57	0,32
Nemzedéki különbségek ⁽¹⁾	0,57	0,33
Munkaerő-piaci helyzet változása, foglalkozás ⁽²⁾	0,66	0,44
Iskolázottság, nyelvtudás ⁽³⁾	0,69	0,47
Településtípus, demográfiai, etnikai különbségek ⁽⁴⁾	0,73	0,53
Attitűdök ⁽⁵⁾	0,73	0,53

⁽¹⁾ A négy nemzedék esetében a kihagyott kategória az elveszett nemzedék volt.

⁽²⁾ A változók között a munkaerő-piaci mozgás (kihagyott kategória: végig nyugdíjas), az ISEI, az ISEI változása, a munkahelyek száma és annak négyzete, végül pedig az a változó szerepel, hogy 1992 óta hányszor volt munkanélküli a megkérdezett.

⁽³⁾ Az iskolázottság esetében az 1992-es iskolai végzettség kategóriái szerepelnek a modellben (kihagyott kategória az általános iskolát végzettek), valamint az 1992 óta megszerzett iskolai végzettséget mérő index és a nyelvtudás (1-gyel kódolva, ha valaki beszél idegen nyelven).

⁽⁴⁾ Az 1992-es településtípus szerinti hovatartozás esetében a hiányzó kategória a községben élők voltak, ezen kívül a megkérdezett neme, életkora (valamint annak négyzete), etnikuma, örökölt kulturális tőkéje, valamint a rendszerváltás előtti pozíciója szerepelnek még.

⁽⁵⁾ Az optimizmus és pszichoszomatikus tünetek index, valamint a vállalkozói hajlandóság szerepeltek.

1.6. Az anyagi-jövedelmi helyzet alakulásának okai (nyertesek és vesztesek)

Az anyagi-jövedelmi hierarchiában történt relatív elmozdulások mechanizmusait (ekképpen tehát a nyertesek és vesztesek beazonosítását) két különböző eljárással kíséreljük meg. Először az anyagi helyzet index különböző kategóriái közötti mozgást mobilitási esélyhányadosok segítségével ragadjuk meg. Másodszor többváltozós regressziós eljárások segítségével vizsgáljuk meg a nyertesség és veszteség meghatározó okait.

A mobilitási esélyhányadosok számításához a kiindulási alapot egy 1992-re és 2007-re készített hierarchikus változó (az anyagi helyzet index negyedei) között felírható átmenetmátrix adja. Az egyszerűség kedvéért különböztessük meg a legalsó negyedét („szegények”), vonjuk össze a második és harmadik negyedét, és nevezzük a népességnek ezt az ötven százalékát „középrétegnek”, és válasszuk külön a legfelső negyedét (nevezzük őket „jómódúaknak”). Az így meghatározott specifikációban a lehetséges útvonalakat az 1.9. táblázat mutatja.

1.9. táblázat: Átmenetmátrix: az anyagi helyzet index kategóriái

Az anyagi helyzet index kategóriái		2007			
		Alsó 25%	Középső 50%	Felső 25%	Összesen
1992	Alsó 25%	AA: 57,4	AB: 36,1	AC: 6,5	A: 25,2
	Középső 50%	BA: 18,4	BB: 59,4	BC: 22,1	B: 49,6
	Felső 25%	CA: 9,4	CB: 42,7	CC: 47,9	C: 25,2
	Együtt	A: 26	B: 49,3	C: 24,7	100

A táblázatból látszik, hogy az 1992-ben a legalsó negyedbe tartozók mintegy 57 százaléka 2007-ben is odatarozik, és mintegy 43 százalék időközben feljebb emelkedett. Hasonlóképpen: a 2007-ben a felső negyedbe tartozók kevesebb mint fele volt már 1992-ben is ebben a kategóriában. Ebben a tanulmányban nem az az elsődleges célunk, hogy a felemelkedés és a lesüllyedés abszolút mértékét, vagy a társadalmi kategóriák közötti mobilitás nagyságát elemezzük.²⁰ Sokkal inkább arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen társadalmi jellemzők kapcsolódnak a felemelkedéshez, és milyenek asszociálnak a lesüllyedés tényével.

Ennek elemzésére úgy kerítünk sort, hogy külön-külön megvizsgáljuk egy-egy 1992-es kibocsátó csoport tagjai közül a mobilak és az immobilak társadalmi összetételét. Ha például a „maradók” és a „kiemelkedők” csoportján belül megvizsgáljuk, mondjuk, a nők arányát, majd a maradékon belül a nők arányát a kiemelkedőkön belüli nők arányához viszonyítjuk, akkor kapunk egy olyan hányadost, amely azt mutatja meg, hogy a nőknek mennyivel nagyobb/kisebb a férfiakéhoz viszonyított kiemelkedési esélye. Ezeket az „esélyrátaakat” az 1.10. táblázatban közöljük. A táblázatban először a legalsó negyedből középre, majd középről a legfelső negyedbe történő mobilitás esélyét tüntettük fel.²¹ Ugyanilyen szerkezetben mutatjuk be aztán a lesüllyedés jellemzőit. Anélkül, hogy a viszonylag nagy táblázat valamennyi cellájának adatát ismertetnénk, nagy vonalakban a következőképpen foglalhatjuk össze a tapasztalatokat.

A legszegényebbek társadalmi felemelkedésének ott nagyobb az esélye, ahol erőteljesebb az emberi tőke jelenléte (magasabb a megkérdezett iskolázottsága, szülei magasabb iskolai végzettsége révén nagyobb fokú örökölt kulturális tőkével rendelkezik, esetleg a vizsgált 15 év során újabb iskolai fokozatot szerzett, vagy van valamilyen nyelvtudása). Észben kell tartanunk persze, hogy a szóban forgó csoportoknak a legszegényebbek közé kerülése már önmagában is kevésbé valószínű, de a magasabb iskolázottságuk esetében mindez nagyobb eséllyel bizonyul átmeneti helyzetenek.

Szintén fontos a kiemelkedés esélyeit illetően a munkavállalás. A több elhelyezkedési próbálkozáshoz (több munkahelyhez) nagyobb kiemelkedési esély is párosul. Ugyanakkor a nagyon gyakori állás-/munkahelyváltozás feltételezhetően nem lineárisan növeli a kiemelkedés esélyét: a nagyon gyakori munkahelyváltás ugyanis sokszor a munkaerőpiac marginális szegmenseiben fordul elő, alkalmi jellegű, hosszabb-rövidebb munkanélküliségi periódusokkal váltakozva.

A kiemelkedésben szerepe van olyan attitűdöknek, amelyek a problémák megoldására való pozitív képességet jelzik (optimizmusindex), illetve ha a kiemelkedési szándék aktív cselekvéssel párosul (ezt mutatja például a vállalkozási hajlandósággal korreláló kiemelkedési esély is).

Ugyanezeknek a tényezőknek kisebb mértékben van szerepe azoknak a felemelkedésében, akik a kiinduló évben a középrétegbe tartoztak. Az, hogy esetükben az

²⁰ Itt is fel kell hívni a figyelmet, hogy a negyedekre, ötödökre, tizedekre stb. osztás kutatói döntés eredménye, ezért aztán a táblázat diagonálisainak stabilitása (vagyis a mobilitás kimutatott hiánya) is jelentős mértékben ennek a kutatói döntésnek az eredménye.

²¹ Az 1.9. táblázat első (A) sorában levők közül az AA (stabilan szegények) társadalmi-demográfiai összetételét összevetjük az AB + AC csoport társadalmi összetételével.

esélyráta-különbségei kisebbek, elsősorban annak köszönhető, hogy magának a középrétegbe kerülésnek is mások az esélyei, mint a legszegényebbek közé kerülésnek. Egyszerű példával megvilágítva: a legszegényebbek között nagyon kicsi a felsőfokú végzettségűek aránya, így ha onnan bizonyos számú főiskolai végzettségű előre sorol, az nagyobb esélyráta-növekedéssel fog járni, mint ha az egyébként több magas iskolázottságú egyént „tartalmazó” középrétegből ugyanennyien „átsorolódnak” a felső rétegbe. Ráadásul a felső rétegben már „helyből” a magas iskolázottságúak felülreprezentáltságát tapasztalhatjuk.

A szegénységből való kiemelkedés esélye gyakorlatilag nulla azoknak a cigány etnikumhoz tartozóknak a körében, akik 1992-ben az alsó negyedbe tartoztak. Ha már valaki 1992-ben a középrétegbe tartozó cigány volt, akkor valamivel nagyobb eséllyel tudott felemelkedni, de az ő esélyhányadosuk a többségi társadalomhoz tartozókéval még mindig csak töredéke.

A települési lejtő a felemelkedési esélyeket tekintve is látható (budapesti vagy városi lakhely nagyobb eséllyel kapcsolódik össze magasabb kiemelkedési valószínűséggel, mint a falusi lakhely). Ugyanakkor könnyen lehet, hogy ennek a jelentős része inkább csak az eltérő társadalmi-demográfiai összetétel rovására írható.

A lesüllyedés esélyeinek vizsgálata szinte teljesen szimmetrikus tükörképét adja annak, amit a felemelkedési esélyek tekintetében találtunk. Azok, akiknek az iskolai végzettsége alacsonyabb, akik kevesebbet tanultak a vizsgált 15 évben, akiknek nincs nyelvvizsgálata, nagyobb esélye van arra, hogy lesüllyed a legfelső negyedből (ha egyáltalán sikerült 1992-ben ide tartoznia). A középréteg kibocsátási esélyrátaí itt is hasonlóképpen viselkednek ahhoz, amit a felemelkedési esélyekkel kapcsolatban találtunk.

Elemzésünk alapvető célja annak kiderítése, hogy a rendszerváltás időszakában milyen tényezők szabták meg a nyertesek és a vesztesek közé kerülés esélyeit. Korábban már megállapítottuk, hogy a négy megfigyelt nemzedék esetében méltányos az elkülönített vizsgálat, hiszen a rendszerváltás hatásai adott esetben generációs hatásokkal keveredhetnek. Mindezt elemzésünk adatai is visszaigazolják, igaz, csak részben. Az átlagokat tekintve az alsó negyed és a középrétegek közötti mozgások arányaiban gyakorlatilag nem találunk különbséget a négy vizsgált nemzedék között. A középső és a felső réteg között azonban kimutatható egyfajta generációs aszimmetria, ami valószínűleg életciklus-elemekkel is összefügghet: az elveszett nemzedék tagjainak sokkal kisebb a középső csoportból a felfelé mobilitása és nagyobb a felsőből a lefelé mobilitása, mint a másik generációké. Kisebb mértékben hasonlókat mondhatunk a státuszváltó nemzedék tagjairól is. A rendszerváltó nemzedék esetében viszont éppen fordítva, a középső csoportból felfelé mobilitási esélyek nagyobbak, a felsőből lesüllyedési esélyek viszont kisebbek a többiekénél.

1.10. táblázat: A felemelkedés és a lesüllyedés tényezői, esélyhányadosok*

Felfelé mobilitás				
A legalsó negyedből felfelé		A középső negyedből felfelé		
Szaktanácsképző	2,2			
Középiskola	4,2	Középiskola	1,5	
Felsőfok	4,2	Felsőfok	2,5	
Megyeszékhely	3,9			
Budapest	3,7	Budapest	2,7	
Nem cigány	1,5			
Közepes kulturális tőke	4,3			
Magas kulturális tőke	11,6	Magas kulturális tőke	2,5	
Magas vállalkozói hajlandóság	7,2	Magas vállalkozói hajlandóság	1,5	
Magas optimizmus	1,7			
Nagyon magas optimizmus	2,3			
Iskolabefejezés 1992 után (2–5 pont)	2,2	Iskola befejezés 1992 után (6+)	1,8	
Iskolabefejezés 1992 után (6+)	4,2	Munkahelyek száma (2–6)	1,5	
Munkahelyek száma (2–6)	3,0	Nyelvtudás (van)	1,7	
Nyelvtudás (van)	2,3			
Lefelé mobilitás				
	A középső negyedből lefelé		A legfelső negyedből lefelé	
			Elveszett nemzedék	1,7
			Még nem tanult 1992-ben	1,6
	Alapfokú végzettség	1,7	Alapfokú végzettség	2,2
	Cigány	5,1	Község	1,8
	Alacsony optimizmus	1,8		
	Iskolabefejezés (1 pont)	1,5	Erős pszichoszomatikus tünetek	1,5
			Iskolabefejezés 1992 után (1 pont)	2,3
			Iskolabefejezés 1992 után (2–5 pont)	1,7
			Munkanélküliség (legalább 1)	1,5
			Munkanélküliség (legalább 2)	
			Munkahelyek száma (0)	2,9
				1,9

* A táblázatban csak a 1,5-nél nagyobb esélyráták szerepelnek. A Függelékben részletesen is közöljük az esélyrátákat, illetve a referenciakategóriához (maradók) képest a kiemelkedők vagy lesüllyedők társadalmi összetételét.

A nyertesek és vesztesek beazonosítására alkalmazott másik módszerünk nem a mobilitási esélyhányadosokkal operál, hanem regressziós eljárásokon alapul. Az a tény, hogy a kilépési és belépési mobilitási esélyráták tekintetében a lesüllyedés és a kiemelkedés mechanizmusai tükröképszerűek voltak, azt a feltételezésünket erősítette, hogy a kiemelkedés és a lesüllyedés tényezői lineárisan – az anyagi helyzet index eloszlásának teljes spektrumában – hatnak.

A nyertesek és vesztesek azonosítására három különböző típusú regressziós modellt építettünk fel. Az első szerint a 2007-es anyagi pozíciót elsősorban az 1992-es anyagi helyzet index határozza meg. A második modellbe mindazokat a tényezőket szerepeltetjük, amelyekről az a feltételezésünk, hogy 1992-es (tehát a kiinduláskor jellemző) állapot szerint meghatározó szerepet játszhattak abban, hogy ki mennyire jó helyzetbe került az anyagi helyzet index alapján. Végezetül a harmadik változócsoporthat

két időpont (1992 és 2007) közötti változásokat gyűjti össze. Olyan változókról van szó, minthogy az egyének az eltelt időben hogyan mozogtak a munkaerőpiacon, hogy mennyit fektettek be a tudásukba (újabb iskolai végzettség megszerzése vagy nyelvi ismereteik gyarapítása révén), és milyen demográfiai változások történtek a családjukban. Az a feltételezésünk, hogy az utóbbi változócsoporthoz ragadja meg leginkább a rendszerváltás hatásait (generációsan eltérő módon).

Az összes megkérdezett tekintetében az első, második és harmadik modellbe tartozó változók bevonása külön-külön jelentős mértékben emeli az anyagi helyzet index szórásának megmagyarázott hányadát (*1.11a táblázat*). Ha a 2007-es anyagi helyzetet egyszerűen az 1992-es anyagi helyzet index segítségével igyekszünk magyarázni, akkor ez a szórás mintegy 32 százalékaért felel. Az 1992-es társadalmi-demográfiai tényezők bevonása a megmagyarázott szórást 48 százalékra növeli. Az 1992-es és 2007 között bekövetkezett események a megmagyarázott szórást ennél kisebb mértékben növelik (48-ról 53 százalékra).

A 2007-es anyagi helyzet indexet a legnagyobb mértékben az 1992-es anyagi helyzet indexe magyarázza. Jelentős szerepe van még annak, hogy az illető 1992-ben Budapesten vagy megyeszékhelyen lakott, illetve annak is, hogy mennyire magas iskolai végzettséggel rendelkezett. A család kulturális tökéllátottsága, valamint az egyén optimista világlátása pozitívan, a cigány kisebbséghez tartozása viszont erősen negatívan befolyásolja az anyagi helyzet indexet.

Ha bevonjuk az 1992 és 2007 közötti mozgásokat jelölő változókat, akkor azt látjuk, hogy a munkahelyek számával pozitívan korrelál a 2007-es anyagi helyzet index, a kapcsolat azonban nem lineáris (ezt mutatja, hogy a munkahelyek számának négyzetét jelző változó együttthatója negatív). Ez azt jelenti, hogy az érvényesüléshez bizonyos számú munkahelyváltásra szükség volt, de a túl gyakori munkahelyváltásnak már negatív anyagi-jövedelmi hatásai lehettek. Jelentős pozitív hozadéka lehetett annak, hogyha valaki időközben befejezett egy iskolát, vagy megszerzett egy nyelvvizsgát.

Hipotézisünk szerint az egyes meghatározó tényezők eltérő mértékben játszhattak szerepet a különböző generációk esetében. Ezért a fent elemzett regressziós modelleket mind a négy nemzedékre lefuttattuk. Ezeknek az összehasonlítása az *1.11b–1.11e táblázatokban* található. Az egyes modellek magyarázó ereje a két középső generáció esetében a legnagyobb. Valószínűnek tartjuk tehát, hogy mind a legidősebbek, mind pedig a legfiatalabbak esetében olyan tényezők is szerepet játszottak az anyagi helyzet index alakulásában, amelyeket közvetlenül ennek a vizsgálatnak a keretében nem tudtunk megfigyelni. A rendszerváltás utáni egyéni életesemények bevonása az egyes generációk esetében eltérő hatással van. A szóban forgó változók beemelése az elveszett nemzedék esetében kevesebb mint 2 százalékkal emeli a megmagyarázott szórást, a státusváltók esetében mintegy 3 százalékkal, a rendszerváltók és a fiatalok esetében viszont már 6–7 százalékosak ezek a növekmények.

Az *elvesztett nemzedék* 2007-es anyagi-jövedelmi helyzetét a legnagyobb mértékben az határozza meg, hogy hol találta őket a rendszerváltás. Az 1992-ben Budapesten lakóknak van ebből a generációból a legnagyobb esélye arra, hogy jó anyagi-jövedelmi helyzetben legyenek. Ennek a generációnak az esetében a két időpont közötti munkaerőpiaci karrier (elsősorban életkori sajátosságok miatt) természetesen már nem játszott lényeges szerepet. Látható ugyanakkor, hogy azoknak, akik már 1992-ben sem dolgoztak, lényegesen alacsonyabb anyagi helyzet indexük van, mint (az összes egyéb tényezők változatlansága mellett) a többieknek.

A *státusváltó nemzedék* esetében ugyanígy jelentős szerepe van a „hagyományos” társadalmi-demográfiai tényezőknek, de ennek a generációnak az esetében lényegesen nagyobb szerepe van az időközben befutott munkaerő-piaci karriernek (egészen pontosan annak, hogy hányszor váltottak munkahelyet). A státusváltó generáció az egyedüli, amelynek az 1992-es foglalkozása meghatározó a 2007-es anyagi helyzet index nagyságának tekintetében.

A *rendszeráltó nemzedék* a többitől az különbözteti el, hogy az iskolázottságnak az ő esetükben lényegesen nagyobb szerepe van. Esetükben szintén ki kell emelni, hogy a „túl sok” munkahely már inkább negatív hatással van az anyagi-jövedelmi helyzetükre. Ha a munkahelyi történetükben viszonylag sok munkanélküliségi periódus van, akkor ez jelentős negatív hatást gyakorol az anyagi-jövedelmi helyzetükre.

Végezetül a *fiatal nemzedék* esetén megnő annak a szerepe, hogy az aktív életkorukban „rátanultak” a korábbi iskolai végzettségükre, vagy egyszerűen csak befejezték azt az iskolát, ahová 1992-ben jártak.

A fentiekén kívül két olyan változócsoporthoz van még, amely eltérő hatást gyakorol a különböző generációk esetében. Az egyik a megkérdezettek etnikai hovatartozása. Minél fiatalabb generációkból beszélünk, annál nagyobb negatív együtthatót találunk a cigányságra vonatkozóan. A másik az optimista világlátás, amely a rendszeráltó és fiatal nemzedékek esetében befolyásolta pozitívan az anyagi helyzet indexet.

Összefoglalva: az elveszett nemzedék esetén a települési hovatartozás, a státuszáltó és a rendszeráltó nemzedék esetén a munkahelyi alkalmazkodás játszott szerepet abban, hogy kit tekinthetünk sikeresnek és sikertelennek. A rendszeráltó generációt jelentős mértékben „szórja” az, hogy 1992-ben milyen befejezett iskolai végzettséggel rendelkeztek. A fiatal nemzedék esetében viszont döntő hatása a munkaerő-piaci karrier mellett annak van, hogy milyen erőfeszítéseket tettek iskolázottsági szintjük emelésére. Ebben nyilvánvalóan az is közrejátszik, hogy szülői oldalról milyen kulturális tőke elemekkel rendelkeztek.

1.11a táblázat: A 2007-es anyagi-jövedelmi helyzet meghatározódásának modellje a négy nemzedékben együtt (az OLS regressziós becslés standardizált együtthatói, R^2)

Változó	32%	48%	53%
Anyagi helyzet index, 1992	<u>56,5</u>	<u>30,2</u>	<u>28,1</u>
ISEI, 1992		<u>5,5</u>	<u>6,1</u>
Még nem tanuló, 1992		1,6	0,9
Szaktanulmányzó, 1992		<u>10,4</u>	<u>8,2</u>
Középiskola, 1992		<u>14,1</u>	<u>9,8</u>
Főiskola, egyetem, 1992		<u>10,9</u>	<u>6,4</u>
Város, 1992		<u>8,5</u>	<u>8,4</u>
Megyeszékhely, 1992		<u>14,0</u>	<u>13,4</u>
Budapest, 1992		<u>19,0</u>	<u>18,7</u>
Nem		2,3	1,1
Cigány		<u>-17,9</u>	<u>-15,0</u>
Örökölt kulturális tőke		<u>11,9</u>	<u>5,1</u>
Rendszerváltás előtti pozíció		2,0	<u>3,9</u>
Optimizmusindex		<u>6,0</u>	<u>3,8</u>
Pszichoszomatikus tünetek		<u>-3,8</u>	-2,5
Vállalkozói hajlandóság index		<u>4,2</u>	0,8
Nem dolgozik (1992–2007)			<u>-7,9</u>
Nyugdíjas lett			-2,9
Elkezdett dolgozni			3,8
Nem dolgozik 2007-ben			<u>-3,6</u>
Végig dolgozott			<u>7,9</u>
ISEI-változás			1,3
Bejárt munkahelyek száma			<u>18,7</u>
Bejárt munkahelyek száma (négyzetes komponens)			<u>-12,4</u>
Munkanélküli-időszakok			<u>-5,3</u>
Iskolabefejezés			<u>6,4</u>
Nyelvtudás			<u>10,0</u>

A regressziós együtthatók 100-zal be vannak szorozva. Kihagyott kategóriák: Általános iskola, 1992; Község, 1992, Végig nyugdíjas, a nem esetében a nők vannak 1-gyel kódolva. **A nullától 1%-os szinten különböző együtthatók. A nullától 5%-os szinten különböző együtthatók.**

1.11b táblázat: A 2007-es anyagi-jövedelmi helyzet meghatározódásának modellje az elveszett nemzedékben (az OLS regressziós becslés standardizált együtthatói, R^2)

Változó	28%	44%	46%
Anyagi helyzet index, 1992	<u>52,6</u>	<u>33,5</u>	<u>33,1</u>
ISEI, 1992		4,9	3,6
Még nem tanuló, 1992		n. a.	n. a.
Szaktanulmányzó, 1992		9,5	8,8
Középiskola, 1992		<u>16,5</u>	<u>16,0</u>
Főiskola, egyetem, 1992		10,3	9,9
Város, 1992		11,9	12,4
Megyeszékhely, 1992		<u>15,4</u>	<u>14,8</u>
Budapest, 1992		<u>29,1</u>	<u>30,0</u>
Nem		-1,8	-0,8
Cigány		-5,4	-5,9
Örökölt kulturális tőke		2,8	1,7
Rendszerváltás előtti pozíció		-0,2	1,2
Optimizmusindex		6,9	5,8
Pszichoszomatikus tünetek		3,0	3,3
Vállalkozói hajlandóság index		-5,2	-5,7
Nem dolgozik (1992–2007)			<u>-9,1</u>
Nyugdíjas lett			-3,8
Elkezdett dolgozni			-1,7
Nem dolgozik 2007-ben			n. a.
Végig dolgozott			3,0
ISEI-változás			0,8
Bejárt munkahelyek száma			14,6
Bejárt munkahelyek száma (négyzetes komponens)			-12,5
Munkanélküli-időszakok			1,8
Iskolabefejezés			0,5
Nyelvtudás			1,1

A regressziós együtthatók 100-zal be vannak szorozva. Kihagyott kategóriák: Általános iskola, 1992; Község, 1992, Végig nyugdíjas, a nem esetében a nők vannak 1-gyel kódolva. Az *n. a.* jelölés: nincs adat az adott nemzedékben. **A nullától 1%-os szinten különböző együtthatók. A nullától 5%-os szinten különböző együtthatók.**

1.11c táblázat: A 2007-es anyagi-jövedelmi helyzet meghatározódásának modellje a státusváltó nemzedékben (az OLS regressziós becslés standardizált együtthatói, R^2)

Változó	33%	53%	56%
Anyagi helyzet index, 1992	<u>57,5</u>	<u>30,7</u>	<u>27,2</u>
ISEI, 1992		<u>9,2</u>	<u>10,5</u>
Még nem tanuló, 1992		n. a.	n. a.
Szaktanulmányzó, 1992		7,1	7,0
Középiskola, 1992		<u>14,1</u>	<u>12,3</u>
Főiskola, egyetem, 1992		<u>17,8</u>	<u>14,1</u>
Város, 1992		<u>10,5</u>	<u>9,9</u>
Megyeszékhely, 1992		<u>15,8</u>	<u>15,4</u>
Budapest, 1992		<u>28,4</u>	<u>26,5</u>
Nem		-0,3	0,8
Cigány		<u>-10,4</u>	<u>-9,4</u>
Örökölt kulturális tőke		-0,9	-2,3
Rendszerváltás előtti pozíció		4,7	4,7
Optimizmusindex		1,7	1,7
Pszichoszomatikus tünetek		-6,6	-5,4
Vállalkozói hajlandóság index		<u>9,7</u>	6,3
Nem dolgozik (1992–2007)			-3,2
Nyugdíjas lett			-6,4
Elkezdett dolgozni			1,1
Nem dolgozik 2007-ben			-5,2
Végig dolgozott			6,2
ISEI-változás			3,3
Bejárt munkahelyek száma			<u>19,8</u>
Bejárt munkahelyek száma (négyzetes komponens)			-14,3
Munkanélküli-időszakok			-3,1
Iskolabefejezés			-2,3
Nyelvtudás			0,6

A regressziós együtthatók 100-zal be vannak szorozva. Kihagyott kategóriák: Általános iskola, 1992; Község, 1992, Végig nyugdíjas, a nem esetében a nők vannak 1-gyel kódolva. Az *n. a.* jelölés: nincs adat az adott nemzedékben. **A nullától 1%-os szinten különböző együtthatók. A nullától 5%-os szinten különböző együtthatók.**

1.11d táblázat: A 2007-es anyagi-jövedelmi helyzet meghatározódásának modellje a rendszerváltó nemzedékben (az OLS regressziós becslés standardizált együtthatói, R^2)

Változó	34%	51%	57%
Anyagi helyzet index, 1992	58,5	31,6	30,3
ISEI, 1992		6,1	5,5
Még nem tanuló, 1992		n. a.	n. a.
Szaktanulmányzó, 1992		19,4	13,8
Középiskola, 1992		20,3	11,9
Főiskola, egyetem, 1992		19,1	10,3
Város, 1992		7,5	7,6
Megyeszékhely, 1992		12,0	10,1
Budapest, 1992		17,6	15,8
Nem		6,7	6,4
Cigány		-15,8	-13,0
Örökölt kulturális tőke		4,8	4,3
Rendszerváltás előtti pozíció		4,8	6,3
Optimizmusindex		7,7	3,2
Pszichoszomatikus tünetek		-4,4	-5,6
Vállalkozói hajlandóság index		0,5	-0,9
Nem dolgozik (1992–2007)			-3,2
Nyugdíjas lett			2,5
Elkezdett dolgozni			9,2
Nem dolgozik 2007-ben			-0,5
Végig dolgozott			19,2
ISEI-változás			-0,1
Bejárt munkahelyek száma			21,9
Bejárt munkahelyek száma (négyzetes komponens)			-16,8
Munkanélküli-időszakok			-9,1
Iskolabefejezés			0,7
Nyelvtudás			5,6

A regressziós együtthatók 100-zal be vannak szorozva. Kihagyott kategóriák: Általános iskola, 1992; Község, 1992, Végig nyugdíjas, a Nem esetében a *nők* vannak 1-gyel kódolva. Az *n. a.* jelölés: nincs adat az adott nemzedékben. **A nullától 1%-os szinten különböző együtthatók.. A nullától 5%-os szinten különböző együtthatók.**

1.11e táblázat: A 2007-es anyagi-jövedelmi helyzet meghatározódásának modellje a fiatal nemzedékben (az OLS regressziós becslés standardizált együtthatói, R^2)

Változó	30%	46%	52%
Anyagi helyzet index, 1992	54,6	<u>28,4</u>	<u>24,6</u>
ISEI, 1992		2,9	3,7
Még nem tanuló, 1992		-2,4	-2,3
Szaktanulmányzó, 1992		<u>5,7</u>	<u>5,5</u>
Középiskola, 1992		<u>9,6</u>	<u>5,5</u>
Főiskola, egyetem, 1992		<u>5,3</u>	2,2
Város, 1992		<u>9,0</u>	<u>7,9</u>
Megyeszékhely, 1992		<u>14,9</u>	<u>13,8</u>
Budapest, 1992		<u>17,1</u>	<u>15,5</u>
Nem		1,4	-1,2
Cigány		-22,1	-17,7
Örökölt kulturális tőke		<u>14,8</u>	<u>8,0</u>
Rendszerváltás előtti pozíció		1,9	2,6
Optimizmusindex		<u>7,2</u>	3,4
Pszichoszomatikus tünetek		-1,3	-1,2
Vállalkozói hajlandóság index		2,2	0,1
Nem dolgozik (1992–2007)			*
Nyugdíjas lett			0,7
Elkezdett dolgozni			<u>13,8</u>
Nem dolgozik 2007-ben			0,1
Végig dolgozott			<u>11,0</u>
ISEI-változás			1,3
Bejárt munkahelyek száma			<u>17,3</u>
Bejárt munkahelyek száma (négyzetes komponens)			-11,3
Munkanélküli időszakok			-3,9
Iskola befejezés			<u>8,3</u>
Nyelvtudás			<u>16,1</u>

A regressziós együtthatók 100-zal be vannak szorozva. Kihagyott kategóriák: Általános iskola, 1992; Község, 1992, a Nem esetében a *nők* vannak 1-gyel kódolva. A fiatal nemzedékben nem voltak olyanok, akik végig nyugdíjasok lettek volna, a *-gal jelzett kategória lett ezért a referenciakategória. **A nullától 1%-os szinten különböző együtthatók. A nullától 5%-os szinten különböző együtthatók.**

1.7. Összefoglalás

A tanulmányban azt vizsgáltuk, hogy kik tekinthetők a rendszerváltás nyerteseinek, illetve veszteseinek, és milyen mechanizmusok alakítják azt, hogy valakik nyertessé vagy vesztesé válnak. Bizonyos értelemben természetesen mindenki nyertes: a demokratikus politikai berendezkedés és a magántulajdonon alapuló piacgazdaság általában hatékonyabb, fenntarthatóbb gazdasági-társadalmi berendezkedéshez vezetett. A szó szűkebb értelmében tanulmányunk a relatív pozíciók megváltozását tekintette nyereségnek, illetve veszteségnek a vizsgált két dimenzióban: a foglalkozási hierarchia és az anyagi-jövedelmi hierarchia tekintetében.

Vizsgálatunk az 1992. és 2007. évi adatfelvételeken alapul, de ahol tudtunk, retrospektíven „visszanyúltunk” a nyolcvanas évek foglalkozástörténeti változásaira, és természetesen megfigyelni igyekeztünk a vizsgálati periódus két vége közötti, az egyéni életpályák szempontjából fontos eseményeket is. Elemzésünk tehát átfogja a rendszerváltás időszakát, de az a tényleges történet, amit szimultán adatfelvételekkel

tudtunk bemutatni, egy olyan periódust takar, amely már a rendszerváltás néhány kulcsmozzanata (privatizációs és foglalkoztatottsági sokkok, politikai rendszerváltás) lezárulta utáninak tekinthető.

A rendszerváltás során a foglalkozási hierarchia figyelemre méltó stabilitását figyelhettük meg, miközben a munkaerőpiac bizonyos szegmenseiben jelentős átrendeződések következtek be. Először is, a foglalkoztatottak körének erőteljes szűkülése miatt a munkaerőpiacról tartósan és/vagy periodikusan kikerülők és a kényszerből vagy gazdasági érdeken alapuló belátásból nyugdíjba vonulók tömegei egyértelműen a rendszerváltás veszteségeinek tekinthetők. Eredményeink szerint a vizsgálatunkban szereplők mintegy egytizede (a mai magyar társadalom mintegy 8%-a) tartozik ehhez az underclasshoz, amely a kiszorulást követően lényegében segélyekből él. Másodszor, a rendszerváltás során kibővültek a vállalkozóvá válás csatornái, és az újonnan vállalkozóvá válók jelentős része (természetesen itt a „műfajból” következő erőteljes fluktuáció mellett is) a nyertesek táborát gyarapítja. Végezetül a vezetők személyi összetételében viszonylag jelentősebb változások következtek be. E változások egy része generációs természetű volt: a szocializmusban politikai okokból pozícióba jutottak jelentős része életkori okok miatt kikerült az aktívak köréből. Mások közülük vállalkozásokba fogtak. Számottevő volt azonban az újonnan pozícióba kerültek aránya is, akik egyfelől újonnan létrejött pozíciókat foglaltak el, másfelől pedig a korábbi elit pozícióiban vették át a generációs stafétabotot. A régi vezetői elit egy része tehát a nyertesek, más része viszont a vesztesek közé sorolható be.

Az anyagi-jövedelmi dimenzióban a különböző társadalmi csoportok közötti mozgás jelentősebb volt (még akkor is, ha a stabilan ugyanabba a kategóriába tartozók száma is magas). A legszegényebbek társadalmi felemelkedésének ott nagyobb az esélye, ahol bővebb az emberi tőke (magasabb a saját iskolai végzettség, nagyobb fokú az örökölt kulturális tőke, illetve a vizsgált időszakban valamit tanultak). Emellett egyértelműen a munkavállalás a fontos kiemelkedési csatorna.

Tanulmányunkban rámutattunk arra, hogy a rendszerváltás társadalmi hatásai eltérően jelentkeztek aszerint, hogy a társadalom tagjait a saját életciklusuk tekintetében mikor találta meg a rendszerváltás. Az 1990 táján 55 évesek és idősebbek (akiket elvesztett nemzedéknek neveztünk el) közül – elsősorban életkori okok miatt – már csak azok kerülhettek a nyertesek közé, akik helyzetüket már a rendszerváltás előtt megalapozták (akár tudatosan, akár azért, mert egyszerűen jó helyen találta őket a rendszerváltás). A náluk fiatalabb, akkor 40–55 évesek nyereségei/veszteségei döntően attól függtek, hogy képesek voltak-e váltani a rendszerváltás időszakában (őket tekintettük státuszváltó nemzedéknek). Nagyobb eséllyel lettek közülük nyertesek azok, akik már 1992-ben is jobb foglalkozásban voltak, vagy időközben munkahelyváltás révén is előbbre tudtak kerülni. A rendszerváltáskor 25–40 évesek esetében a siker kulcsát a magasabb iskolázottság adja, és a vesztesévé válás, a munkaerő-piaci marginalizálódás okait is valószínűleg az alacsonyabb iskolázottságban kell keresni. Végezetül a legfiatalabbak esetében a befutott munkaerő-piaci karrier és a formális iskolai végzettség megszerzése, vagy az azt követő tanulás járult hozzá a nyertessé váláshoz.

Irodalom

- Andorka Rudolf (1994): Deviáns viselkedések Magyarországon – általános értelmezési keret az elidegenedés és az anómia fogalmak segítségével. In Münnich Iván és Moksony Ferenc (szerk.): *Devianciák Magyarországon*. Közélet Kiadó, Budapest, 32–75.
- Andorka Rudolf – Léhmann Hedvig (1996): Az átmenet politikai következményei. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. TÁRKI, Budapest, 501–527.
- Blau, Peter M. – Duncan, Otis D. (1967): *The American Occupational Structure*. John Wiley & Sons, Inc., New York.
- Bourdieu, Pierre (1985): The Forms of Capital. In Richardson, Jerome G. (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York – Greenwood, 241–258.
[Magyarul: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum, Budapest, 1997.]
- Breen, Richard – Goldthorpe, John H. (2001): Class mobility and merit. The experience of two British birth cohorts. *European Sociological Review*, 17 (2): 81–101.
- Bukodi Erzsébet – Altorjai Szilvia – Tallér András (2005): *A társadalmi rétegződés aspektusai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. /KSH Társadalomstatistikai Füzetek./
- Fábián Zoltán – Kolosi Tamás – Róbert Péter (2000): Fogyasztás és életstílus. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2000*. TÁRKI, Budapest, 225–259.
- Fábián Zoltán – Róbert Péter – Szivós Péter (1998): Anyagi-jóléti státuscsoportok társadalmi miliói. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998*, TÁRKI, Budapest, 72–91.
- Ferge Zsuzsa (1994): Szabadság és biztonság. *Esély*, 5: 3–24.
- Ganzeboom, Harry B. G. – De Graaf, Paul M. – Treiman, Donald J. (1992): A Standard International Socio-Economic Index of Occupational Status. *Social Science Research*, 21 (1): 1–56.
- Ganzeboom, Harry. B. G. – Treiman, Donald J. (1996): Internationally comparable measures of occupational status for the 1988 International Standard Classification of Occupations. *Social Science Research*, 25: 20–239.
- Goldthorpe, John H. (1996): Problems of „Meritocracy”. In Erikson, Robert – Jonsson, Jan O. (eds.): *Can education be equalized? The Swedish case in comparative perspective*. Westview Press, 255–287.
- Kolosi Tamás (2000): *A terhes babapiskóta*. Osiris, Budapest.
- Kolosi Tamás (2006): Előre, a státuszmegszerzés komplex modellje. *Szociológiai Szemle*, 16 (1): 93–102.
- Kolosi Tamás (1987): *Tagolt társadalom*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kolosi Tamás – Dencső Blanka (2006): Osztálytársadalom. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2006*. TÁRKI, Budapest, 19–41.
- Kolosi Tamás – Róbert Péter (2004): A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának főbb folyamatai a rendszerváltás óta. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 2004*. TÁRKI, Budapest, 48–74.
- Kolosi Tamás – Róna-Tas Ákos (1992): Az utolsókból lesznek az elsők? A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2 (2): 3–26.

- Kolosi Tamás – Rudas Tamás (1988): *Empirikus problémamegoldás a szociológiában*. Társadalomkutatási módszertani tanulmányok I., OMIKK – TÁRKI, Budapest.
- Kolosi Tamás – Sági Matild (1996): Rendszerváltás és társadalomszerkezet. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. TÁRKI, Budapest, 149–197.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 2004*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Mateju, Petr – Lim, Nelson (1995): Who Has Gotten Ahead After the Fall of Communism? *Czech Sociological Review*, 3 (2): 317–351.
- Medgyesi Márton – Szivós Péter – Tóth István György (2000): Szegénység és egyenlőtlenségek: generációs eltolódások. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 2000*. TÁRKI, Budapest, 177–204.
- Offe, Claus (1993): The Politics of Social Policy in East European Transitions. *Social Research*, 60 (4): 649–684.
- Róbert Péter (1986): *Származás és mobilitás*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest. /Rétegződésmo-dell-vizsgálat, VII./
- Róbert Péter (1996): Fogcsikorgatva: A megkeseredett rendszerváltás. Gondolatok a társadalmi helyzet értékeléséről Magyarországon. *Századvég*, Új Folyam, (2): 59–86.
- Róbert Péter (1997a): Foglalkozási osztályszerkezet. *Szociológiai Szemle*, 7 (2): 5–48.
- Róbert Péter (1997b): Társadalmi átrétegződési folyamatok és az átalakulás: egy nemzetközi összehasonlítás tanulságai. *Társadalom és Gazdaság*, 19 (2): 48–77.
- Rose, Richard – Haerpfer, Christian (1992): *New democracies between state and market*. Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde, Glasgow.
- Sági Matild (2000): Hogyan legyünk pesszimisták? Viszonyítsunk a sokkal jobbhöz! *Századvég*, Új Folyam (17): 41–66.
- Sik Endre (1999): Monitor-mozaikok. *Szociológiai Figyelő*, 3 (1–2): 141–147.
- Szalai Erzsébet (1997): Rendszerváltás és a hatalom konvertálása. *Szociológiai Szemle*, 7 (2): 77–99.
- Szelényi Iván – Szelényi Szonja (1995): Circulation or Reproduction of Elites During Post-communist Transformation in Eastern Europe. *Theory and society*, 14 (5): Introduction.
- Széman Zsuzsa (1996): *Az időskorú népesség helyzetének változása*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Szivós Péter – Tóth István György (szerk.) 2008: *Köz, teher, elosztás*. Társadalmi Monitor Jelentések 2008. TÁRKI, Budapest.
- Tóth István György (2005): *Jövedelemeloszlás. A rendszerváltástól az uniós csatlakozásig*. Századvég – Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest.
- Tóth István György (2006): Jövedelemeloszlás 1987 és 2005 között. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 2006*. TÁRKI, Budapest, 42–64.
- Tóth István György (2008): Ki nyert ma? A jövedelemeloszlás változásai 2005–2007 között. In Szivós Péter – Tóth István György (szerk.): *Köz, teher, elosztás*. Társadalmi Monitor Jelentések 2008. TÁRKI, Budapest, 13–38.
- Treiman, Donald J. (1970): Industrialization and social stratification. In Laumann, Edward O. (ed.): *Social stratification: research and theory for the 1970s*. Bobbs-Merrill, Indianapolis.

Függelék

EGYENLŐTLENSÉGI MUTATÓK A HÉV-MINTÁBAN

Vizsgálatunkban a kiindulópontot az 1992-es Magyar Háztartás Panelben szereplő személyek jelentik. A HÉV-minta sajátosságainak elemzéséhez tekintsünk úgy az 1992-es teljes MHP-mintára, mint ami (az 1992-es keresztmetszeti súlyok segítségével) pontosan reprezentálja az akkori teljes magyar lakosságot. Az *F1.1. táblázat* első oszlopa ennek megfelelően a teljes MHP személyi eloszlásából számított egyenlőtlenségi mutatókat mutatja.

1992-ben a magyar lakosság éves egy főre jutó jövedelmeinek átlaga 115 ezer forint, az egy főre jutó jövedelmek mediánja pedig pontosan 100 ezer forint volt. Az ezekre a jövedelmekre számított Gini-együttható értéke 26,6 százalék, a $P90/P10$ értéke pedig 3,07 volt. Ebben az évben a mediánjövedelmek kétszeresét meghaladó jövedelemből a népesség mintegy 7 százaléka élt, miközben a relatív szegénységi ráta 6,2 százalék volt.

Tudnunk kell azonban, hogy az MHP-ben a háztartási szintű adatok minden felnőtt tag lekérdezésével álltak elő, és a jövedelmi adatok esetében minden háztartástaghoz hozzá lettek allokálva a kapott értékek. 2007-ben viszont személyi mintát vettünk, és ennek a 2007-ben megvalósult mintának az 1992-es állapota adja a kiinduló mintánkat. Szerencsésebb ezért, ha 1992-re nem a teljes MHP-mintát vesszük referenciasokaságnak, hanem annak azt a részét, amely az egyéni kérdőívet kitöltő 16 év felettiekből áll össze. Ennek a népességnek az eloszlási értékei a táblázat második oszlopában vannak feltüntetve. Az ő jövedelmeik mind az átlagot, mind a mediánt tekintve (120, illetve 103 ezer forint) magasabbak, mint a teljes népességé. A csoporton belül az egyenlőtlenségek kisebbek, mint a teljes népességben (ezt a Gini-érték mellett a különböző percentilisértékek egymáshoz képest vett arányai is mutatják).

Némi megszorításokkal tehát ez a csoport tekinthető a HÉV referenciamintájának. (Azért kell megszorítást tenni, mert a HÉV-be később „belenőttek” azok is, akik 1992-ben még 16 év alattiak voltak, és mint ilyenek, akkoriban még nem volt önálló jövedelmük.) Jól látszik azonban, hogy a HÉV induló felnőtt mintájának összes jövedelmei valamivel magasabbak a referencianépességhez képest, és e minta egyenlőtlenségei is lényegesen nagyobbak. A HÉV kiinduló minta Gini-értéke 34,2, ami az egyéni kérdőívet kitöltők 26,1-es értékéhez képest lényegesen nagyobb. Mivel a táblázat alján található megoszlások a teljes MHP-minta szintjén rögzített medián százalékában megszabott jövedelemsávokba tartozók megoszlását mutatja, levonhatjuk azt a következtetést, hogy a HÉV-mintába a jövedelemeloszlás széles spektrumából kerültek be esetek. Még pontosabban: a jelenleg élő és megtalált HÉV-minta „őse” a teljes MHP-mintából merítődik. A kezdeti nagyobb egyenlőtlenségek valószínűleg abból fakadnak, hogy az 1992-es MHP-minta azon tagjainak volt nagyobb esélye belekerülni a 2007-es HÉV-mintába, akiknek magasabb volt a jövedelmük (ők élhettek tovább).²²

²² Biztosan volt ugyanakkor egy ezzel ellentétes hatás is: az, hogy a magasabb jövedelműek egyben mobilabb csoportot is jelentenek. Ez utóbbi hatást azonban nem közvetlenül ugyan, de a súlyozás bizonyos mértékben korrigálhatta.

F1.1. táblázat: Az MHP-minta és a HÉV-minta főbb jellemzői a harmonizációt célzó szűkítések során, 1992

Jellemző	Teljes minta (MHP)	Egyéni kérdőívet kitöltők (MHP)	HÉV, 1992
Átlag, E Ft	115	120	125
Medián, E Ft	100	103	98
P90, E Ft	183,1	189,8	181
P10, E Ft	59,6	63,6	55,1
Gini-érték, %	26,6	26,1	34,2
P90/P10	3,07	2,98	3,28
200+	7,1	8,0	7,2
120–200	24,9	27,2	24,5
80–120	41,6	42,5	39,4
50–80	20,1	17,8	21,2
–50	6,2	4,5	7,7
N	5538	4109	2626

Nehezebb a helyzetünk akkor, ha a HÉV 2007-es személyeit szeretnénk elhelyezni a referenciasokasághoz képest. Itt nemcsak az okoz problémát, hogy csak a felnőtt személyek szerepelnek a mintában, hanem az is, hogy 2007-ben a kérdezés is csak rájuk terjedt ki. Emiatt az ő esetükben a háztartás többi tagjára és bizonyos közös háztartási jövedelmekre vonatkozóan csak a megkérdezett személyek becsléseire hagyatkozhatunk. Ráadásul ezek a személyek a háztartás bármelyik tagjai lehetnek, nem feltétlenül csak azok, akik a pénzügyekben a leginkább kompetensek. 2007-ben nincs háztartás-kérdőív sem, így a háztartás egészét érintő bizonyos jövedelmekről egyáltalán nincs adatunk, vagy csak a megkérdezett által becsült adatunk van. Az *F1.2. táblázatban* ezért több oszlopot is el kellett helyeznünk, hogy közelebb jussunk egy realisabb képhez.

Referenciasokaságnak itt a TÁRKI 2007-es Háztartás Monitor vizsgálatának mintáját tekintjük, amelyet a HÉV-mintához képest néhány hónappal később vettük fel. Összességében úgy ítéljük meg, hogy ez lényeges torzítást nem okozhatott (bár a kismértékű torzítás irányára vannak később ismertetendő hipotéziseink). A 2007-es magyar társadalom egyenlőtlenebb, mint az 1992-es volt (bár, mint azt a Monitor vizsgálat sorozatunk 2007-es jelentése leszögezte, az egyenlőtlenségek a 2003-as csúcshoz képest az időszak második felében csökkentek). Az egy főre jutó jövedelmek Gini-együtthatójának értéke magasabb (28,8% a 26,6%-hoz képest), a legfelső népességtized alsó töréspontjának a legalsó tized felső töréspontjához képest vett aránya 3,52-ra emelkedett 3,07-ről, valamint a szegénységi ráta emelkedett a két időpont között (6,2-ről 9,8-ra), miközben a jómódúak csoportjának mérete lényegében nem változott.

Az egyéni kérdőívet kitöltők eloszlási jellemzői 2007-ben is nagyjából úgy viszonyulnak a teljes népességhez, mint azt 1992-re láthattuk: az átlag- és mediánértékek magasabbak (885 ezer és 787 ezer forint a 831 ezerhez és a 744 ezerhez képest), miközben az egyenlőtlenségi mutatók kisebbek ($P90/P10 = 3,44$ a 3,53-hoz képest, valamint Gini-érték = 28,2 a 28,8-hoz képest).

Az átlagokat tekintve a becsült jövedelmek („mindent összevetve mennyi az ön háztartásának a havi nettó jövedelme?”) egy főre számított és egész évre vetített értékei alacsonyabbak a részletesen kérdezett éves nettó háztartásjövedelmekhez képest. Sajnos azonban nem lehet egy adott szorzót alkalmazni, hiszen ezek a jövedelmek bizonyos jövedelemsávokban alacsonyabbak, másutt meg magasabbak, mint a részletesen kérdezettek.²³ Az esetek felében (51%) van a becsült jövedelem a ténylegesen mért ± 10 százalékos értékének közelében. 38 százalék esetében a becsült jövedelem alacsonyabb,

²³ Összhangban egyébként Sik (1999) megállapításával: alul inkább nagyotmondás, felül pedig inkább eltúlozás jelenik meg a szubjektív becsült jövedelmekben – igaz, ezt ő elsősorban a személyes jövedelmekre vonatkozóan mondta.

mint a mért 90 százaléka, 11 százalék esetében pedig magasabb. A becsült jövedelmek aggregált eloszlási mutatói nem térnek el lényegesen a mért jövedelmekétől, bár a becsültek eloszlása kevésbé szimmetrikus, mint a mért jövedelmeké (vö. F1.2. táblázat 4. oszlopa).

A HÉV által befogott, alapvetően becsültnek tekinthető jövedelmek középértékei és egyéb eloszlási küszöbértékei egyaránt alacsonyabbak, mint a Monitor-vizsgálatban kapott becsült jövedelmek hasonlóan definiált értékei. (Eloszlásukat tekintve viszont kifejezetten egyenlőtlenebbek.²⁴)

F1.2. táblázat: A Monitor-minta és a HÉV-minta főbb jellemzői a harmonizációt célzó szűkítések során, 2007

Jellemző	Teljes minta (Monitor), mért jövedelem	Egyéni kérdőívet kitöltők (Monitor), mért jövedelem	Egyéni kérdőívet kitöltők (Monitor), becsült jövedelem	HÉV, 2007, (becsült) jövedelem
Adott jövedelemtípusok eloszlási jellemzői a releváns népességben				
Átlag, E Ft	831	885	763	703
Medián, E Ft	744	787	675	646
P90, E Ft	1320	1402	1200	1140
P10, E Ft	374	408	348	288
Gini-érték, %	28,8	28,2	27,6	29,1
P90/P10	3,53	3,44	3,45	3,96
Adott csoportba tartozók megoszlása az adott jövedelemtípus mediánjától vett százalékos eltérés alapján definiált csoportokban				
200+	7,2	6,5	6,3	6,4
120–200	24,6	24,5	27,9	29,7
80–120	36,3	37,6	32,0	29,3
50–80	22,2	22,1	22,2	21,2
–50	9,8	9,2	9	13,5
Adott csoportba tartozók megoszlása a népesség egy főre jutó mediánjától (744 E Ft) vett százalékos eltérés alapján definiált csoportokban				
200+	7,2	8,4	4,3	5,2
120–200	24,6	27,9	22,6	26,1
80–120	36,3	37,9	36,4	31,3
50–80	22,2	18,0	24,6	22,5
–50	9,8	7,9	12,1	14,9
N	5054	3505	2403	2688

A HÉV-vizsgálatban a medián fölötti és a medián alatti jövedelmi csoportok nagysága egyaránt nagyobb, mint a Monitor hasonló csoportjaiban, a középréteg aránya pedig kisebb (29,3% a 32,0%-hoz képest).

Összességében néhány fontos következtetést levonhatunk le ebből az elemzésből:

1. A HÉV induló mintája magasabb átlagos jövedelmek mellett lényegesen egyenlőtlenebb a releváns 1992-es Monitor-mintánál.
2. A HÉV-minta 2007-ben is egyenlőtlenebb, mint a Monitor-minta, de az eltérés lényegesen kisebb, mint 1992-ben volt.

²⁴ Itt érdemes utalnunk arra, hogy a választások utáni kiigazító csomag jelentős jövedelemeloszlás-szűkítő hatásokkal járt. Ebben a tekintetben annak a néhány hónapnak is lehet jelentősége, amennyivel a HÉV kérdése előbb zajlott le, mint a Monitoré.

3. Emiatt a HÉV 1992-es és 2007-es jövedelmei között egy egyszerű idősoros összevetés egyenlőtlenségcsökkenést mutat ki.
4. A HÉV- és a Monitor-vizsgálat jövedelemadatai közötti legjelentősebb különbséget nem az eltérő minta (személyi, nem háztartási) okozza, hanem az a tény, hogy a 2007-ben a személyi minta miatt a háztartások egészére csak a megkérdezett által megbecsült jövedelemadattal rendelkezünk.
5. Mindezzel együtt is az a következtetésünk, hogy a HÉV-minta tagjainak relatív rangsorolása kielégítően korrigálja a mérés módjából fakadó eltérést, de nem visz szükségtelen torzítást az összehasonlításba (aki a HÉV-mintában szegény vagy gazdag, az a Monitor-mintában is annak számít).
6. A fenti sajátosságokat árnyalja a két minta foglalkoztatottsági szempontokból vett összehasonlítása (F1.3 táblázat). A HÉV mintája az 1992-ben a népesség egészéhez képest aktívabb (és fiatalabb) volt. 2007-re ez a jellegzetessége elpárolgott (azért, mert időközben idősebbek lettek, nyugdíjba vonultak, a gyerekek felnőttek stb.).

F1.3. táblázat: A HÉV és a releváns lakossági háztartásminták 1992-es és 2007-es háztartásvizsgálatok foglalkoztatottsági szempontú megoszlásai (%)

Foglalkoztatottság	MHP, 1992, egyéni kérdőívet kitöltők	HÉV, 1992, 16 év fölöttiek	Monitor, 2007, egyéni kérdőívet kitöltők	HÉV, 2007
Foglalkoztatott	50	61	44	46
Munkanélküli	7	7	6	8
Tanuló	6	6	7	10
Nyugdíjas	32	19	36	32
Inaktív	5	6	7	3
Összesen	100	100	100	100

MOBILITÁSI ESÉLYHÁNYADOSOK

F1.4. táblázat: A felemelkedés tényezői: az alsó, középső és felső rétegekben az 1992 és 2007 között mobilak és a nem mobilak társadalmi összetételének összevetése

Változó	A legalsó negyedből felfelé				A középső csoportból felfelé					
Nemzedék	Elveszett	Státuszváltó	Rendszerváltó	Fiatal	Elveszett	Státuszváltó	Rendszerváltó	Fiatal		
Maradók, %	17,4	14,3	16,1	52,2	12,7	18,2	24,2	44,9		
Kiemelkedők, %	17,7	12,8	15,6	53,9	4,2	13,6	35	47,2		
Esélyráta	1,0	0,9	1,0	1,0	0,3	0,7	1,4	1,1		
Nem	Férfi	Nő			Férfi	Nő				
Maradók, %	47,3	52,7			43,5	56,5				
Kiemelkedők, %	40,2	59,8			46,2	53,8				
Esélyráta	0,8	1,1			1,1	1				
Iskolázottság	Még nem tanul	Alapfokú	Szaktanulmányos- képző	Középiskola	Felsőfok	Még nem tanul	Alapfokú	Szaktanulmányos- képző	Középiskola	Felsőfok
Maradók, %	32,6	56,3	7,8	2,9	0,5	29,4	24,4	25	17,1	4,0
Kiemelkedők, %	30,2	38,1	17,4	12,1	2,1	27,4	12,5	24,3	25,7	10,1
Esélyráta	0,9	0,7	2,2	4,2	4,2	0,9	0,5	1,0	1,5	2,5
Településtípus	Község	Város	Megyeszékhely	Budapest						
Maradók, %	70,8	22,4	4,2	2,6	35	36,7	17	11,3		
Kiemelkedők, %	43,4	30,6	16,4	9,6	22,4	33,6	13,3	30,8		
Esélyráta	0,6	1,4	3,9	3,7	0,6	0,9	0,8	2,7		
Etnikum	Nem cigány	Cigány			Nem cigány	Cigány				
Maradók, %	66,7	33,3			99,1	0,9				
Kiemelkedők, %	98,9	1,1			99,7	0,3				
Esélyráta	1,5	0,0			1,0	0,3				
Kulturális tőke	Alacsony	Közepes	Magas			Alacsony	Közepes	Magas		
Maradók, %	96,0	3,5	0,5			73,8	18,1	8,1		
Kiemelkedők, %	79,0	15,2	5,8			58,4	21	20,6		
Esélyráta	0,8	4,3	11,6			0,8	1,2	2,5		

Változó	A legalsó negyedből felfelé				A középső csoportból felfelé			
Rendszerváltás előtti pozíció	Nem volt	Volt			Nem volt	Volt		
Maradók, %	98,4	1,6			97,9	2,1		
Kiemelkedők, %	99,3	0,7			99,2	0,8		
Esélyráta	1,0	0,4			1,0	0,4		
Vállalkozói hajlam	Nincs	Közepes	Magas		Nincs	Közepes	Magas	
Maradók, %	77,1	22,4	0,5		71,8	25,2	3,0	
Kiemelkedők, %	70,5	26,0	3,6		62,0	33,4	4,5	
Esélyráta	0,9	1,2	7,2		0,9	1,3	1,5	
Optimizmusindex	Alacsony	Átlagos	Magas	Nagyon magas	Alacsony	Átlagos	Magas	Nagyon magas
Maradók, %	36,9	40,8	18,2	4,2	19,8	35,3	31,1	13,7
Kiemelkedők, %	24,6	35,2	30,6	9,6	13,6	38,7	31,0	16,7
Esélyráta	0,7	0,9	1,7	2,3	0,7	1,1	1,0	1,2
Pszichoszomatikus tünetek	Nincs	Kicsit	Erősen		Nincs	Kicsit	Erősen	
Maradók, %	43,6	15,1	41,3		44,7	23	32,3	
Kiemelkedők, %	42,3	21,4	36,3		49,7	24,5	25,9	
Esélyráta	1,0	1,4	0,9		1,1	1,1	0,8	
Iskolabefejezés	Nem változott	1 pont	2-5 pont	Több mint 6 pont	Nem változott	1 pont	2-5 pont	Több mint 6 pont
Maradók, %	77,1	12,5	8,6	1,8	62,0	7,1	19,5	11,4
Kiemelkedők, %	66,5	7,5	18,5	7,5	53,7	5,2	20,2	20,9
Esélyráta	0,9	0,6	2,2	4,2	0,9	0,7	1,0	1,8
Munkánélküli-időszakok	0	1	Legalább 2		0	1	Legalább 2	
Maradók, %	74	19,7	6,2		77,8	17,1	5,1	
Kiemelkedők, %	78,2	15,4	6,4		85,7	11,9	2,4	
Esélyráta	1,1	0,8	1		1,1	0,7	0,5	
Munkahelyek száma	0	1	2–6	7+	0	1	2–6	7+
Maradók, %	65,1	19,3	14,1	1,6	35,3	31,2	33,1	0,4
Kiemelkedők, %	34,5	23,1	42,3		17,8	31,1	50,7	0,3
Esélyráta	0,5	1,2	3,0		0,5	1,0	1,5	0,8

Változó	A legalsó negyedből felfelé		A középső csoportból felfelé	
	Nincs	Van	Nincs	Van
Nyelvtudás				
Maradók, %	91,1	8,9	75,1	24,9
Kiemelkedők, %	79,1	20,9	58,4	41,6
Esélyráta	0,9	2,3	0,8	1,7

F1.5. táblázat: A lesüllyedés tényezői: az alsó, középső és felső rétegekben az 1992 és 2007 között mobilak és a nem mobilak társadalmi összetételének összevetése

Változó	A középső csoportból lefelé					A legfelső negyedből lefelé				
Nemzedék	Elveszett	Státuszváltó	Rendszerváltó	Fiatal		Elveszett	Státuszváltó	Rendszerváltó	Fiatal	
Maradók, %	12,7	18,2	24,2	44,9		7,2	26,6	28,5	37,6	
Süllyedők, %	14,2	20,1	22,6	43,1		11,9	25,9	23	39,2	
Esélyráta	1,1	1,1	0,9	1,0		1,7	1,0	0,8	1,0	
Nem	Férfi	Nő				Férfi	Nő			
Maradók, %	43,5	56,5				50,2	49,8			
Süllyedők, %	46,7	53,3				50,0	50,0			
Esélyráta	1,1	0,9				1,0	1,0			
Iskolázottság	Még nem tanul	Alapfokú	Szaktanulmányok-képző	Középiskola	Felsőfok	Még nem tanul	Alapfokú	Szaktanulmányok-képző	Középiskola	Felsőfok
Maradók, %	29,4	24,4	25	17,1	4	17,3	10,7	17	32,4	22,6
Süllyedők, %	29,3	41,4	23,4	4,6	1,3	27,4	23,9	23,9	18,7	6,1
Esélyráta	1,0	1,7	0,9	0,3	0,3	1,6	2,2	1,4	0,6	0,3
Településtípus	Község	Város	Megyeszékhely	Budapest		Község	Város	Megyeszékhely	Budapest	
Maradók, %	35	36,7	17	11,3		22,6	25,4	12,2	39,8	
Süllyedők, %	43,8	44,6	5,4	6,3		41,7	25,2	8,7	24,3	
Esélyráta	1,3	1,2	0,3	0,6		1,8	1	0,7	0,6	
Etnikum	Nem cigány	Cigány				Nem cigány	Cigány			
Maradók, %	99,1	0,9				100	0			
Süllyedők, %	95,4	4,6				100	0			
Esélyráta	1	5,1				1	n. a.			
Kulturális tőke	Alacsony	Közepes	Magas			Alacsony	Közepes	Magas		
Maradók, %	73,8	18,1	8,1			49,2	23	27,8		
Süllyedők, %	84	10,8	5,2			69,4	13,8	16,8		
Esélyráta	1,1	0,6	0,6			1,4	0,6	0,6		

Változó	A középső csoportból lefelé				A legfelső negyedből lefelé			
Rendszerváltás előtti pozíció	Nem volt	Volt			Nem volt	Volt		
Maradók, %	97,9	2,1			93,8	6,3		
Süllyedők, %	99,1	0,9			97,5	2,5		
Esélyráta	1,0	0,4			1,0	0,4		
Vállalkozói hajlam	Nincs	Közepes	Magas		Nincs	Közepes	Magas	
Maradók, %	71,8	25,2	3,0		54,2	40,8	5,0	
Süllyedők, %	74,1	25,1	0,8		65,2	32,8	2,0	
Esélyráta	1,0	1,0	0,3		1,2	0,8	0,4	
Optimizmusindex	Alacsony	Átlagos	Magas	Nagyon magas	Alacsony	Átlagos	Magas	Nagyon magas
Maradók, %	19,8	35,3	31,1	13,7	13,2	27,3	31,3	28,2
Süllyedők, %	34,7	36,4	23,4	5,4	18,6	31,4	32,3	17,7
Esélyráta	1,8	1,0	0,8	0,4	1,4	1,2	1,0	0,6
Pszichoszomatikus tünetek	Nincs	Kicsit	Erősen		Nincs	Kicsit	Erősen	
Maradók, %	44,7	23	32,3		48,6	30,1	21,3	
Süllyedők, %	39,3	20,5	40,2		43,3	23,8	32,8	
Esélyráta	0,9	0,9	1,2		0,9	0,8	1,5	
Iskolabefejezés	Nem változott	1 pont	2–5 pont	Több mint 6 pont	Nem változott	1 pont	2–5 pont	Több mint 6 pont
Maradók, %	62,0	7,1	19,5	11,4	64,6	1,9	11,7	21,8
Süllyedők, %	75,4	10,4	12,5	1,7	65,5	4,3	19,4	10,7
Esélyráta	1,2	1,5	0,6	0,1	1,0	2,3	1,7	0,5
Munkánélküli-időszakok	0	1	Legalább 2		0	1	Legalább 2	
Maradók, %	77,8	17,1	5,1		89,3	9,1	1,6	
Süllyedők, %	75,8	17,9	6,3		81,4	14,0	4,7	
Esélyráta	1,0	1,0	1,2		0,9	1,5	2,9	
Munkahelyek száma	0	1	2–6	7+	0	1	2–6	7+
Maradók, %	35,3	31,2	33,1	0,4	15,7	38,2	46,1	
Süllyedők, %	46,9	26,8	25,9	0,4	29,6	39,1	30,7	0,6

Változó	A középső csoportból lefelé				A legfelső negyedből lefelé			
Esélyráta	1,3	0,9	0,8	1	1,9	1	0,7	nincs adat
Nyelvtudás	Nincs	Van			Nincs	Van		
Maradók,%	75,1	24,9			48,7	51,3		
Süllyedők,%	84,2	15,8			70,6	29,4		
Esélyráta	1,1	0,6			1,4	0,6		

AZ ALKALMAZKODÁS TEREPEI

2. Foglalkozási turbulencia Magyarországon, 1992–2007 (Róbert Péter)

2.1. Bevezetés

A szocialista rendszer összeomlását követően Magyarországon olyan politikai és gazdasági változások játszódtak le, amelyek társadalmi következményeinek szociológiai vizsgálata és nyomon követése hosszú távon feladatot kínál a kutatók számára. Ez a munka szinte a rendszerváltással egy időben elkezdődött, és minden olyan alkalommal új lendületet kap, amikor elemzésre alkalmas új adatbázisok válnak elérhetővé. A kutatások egyik, talán legátfogóbb iránya a nyertesek és a vesztesek elemzésére vonatkozik (az elsők között: Kolosi–Róna-Tas, 1992, legfrissebben a jelen kötet tanulmánya). A piacgazdaságba való átmenet kapcsán aktuális problémakör a vállalkozóvá válás folyamatának vizsgálata (pl. Kolosi–Sági, 1996; Róbert, 1999a). Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a rendszerváltást követően Magyarországon más volt szocialista országokhoz képest különösen jelentős volt a foglalkoztatás csökkenése (Róbert, 1997) és a munkaerőpiacon lévő keresők aránya azóta is a legalacsonyabbak között van az Európai Unióban. Egy korábbi elemzés bizonyította, hogy a munkapiaci részvétel folyamatossága, illetve a szándékolt vagy kényszerű megszakitások előfordulása nagyban befolyásolták a társadalmi helyzet egészét, s azt, hogy valaki milyen társadalmi státuszban van napjaink magyar társadalmában (Kolosi–Róbert, 2004).

Jóllehet a poszt szocialista átalakulás magyarországi társadalmi folyamatainak vizsgálata sok fontos eredményt hozott, és még nyilván számos további ilyen kutatásra is szükség van, ez a tanulmány most egy szűkebb területre irányulva a foglalkozási mobilitás kutatásának hagyományait folytatja egy olyan megközelítéssel, ami napjaink nemzetközi mobilitási elemzéseinek stratégiáját követi. Tudjuk, hogy a foglalkozási mobilitás egyik legfontosabb mozgatórugója a gazdasági fejlődés (Treiman, 1970) és hogy a mobilitás mértékében, történeti trendjeiben olyan *periódushatások* játszanak meghatározó szerepet, mint a háborúk, forradalmak, politikai átalakulások, amelyek rendszerint gazdasági változást is generálnak. Ugyanakkor a mobilitáskutatások gyakorlatában érdekes ellentmondás figyelhető meg abban a tekintetben, hogy miközben egyfelől ezeknek a periódushatásoknak a fontosságát hangsúlyozzák, az elemzések másfelől mégis jelentős módszertani és technikai erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy a történeti hatásokból következő *strukturális* változásokat kiszűrjék. Ez persze főleg a generációk közötti mobilitás vizsgálatára vonatkozik; a tanulmány ezt a kérdést nem is tárgyalja, az idevágó frissebb magyar eredményeket lásd Róbert és Bukodi (2004) írásában. Ehelyett a jelen elemzés egy meghatározott időszakra vetített *életpálya során* lejátszódó *összes* foglalkozási mobilitást figyelembe veszi, olyan módszerrel, amely a poszt szocialista átalakulás történeti hatását nem „szűri ki”. A megközelítés lényege egy olyan technika, amely nem a hagyományos generáción belüli, első foglalkozás – későbbi foglalkozás közti különbségre irányul, hanem a mobilitási folyamatot úgy vizsgálja, hogy adott mobilitási *esemény* bekövetkezésének időbeli gyakoriságát (*turbulencia*), az erre vonatkozó trendeket mutatja be.¹ Az időbeli változások bemutatása elvileg irányulhat a történeti időn belüli vagy az egyéni életúton belüli folyamatra. Ez a tanulmány az 1992 és

¹ A módszer első alkalmazásaira a nyolcvanas évek óta hozhatók példák. Az egyik megalapozó tanulmányban Petersen (1988) norvég férfiak foglalkozási történeti adatain vizsgálja a státuszindexen való felfelé mobilitást. A módszer ezen az adatbázison való használatáról a kötetben a „Módszertani tanulságok” rész tájékoztat.

2007 közötti foglalkozási mobilitás történeti változásának elemzésére vállalkozik. A foglalkozási mobilitást egy intervallumskálán való elmozdulásként mérjük. Minden pontosan felmért foglalkozáshoz² hozzárendelünk egy pontszámot³, s mobilitásnak tekintjük, ha valaki akár csak 1 ponttal is elmozdul⁴ ezen a skálán két megfigyelési időpont között, az 1992 és 2007 közti időtartamon belül. Az elmozdulás előjelének függvényében felfelé és lefelé mobilitásról beszélünk majd. A korábbi kutatási tapasztalatok, s általában az elmúlt közel két évtized dinamikájának, szakaszolásának (lásd a TÁRKI Monitor tanulmányait) megfelelően azt várjuk, hogy a foglalkozási turbulencia a vizsgált időszak elején erősebb, majd a vége felé tartva „lecsendesedik”, alapvetően egy fordított U alakot ölt majd. Ez igaz a felfelé és a lefelé mozgásokra is, de a foglalkozási helyzet javulása vagy romlása összefügg azokkal a „háttérváltozókkal” (pl. nem, képzettség, munkapiaci részvétel), amelyeket figyelembe veszünk az elemzés során.

2.2. Korábbi elemzések, magyar eredmények

A foglalkozási mobilitás ISEI-indexen való mérése és vizsgálatára korábban egy más természetű adatbázison is tettünk kísérletet (Róbert, 1999b). Az ISSP 1999. évi keresztmetszeti felvételének adatain rendelkezésre állt a kérdezettek 1989. évre retrospektív módon és 1999. évre a felvétel idején mért foglalkozása. Mivel közbülső időpontokra vonatkozóan adatokkal nem rendelkezünk, a mobilitás (= 1 pontos elmozdulás 1989 és 1999 között) egy 1/0 értékű valószínűségi változó, amelyre vonatkozóan azt találtuk, hogy a megkérdezettek 12,1 százaléka felfelé, 12,5 százaléka lefelé volt mobil. Az eredmény értelmezésekor figyelembe kell venni, hogy természetesen nem minden válaszadó dolgozott mindkét időpontban: a minta az 1999. évi 18 év feletti felnőtt lakosságot reprezentálta, márpedig közülük sokan még tanultak 1989-ben, illetve a minta egy jelentős része nem dolgozott 1999-ben. Utóbbiak esetében egy korábbi, például a nyugdíj, munkanélküliség előtti foglalkozáshoz lehetett hozzárendelni az ISEI-pontszámot. A mindkét időpontban a munkaerőpiacon lévők esetében a felfelé, illetve lefelé mobilitás értéke mintegy 20–20 százalék volt.

A további két korábbi hasonló természetű elemzés, amelyek a mobilitást a foglalkozási hierarchiában való mozgással definiálták, már azt a módszert követték, hogy az elemzés megfigyelési egységét átalakították, és a mobilitás turbulenciájának időbeli változását vizsgálták a kilencvenes évek első felében (Bukodi–Róbert, 2006a, 2006b). A férfiakra és a nőkre vonatkozó két külön tanulmány alapján a férfiak foglalkozási turbulenciája 1993 körül, a nőké 1993–1994 körül volt a legnagyobb. A férfiak esetében kezdetben a lefelé, utóbb a felfelé mobilitás volt a jellemzőbb. A nőkre vonatkozó eredmények ennek éppen az ellenkezőjét mutatták a kilencvenes évek első felében.

² A foglalkozásokat az adatbázis négyjegyű FEOR kódokkal (Foglalkozások Egységes Országos Rendszere) kódolva tartalmazza.

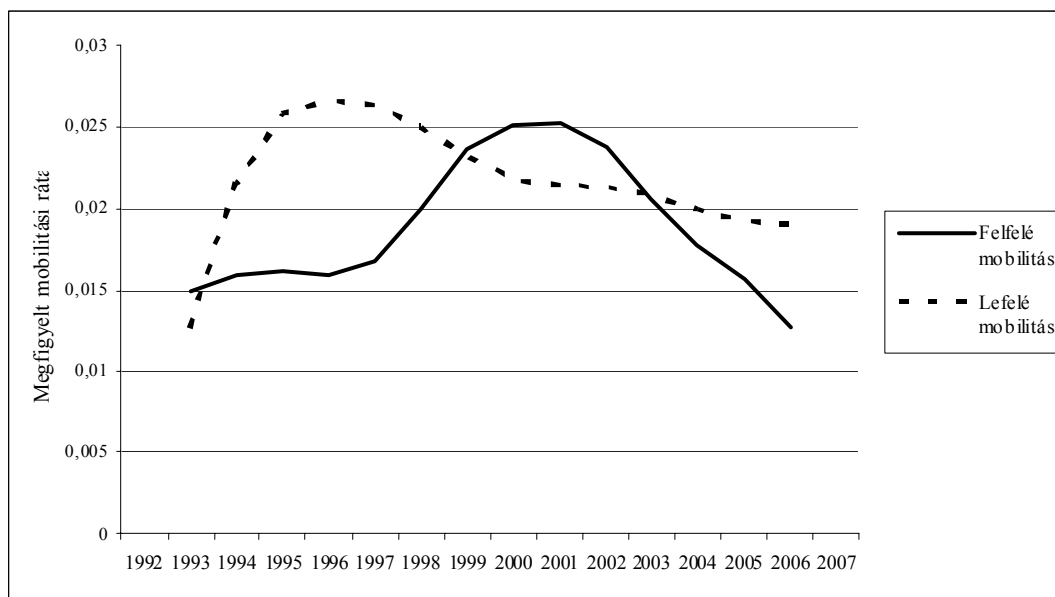
³ A pontszámok az ún. ISEI (International Socio-Economic Index) pontok, ennek részleteiről és technikái előállításáról lásd Ganzeboom–De Graaf–Treiman (1992). A szakirodalom az ISEI-mérést vertikális skálának tekinti, ami a foglalkozási helyzetet hierarchikus rendszerben mutatja.

⁴ Első pillantásra úgy tűnhet, hogy az „akár csak 1 ponttal való elmozdulás” nagyon tág értelmezése a mobilitásnak, és így „sokan” mobilak lesznek. Itt is látni fogjuk, és más magyar vagy külföldi adatok is azt mutatják, hogy ez a valóságban nem így van. A definíció természetesen kutatói döntés eredménye. Lehetne úgy is dönteni, hogy nem 1 pontos, hanem $X > 1$ pontos elmozdulás minősül mobilitásnak. Minden döntés nyilván vitatható. Az a gyakorlat, amely az 1 pontos elmozdulást alkalmazza ilyen mérésekre, azzal érvel, hogy a mobilitás mértéke így egy szélsőérték lesz, *legfeljebb* ilyen mértékű a mobilitás, más definíció esetén ennél csak kisebb lehet, miközben bármilyen más $X > 1$ szám esetében a vita arról szólna, hogy mennyivel lenne nagyobb vagy kisebb a mobilitás X értéke szerint.

2.3. Foglalkozási turbulencia nemek szerint, 1992–2007

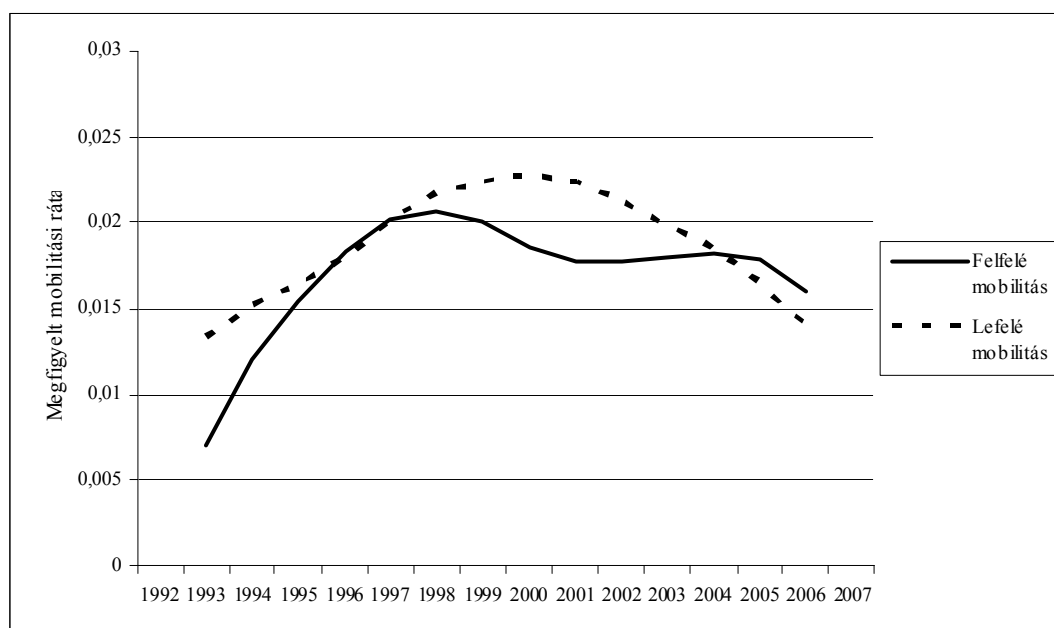
A HÉV-adatok alapján a férfiak foglalkozási mobilitási gyakoriságára vonatkozó eredmények (2.1. ábra) összhangban vannak a korábbiakkal. Esetükben a lefelé mobilitás intenzitása gyorsan növekedett a szocializmus összeomlását követően, amiben döntő szerepe lehet azoknak a strukturális átalakulási folyamatoknak, amelyek akkor rövid távon elsősorban a férfiakat sújtották. A munkanélkülivé válásra vonatkozó statisztikákból is tudjuk, hogy a nemzetközi tendenciákkal ellentétben a magyar férfiak a nőkhöz képest a rendszerváltást követően veszélyeztetettebbek voltak. Ezzel összhangban azok a férfiak is, akik bent tudtak maradni a munkaerőpiacon, veszítettek foglalkozási státuszukból. Ez a kedvezőtlen periódus azonban nem volt hosszú, a kilencvenes évek közepétől a lefelé mobilitás már egyenletesen csökken. Ezzel párhuzamosan a kilencvenes évek közepétől erős növekedésnek indul a felfelé mobilitás a férfiak esetében, s az ezredforduló környékén éri el csúcspontját. Azt követően viszont a felfelé mobilitás intenzitása is csökken a férfiak számára a magyar társadalomban. Ez a csökkenés valójában igen meredek, 2005 után a felfelé mobilitás igazából már ritkább, mint közvetlenül a rendszerváltás után, és ritkább a lefelé mobilitásnál is. Az „ajtók záródása” mintha felfelé jobban működne, mint lefelé. Ebben szerepe lehet az utóbbi évek rosszabbodó gazdasági teljesítményének, a lassuló gazdasági növekedésnek.

2.1. ábra: A férfiak mobilitása

A nők esetében az adatok alapján a kilencvenes évek első felében mind a felfelé, mind a lefelé mobilitás egyre gyakoribbá vált, a lefelé mobilitás inkább jellemző, a felfelé mobilitás viszont meredekebben emelkedik (2.2. ábra). Ez a turbulencia összefügghet a szolgáltatások bővülésével, illetve a nők felülreprezentáltságával a szolgáltatási foglalkozásokban. Az ezredfordulóhoz közeledve aztán a felfelé mobilitás gyakorisága kicsit visszaesik, majd stabilizálódik. A lefelé mobilitás intenzitása ezzel szemben az ezredfordulóig fokozódik, s csak utána kezd csökkenni. A nők esetében a mobilitás intenzitása még a vizsgált időszak végén is magasabb, mint az elején. Az eredmények értelmezéséhez hozzátartozik, hogy a nők foglalkoztatása mintegy 10 százalékkal alacsonyabb, mint a férfié, annak ellenére, hogy képzettségi szintjük a férfiaknál jobban emelkedett. Vagyis a nők mobilitása egy szelektáltabb „körben” történt.

2.2. ábra: A nők mobilitása

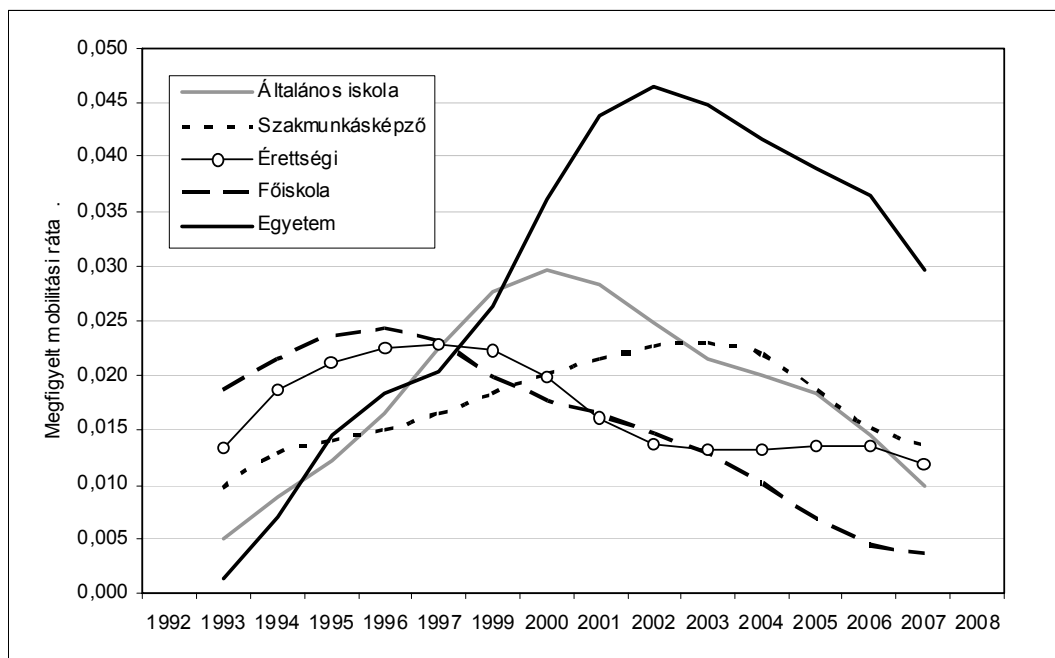

2.4. Foglalkozási turbulencia iskolázottság szerint, 1992–2007

Egy korábbi tanulmányban, amely az életpálya során történő mobilitást vizsgálta (szintén az ISEI-pontszámok alapján mért elmozdulás nyomon követésével), s a KSH mobilitási adatait használva inkább a szocializmus összeomlása előtti időkre vonatkoztatható, azt találtuk, hogy a magasabb iskolai végzettség nagymértékben valószínűsítette a felfelé mobilitást, míg az alacsony iskolai végzettség inkább lefelé mobilitáshoz vezetett (Luijkx et al., 1995). Ennek az eredménynek a tükrében, a HEV-adatok esetében itt a felfelé mobilitásra helyezük a hangsúlyt.

A humántőke-befektetések megtérülésére vonatkozó hazai elemzések azt mutatták, hogy Magyarországon a továbbtanulás, a felsőfokú végzettség megszerzése különösen magas bérprémiumot eredményez. A HEV-adatok alapján azt látjuk (2.3. ábra), hogy az egyetemi diploma jelentős „előny” a munkaerőpiacon a foglalkozási mobilitás szempontjából is. A rendszerváltást követően, ahogy a piacgazdaság térhódítása egyre fokozódik, a felfelé mobilitás előfordulása évről évre gyakoribb „esemény” az egyetemi diplomával rendelkezők körében, akiknek száma közben egyre bővült. A trend az ezredforduló után éri el csúcspontját, azt követően már csökkenés mutatkozik, de egyetemi diplomával a felfelé mobilitás még mindig sokkal gyakoribb, mint bármi más alacsonyabb végzettséggel. A főiskolai diploma ilyen „hozama” sokkal kisebb, ráadásul már a kilencvenes évek közepétől jelentősen csökken. Viszont az időszak kezdetén, a kilencvenes évek közepéig éppen a főiskolai diplomához kapcsolódott leginkább a felfelé mobilitás. Valószínű, hogy ez főleg a megfelelő üzleti, pénzügyi, számítástechnikai végzettségek munkapiaci értékét jelzi. Egy idő után egyetemi végzettséggel aztán már jobban lehetett érvényesülni ezeken a területeken is.

2.3. ábra: Felfelé mobilitás iskolázottság szerint

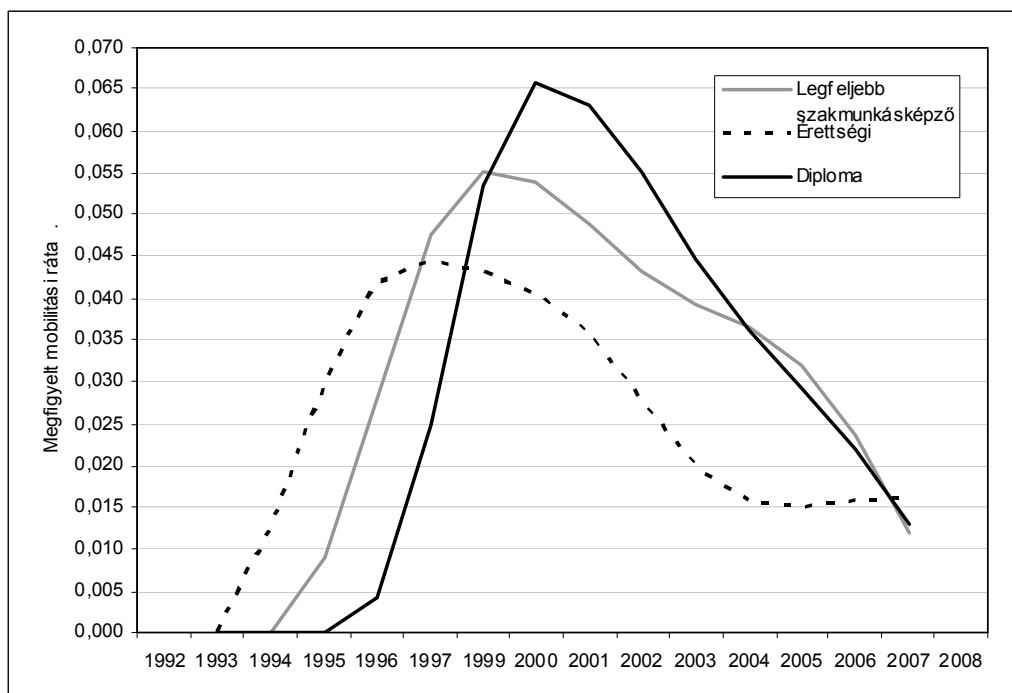
Az érettségizettek felfelé mobilitása is az időszak elején nő, majd csökken a kilencvenes évek közepétől, de nem olyan meredeken. A szakmunkás végzettségűek esetében viszont a felfelé mobilitás növekedése egészen 2002-ig egyenletes, s csak azután fordul vissza. Első pillantásra meglepő lehet, hogy a csak általános iskolai végzettségűek esetében is gyakori a felfelé mobilitás, és tendenciája növekvő majdnem az ezredfordulóig. Egyrészt arról van szó, hogy az alacsonyan képzett munkavállalók rossz állásokban dolgoznak, ahonnan csak „felfelé” vezet az út. Másrészt tudjuk, hogy a különösen alacsony szintű foglalkoztatottság egyik oka Magyarországon éppen az, hogy a képzésből korán kihullók nem jutnak munkához. Tehát azok esetében, akik közülük dolgoznak, egy erősen szelektált csoportról lehet beszélni, akiknek a mobilitása során más, itt meg nem figyelt jellemzők is szerepet játszhatnak.

Felmerülhet, hogy a foglalkozási helyzet javulása, a felfelé mobilitás nem ugyanolyan gyakorisággal fordult elő azok esetében, akik az életút során jutottak előbbre, mint azok körében, akik a pályakezdést követő esetleges „korrekció” keretében javítottak helyzetükön. Tudjuk ugyanis, hogy a fiatalok körében a pályakezdés időszakában a foglalkozási turbulencia különösen magas, és a foglalkozási mobilitás az öregedéssel csökken. A munkaerőpiacra *belépők* és a munkaerőpiacon *aktívak* vizsgálatának különválasztásával próbáljuk pontosítani a képzettség és a felfelé mobilitás közti kapcsolatra vonatkozó fentebbi megállapításainkat. Itt azonban az esetszámok már csak azt teszik lehetővé, hogy a legfeljebb szakmunkásképző, az érettségi és a felsőfokú diploma szintjeit különítsük el.

A fiatal pályakezdők esetében (2.4. ábra) valóban sokkal nagyobb mértékű foglalkozási turbulencia mutatkozik, mint az aktívak esetében. A diplomás pályakezdőknél a felfelé mobilitás előfordulása a kilencvenes évek közepétől az ezredfordulóig emelkedik meredeken, utána csökken. A kép nagyon hasonló a legfeljebb szakmunkás végzettségűek esetében is, bár a folyamat korábban kezdődött és kisebb intenzitású volt. Az érettségihez kisebb mértékű felfelé mobilitás kapcsolódik. Az ezredfordulót követően pedig már csökken a felfelé mobilitás előfordulása, legyen szó bármilyen az iskolai végzettségről. Ha igaz az állítás, hogy a pályakezdés flexibilitása növekszik, és nagyon sok fiatal első foglalkozása valójában rosszabb annál, mint amit képzettsége alapján

„érdemelve”,⁵ akkor ezek az adatok azt mutatják, hogy az ezredforduló előtt munkába lépők jobbak tudták korrigálni pályakezdésüket, mint azok, akik ezután kezdtek dolgozni. Egy alternatív értelmezés lenne, hogy az ezredforduló után a felfelé mobilitás előfordulása azért csökken, mert a munkába állóknak *nem volt szükségük* ilyen pályakezdési korrekcióra. Ez azonban valószínűleg nem így van. Elképzelhető viszont, hogy az ezredforduló után munkába állók még fiatalabb életkoruk miatt nem tették meg ezt a „korrekciós” lépést, ők még előtte állnak egy eljövendő felfelé mobilitásnak. Ezt persze az is nehezíti, hogy az időszak második felében belépőknek sokkal fiatalabb és képzettebb „konkurenciával” kell megküzdeniük a munkaerőpiacon, mint azoknak, akik a rendszerváltás után léptek be.

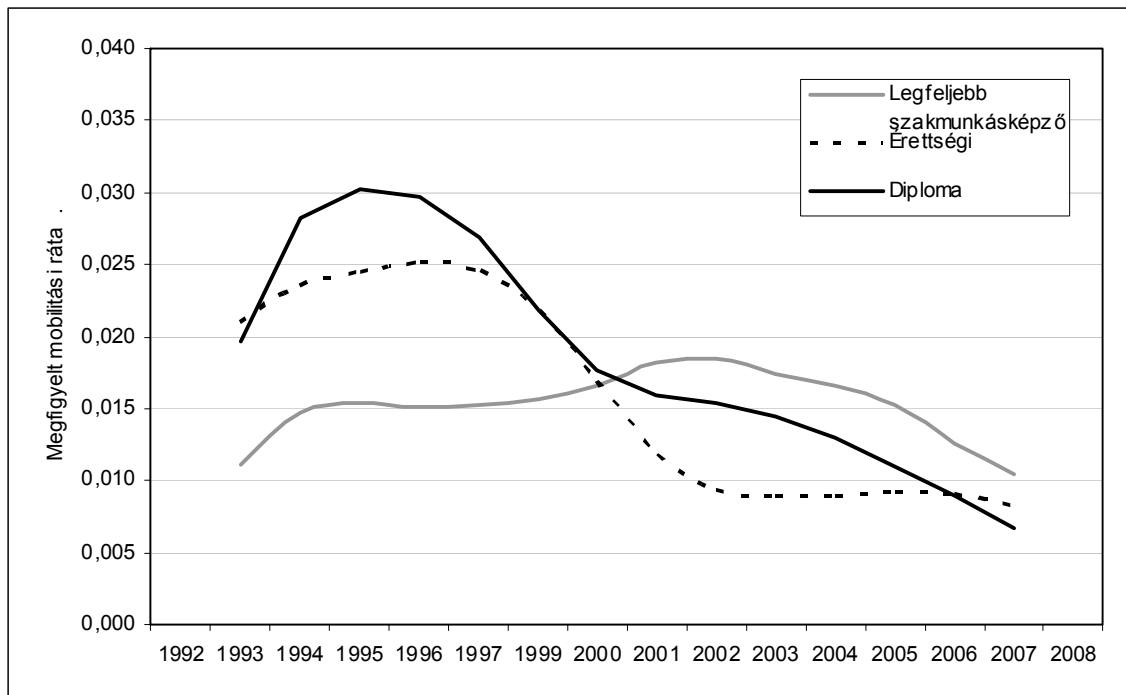
2.4. ábra: Felfelé mobilitás iskolázottság szerint – a munkaerőpiacra belépők

A munkaerőpiacon már régóta jelen lévő aktív munkavállalók esetében (2.5. ábra) a felfelé mobilitás intenzitása egyfelől a magasabb képzettség kedvezőbb hatását mutatja, amennyiben az iskolázottabbak esetében valóban gyakoribb volt ez az esemény, másfelől pedig itt is a foglalkozási mobilitás turbulenciájának jellegzetes időbeli „lefutása” mutatkozik meg: nagyobb volt a mobilitás a rendszerváltozást követő első időszakban. Alacsony iskolázottság esetében ez a hatás kevésbé markáns, illetve a mobilitás intenzitása is alacsony.

⁵ Az iskolából a munkába való átmenet során nagyon sok fiatal kezd el időszakos, flexibilis állásban, határidős szerződéssel dolgozni (Oppenheimer–Kalmijn 1995), a képzettség és a foglalkozás „illesztése” (matching) egy időben elhúzódó folyamat eredménye, melynek során a pályakezdők a képzettségüknek megfelelő munkát találhatnak – vö. több tanulmány Müller–Gangl (2003) kötetében.

2.5. ábra: Felfelé mobilitás iskolázottság szerint – a munkaerőpiacon aktívak

2.5. Foglalkozási turbulencia a munkapiaci részvétel szerint, 1992–2007

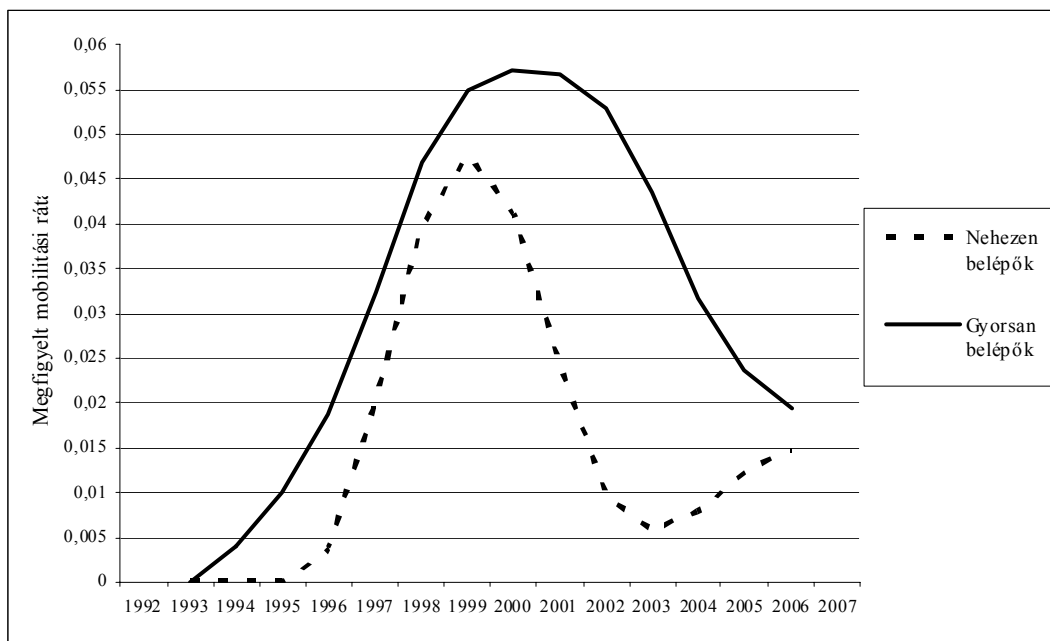
A következőkben tovább árnyaljuk az eddigi képet mind a munkaerőpiacra lépők, mind a munkaerőpiacon aktívan jelenlévők esetében. A belépők csoportjában különbséget teszünk azok között, akik csak *nehezen* álltak munkába iskoláik befejeztével, illetve azok között, akik könnyen és *gyorsan* elkezdtek dolgozni. Az aktívak esetében pedig különbséget teszünk azok között, akik 1992 és 2007 között *folyamatosan*, megszakítás nélkül dolgoztak és akik esetében a foglalkozástörténet *megszakítást* mutat. A nehezen és a könnyen belépők esetében ismét a felfelé mobilitást vizsgáljuk, míg az aktívak esetében jobb indikátornak tűnik a lefelé mobilitás, amiről azt feltételezzük, hogy megszakítás (pl. munkanélküliség) után következik be, amikor valaki újra munkába áll.

A felfelé mobilitás előfordulása a belépők esetében (2.6. ábra) megint a szokásos időbeli mintázatot, a fordított U alakzatot mutatja. Ugyanakkor azok a pályakezdők, akik gyorsan munkába álltak, nagyobb mértékben voltak felfelé mobilak, mint azok a pályakezdők, akik csak nehezen léptek be. A különbség egyik lehetséges értelmezése, hogy a könnyen munkába állókra nagyobb szükség volt a munkaerőpiacon, és nekik feljebb lépniük is könnyebb volt azután, mint azoknak, akik eleve nehezen tudtak belépni. A másik értelmezés a flexibilis pályakezdés előbbi elméletét követi: a gyorsan belépők gyakrabban fogadtak el nem „ideális” munkalehetőséget, majd abból feljebb léptek, korrigálták a pályakezdésüket. Ezzel szemben a nehezen belépők vártak a jó munkára, s nem volt „szükségük” a felfelé mobilitásra. Az adatok alapján nehéz lenne dönteni arról, melyik magyarázat a valóságos.

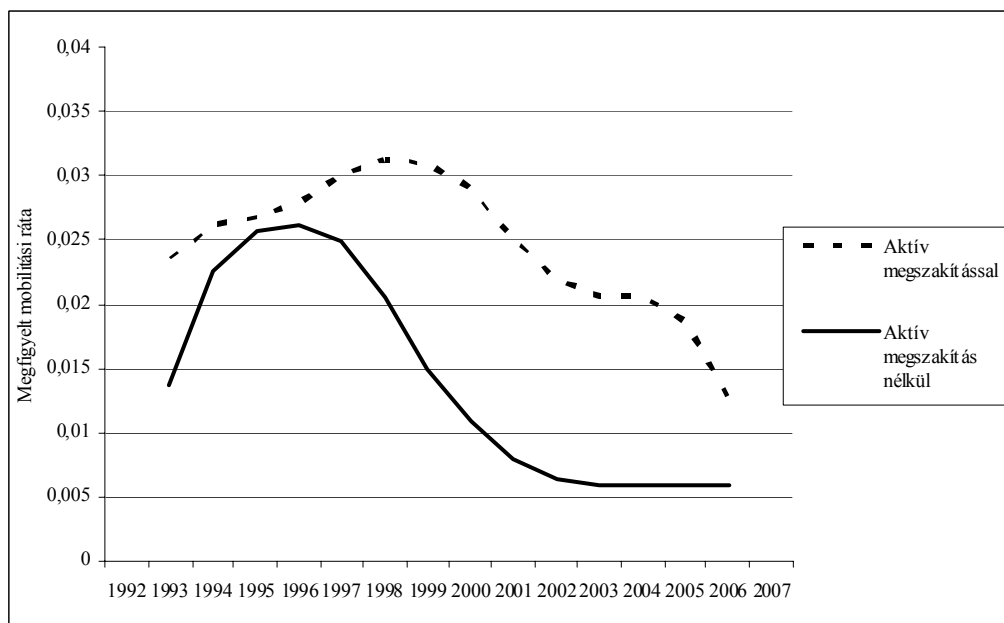
Az eredmények értelmezése szempontjából ennél jóval „tisztább” a helyzet a munkapiaci részvétel folyamatossága szempontjából (2.7. ábra). Az adatok itt pontosan azt mutatják, amit vártunk, vagyis a megszakításhoz, a kieső munkapiaci tapasztalathoz inkább kapcsolódik lefelé mobilitás, aminek intenzitása ráadásul a kilencvenes évek végéig emelkedik, s csak azután csökken. A munkaerőpiacon 1992 és 2007 között folyamatosan

jelenlévők esetében a lefelé mobilitás előfordulása ezzel szemben csak a kilencvenes évek első felének turbulens időszakában gyakori, ezután meredeken csökken, és az ezredfordulót követően már ritka esemény.

2.6. ábra: Felfelé mobilitás a munkapiaci belépés szerint

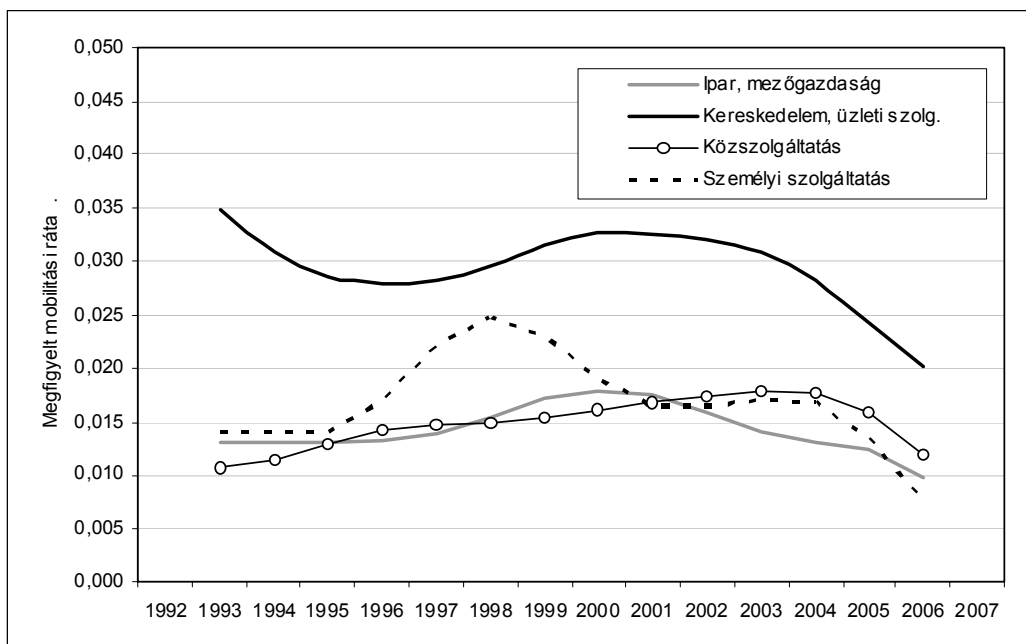
2.7. ábra: Lefelé mobilitás a munkapiaci aktivitás folyamatossága szerint

2.6. Foglalkozási turbulencia az ágazati különbségek szerint, 1992–2007

Egy további érdekes kutatási kérdés lehet, hogy a foglalkozási turbulencia vajon a magán- vagy közsférában volt jelentősebb? A HÉV-felvétel foglalkozástörténeti táblája sajnos nem tartalmaz erre vonatkozó adatot. Az ágazati besorolás alapján azonban vizsgálhatjuk a foglalkozási mobilitás alakulását (2.8. ábra). Ennek során különbséget tettünk a termelősféra (ipar és mezőgazdaság), a kereskedelmi és üzleti szolgáltatás, a személyi szolgáltatás és a közszolgáltatás között (2.9. ábra).⁶

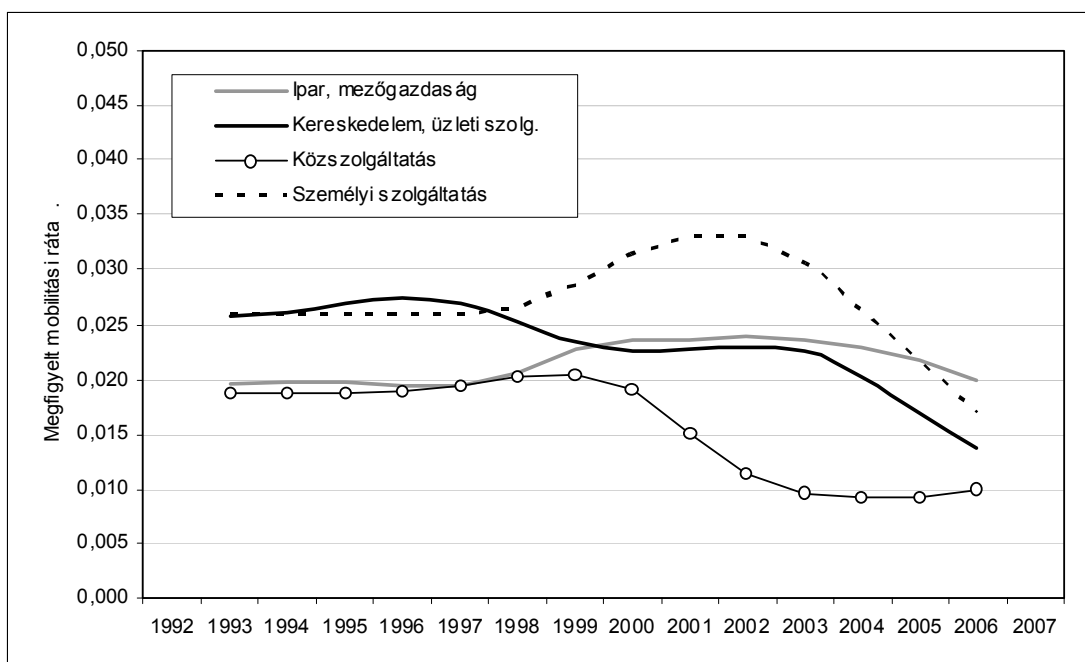
2.8. ábra: Felfelé mobilitás ágazat szerint

Az adatok azt mutatják, hogy a közsférában a felfelé mobilitás mértéke nem volt nagy, főleg a többi szolgáltatáshoz képest, de enyhén emelkedő tendenciát mutat még az ezredforduló után is, és csak 2004-től esik vissza. A lefelé mobilitás mértéke valamivel magasabb, de más ágazatokhoz képest így is alacsony; a kilencvenes évek végétől ráadásul meredeken csökken, és a felfelé mobilitásnál alacsonyabb szinten marad. A közsféra tehát valóban „biztonságos helynek” mutatkozik, előrejutni nem nagyon lehet, de félni sincsen mitől. Érdekes módon a termelősférában szintén elég alacsony volt a mobilitás turbulenciája. A felfelé mobilitás kevésbé fluktuált időben, viszont a lefelé mobilitás a kilencvenes évek végén növekedett, és magasabb szinten maradt az elmúlt években. A szolgáltatási ágazatokban a foglalkozási turbulencia magasabb mértéke figyelhető meg. A felfelé mobilitás elsősorban a kereskedelmi-üzleti szolgáltatásokban betöltött foglalkozásoknál tapasztalható, de a trend csökkenő 1992 és 2007 között. A lefelé mobilitás alacsonyabb szintű, és szintén csökkenő tendenciát mutat. Érdekes képet mutat a foglalkozási turbulencia a személyi szolgáltatások esetében. A felfelé mobilitás a kilencvenes évek második felében tetőzik és utána csökken, a lefelé mobilitás az ezredfordulót követően a legmagasabb és utána csökken.

⁶ Ez utóbbi terület jelenti lényegében a közsférát, ide soroltuk többek között a közigazgatást, az oktatást, a kultúrát, az egészségügyet, és olyan „szolgáltatásokat”, mint a szakszervezet, egyház, politika.

2.9. ábra: Lefelé mobilitás ágazat szerint

2.7. Összefoglalás

A tanulmány a foglalkozási turbulencia időbeli lefutását vizsgálta Magyarországon 1992 és 2007 között. Alapvetően a folyamatok *leírására* törekedtünk, s a kapott eredményeket két csoportba sorolhatjuk. Egyes eredmények megerősítették várakozásainkat, mondhatni előre jól megjósolhatóak voltak. Más eredmények esetében nyitva maradtak kérdések; a tanulmány e téren további elemzésre ösztönözhet.

A rendszerváltás lényegi periódus hatása következtében a kilencvenes évek első felében Magyarországon jelentős foglalkozási turbulenciát figyelhattunk meg. Ezt egyfelől belső folyamatok, politikai szándéktól vezérelt gazdasági folyamatok (pl. privatizáció) ösztönözték, másfelől a globalizáció külső nemzetközi hatásai már akadálytalanul érvényesülhettek, tovább erősítve a posztindusztriális folyamatokat, a szolgáltatási szféra bővülését, a multinacionális tőke beáramlását. Nem tudjuk, hogy a két tényező pontosan milyen arányban generálta a foglalkozási turbulenciát.

A magyar társadalom a rendszerváltást követő években „nyitottabbá” vált, mint korábban. A mobilitáshoz kapcsolódó mindennapi fogalomhasználatban a nyitottság olyan kifejezés, amelynek konnotációja pozitív. A mobilitás ugyanakkor a valóságban egyesek számára felemelkedést, mások számára viszont süllyedést jelentett a foglalkozási hierarchiában. Ez a nyitottság fokozatosan csökkent, a foglalkozási turbulencia kisebb mértékűvé vált az ezredfordulót követően.

Az adatok világosan jelzik, hogy a foglalkozási turbulencia azokon a gazdasági területeken (szolgáltatási szféra) volt a legerősebb, amelyek a leginkább ki voltak téve a piaci folyamatoknak. Ennél kisebb volt a foglalkozási turbulencia a termelő ágazatokban, s a legkisebb volt a közszférában, ahol a piac a legkevésbé nyert teret az elmúlt közel két évtizedben. A foglalkozási turbulencia összefügg a humántőke-befektetéssel: a magasabb képzettséghez nagyobb mértékű felfelé mobilitás kapcsolódik, de ez az összefüggés is változik az életciklus és az idő függvényében.

Lényeges az eredmények értelmezése szempontjából, hogy mind a felfelé mobilitás, mind a lefelé mobilitás mögött legalább kétféle folyamat húzódik meg. Egy hagyományos megközelítésű mobilitási elemzésben ezek a fogalmak egyértelműen azt jelölik, hogy valaki jobb, illetve rosszabb helyzetbe kerül, s ez kimondva vagy kimondatlanul végérvényesnek tűnik. Az itt alkalmazott megközelítés ezt a tartalmat is hordozza, de ugyanakkor (lásd a „Módszertani tanulságok részben”) valaki 1992 és 2007 között *többször* is megtapasztalhatott mobilitást. Ennek alapján lehetséges, hogy egy felfelé mobilitás „csak” egy korábbi lefelé mobilitást követő „korrekció” (ilyen korrekciót tételeztünk a pályakezdők esetében is), vagy hogy egy lefelé mobilitás egy korábbi felemelkedést „érvénytelenít”. A módszer pontosan azoknak a hullámzásoknak a vizsgálatát teszi lehetővé, amelyek olyannyira jellemezték a magyar társadalmat a rendszerváltást követően. Igazán hatékony alkalmazását az gátolja, hogy az adatok éves és nem havonkénti gyakorisággal állnak rendelkezésre. Emiatt sajnos még azt is feltételezhetjük, hogy a foglalkozási turbulencia egy része látens marad ebben az elemzésben.

Hasonló vizsgálatokra, amelyek a poszt szocialista átmenetet ilyen módon közelítették volna meg, nagyon kevés példa van. A volt NDK-ban, ahol a magyar viszonyokhoz képest nagyobb átalakulás, foglalkozási mobilitáshoz is vezető politikai tisztogatás járszódott le, egy hasonló természetű elemzés, az átalakulás leginkább turbulens időszakára vonatkozóan, 1989 és 1993 között, szintén „meglepően” magas foglalkozási stabilitásról számol be azok között, akik a munkaerőpiacon tudtak maradni, leszámítva kommunista rendszerhez kötődő vezetői réteget (Mayer–Diewald–Solga, 1999).

Irodalom

- Bukodi Erzsébet – Róbert Péter (2006a): Men's career mobility in Hungary during the 1990s. In Blossfeld, Hans-Peter – Mills, Melinda – Bernardi, Fabrizio (eds.): *Globalization, Uncertainty and Men's Careers. An International Comparison*. Edward Elgar Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA.
- Bukodi Erzsébet – Róbert Péter (2006b): Women's career mobility in Hungary. In Blossfeld, Hans-Peter – Hofmeister, Heather (eds.): *Globalization, Uncertainty and Women's Careers. An International Comparison*. Edward Elgar Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA
- Ganzeboom, Harry B. G. – De Graaf, Paul M. – Treiman, Donald J. (1992): A standard international socio-economic index of occupational status. *Social Science Research* 21: 1–56.
- Kolosi Tamás – Róna-Tas Ákos (1992): Az utolsókból lesznek az elsőek? A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2: 3–26.
- Kolosi Tamás – Sági Matild (1996): Rendszerváltás és társadalomszerkezet. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.) *Társadalmi riport 1996*. Budapest, TÁRKI, 149–197.
- Kolosi Tamás – Róbert Péter (2004): A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának főbb folyamatai a rendszerváltás óta. In Kolosi Tamás – Tóth I. György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 48–74.
- Luijkx, Ruud – Róbert, Péter – De Graaf, Paul M. – Ganzeboom, Harry B.G. (1995): A származástól a teljesítményig. A státuszmegszerzés folyamata Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 4: 3–27.
- Mayer, K. U. – Diewald, M. – Solga, H. (1999): Transitions to Post-Communism in East Germany: Worklife Mobility of Women and Men between 1989 and 1993. *Acta Sociological*, 46 (1): 35–53.

- Müller, Walter – Gangl, Markus (2003): *Transitions from Education to Work in Europe. The Integration of Youth into EU Labour Markets*. Oxford University Press, Oxford
- Oppenheimer, Valerie K. – Kalmijn, Matthijs (1995): Life Cycle Jobs. *Research in Social Stratification and Mobility* 14: 1–38.
- Petersen, Trond (1988): Change over Time in a Continuous Dependent Variable: Specification and Estimation of Continuous State Space Hazard Rate Models. *Sociological Methodology*, 18: 137–164
- Róbert Péter (1997): Társadalmi átrétegződési folyamatok és az átalakulás: egy nemzetközi összehasonlítás tanulságai. *Társadalom és Gazdaság*, 2: 48–77.
- Róbert Péter (1999a): Kikből lettek a vállalkozók? A vállalkozóvá válás meghatározó tényezői Magyarországon a kommunizmus előtt, alatt és után. *Közgazdasági Szemle*. 46 (5): 403–427.
- Róbert Péter (1999b): Társadalmi mobilitás és rendszerváltás. *Századvég. Új folyam* (15): 73–86.
- Róbert Péter – Bukodi Erzsébet (2004): Changes in Intergenerational Class Mobility in Hungary, 1973–2000. In Breen, Richard (ed.) *Social Mobility in Europe*. Oxford University Press, Oxford
- Solga, Heike (2001): Longitudinal Surveys and the Study of Occupational Mobility: Panel and Retrospective Design in Comparison. *Quality & Quantity*, 35: 291–309.
- Treiman, Donald J. (1970): Industrialization and social stratification. In Laumann, E. O. (ed.): *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*. Indianapolis, Bobbs-Merrill [Magyarul: Róbert Péter (szerk.) *Társadalmi mobilitás: hagyományos és új megközelítések*. Szöveggyűjtemény. Új Mandátum, Budapest, 1998.]

Függelék

Az elemzést a HÉV (Háztartások Életpálya Vizsgálata) felvétel 2007. évi adatbázisán végeztük. Tanulmányunk célja a foglalkozási turbulencia vizsgálata volt 1992 és 2007 között. Az itt alkalmazott módszer azonban nem azt vizsgálta, hogy változott-e valaki foglalkozása e két időpont között olyan módon, hogy az időszak utolsó évét tekintve mobil volt-e az időszak kezdőévéhez képest. Ehelyett az itt kiszámított mobilitási ráták azt fejezik ki, hogy valaki az *előző évhez* képest tapasztalt-e mobilitást. A mobilitásnak ezt a mérését, amely az egész foglalkozási életpályára kiterjed (*worklife mobility*) nevezzük turbulenciának, és célunk volt az 1992–2007 közötti időszak ilyen folyamatainak, a felfelé és lefelé mozgásoknak a bemutatása. A kapott eredményeket jól olvasható ábrákon közöljük, amelyek vízszintes tengelye az időbeli változást, függőleges tengelye pedig a mobilitási esemény előfordulását mutatja. (Ez utóbbit mozgóátlagok formájában közöljük.)

Egy ilyen elemzési célkitűzésnek kétféle adatbázis felel meg. Dolgozhatnánk egy olyan panel-adatbázison, ahol minden személyről rendelkezésre állnak adatok 1992 és 2007 között. A Magyar Háztartás Panel (MHP) adatbázisa nem ilyen, mivel az 1992–1997 közötti években egyre kevesebb tagja volt a panelnek, 1998 és 2006 között pedig egyáltalán nem volt adatgyűjtés a panel tagjaitól. A HÉV-adatfelvétel azonban tartalmazott egy retrospektív foglalkozástörténeti táblát, amelynek alapján 1992 és 2007 között minden évre vonatkozóan beazonosítható volt a kérdezettek munkapiaci státusza, illetve foglalkozása. Elemzésünket *erre a táblázatra* alapoztuk, és nem az 1992 és 2007 közötti adatok összevetésére.

A mobilitási turbulencia vizsgálatát úgy foghatjuk fel, hogy egy személy, aki T évben egy adott foglalkozásban dolgozott, ki van téve annak a „kockázatnak”, hogy őt $T + 1$ évben nem ugyanabban a foglalkozásban találjuk (a foglalkozás FEOR kódja alapján). Ha ez történik, akkor az új foglalkozás ISEI-pontszáma még mindig azonos lehet a régivel, amikor nincs szó mobilitásról.⁸ Ha viszont az ISEI-pontszám magasabb vagy alacsonyabb, akár 1 értékkel is, akkor T és $T + 1$ időpont között felfelé vagy lefelé mobilitásról lesz szó. Ezt az összevetést minden T és $T + 1$ évre elvégeztük 1992 és 2007 között, ahol az egymást követő években a kérdezett a munkaerőpiacon volt. Így azok a kérdezettek, akik 1992 és 2007 között végig a munkaerőpiacon voltak, elméletileg 15 „esélyt” kapnak a mobilitásra. A ténylegesen megfigyelt mobilitási gyakoriságok a valóságban persze messze nem érik el ezt az értéket.

Annak érdekében, hogy ezeket a mobilitási gyakoriságokat ki tudjuk számolni, egy olyan adatbázisra van szükségünk, ahol már nem a kérdezettek a megfigyelési egységek, hanem az általuk képviselt időtartam. Ez az időtartam, amit *kockázati periódusnak* nevezünk, egyénenként változik. A maximális értéket ($N * 16$) csak azoknak az esetekben éri el, ahol N azoknak a személyeket jelenti, akik 1992 és 2007 között végig jelen voltak a munkaerőpiacon. Ezeknek a személyeknek az aránya 17 százalék volt a HÉV adatbázisában. Voltak továbbá olyan személyek, akik már 1992-ben nyugdíjban voltak, és az egész megfigyelési időszakban nem voltak jelen a munkaerőpiacon; majd minden ötödik kérdezett ilyen volt. Mások egyáltalán nem léptek be a munkaerőpiacra ez alatt az idő alatt. Ők természetesen nem szerepelnek ebben az elemzésben. Voltak aztán olyanok is, akik hosszabb-rövidebb időt a munkaerőpiacon kívül töltöttek, például munkanélküliek voltak ez alatt a 15 év alatt. Egyes kérdezettek a HÉV adatbázisában valamikor 1992 és

⁷ A foglalkozási mobilitásra vonatkozóan az MHP–HÉV-adatbázis jó lehetőséget kínál a panel jellegű és a retrospektív adatok összehasonlítására, legalábbis az 1992–1997 közötti időszakra, amelyekre vonatkozóan vannak paneladatok, és amely időszak megjelenik a retrospektív foglalkozástörténeti táblázatban is. Az ilyen elemzésre példa Solga (2001).

⁸ Vannak olyan kutatások, ahol az ilyen eseteket figyelembe veszik mint laterális mobilitást, megkülönböztetve a vertikális mobilitástól. Mi ezt nem tettük.

2007 között léptek be a munkaerőpiacra, és vannak olyanok is, akik ebben az időszakban végleg kiléptek a munkaerőpiacról, például nyugdíjba mentek. Ők csak attól az évtől kezdve, illetve addig az évig, amikor (már és még) dolgoztak, lehettek mobilak.⁹ Azokban az években, amikor valaki nem volt a munkaerőpiacon, természetesen nem volt kitéve a foglalkozási mobilitás kockázatának sem. Az elemzés során a személyek és az évek számának „összeszorzásakor” mindezt figyelembe vettük, és ennek alapján egy $N = 17871$ esetszámú file-on végeztük a számításokat.¹⁰ Az általunk vizsgált esetek körét tekintve – amelyek tehát értelemszerűen nem tartalmazták azokat, akik már 1992-ben is nyugdíjban voltak, akik sosem dolgoztak, de kihagytuk azokat is, akik a vizsgált időszakban mentek nyugdíjba – 74 százalékban nem mutatkozott mobilitás, 9 százalék csak felfelé, 10 százalék csak lefelé mozgott, 7 százalék mindkét típusú mobilitást meg tapasztalta.

⁹ A TÁRKI Monitor 2003-as felvételben szintén szerepelt egy, a HÉV-kutatásban használthoz hasonló retrospektív foglalkozástörténeti tábla. Ott az 1988–2003 közötti időszakra kérdeztünk, s kidolgoztunk egy tipológiát a munkaerőpiacon való részvételre, amely szintén az itt említett eseteket tartalmazta (Kolosi-Róbert, 2004). Ennek a tipológiának az összehasonlítását a két adatbázison nem végeztük el, mert az arányoknak az összevetése a Monitor- és a HÉV-adatbázis esetében két okból sem „korrekt”. Egyrészt a HÉV-adatbázis 1992-re reprezentatív, és ettől az időponttól kezdve „előrefele” öregszik, miközben a Monitor 2003 felvétel arra az évre volt reprezentatív, és onnantól kezdve „visszafele” fiatalodik. Ez egy meghatározó különbség egy retrospektív és egy panel jellegű kutatás között. Másrészt az 1998–2003 közti időszak tartalmaz néhány olyan „turbulens” évet, amelyek a HÉV esetében hiányoznak, miközben a HÉV-időszak „csendes”, kevésbé mobil évekkel hosszabbodik meg.

¹⁰ Az így keletkező adatbázist hívják *person-period file*-nak, ami ebben az esetben egy person-year (személy*év) adatbázis, ahol minden személyt annyi sorral veszünk figyelembe, ahány évet a munkaerőpiacon volt. Ha más a kutatási kérdés, pl. azt vizsgáltuk volna, hogy melyik évben milyen gyakorisággal váltak emberek munkanélkülivé, vagy a munkanélküliek mikor milyen gyakorisággal tudtak újra munkába állni, az adatbázist ennek megfelelően kellett volna kialakítani, mindig figyelembe véve a vizsgált esemény bekövetkezésének „kockázatát”. Minden kutatási kérdés tehát más adatbázist kíván.

3. Vállalkozói hajlandóság, vállalkozások, anyagi jólét (Lengyel György)

3.1. Bevezetés

Amennyire az elmélettörténet egységes abban, hogy a vállalkozó közgazdasági figurájának megrajzolásához Cantillon, Say, Schumpeter és Kirzner járultak hozzá érdemben, annyira egyetértés mutatkozik abban is, hogy a vállalkozói motiváció kutatási hagyományában McClland neve merül fel leggyakrabban (Blaug, 2000; Schumpeter, 1980; Kirzner 1973, 1985; McClland, 1967, 1987). Az általa javasolt teljesítménymotívum mint a vállalkozás felé terelő legfontosabb kulturálisan kondicionált tényező hosszú időre megalapozta a kutatások irányát, egyebek mellett azzal is, hogy termékeny vitákat generált. Azóta a vállalkozói attitűdöknek, szándékoknak és hajlandóságoknak, a potenciális vállalkozóknak számottevő irodalma van (Ashcroft–Holden–Low, 2004; Krueger, 2004; Chell–Haworth–Brearly, 1991; Fitzsimmons–Douglas, 2005; Etzioni, 1987; Kets de Vries, 1996; Koh, 1996).

Egy figyelemre méltó megkülönböztetés a potenciális vállalkozókat elhatárolja nem csupán a vállalkozni nem hajlandóaktól, hanem a ténylegesen vállalkozni szándékozóktól is. A vállalkozói potenciál egyfajta nyitottságot, készséget jelent a mindenkori vállalkozói lehetőség megragadására, nem határozott vállalkozói szándékot (Krueger–Brazeal, 1994). A kérdés szempontunkból azért fontos, mert vizsgálatunkban a vállalkozói hajlandósággal foglalkozunk, s bizonyos pontokon lehetőség nyílik a konkrétabb vállalkozói szándékokkal való kapcsolat tesztelésére, valamint a két tényező együttes hatásának vizsgálatára is.

A szakirodalomban létezik egy másik megközelítés is, amelyik a „push” és „pull” típusú vállalkozót különbözteti meg: az előbbi az, akit előző munkahelye, élethelyzete elhagyására késztetnek a körülmények (beleértve azt is, hogy esetleg nem érzi ott jól magát), az utóbbi pedig az, aki ki akar próbálni egy üzleti lehetőséget. Amit és Muller (1995) nemzetközi vizsgálatukban azt találták, hogy a vállalkozók mintegy kétharmada tartozott a push és egyharmada a pull típusba, s hogy az utóbbiak sikeresebbek voltak, a sikert az egy főre jutó fogalomban, illetve a személyes jövedelemben mérve. A két típus leggyakoribb közös vonása az önjellemzésekben a szervezőképesség, integritás, adaptációs készség, kreativitás, kommunikációs és vezetői készség volt. Ezekhez képest a kockázatvállalás, az intenzív erőfeszítés, a tárgyalókészség, a szakmai ismeretek, a vevőkkel és eladókkal való munkakapcsolat, a bizonytalan helyzetek kezelési képessége és a jó szerencse lényegesen ritkábban járultak hozzá az önképhez. A két típus között épp ez utóbbi két legritkábban említett vonás tekintetében volt statisztikailag szignifikáns különbség, amennyiben a push típusú vállalkozók valamivel gyakrabban említették ezeket.

A hazai vállalkozáskutatásoknak meglehetősen gazdag hagyománya van (Hegedüs–Márkus, 1978; Laky, 1984; Kuczi–Vajda, 1996; Laky–Neumann, 1992; Czako és mások, 1996; Laki, 1998; Laki–Szalai, 2004; Róbert, 1996; Kuczi 2000). A vállalkozói hajlandósággal foglalkozó hazai és kelet-európai vizsgálatok rövidebb múltra tekinthetnek vissza (Lengyel 1996, Lengyel–Róna-Tas, 1997–98). Ezekből egyebek mellett arra derült fény, hogy 1988-ban a magyar felnőtt népesség mintegy egynegyede lett volna vállalkozó; a döntő többség nem ideológiai, hanem egzisztenciális és egyéb okokból utasította el a vállalkozói életút perspektíváját. A potenciális vállalkozók aránya a kilencvenes évek elején jelentősen megnőtt, majd a kilencvenes évek derekán mélyebbre esett vissza, mint a rendszerváltás előtt volt, míg végül aztán ismét beállt az egynegyed körüli szintre. A kelet-európai vizsgálatok arra is fényt derítettek, hogy a potenciális és a tényleges vállalkozók társadalmi jellemzői sok tekintetben hasonlóak voltak – mindkét

csoportban felülreprezentáltak voltak a szakértelmiségiek és a szakmunkások –, noha a társadalmi háttérváltozók erősebben befolyásolták a tényleges, mint a potenciális vállalkozók összetételét.

A kutatások egy sor kérdést ugyanakkor nyitva hagytak: ha a vállalkozói hajlandóság olyan hullámzást mutat, mint amit évről évre tapasztaltunk, akkor mi magyarázza ezt a hullámzást, van-e egyáltalán szabályszerűsége ennek az attitűdnek, s milyen hatást gyakorol a vállalkozóvá válásra? E kérdések egy részét az 1992–97-es Magyar Háztartás Panel (MHP) adatbázisán ellenőrizni lehet. Különösen gazdagítja azonban az elemzés lehetőségét a minta 2007-es lekérdezése – bármily kockázatosnak és nehezen kivihetőnek tűnt is módszertanilag –, mivel ezzel a hosszabb távú hatások is vizsgálhatóvá válnak.

Azok a kérdések foglalkoztatnak ebben a tanulmányban, hogy

- milyen volt a vállalkozói hajlandóságot mutató réteg társadalmi-kulturális összetétele és motivációja a kilencvenes évek elején;
- milyen volatilitása (változékonysága) volt a vállalkozói hajlandóságnak és a vállalkozói létnek a kilencvenes években;
- milyen prediktív ereje van a vállalkozói hajlandóságnak: kik s milyen arányban lettek vállalkozók a vállalkozói hajlandóság függvényében rövidebb távon, tehát az 1993 és 1997 közötti időszakban, valamint hosszabb távon, 1993 és 2007 között; s végül,
- milyen hatással van a vállalkozói hajlandóság az életminőségre, az objektív és szubjektív jólétre, a társadalmi helyzet megítélésére és a társas kapcsolatokra hosszú távon?

A kérdések megválaszolása céljából először táblaelemzéseket végzek a társadalmi összetétel, az attitűdök és a volatilitás vizsgálatához. Majd ugyancsak elemi statisztikai eszközökkel és logisztikus regressziós elemzéssel nézem meg, hogy a vállalkozói hajlandóság gyakorol-e hatást – a demográfiai adottságok, kor, nem, születési hely, származás, iskolai végzettség mellett – a vállalkozói létre, a családi vállalkozásra és a családi tőkejövedelmek volumenére, illetve a szubjektív jólétre, a társas kapcsolatok természetére és a társadalmi helyzet értékelésére.

3.2. A vállalkozói hajlandóság társadalmi jellegzetességei a kilencvenes évek elején

A vállalkozói hajlandóság összefüggése néhány társadalmi háttérváltozóval a 3.1. táblázatban látható. A vállalkozói hajlandóság sajátos demográfiai elrendezettséget jelent. A mindenkor potenciális vállalkozók felülreprezentáltak a férfiak és a fiatalok körében. A lakóhelyi település jellegével gyengébb az összefüggés. A vállalkozói hajlandóság szignifikáns kapcsolatban állt a származással; a magasabb iskolai végzettségű szülők körében magasabb vállalkozói hajlandóság mutatkozott. Megjegyzendő, hogy az anya iskolai végzettsége ebben a tekintetben fontosabbnak bizonyult, mint az apáé.

A szülők foglalkozása és a kérdezett vállalkozói hajlandósága között ugyancsak szignifikáns az összefüggés, de néhány jellegzetességre fel kell hívnunk a figyelmet. A potenciális vállalkozók különösen abban a csoportban felülreprezentáltak, amelyben az apa vezető vagy szakmunkás volt. Ezzel szemben azok, akiknek az apja vállalkozó volt, az átlagosnál kisebb hajlandóságot mutattak a vállalkozásra. Lényegében hasonló tendenciák tükröződnek az anya foglalkozási adataiból is, bár az alacsonyabb foglalkozási ráta miatt kevésbé markánsan.

Az, hogy a szülőknek volt-e üzlete, gyára, bérháza vagy 20 holdnál nagyobb földje, nem mutatott érdemi összefüggést a vállalkozói hajlandósággal. Amikor egy későbbi

hullámban a kérdést úgy tettük fel, hogy a szülők, nagyszülők között volt-e vállalkozó, már érdemi összefüggésre találtunk. Az olyan családokból származók, ahol a nagyszülők és szülők között volt vállalkozó, nagyobb arányban lettek volna maguk is azok. A jelenség mögött egy kohorszhatást sejtethetünk. A kérdezettek átlagéletkora 46 év volt, jelentős részük gyermekkorát az ötvenes években élte le, mikor a vállalkozói szülői háttér inkább társadalmi hátrányt jelentett. Az idősebbek közt – akiknek nagyobb eséllyel lettek volna még szüleik körében is vállalkozók –, mint láttuk, pusztán az életkor miatt alacsonyabb volt a vállalkozási hajlandóság. A fiatalabbak között pedig mindez inkább a nagyszülőkkel asszociálható.

A kérdezett iskolai végzettsége számottevő összefüggést mutatott a vállalkozói hajlandósággal. A nyolc általánost vagy annál kevesebbet végzetek jelentősen alul, míg a szakmunkások és a középiskolai végzettségűek felülreprezentáltak voltak a potenciális vállalkozók körében. A felsőfokú végzettségűek körében azonban a vállalkozói hajlandóság csak mérsékelten haladta meg az átlagot. Részletesebb bontásokból kiderül, hogy a főiskolát végzetek inkább, míg az egyetemi diplomások kevésbé vonzódtak ehhez a perspektívához.

Jelentősen felülreprezentáltak voltak a potenciális vállalkozók között azok, akiknek karrierjében voltak hullámhegyek, akik úgy érezték, hogy karrierjük ugrásszerű volt, s némiképp azok is, akik életük során már töltöttek be vezetői pozíciót.

3.1. táblázat: A vállalkozói hajlandóság összefüggése néhány társadalmi háttérváltozóval (Cramer's V/Phi)

Változó	Az 1992-ben vállalkozói hajlandóságot mutatók	Az 1992 és 1997 között tartósan (3 vagy több alkalommal) vállalkozói hajlandóságot mutatók
Nem	0,126****	0,072****
Kor	0,31****	0,2****
A lakóhely jellege	n. sz.	n. sz.
Az apa iskolai végzettsége	0,164****	0,11****
Az apa foglalkozása	0,152****	0,114****
Az anya iskolai végzettsége	0,171****	0,122****
Az anya foglalkozása	0,13****	0,083***
Szülőknek volt-e üzlete, gyára, bérháza, 20 holdnál több földje	n. sz.	0,024**
A szülők, nagyszülők közt volt-e vállalkozó	0,072***	n. sz.
Iskolai végzettsége	0,116****	0,091****
Volt-e vezető	0,048*	n. sz.
Karrierje ugrásszerű volt-e	0,084****	0,08****
Karrierjében voltak-e hullámvölgyek	0,11****	0,1****
Tagja-volt-e az MSZMP-nek	n. sz.	n. sz.
Dolgozott-e 1992-ben	0,126****	0,078****
Az alsó, vagy a közép- és felső osztályba sorolja-e magát	n. sz.	0,039*
Vállalkozó lett 1993 és 1997 között	0,141****	0,041****

Szignifikanciaszintek: * = 0,05, ** = 0,01, *** = 0,001, **** = 0,0001, n. sz. = nem szignifikáns.

Ezeknek az összefüggéseknek a többsége robosztus, minden vizsgált évben, s a tartósan vállalkozók körében is fennáll. Más részük esetében az összefüggés csupán néhány évben bizonyul szignifikánsnak: ilyen a lakóhely településjellege, az, hogy valaki párttag volt-e-, vagy szerzett-e vezetői tapasztalatot élete során, s az is, hogy a felmenők között volt-e vállalkozói vagy beruházói hagyomány. Megjegyzendő, hogy a vizsgált hozott és szerzett erőforrások többsége erősebb összefüggést mutatott a kezdeti vállalkozói hajlandósággal, mint a tartós vállalkozói szándékkal. A társadalmi státusz megjelölése és a szülői vagyon esetében fordított a helyzet. A szubjektív osztályhelyzet eredetileg nem mutatott érdemi kapcsolatot a vállalkozói hajlandósággal, s az összefüggés nem volt számottevően erős a tartós vállalkozói hajlandóság esetében sem. A magukat közép- vagy felső osztályba sorolók – akik a népesség mintegy 30 százalékát tették ki – némiképp nagyobb arányban mutattak vállalkozói hajlandóságot, mint azok, akik úgy érezték, hogy az alsó vagy alsó középosztályba tartoznak.

A vállalkozói hajlandóság és a későbbi vállalkozói lét között rövid távon szignifikáns statisztikai összefüggés mutatkozott. Nem volt ez a kapcsolat determinisztikus, de a potenciális vállalkozók körében a rövidebb távon vállalkozásba kezdők aránya mintegy kétszerese volt az átlagnak. Vagy másként fogalmazva, az 1993 és 1997 között vállalkozni kezdők kétharmada azok közül került ki, akik 1992-ben nem utasították vissza a vállalkozás gondolatát.

3.3. A potenciális vállalkozók attitűdjei és véleményei

A potenciális vállalkozók között 1992-ben szignifikánsan nagyobb volt azoknak az aránya, akik más téren is változtattak volna életükön (*3.2. táblázat*). Egyötödük tervezett munkahely-változtatást, szemben a vállalkozói hajlandóságot nem mutatók kevesebb mint tizedével. Még abban a 2–4 százalékos töredékben is, amelyik családi okokból vagy tanulási szándékkal állásváltoztatást tervezett, szignifikánsan nagyobb volt a vállalkozói hajlandóságot mutatók aránya.

3.2. táblázat: A vállalkozói hajlandóság összefüggése néhány tervvel és véleménnyel (Cramer's V/Phi)

Terv, vélemény	Az 1992-ben vállalkozói hajlandóságot mutatók	Az 1992 és 1997 között tartósan (3 vagy több évben) vállalkozói hajlandóságot mutatók
Munkahely-változtatást tervez	0,176****	0,069***
Családi okokból állásváltogatást tervez	0,062***	0,06***
Tanulási okokból állást változtatna	0,049*	n. sz.
Tervezi, hogy vállalkozásba kezd	0,225****	0,111****
Tervezi, hogy kereskedni, üzletelni kezd	0,22****	0,196****
A nyereséget beruházná	0,092****	n. sz.
A nyereséget beruházná	0,462****	0,228****
A család jövedelmi kilátásai	0,118****	0,074****
A jövedelem fedezi-e a családi rezsit	0,079****	n. sz.
A munkanélküliség megkerülhetetlen-e a jelen helyzetben, vagy mindenáron el kell kerülni	0,145****	0,07****
A munkanélküliség javítja-e a munkafegyelmet	0,033*	n. sz.
Tart-e attól, hogy munkanélkülivé válik	n. sz.	n. sz.
Könnyen vagy nehezen talál-e munkát	0,115****	n. sz.

Szignifikanciaszintek: * = 0,05, ** = 0,01, *** = 0,001, **** = 0,0001, n. sz. = nem szignifikáns.

Igen érdekes összefüggésre mutat rá az elemzés, amelyik a szívesen lenne-e vállalkozó formulát, mellyel a vállalkozói hajlandóságot mértük, a tervezi-e, hogy vállalkozásba kezd – vagy a tervezi-e, hogy kereskedni, üzletelni kezd – kérdéssel veti egybe. Azt látjuk, hogy akik vállalkozást terveztek, azoknak döntő többsége, mintegy kilenctizede szívesen lenne vállalkozó, minden tizedik azonban nem, vagy csupán fenntartásokkal. Lehetséges, hogy néhányuk esetében pusztán inkonzisztenciáról van szó, lehet azonban mellett is érvelni, hogy a fenntartásokkal élők feltehetően megfontolták válaszukat. Ha így van, ez a „pull” és „push” típusú vállalkozóval, tehát a vállalkozásba kerülés két motívumával: a lehetőség megragadásával s a kényszerrel állhat összefüggésben. Az egyik esetben az anyagi motívumok mellett a teljesítmény, a kibontakozás lehetősége áll a háttérben (Lengyel, 2002; Czako és mások, 1996), a másik esetben pedig az állásvesztés lehetősége vagy a pusztán anyagi kényszer. Erre utal az is, hogy a család következő évi jövedelmi esélyeit latolgató kérdést illetően a potenciális vállalkozók többsége optimistábban nyilatkozott az átlagnál (s az átlagosnál határozottabb képe is volt), de azok között is némiképp felülreprezentáltak voltak, akik úgy érezték, hogy családi anyagi helyzetük jelentősen romlani fog. Még markánsabban mutatta ezt az összefüggést az, hogy a potenciális vállalkozók az átlagosnál nagyobb arányban nyilatkoztak úgy, hogy jövedelmük nem fedezi a családi rezsit, s ugyanakkor némiképp felülreprezentáltak voltak a másik póluson is.

Módosítja ezt az értelmezést, hogy a munkanélküliségtől való félelem tekintetében a potenciális vállalkozók csoportja nem tért el az átlagtól (hozzávetőleg minden harmadik munkavállaló tartott attól, hogy elveszíti állását). A „push” faktorok között tehát az anyagi kényszer, és nem a munkával való elégedetlenség vagy a munkahelyvesztés játszott fontos szerepet.

Annak megítélésében már szignifikáns volt az eltérés vállalkozni hajlandók és nem hajlandók között, hogy könnyen vagy nehezen találtak volna-e ismételt munkát. A potenciális vállalkozók ebben a tekintetben is az átlagosnál jóval bizakodóbbak voltak.

A vállalkozói hajlandóságot mutatók az átlagosnál némiképp nagyobb arányban gondolták úgy, hogy a munkanélküliség javítja a munkafegyelmet (nagyjából minden második megkérdezett vélekedett így), s az átlagosnál lényegesen nagyobb arányban hangoztatták azt, hogy a munkanélküliség az adott gazdasági helyzetben elkerülhetetlen része az életnek. A vállalkozói hajlandóság kettős motívumát tükrözi az az információ is, amelyik szerint a potenciális vállalkozók mintegy kétharmada beruházta volna a nyereséget, míg egyharmaduk inkább az életszínvonal javítására fordította volna. Még markánsabb az eltérés a vállalkozni hajlandók és nem hajlandók között abban a tekintetben, hogy egy esetleges szerencsejáték-nyereményt mire fordítanának. A potenciális vállalkozók több mint fele nyilatkozott úgy, hogy beruházná az összeget, ezzel szemben a nem vállalkozók közül csupán minden tizedik tett volna így.

Az elégedettség tekintetében a vállalkozói hajlandóság első pillantásra nem könnyen értelmezhető képet mutat. Élete eddigi alakulásával, életszínvonalával a potenciális vállalkozó nagyjából annyira volt elégedett, mint az átlag, tehát azokban a dimenziókban, amelyekkel a szubjektív jólét kognitív dimenzióját mérni szokták, nem találtunk különbséget. Ezzel szemben munkájával, lakásfeltételeivel, s különösen jövedelmével a vállalkozói hajlandóságot mutató az átlagosnál szignifikánsan elégedetlenebb volt. A vállalkozói hajlandóság egyik legfontosabb hajtóerejét tehát a materiális feltételekkel való elégedetlenségben találjuk. Két olyan dimenzió is akad azonban, amelyek mentén a potenciális vállalkozók nem elégedetlenebbek, hanem elégedettebbek voltak, mint a többiek. Az egyik az egészségi állapot, ami nem meglepő, hiszen következik a vállalkozói hajlandóság és az életkor közötti negatív kapcsolatból, s az időskorúak rosszabb egészségi állapotából. Az elutasítási indokok között a kedvezőtlen egészségi állapot igen fontos szerepet játszott. A másik aspektus, amelynek mentén a potenciális vállalkozó az átlagosnál szignifikánsan kedvezőbb képet mutatott, az a jövőbeli kilátásokkal való elégedettség volt. Hozzátehetjük: az összefüggés tartósnak bizonyult, mivel 1992 és 1997 között minden mérési évben igaznak bizonyult, hogy jövőjüket és egészségi állapotukat az átlagosnál kedvezőbben ítélték meg a potenciális vállalkozók, míg a munkájukkal és a jövedelmi helyzetükkel elégedetlenebbek voltak, mint az átlag. Továbbá megfigyelhető volt, hogy némely évben erős kötéseiket (családi és rokoni kapcsolataikat) is kedvezőtlennek tartották, mint az átlag, de ez csak a rokoni kapcsolatok esetén érte el a szignifikanciaszintet.

3.4. A vállalkozói hajlandóság és a vállalkozói lét volatilitása 1992 és 1997 között

A potenciális vállalkozók mintegy fele-háromötöde került ki azok közül, akik az előző évben is mutattak vállalkozói hajlandóságot (3.3. táblázat). A vállalkozó kedv tehát mutat egyfajta stabilitást, s az ezzel kapcsolatos attitűdök konzisztensek, statisztikailag szignifikánsan kapcsolódnak egymáshoz.

3.3. táblázat: A potenciális vállalkozók közül azoknak az aránya, akik az előző évben is vállalkozói hajlandóságot mutattak

Arány	1993	1994	1995	1996	1997
%	59,8	47,0	56,9	53,5	47,6
<i>N</i>	829	832	631	434	313
<i>Phi</i> (****)	0,34	0,33	0,29	0,29	0,36

A kapcsolat azonban laza, egyik évről a másikra viszonylag sokan változtattak véleményét. Ennek többféle oka lehet. Az egyik kézenfekvő ok magában a gazdasági-társadalmi feltételrendszerben keresendő. Ha romlanak a gazdasági feltételek és kilátások, ha a gazdaságsszabályozás kedvezőtlenül módosul, ez értelemszerűen

csökkentheti azoknak az arányát, akik szívesen lennének vállalkozók, s növelheti azokét, akik várakozó álláspontra helyezkednek, vagy meggondolják magukat. Ettől megkülönböztethető, hogy milyen a gazdasági közhangulat – ami elvileg a feltételekre reflektál, de el is szakadhat tőlük –, tehát hogy miként, mennyire optimistán vagy pesszimistán ítélik meg az emberek életfeltételeiket, saját maguk és a társadalom kilátásait. Mindezek között számolhatunk egy sajátos médiahatással, azzal, hogy a média milyen képet rajzol a körülményekről, mennyire vonzónak vagy riasztónak ábrázolja a lehetőségeket, s a vállalkozókat milyen színekben festi le. Befolyással lehetnek az egyéni élethelyzetekben, egészségi állapotban beállott változások is. Továbbá a „szívesen lenne-e vállalkozó” kérdés inkább hajlandóságra, mintsem határozott szándékra utal, tehát eléggé tág ahhoz, hogy befolyásolhassák a vizsgálat által fel nem tárt történések is, s ez ugyancsak hozzájárulhat a volatilitáshoz. Ezekhez képest technikai probléma, hogy maga a panel-adatbázis is szükségképpen évről évre módosult, voltak, akik elhunytak, elköltöztek, utolérhetetlenné váltak, voltak, akik bekerültek, s ez is hozzájárult a potenciális vállalkozói arány volatilitásához.

A vállalkozói hajlandóság mellett a vállalkozói lét is mutat hullámozást, amit maga a gazdasági élet jelenségei produkálnak, hogyne mutatnának nagyobb mértékű változásokat a rájuk vonatkozó gondolatok. A vállalkozók három-négynyolcadik része került ki azok közül, akik az előző évben is vállalkoztak (3.4. táblázat). Itt tehát azt tapasztaljuk, hogy a tettek konzisztensebbek, mint a szavak, nagyobb a fenntartó erejük. Átlagosan a potenciális vállalkozók fele, a tényleges vállalkozók egynegyede volt évente új ebben a minőségben.

3.4. táblázat: A vállalkozók közül azoknak az aránya, akik az előző évben is vállalkozók voltak

Arány	1993	1994	1995	1996	1997
%	82,7	61,0	68,8	71,1	75,3
<i>N</i>	207	228	208	211	146
<i>Phi</i> (****)	0,67	0,65	0,66	0,69	0,62

A potenciális vállalkozók túlnyomó többsége nyilatkozott legalább két éven át pozitívan a vállalkozói hajlandóságról, s kétötöd-háromötödük pedig legalább három éven keresztül (3.5. táblázat). Ez utóbbiakat tekinthetjük tartós vállalkozói hajlandóságot mutató csoportnak. (Arányuk az első évben a panelkopás miatt alacsonyabb a többi évben tapasztalt hányadnál.)

3.5. táblázat: Az adott év potenciális vállalkozói közül azok aránya, akik legalább még két évben vállalkozói hajlandóságot mutattak

Még két évben	1992	1993	1994	1995	1996	1997
%	29,1	41,1	43,6	55,8	58,0	47,9
<i>Cramer's V</i>	0,401****	0,497****	0,532****	0,596****	0,556****	0,427****
<i>N</i>	1369	958	1031	711	509	355

3.5. A vállalkozói hajlandóság hatása a vállalkozóvá válásra rövid távon

Ha évről évre tekintjük át, az adott évben újonnan vállalkozók között mintegy kétötöd-kétharmad volt azoknak az aránya, akik az előző évben pozitívan nyilatkoztak a vállalkozói hajlandóságról. Az összefüggés szignifikáns pozitív, de gyenge kapcsolatra utal.

Ha kiszűrjük az egyes évekből következő esetlegességeket, s összevontan vizsgáljuk, hogy az 1992-es vállalkozói hajlandóság milyen összefüggést mutat az 1993 és 1997 közötti vállalkozói léttel, némiképp erősebb összefüggést találunk (3.6. táblázat). Az

1993 és 1997 között vállalkozni kezdők közel háromötöde mutatott vállalkozói hajlandóságot 1992-ben – szemben az átlagos egynegyeddel –, s további minden tizedik vállalkozó a körülményektől tette korábban függővé, hogy vállalkozásba fogna-e. Durván tehát a vállalkozók kétharmada olyanok közül került ki, akik megelőzőleg nem utasították el a vállalkozás gondolatát, míg egyharmaduk előzetesen nem tartotta elképzelhetőnek ezt az alternatívát. Közülük nagyobb arányban kerültek ki a kényszervállalkozók és azok is, akik kiforratlan elképzeléseik voltak a kérdésről, s esetlegesen válaszolták meg azt.

3.6. táblázat: Az 1992-es vállalkozói hajlandóság és az 1993 és 1997 közötti vállalkozói státusz összefüggése (%)

Szívesen lenne-e vállalkozó (1992)	1993 és 1997 közt vállalkozó volt-e?		Együtt
	Nem	Igen	
Nem	64,9	30,3	63,6
Attól függ	10,0	11,8	10,1
Igen	25,1	57,9	26,3
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	3914	152	4066

$\Phi = 0,147^{***}$

Valóban, ha megvizsgáljuk e csoport társadalmi összetételét és véleményeit, kitűnik, hogy körükben nagyobb az idősek és a képzetlenek aránya, ám nagyobb az egyetemi végzettségűeké is. Itt az összehasonlítás természetesen nem csupán a népesség átlagával érdekes – akiknek többsége nem vállalkozott volna, s nem is lett vállalkozó –, hanem azokkal is, akik nem utasították el a vállalkozás gondolatát, s később vállalkozók lettek. Ezekről a fenti módon értelmezett kényszervállalkozók egyebek közt abban tértek el, hogy utóbbiak körében nagyobb volt a nők aránya, az értelmiségieké, valamint a betanított és segéd munkásoké. Nagyobb volt továbbá mind a többi vállalkozóhoz, mind pedig az alkalmazotti rétegekhez képest azoknak azt aránya, akik 1992-ben a munkanélkülivé válástól tartottak, ám nem csupán a vállalkozás gondolatát utasították el, hanem munkahely-változtatást sem terveztek.

3.6. A vállalkozói hajlandóság hosszabb távú hatásai

3.6.1. KIK LETTEK VÁLLALKOZÓK AZ UTÓBBI 15 ÉVBEN A VÁLLALKOZÓI HAJLANDÓSÁG FÜGGVÉNYÉBEN?

A vállalkozói hajlandóság és a későbbi vállalkozói lét között, mint láttuk, szignifikáns, de gyenge, távolról sem determinisztikus kapcsolat van. Akik vállalkozók lettek, azoknak kétharmada már korábban számolt valami módon ezzel a lehetőséggel. Akik nem lettek vállalkozók – s ők a túlnyomó többség –, azoknak döntő része kezdettől elutasította a vállalkozás gondolatát. Egyharmadot némiképp meghaladó azoknak az aránya, akik nem lettek vállalkozók, bár kezdetben nem idegenkedtek ettől a lehetőségtől. Másként ez azt is jelenti, hogy azok közül, akik 1992-ben még elutasították a vállalkozás gondolatát, később minden huszadik mégis vállalkozó lett, míg azok közül, akik kezdetben sem utasították el ezt az alternatívát, minden ötödik lett az. A „szívesen lenne-e vállalkozó” kérdésre igenlő, illetve „attól függ” választ adók hasonló arányban váltak vállalkozóvá, így a továbbiakban együtt kezeljük őket: attitűdjük közös eleme, hogy nem zárták eleve ki a vállalkozóvá válás lehetőségét. Megjegyzendő: az „igen” és „attól függ” választ adók nem és kor szerinti megoszlása hasonló volt, ám az utóbbiak körében felülreprezentáltak voltak a

magasabb iskolai végzettségűek, a fehérgallérosok és a vezetői tapasztalattal rendelkezők.

A kapcsolatot leíró 3.7. táblázat alapján egy olyan, a vállalkozóvá válás szempontjából ordinális változót alakíthatunk ki, amelynek négy osztályköze a táblázat négy celláját tartalmazza.

3.7. táblázat: Az 1992-es vállalkozói hajlandóság és az 1993 és 2007 közötti vállalkozói státusz összefüggése (%)

Szívesen lenne-e vállalkozó? 1992	1993 és 2007 közt vállalkozó volt-e?		Együtt
	Nem	Igen	
Nem	62,1	31,3	58,4
Igen, attól függ	37,9	68,7	41,6
Összesen	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	1582	214	1796

$\Phi = 0,202^{****}$

Az első, legnépesebb csoportba tartoznak azok, akiket nem vonzott a vállalkozás személyes perspektívája, s nem is vágtak vállalkozásba; ők az „elutasítók”, a tudatosan nem vállalkozók. A második csoportba azok tartoznak, akik ugyan nem utasították el a vállalkozás gondolatát, de nem lettek vállalkozók; őket nevezhetjük alkalmi terminológiával „álmodozóknak” vagy „érdeklődőknek”. Harmadikként szólhatunk a „kényszervállalkozók” szűk csoportjáról, azokról, akik nem kívántak vállalkozóvá válni, de később valamilyen okból mégis azok lettek. Végül a negyedik csoportot a tudatosan „tervezők” alkotják, azok, akik úgy gondolták, hogy szívesen lennének vállalkozók, vagy legalábbis nincs ellenük ez a lehetőség, s azzá is váltak az idők folyamán.

A végén kezdve az elemzést, az 1992-ben vállalkozói hajlandóságot mutató, s azután valóban vállalkozásba is kezdő rétegben felülreprezentáltak a férfiak, az ötven évnél fiatalabbak, a nyolc általánosnál magasabb végzettségűek minden csoportja. Hasonlóképpen csaknem kétszeresére növelte a vállalkozói hajlandóság és a későbbi vállalkozásba kezdés egybeesésének esélyeit a korábbi vezetői tapasztalat. Pozitív befolyással volt az ilyen esélyekre, ha a szülők az átlagosnál képzetebbek voltak, ha a kérdezett a középosztályba tartozónak gondolta magát, s ha karrierjében voltak ugrások. A foglalkozási csoportokat tekintve azok közül kerültek ki nagyobb arányban a vállalkozni hajlandók és később vállalkozók, akik 1992-ben vezetők, fehérgallérosok, vagy szakmunkások voltak.

A „kényszervállalkozók” ugyancsak a férfiak, a fiatalok és a képzetebbek közül kerültek ki nagyobb arányban. Felülreprezentáltak voltak a fővárosi és nagyvárosi lakosok között, s azok körében, akik vezetői tapasztalattal és középosztályi identitással rendelkeztek. Foglalkozási csoportok tekintetében a kényszervállalkozók az értelmiségiek között voltak felülreprezentáltak. Mivel az alapnépességhez képest a vállalkozók száma alacsony, a valamikori MSZMP-tagság és a vállalkozóvá válás itt alkalmazott változója között nincs szignifikáns kapcsolat. Érdemes azonban megemlíteni, hogy a kényszervállalkozók körében a volt párttagok aránya másfélszerese volt az átlagnak. Ez az adat tehát arra hívja fel a figyelmet, hogy – bár a rendszerváltás nem járt nagy társadalmi megrázkódtatásokkal és tömeges egzisztenciavesztéssel, s az érintettek nem érezték az átlagosnál inkább hullámmódnak karrierjüket –, a volt párttagok körében valószínűleg mégis az átlagosnál nagyobb volt azoknak az aránya, akik pályamódosításra kényszerültek.

Az „álmodozók” kategóriája az eddigiekhez képest kevesebb szociodemográfiai jellegzetességet mutat. Talán az érdemel említést, hogy az ilyenek felülreprezentáltak voltak a szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezők körében. Egy másik jellegzetes vonásuk az volt, hogy a vállalkozói hajlandóságot mutató, majd vállalkozásba kezdő, tehát *konzisztensen viselkedő* vállalkozóknál is nagyobb arányban fordultak elő a tartós vállalkozói hajlandóságot mutatók, tehát a *konzisztens véleményt formálók* körében. Ez némiképp semlegesíti is a jelölésükre szolgáló terminus esetleges negatív konnotációit, s inkább arról győz meg, hogy a nem realizálható hajlandóságok és szándékok mögött is

következetes vélemények húzódnak meg. A cselekvésre nem váltott gondolatok és érzések nem szükségképpen és nem kizárólag a kiforratlanságban és esetlegességben nyerhetik magyarázatukat, hanem a cselekvés előtt tornyosuló akadályokban, korlátokban is. Valóban, ha megnézzük, hogy a vállalkozás gondolatához pozitívan viszonyuló, de vállalkozni később mégsem tudó csoport milyen szociális jellemzőkkel bírt, úgy azt találjuk, hogy körükben mind a tudatos, mind pedig a kényszervállalkozóknál nagyobb volt azoknak az aránya, akik a vizsgálat kezdetén anyagi helyzetüket kedvezőtlennek érezték, úgy látták, hogy a rezsijük túl magas, s azt a jövedelmük nem fedezi. A jövedelmek összevetéséből pedig kiderül, hogy az előző csoportok tagjainál valóban rosszabb anyagi helyzetben voltak. Az „álmodozók” kategóriája helyett tehát pontosabban írja le ezt az attitűdöt az „érdeklődők” fogalma. Körükben azonban a tudatosan tervezőknél sokkal kisebb arányban fordult elő olyan, aki a kilencvenes években konkrét vállalkozási vagy kereskedési tervekkel foglalkozott volna. Érdeklődésük tartósnak bizonyult, de nem jutott közel ahhoz, hogy realizálódhatott volna.

Az „elutasító” attitűd mögött ugyancsak felfejthető néhány nyers társadalmi tényező hatása: az így vélekedők körében felülreprezentáltak voltak az időskorúak, az inaktívak, a nők, a képzetlenek és azok, akik az átlagnál rosszabb egészségi állapotúak voltak.

3.6.2. A VÁLLALKOZÓI HAJLANDÓSÁG KONTROLLÁLT HATÁSA A VÁLLALKOZÓVÁ VÁLÁSRA

Kérdés, megmarad-e a vállalkozói hajlandóság hosszú távú hatása a vállalkozói karrierre, ha olyan erős magyarázó tényezőkkel együtt vizsgáljuk, mint a demográfiai adottságok, a származás, az iskolai végzettség és a munkaerő-piaci aktivitás, amelyek magára a vállalkozói hajlandóságra is befolyással voltak. Olyan modellel keressük erre a választ, amelyben az 1992-es vagy azt megelőző állapotváltozókat hozzuk kapcsolatba az 1993-as és azt követő vállalkozói léttel.

A logisztikus regressziós modellből kiderül, hogy a vállalkozói hajlandóság szignifikáns pozitív hatással van a későbbi vállalkozói karrierre, akkor is, ha a hozott és szerzett társadalmi háttérváltozókkal együtt vizsgáljuk a hatását (3.8. táblázat). Az iskolai végzettség ugyancsak számottevő pozitív, míg az idős életkor szignifikáns negatív hatással van a vállalkozásra. Szintén pozitív, bár az előzőekhez mérten mérsékeltebb hatása van annak, ha a szülők magasabb képzettségűek voltak, s ha a válaszadó férfi. A gazdasági aktivitás ezek mellett elvesztette szignifikanciáját, hasonlóan a lakóhelyhez és a valamikori szülői vagyonhoz.

3.8. táblázat: A vállalkozói hajlandóság logisztikus regressziós modellje

Változó	B	Wald-érték	Exp(B)	Szignifikancia
vh92	0,80	22,6	2,2	0,000
Anyaisk	0,36	4,6	1,4	0,039
Nem	0,33	4,2	1,4	0,040
Kor	-1,1	19,1	0,3	0,000
Isk	1,3	29,7	3,7	0,000
Konstans	-3,4	185,7	0,03	0,000

$N = 1742$; Forward stepwise módszer, vágáspont: 0,5

Cox&Schnell = 0,086; Nagelkerke = 0,17; helyesen besorolt arány = 88,6

Az egyenletből kieső változók: Bp, aktinakt, szvagyon

A magyarázó változók jelentése: vh92 (1 = szívesen lenne vállalkozó és „attól függ” 1992-ben); anyaisk (1 = anya iskolai végzettsége 8 általánosnál magasabb); nem (1 = férfi); kor (1 = 50 éves és idősebb); isk (1 = a kérdezett iskolai végzettsége magasabb mint 8 általános); Bp (1 = budapesti lakos); aktinakt (1 = aktív); szvagy (1 = szüleinek volt üzlete, gyára, bérháza, 20+ hold földje).

Megvizsgáljuk azt is, milyen hatással vannak az induló helyzet egyéb attitűdváltozói a vállalkozói karrierre (3.9. táblázat). Miként befolyásolja a vállalkozóvá válást, ha nem pusztán a vállalkozói hajlandóságot, hanem a konkrét vállalkozói-kereskedői terveket is bevonjuk a magyarázatba, valamint azt, hogy a kérdezett mennyire volt elégedett 1992-es jövedelmével, és mennyire érezte úgy, hogy jövedelme fedezi kiadásait.

3.9. táblázat: A vállalkozói hajlandóság logisztikus regressziós modellje néhány attitűdváltozó bevonásával

Változó	B	Wald-érték	Exp(B)	Szignifikancia
Vh92	0,71	15,85	2,03	0,000
Kor	-1,04	17,39	0,35	0,000
Isk	1,41	29,22	4,07	0,000
Vtk	1,01	19,07	2,47	0,000
Konstans	-3,39	159,45	0,04	0,000

$N = 1652$; Forward stepwise módszer, vágáspont: 0,5

Cox&Schnell = 0,095; Nagelkerke = 0,186; helyesen besorolt arány = 88,6

Az egyenletből kieső változók: Bp, aktinakt, szvagyon, anyaisk, nem, eljöv, fedezi, középszt

A magyarázó változók jelentése: vh92 (1 = szívesen lenne vállalkozó és „attól függ” 1992-ben); anyaisk (1 = anya iskolai végzettsége 8 általánosnál magasabb); nem (1 = férfi); kor (1 = 50 éves és idősebb); isk (1 = a kérdezett iskolai végzettsége magasabb mint 8 általános); Bp (1 = budapesti lakos); aktinakt (1 = aktív); szvagy (1 = szüleinek volt üzlete, gyára, bérháza, 20+ hold földje); eljöv (1 = elégedett jövedelmével); fedezi (1 = jövedelme fedezi a rezsit); középo (1 = a középsztyához sorolja magát); vtkt (1 = tervezi, hogy vállalkozni, üzletelni, kereskedni kezd)

Az attitűdváltozók bevonásának hatására a modell magyarázó ereje valamelyest növekedett. A modellbe az a változó került be, amelyik a konkrét vállalkozói-kereskedői tervekre kérdezett rá. A származás és a nem elvesztette szignifikanciáját. Érdekes módon azonban a konkrét üzleti tervek nem szüntették meg, s még csak nem is csökkentették számottevően a vállalkozói hajlandóság magyarázó erejét. Az idősebb kor változatlanul jelentős negatív, míg a magasabb végzettség számottevő pozitív hatással volt a hosszú távú vállalkozói esélyekre. A jövedelemmel való elégedettség mutatói, s a szubjektív osztályhelyzet, bár a táblastatistikákban fontos összefüggésekre világítottak rá, a modellben nem mutattak szignifikáns magyarázó erőt. Ennek magyarázata az lehet, hogy ezek az attitűdváltozók maguk is ugyanazon háttérváltozók hatása alatt formálódtak, mint a vállalkozással kapcsolatos beállítottság.

A másik aspektus amit ezen a módon vizsgálni tudunk, az, hogy mi gyakorol befolyást az előbbi tényezők közül a családi vállalkozásra, tehát arra, hogy a kérdezett mellett vagy tőle függetlenül esetleg más családtagok vállalkozóvá váltak-e az idők során (3.10. táblázat).

3.10. táblázat: A családi vállalkozás logisztikus regressziós modellje

Változó	B	Wald-érték	Exp(B)	Szignifikancia
vh92	0,42	7,14	1,52	0,008
Anyaisk	0,46	7,02	1,58	0,008
Kor	-0,97	18,78	0,38	0,000
Isk	0,97	18,79	2,63	0,000
Középo	0,41	6,56	1,52	0,010
Konstans	-2,85	162,29	0,06	0,000

N = 1652; Forward stepwise módszer, vágáspont: 0,5

Cox&Schnell = 0,076; Nagelkerke = 0,171; helyesen besorolt arány = 87%

Az egyenletből kieső változók: Bp, aktinakt, szvagyon, nem, eljöv, fedezi, vktk

A magyarázó változók jelentése: vh92 (1 = szívesen lenne vállalkozó és „attól függ” 1992-ben); anyaisk (1 = anya iskolai végzettsége 8 általánosnál magasabb a kérdezett 14 éves korában); nem (1 = férfi); kor (1 = 50 éves és idősebb); isk (1 = a kérdezett iskolai végzettsége magasabb mint 8 általános); Bp (1 = budapesti lakos); aktinakt (1 = aktív); szvagy (1 = szüleinek volt üzlete, gyára, bérháza, 20+ hold földje); eljöv (1 = elégedett jövedelmével); fedezi (1 = jövedelme fedezi a rezsit); középo (1 = a középosztályhoz sorolja magát) vktk (1 = tervezi, hogy vállalkozni, üzletelni, kereskedni kezd)

A családi vállalkozásra a kor negatív és az iskolai végzettség pozitív hatása mellett a származás és a középosztályi identitás gyakorolt befolyást, valamint az, hogy a kérdezett a kezdet kezdetén hogyan ítélte meg a vállalkozás személyes lehetőségét. A konkrét tervek, s az elégedettség ilyen tágabb összefüggésben elveszítették hatásukat.

3.6.3. A VÁLLALKOZÓI HAJLANDÓSÁG HATÁSA A JÖVEDELMI ESÉLYEKRE

A különféle 2007-es átlagjövedelmek szignifikáns kapcsolatban állnak az 1992-es vállalkozói hajlandósággal (3.11. táblázat). Ez áll mindenekelőtt a személyes főmunkahelyi jövedelemre, mivel az a potenciális vállalkozók esetében több mint másfélszerese volt a vállalkozni nem hajlandók jövedelmének. Áll továbbá a háztartás 2007-es vállalkozói nyereségére és tőkejövedelmére is, mivel mintegy háromszoros volt a tizenöt évvel korábban vállalkozni hajlandók és nem hajlandók jövedelemátlagának aránya. A háztartás egy főre jutó havi jövedelme tekintetében azonban a valamikori vállalkozói hajlandóság már nem okozott számottevő különbséget. Sőt valamelyes, nem szignifikáns előnyt azok mutattak, akik nem kívántak korábban vállalkozni.

3.11. táblázat: Vállalkozói hajlandóság, vállalkozás és a 2007-es átlagjövedelmek (Ft)

Vállalkozói hajlandóság, vállalkozás		Egyéni főmunkahelyi éves jövedelem	Egyéni éves össz-jövedelem	Háztartás vállalkozói éves nyeresége	Háztartás éves összes tőke-jövedelme	Háztartás egy főre jutó havi jövedelme
Szívesen lenne-e vállalkozó (1992)?	Nem	334 915	877 026	14 024	18 970	60 144
	Igen, af.	566 901	960 194	43 060	55 168	56 879
	<i>Éta</i>	0,168	0,051	0,073	0,081	0,043
	<i>F</i>	52,2***	4,7*	9,6**	11,7*	n. sz.
Vállalkozik-e (1993–2007)?	Nem	385 687	869 977	10 482	18 264	57 738
	Igen	768 625	1 220 207	140 676	150 833	66 551
	<i>Éta</i>	0,183	0,142	0,212	0,194	0,077
	<i>F</i>	61,9***	31,9***	84,1***	69,9***	10,6***
Családban vállalkozás van-e (1993–2007)?	Nem	381 336	872 851	2 195	8 008	57 801
	Igen	745 118	1 155 587	177 440	197 006	64 975
	<i>Éta</i>	0,184	0,122	0,303	0,295	0,066
	<i>F</i>	63,2***	26,9***	181,8***	170,5***	7,9**
Átlag		431 230	911 630	26 230	34 031	58 786
<i>N</i>		1795	1795	1795	1795	1795

af. = „attól függ”

Szignifikanciaszintek: * = 0,05, ** = 0,01, *** = 0,001, **** = 0,0001, n. sz. = nem szignifikáns.

A valamikori vállalkozói hajlandóságnál jelentősebben befolyásolja a jövedelmi esélyeket a tényleges vállalkozás megléte. Azok, akik 1993 után vállalkozók lettek, főmunkahelyi jövedelmeiket tekintve kétszeres, összjövedelmeiket illetően másfélszeres előnyt tudnak felmutatni 2007-ben. A háztartás vállalkozói nyereségében mintegy tizennégyszeresen, tőkejövedelmeiben pedig nyolcszorosan haladják meg a nem vállalkozók hasonló bevételeit. Az egy főre jutó háztartási jövedelmek tekintetében is mérsékelt, de szignifikáns előny mutatkozik a vállalkozók számára.

Ha pedig nem csupán az egyéni, de a családi vállalkozást is számításba vesszük, úgy a háztartás vállalkozói nyeresége mintegy nyolcvanötszörösen, tőkejövedelme pedig huszonötszörösen haladja meg a családi vállalkozással nem bíró háztartások hasonló bevételeit.

3.12. táblázat: Vállalkozással kapcsolatos attitűdök és a 2007-es átlagjövedelmek (Ft)

Attitűd	Egyéni főmunkahelyi éves jövedelem	Egyéni éves össz-jövedelem	Háztartás vállalkozói éves nyeresége	Háztartás éves összes tőke-jövedelme	Háztartás egy főre jutó havi jövedelme
Elutasító	309 697	845 342	7 283	12 140	59 459
Érdeklődő	510 013	910 281	16 506	28 285	54 922
Kényszervállalkozó	706 665	1 344 076	113 699	119 655	70 251
Tervező	796 712	1 164 056	153 041	164 966	64 873
Átlag	431 230	911 630	26 230	34 031	58 786
<i>N</i>	1795	1795	1795	1795	1795
<i>Éta</i>	0,228	0,151	0,215	0,199	0,094
<i>F</i>	32,7***	13,9***	28,9***	24,7***	5,7**

Szignifikanciaszintek: * = 0,05, ** = 0,01, *** = 0,001, **** = 0,0001, n. sz. = nem szignifikáns.

Igen érdekes összefüggésre világít rá az a vizsgálódás, amelynek során az átlagjövedelmeket a vállalkozással kapcsolatos attitűdtipológia kategóriái szerint hasonlítjuk össze (3.12. táblázat). Azok, akik érdeklődtek a vállalkozás személyes perspektívája iránt, noha nem kezdtek vállalkozásba, a személyes és a háztartási vállalkozói jövedelmek tekintetében előnyösebb jövedelmi helyzetben vannak, mint azok, akik eleve elutasították a vállalkozás gondolatát. Ez az előny a legtöbb itt vizsgált jövedelemfajta esetében számottevő, az egy főre jutó háztartási jövedelem esetében azonban nem érvényesül, ott a szándékosan nem vállalkozók vannak kedvezőbb helyzetben.

Az előzőeknél sokkal számottevőbb azoknak az előnye, akik vállalkozásba kezdtek. S itt egy első pillantásra paradox jelenséggel találkozunk, ugyanis a kényszervállalkozók – akik eredetileg elutasították a vállalkozás gondolatát, majd mégis valamilyen okból vállalkozásba fogtak – nem csupán az elutasítóknál és az érdeklődőknél tettek szert magasabb jövedelmekre, hanem a személyes összjövedelem és a háztartási egy főre jutó jövedelem tekintetében azoknál is, akik tervszerűen lettek vállalkozóvá. Valami hasonló tanulsággal az 1993 és 1996 közötti vállalkozói panelfelvétel is szolgált. Ott azt találtuk, hogy nagyobb eséllyel maradtak fenn a kényszervállalkozók, mint azok, akik egy piaci ötletet akartak kipróbálni (Lengyel 2002).

Az összefüggéseket ismét ellenőrizhetjük olyan modellekkel, amelyekben a szociodemográfiai és kulturális különbségek hatását is mérjük. A 3.13. táblázat két modellcsaládot ismertet. Az egyikben (I–III. modell) a vállalkozói nyereség, a másikban (IV–VI. modell) az egy főre jutó háztartási jövedelem *Z-score*-értéke szerepel függő változóként. Először az 1992-es vállalkozói hajlandóság hatását mérjük a 2007-es jövedelemre a kontrollváltozók bevonása mellett. A következő lépésben bevonjuk a magyarázatba a konkrét vállalkozói terveket is. Harmadik lépésben pedig a tervek helyett a tényleges családi vállalkozás kerül be magyarázó változóként.

Azt tapasztaljuk a normált jövedelemváltozókra futtatott lineáris regressziós modelleket szemrevételezve, hogy a valamikori vállalkozói hajlandóság a társadalmi háttérváltozók mellett is pozitív befolyással van a 2007-es vállalkozói nyereségre. (Hozzátehetjük: hasonló, némiképp erősebb hatással volt az egyéb családi tőkejövedelmekre is.) A vállalkozói hajlandóság azonban nem gyakorolt hatást a későbbi személyes és háztartási jövedelmek egészére. Azoknak csupán bizonyos, üzlettel kapcsolatos komponenseire hatott, s ennyiben a hatása bár tartós, de korlátozott volt. Ezt a hatását azonban akkor is megőrzi, ha a nála konkrétabb „tervezi-e, hogy vállalkozni, üzletelni, kereskedni fog” változóval együtt vizsgáljuk, amelynek hatása nem bizonyult szignifikánsnak a jövedelmi esélyek tekintetében. A tényleges vállalkozói tapasztalat ezzel szemben természetesen döntő hatással van az ilyen típusú tőkejövedelmek megoszlására, s minden más változó hatását felülírja. Közel szignifikáns magyarázó erővel bír a vállalkozói hajlandóság és a nem tényezője is, de kiesik a modellből, ahogyan az iskolai végzettség is elveszíti jelentőségét a nyereség magyarázatában, miután a vállalkozói változót bevontuk. Hozzá kell tennünk: a vállalkozói hajlandóság, a végzettség és még a vállalkozói lét is gyenge magyarázó erővel járul hozzá a vállalkozói bevételek, tehát végső soron a siker megoszlásának magyarázatához.

3.13. táblázat: A 2007-es vállalkozói nyereség és egy főre jutó háztartási jövedelem magyarázó modelljei (lineáris regresszió, béta-értékek)

Változók	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
Isk	0,07*	0,07**	n. sz.	0,14***	0,14***	0,14***
vh92	0,07***	0,07***	n. sz.	n. sz.	n. sz.	n. sz.
Anyaisk	n. sz.	n. sz.	n. sz.	0,08***	0,08**	0,08**
Nem	n. sz.	n. sz.	n. sz.	n. sz.	n. sz.	n. sz.
Kor	n. sz.	n. sz.	n. sz.	0,15***	0,15***	0,15***
aktinakt	n. sz.	n. sz.	n. sz.	0,1***	0,1***	0,1***
Bp.	n. sz.	n. sz.	n. sz.	0,23***	0,23***	0,23***
szvagy	n. sz.	n. sz.	n. sz.	n. sz.	n. sz.	n. sz.
Terv	(-)	n. sz.	(-)	(-)	n. sz.	(-)
váll	(-)	(-)	7,4***	(-)	(-)	0,07**
Konstans (B)	-0,07*	-0,09**	-0,08*	-0,38***	-0,39***	-0,39***
R ²	0,012	0,012	0,044	0,12	0,12	0,12

N = 1643, ahol a függő változó az I–III. modellben a családi vállalkozói nyereség, a IV–VI. modellben pedig az egy főre jutó háztartási jövedelem 2007-es normált értéke

A magyarázó változók az első kilenc változó esetében az 1992-es állapot szerint: vh92 (1 = szívesen lenne vállalkozó és „attól függ”); anyaisk (1 = anya iskolai végzettsége 8 általánosnál magasabb); nem (1 = férfi); kor (1 = 50 éves és idősebb); isk (1 = a kért iskolai végzettsége magasabb mint 8 általános); Bp (1 = budapesti lakos); aktinakt (1 = aktív); szvagy (1 = szüleinek volt üzlete, gyára, bérháza, 20+ hold földje); terv (1 = tervezi, hogy vállalkozni, üzletelni, kereskedni fog); a tizedik esetben: váll (1 = családi vállalkozásuk van 2007-ben, vagy vállalkozó volt 1997 óta)

(-) = a modellben nem szerepel

Szignifikanciaszintek: * = 0,05, ** = 0,01, *** = 0,001, n. sz. = nem szignifikáns.

Mint említettem, a háztartási és a személyes jövedelem egészét tekintve a vállalkozói hajlandóság már nem bír magyarázó erővel. Annál inkább bír jelentőséggel a kor, az iskolai végzettség, a lakóhely, s még a szülők képzettsége is. A szülők valamikori vagyoni helyzete azonban már nem befolyásolja érdemben a jelenlegi jövedelmi esélyeket. A háztartási jövedelmek magyarázatában természetesen a válaszadó neme sem játszik szerepet, ám a személyes jövedelemre legalább akkora hatása van ennek, mint az iskolai végzettségnek. Látni kell ugyanakkor, hogy a 15 évvel korábbi, vállalkozással kapcsolatos attitűdök, bár szignifikáns pozitív hatást gyakorolnak a tőkejövedelmekre, hatásuk lényegesen gyengébb, mint a tényleges vállalkozói tapasztalaté.

3.6.4. A VÁLLALKOZÓI HAJLANDÓSÁG KAPCSOLATA A SZUBJEKTÍV JÓLÉTTAL ÉS A TÁRSADALOMKÉPPEL

A tizenöt évvel korábbi vállalkozói hajlandóság kapcsolata a jelenbeli szubjektív jóléttel a táblastatisztikák és átlagok szintjén abban mutatkozik meg, hogy a potenciális vállalkozók lényegesen elégedettebbek egészségi állapotukkal, s némiképp jövőbeni kilátásaikkal is, mint az átlag. Egyébként sem az elégedettség más dimenzióival, sem pedig a boldogsággal nem mutat ez az attitűd érdemi összefüggést. Mint láttuk, 1992-ben a potenciális vállalkozók az átlagnál elégedetlenebbek voltak munkájukkal, lakásukkal, jövedelmükkel, ezzel szemben egészségi állapotukat és jövőbeni kilátásaikat tekintve az átlagnál elégedettebbnek mutatkoztak. 2007-re az elégedetlenség ilyen összefüggései, úgy tűnik, megszűntek, ezzel szemben az elégedettséggel való összefüggés fennmaradt. Ezek közül az egyik tényező, bár szubjektív véleményt rögzít, egy adottságra reflektál, amit csak korlátozottan áll módunkban befolyásolni. Valakinek

vagy vannak egészségügyi panaszai, vagy sem, s ehhez képest másodlagos, hogy ezek mennyire megalapozottak vagy megalapozatlanok, mivel ugyanúgy gátolhatják a cselekvést.

A másik, a jövőbeni kilátásokkal való elégedettség pedig ugyancsak tartós alkati kérdés. Nem állíthatjuk az időbeli eltérés ellenére sem, hogy a vállalkozói hajlandóság, valamint az elégedettség e két dimenziója között olyanfajta oksági kapcsolat lenne, melyben a vállalkozói hajlandóság okként szerepel. Amit állíthatunk, az az, hogy a vállalkozással kapcsolatos beállítottság, az egészségi állapot és a jövőbeni kilátások megítélése között tartós pozitív kapcsolat van. Rövid távon joggal feltételezhető, hogy a materiális körülményekkel való elégedetlenség az egyik – negatív – forrása lehet a vállalkozói hajlandóságnak. Másfelől ugyanígy feltételezhetjük azt is, hogy pozitív hajtóerő lehet az optimizmus és tettekézség is. Jogos lehet ez a feltevés még akkor is, ha az összefüggések mindkét esetben további oksági komponensekre vezethetők vissza.

3.14. táblázat: Elégedettségi átlagok a vállalkozással kapcsolatos attitűdök szerint (0–10)

Vállalkozással kapcsolatos attitűdök	Élete eddigi alakulásával	Jövőbeni kilátásaival	Életszínvonalával	Egészségi állapotával	Jövedelmével	Mindent összevéve életével
Elutasító	5,46	4,17	4,51	5,44	4,06	5,77
Érdeklődő	5,39	4,34	4,33	6,13	3,77	5,7
Kényszer-vállalkozó	5,67	4,64	4,97	6,65	4,67	6,21
Tervező	6,02	4,81	4,99	7,09	4,67	6,31
<i>N</i>	1972	1760	1788	1788	1627	1787
<i>Éta</i>	0,08	0,09	0,11	0,1	0,11	0,1
<i>F</i>	3,65,3*	4,1**	5,7**	19,7***	7,9***	4,7*

Szignifikanciaszintek: * = 0,05, ** = 0,01, *** = 0,001.

A vállalkozói hajlandóságot és a vállalkozást kombináló tipológia mentén azt találjuk (3.14. táblázat), hogy a ténylegesen vállalkozók elégedettebbek jelenlegi életükkel, mint a nem vállalkozók. Ezen belül a vállalkozás iránt érdeklődő, de végül mégsem vállalkozó csoport a jövedelem és az életszínvonal tekintetében elégedetlenebb volt nem csupán a tényleges vállalkozóknál, hanem a tudatosan nem vállalkozók csoportjánál is. Egészségi állapotukat azonban az érdeklődők az elutasítóknál lényegesen jobbnak ítélték. A tudatosan vállalkozók pedig a kényservállalkozóknál némiképp kedvezőbbnek tartották életlehetőségeiket, s elégedettebbek voltak.

Az emberek többsége úgy véli, hogy életszínvonalukat tekintve kedvezőbb helyzetben kellene lenniük, mint amilyenben ma vannak. S azt is gondolják, hogy egy, de különösen két évtizeddel korábban jobb helyzetben voltak. Ezt a nem vállalkozók és a kényservállalkozók sokkal inkább úgy gondolták, mint a tervszerűen vállalkozók. A vállalkozói hajlandóságot mutatók az átlagosnál jóval magasabbra tartották azt a jövedelmi státusz szintet, ahol ma tehetségük, munkájuk révén állniuk kellene. Ez azzal is járt, hogy esetükben nagyobb aspirációs feszültséggel számolhatunk. A jövőre vetített optimizmusuk ott mutatkozik meg igazán, ahol a 2017-es képzelt státuszt kellett jelölni, mivel ennek során lényegesen optimistább volt a fantáziájuk, mint az átlagé.

3.15. táblázat: A társadalomban hol helyezi el magát, a vállalkozással kapcsolatos attitűdök szerint (átlagok, 0–10)

Vállalkozással kapcsolatos attitűdök	Életszínvonalát tekintve hol áll	Hol kellene állnia	1987-ben hol állt	1997-ben hol állt	2017-ben hol fog állni
Elutasító	4,21	6,5	5,65	4,89	4,14
Érdeklődő	4,17	6,81	5,65	4,94	4,35
Kényszer-vállalkozó	4,85	7,17	6,21	5,55	5,16
Tervező	4,8	7,23	5,39	5,25	5,28
<i>N</i>	1783	1761	1734	1771	1354
<i>Éta</i>	0,128	0,145	0,076	0,093	0,16
<i>F</i>	9,8***	16,9***	3,3*	5,2***	11,9***

Szignifikanciaszintek: * = 0,05, ** = 0,01, *** = 0,001.

A kezdeti vállalkozói hajlandóságot és a majdani vállalkozói létet kombináló tipológia alapján megerősítést nyer a korábbi tendenciák némelyike (3.15. táblázat). Az érdeklődők a tudatosan nem vállalkozóknál a jelenben kevésbé előnyös helyzetben érezték magukat. A kényszerszállalkozók az átlagosnál magasabbra helyezték magukat az 1987-es életszínvonal megítélésében, mint a tervszerűen vállalkozói szerepre készűlők.

Teljesítményei alapján a népesség nagyobb része úgy érezte, hogy a felső harmadba kellene tartoznia, ám ezen belül is a vállalkozók aspirációi bizonyultak erősebbnek. Kérdés, hogy mely csoportban tapasztalunk nagyobb aspirációs feszűltséget? Összehasonlítva a méltányos és tényleges szűbjektív életszínvonal-helyzet mutatóit azt tapasztaljuk, hogy ezek különbsége legjelentősebbnek azok körében mutatkozott, akik érdeklődtek a vállalkozás iránt, de nem vágta bele.

Ennél némiképp kisebb, de hasonlóan jelentős volt a tényleges vállalkozók mindkét típusának aspirációs feszűltsége. Mindez azzal járt, hogy a potenciális és a tényleges vállalkozók aspirációs feszűltsége mintegy kétszeresen haladta meg azokét, akik tudatosan nem vállalkoztak volna. Itt tehát lényegében három mentalitás kristályosodott ki. Az egyik kevésbé aspirált az életszínvonal-javulásra és kevésbé is bízott benne. A másik jelentősen aspirált, s ezen belül a tényleges vállalkozók jobban is bíztak benne. Az „érdeklődő” potenciális vállalkozók aspiráltak, de kevésbé bíztak. Hozzá kell tennünk, hogy átlagosan a vállalkozók sem remélték elérni azt a szintet, amire aspiráltak, de a tervszerűen vállalkozók legalább azt a relatív helyzetet elérni remélték, amelyen egy-két évtizede éltek. A 2017-re jósolt jövedelmi helyzet tekintetében egyértelműen a vállalkozók bizonyultak az átlagnál bizakodóbbnak, s azok, akiket érdeklődőnek, álmodozóknak nevezünk, kevésbé bizakodónak. Voltaképpen ez az a magatartásminta, amelyiknek a legtöbb gyakorlati kutatói érdeklődést kellene vonzania. Olyan cselekvési gátak és aspirációs feszűltségek halmozódhatnak esetűkben, amelyeket egy körültekintő gazdaságpolitika megfelelően orvosolni tudna.

Társas kapcsolataikat tekintve a potenciális vállalkozók nyitottabbak, mint a többiek (3.16. táblázat). Gyakrabban találkoznak barátaikkal, s kevésbé érzik úgy, hogy baráti kapcsolataik szűkültek.

3.16. táblázat: A társadalmi erőforrásokra vonatkozó vélemények a vállalkozással kapcsolatos attitűdök függvényében (%)

Vállalkozással kapcsolatos attitűdök	Baráti köre szűkült az utóbbi 15 évben	Barátaival gyakran (havonta többször találkozik)	A baráti találkozások gyakorisága csökkent az utóbbi 15 évben	Az emberekben meg lehet bízni	Az emberek egymás iránti bizalma csökkent az utóbbi 15 évben
Elutasító	38,1	42,9	36,7	42,2	72,7
Érdeklődő	35,2	45,8	39,6	38,9	71,8
Kényszer-vállalkozó	31,8	47,7	21,5	47,8	70,1
Tervező	37,4	46,2	43,2	42,5	75,5
<i>N</i>	1792	1764	1760	1793	1795
Cramer's V	0,064**	0,06*	0,062*	n. sz.	n. sz.

Szignifikanciaszintek: * = 0,05, ** = 0,01, n. sz. = nem szignifikáns.

Az emberek döntő többsége, több mint kétharmada úgy gondolta, hogy az elmúlt tizenöt évben az egymás iránti bizalom csökkent, s az így vélekedők egyértelműen felülreprezentáltak voltak a tudatosan tervező vállalkozók körében. Az erős kötések tekintve elmondhatjuk, hogy a barátaikkal intenzívebb kapcsolatot ápolók a vállalkozók között voltak felülreprezentáltak. A vállalkozók a ritkább találkozások, a kevésbé intenzív, de létező kapcsolatok kategóriájában is felülreprezentáltak voltak. Az emberek fele úgy érezte, hogy e találkozások gyakorisága nem változott, míg több mint egyharmaduk úgy vélte, hogy csökkent az utóbbi időben. A tervszerű vállalkozók és az érdeklődők ez utóbbi érzést vallották átlag fölött, míg a kényservállalkozók átlagnál nagyobb arányban a nem változott a helyzet mellett voksoltak.

A népesség mintegy fele az állami tulajdont tartja jobbnak a magántulajdonnál (s egy nem elhanyagolható rész nem tud véleményt formálni), a potenciális vállalkozók értelemszerűen inkább pártolják a magántulajdont, mint a többiek. A döntő többség a biztos állást preferálja a bizonytalan, de nagy jövedelmet hozóval szemben. A potenciális vállalkozók ismét eltérnek az átlagtól. A többség csökkentené az adókat, s a potenciális vállalkozók még inkább, mint az átlag.

3.17. táblázat: A társadalomra vonatkozó vélemények a vállalkozással kapcsolatos attitűdök függvényében (%)

Vállalkozással kapcsolatos attitűdök	A jövedelmeknek egyenlőbbeknek kellene lennie	Az államnak kell mindenki számára a megélhetést biztosítani	A magántulajdon a megfelelőbb gazdálkodási forma	Az a jó állás, ami biztos, még ha nem is magas a fizetés	A kormányának csökkenteni kell az adókat, még ha kevesebb is jut így az oktatásra, az egészségügyre és a nyugdíjakra
Elutasító	83,3	44,7	29,6	86,7	49,2
Érdeklődő	86,1	42,6	34,7	84,1	54,3
Kényszer-vállalkozó	74,6	28,1	69,1	81,5	46,2
Tervező	75,2	20,1	56,3	75,5	54,2
N	1789	1749	1782	1786	1773
Cramer's V	0,077**	0,12***	0,12***	0,082**	0,05*

Szignifikanciaszintek: * = 0,05, ** = 0,01, *** = 0,001, n. sz. = nem szignifikáns.

Ami a társadalomról formált képet illeti (3.17. táblázat), a jövedelemkülönbségek tekintetében a többség azok csökkenését látná kívánatosnak, s ezek sorában az „érdeklődők” felülreprezentáltak, mint a vállalkozás gondolatát elutasítók. Az emberek több mint kétötöde gondolja úgy, hogy mindenkinek gondoskodnia kell magáról, s közel kétötöd úgy, hogy ez az állam kötelessége (a maradék egynolcad nem tudott véleményt formálni). Az állami gondoskodás szükségességét vallók felülreprezentáltak voltak az érdeklődők soraiban, míg az öngondoskodás mellett kiállók a kényszerszállalkozók és a tervezők között. A vállalatok megfelelő tulajdonformáját illetően ismét azonos a tendencia. Az emberek fele az állami, harmada a magántulajdont tartotta célravezetőnek, s egyharmad nem tudott véleményt formálni. A kényszerből, vagy tervszerűen vállalkozók egyértelműen a magántulajdon mellett szavaztak, az álmódosítók többsége ezzel szemben az állami tulajdon mellett. Az előzőekkel konzisztens, s az eddigieknél biztosabb véleményt formáltak az emberek a jó állásról: négyötödös döntő többség gondolta úgy, hogy az a jó állás, ami biztos, még ha nem is magas a fizetés, s alacsony volt azoknak az aránya, akik nem tudtak véleményt mondani a kérdésről. A tervszerűen vállalkozók véleménye tért el számottevően az átlagtól – ők a bizonytalanabb, de magasabb jövedelmet átlag fölött preferálták (bár ez a vélemény még körükben is csupán egyötödöt alig meghaladó volt).

Az adókkal és jóléti szolgáltatásokkal kapcsolatban a vélemények ugyancsak polarizálódtak, fele az embereknek úgy vélte, hogy az adókat csökkenteni kellene, még ha kevesebb is jut oktatási, egészségügyi stb. szolgáltatásra, míg valamivel kevesebb mint egyharmad azt gondolta, hogy ezeket a szolgáltatásokat az adóemelés árán is növelni kellene. Egyötöd, tehát viszonylag magas volt azoknak az aránya, akik nem formáltak véleményt. Ebben a tekintetben egy érdemi eltérést tapasztalunk: a potenciális vállalkozók egyértelműen az első opciót vallják, míg a kényszerszállalkozók átlag alatt azonosulnak ezzel a véleménnyel.

3.7. Összefoglalás

Ebben a tanulmányban elsőként azt vizsgáltam, hogy milyen volt a magyar potenciális vállalkozók társadalmi összetétele 1992 és 1997 között, azaz hogy milyen társadalmi sajátosságai voltak a vállalkozói hajlandóságnak, annak, hogy valaki szívesen lett volna-e vállalkozó. Azt találtam, hogy robusztus összefüggés van a vállalkozói hajlandóság, valamint a kor és a nem között. Továbbá, a potenciális vállalkozók közt felülreprezentáltak voltak a magasabb iskolai végzettségűek és a szakmunkások, azok, akiknek szülei magasabb végzettséggel rendelkeztek, valamint azok is, akik a jelzett időszakban jelen voltak a munkaerőpiacon. A vállalkozói hajlandóságot rendkívül erős kapcsolat fűzte annak megítéléséhez, hogy egy esetleges nyereményt beruházásra fordítanának-e, s erős kapcsolatot mutatott ez az attitűd a konkrét vállalkozói és munkahely-változtatási szándékokkal is. A vállalkozói hajlandóság rövid távon kapcsolatban állt a „push” faktorokkal – a materiális elégedetlenség komponenseivel. A potenciális vállalkozókat ugyanis a kilencvenes években egyszerre jellemezte az, hogy elégedetlenebbek voltak a jelenbeli materiális feltételekkel, s az átlagosnál elégedettebbek kilátásaikkal és személyes teljesítőképességükkel (amennyiben annak kevésbé látták döntő akadályát). A vizsgált időszakban átlagosan a potenciális vállalkozók mintegy fele, a tényleges vállalkozók egynegyede évről évre új volt. Mindkét csoport jelentős volatilitást mutatott tehát, bár a szavakban érthető okokból nagyobb volt a hullámlás, mint a tettekben. Az 1993 és 1997 között vállalkozásba kezdők kétharmada került ki olyanok közül, akik korábban nem utasították el a vállalkozóvá válás gondolatát, s egyharmad volt olyan, aki korábban nem számolt ezzel a lehetőséggel.

A 2007-es mintában az esetek kétharmadában ismerjük a kezdeti év, 1992 vállalkozói attitűdjével kapcsolatos adatát. Ezekben a válaszadók több mint fele nem lett volna vállalkozó, s később nem is lett. Mintegy harmaduk nem ellenezte a vállalkozás gondolatát – szívesen lett volna vállalkozó, illetve „attól függ” választ adott –, de később nem lett az. Minden tizenkettedik volt olyan, aki vállalkozói hajlandóságot mutatott, és azzá is lett, s minden huszonkettedik olyan, aki eredetileg nem akart vállalkozó lenni, mégis azzá vált. A lényeges összefüggések abban mutatkoztak meg, hogy mind a konzisztens vállalkozói magatartást mutatók, mind pedig a kényszervállalkozók körében felülreprezentáltak voltak a fiatalok, a férfiak és a magasabb képzettségűek, s a kényszervállalkozók között az értelmiségi hivatásúak is.

A vállalkozói hajlandóság a tapasztalt volatilitás ellenére szignifikáns pozitív hatással volt a vállalkozóvá válás esélyeire, akkor is, ha regressziós modellekben a társadalmi háttérváltozókkal és attitűdökkel együtt teszteltük a kapcsolatot. Ez a hatás akkor is megmaradt, ha a vállalkozói hajlandóságot és a konkrétabb vállalkozói szándékot szerepeltettük egy modellben. A panelvizsgálat tanulsága szerint tehát *az inklináció és az intenció közel azonos erővel, s egymás hatását ki nem oldva* befolyásolta az önállósodás esélyeit. Ezekkel szemben a munkával, anyagi feltételekkel való kezdeti elégedetlenség „push” faktora elveszítette jelentőségét. Hasonló következtetésekre jutunk a vállalkozói hajlandóság és a szubjektív jólét hosszabb távú kapcsolatának elemzésekor is. Amit látunk, az az, hogy *a vállalkozói hajlandóságnak az elégedetlenséggel való kapcsolata hosszabb távon elenyészik, az elégedettséggel való kapcsolata azonban tartós marad*. Ha nem pusztán az önállósodás esélyeit, hanem a vállalkozói jövedelmeket, tehát a vállalkozó sikerét kívánjuk magyarázni, a vállalkozói hajlandóság ebben is pozitív magyarázó erővel bír, míg a konkrétabb vállalkozói-kereskedői szándék már nem bizonyul fontosnak. A potenciális vállalkozók társadalomképét az jellemzi, hogy átlag fölött érzékelték az utóbbi tizenöt évben a társadalmi bizalom csökkenését, s ugyancsak átlag fölötti súlyt helyeztek az adócsökkentésre. Bizonyos tekintetben azonban a potenciális vállalkozók köre belsőleg megosztott volt. Közülük azok, akik végül is nem lettek vállalkozók, az állami gondoskodás, míg akik vállalkozók lettek, az öngondoskodás elvét vallották magukénak, jóval a társadalom átlaga fölött.

Irodalom

- Amit, R. – Muller E. (1995): „Push” and „Pull” Entrepreneurs. *Journal of Small Business and Entrepreneurship*, 12 (4): 64–80.
- Ashcroft, Brian – Holden, Darryl – Low, Kenneth (2004): *Potential Entrepreneurs and the Self-employment Choice Decision*. Strachclyde Discussion Paper in Economics, Univ. of Strachclyde, Glasgow
- Blaug, Mark (2000): Entrepreneurship before and after Schumpeter. In Swedberg, R. (ed.): *Entrepreneurship*. The Social Science View, Oxford U.P., Oxford
- Bolcic, Silvano (1997–98) Entrepreneurial Inclinations and New Entrepreneurs in Serbia in the Early 1990s. In Lengyel, György – Róna-Tas, Ákos (eds.): Entrepreneurship in Eastern Europe. *International Journal of Sociology*, 27 (4): 3–35.
- Chell, Elizabeth – Haworth, Jean – Brearly, Sally (1991): *The Entrepreneurial Personality*. Routledge London
- Czakó és mások (1996 [1995]): A kisvállalkozások néhány jellemzője a 90-es évek elején, In Lengyel György (szerk.): *Vállalkozók és vállalkozói hajlandóság*. BKE, Budapest, 85–115.
- Etzioni, A. (1987): Entrepreneurship, adaptation and legitimation. A macro-behavioural perspective. *J. of Economic Behaviour and Organization*, 8:175–189
- Fitzsimmons, Jason–Douglas, Evans J. (2005): *Entrepreneurial Attitudes and Entrepreneurial Intentions: A Cross-cultural study of Potential entrepreneurs in India, China, Thailand and Australia*. Babson-Kauffman Conference paper, Wellesley, MA.
- Hegedüs András – Márkus Mária (1978): A kisvállalkozó és a szocializmus. *Közgazdasági Szemle*, XXV. (9): 1076–1096.
- Kets de Vries, M. F. R. (1996): The anatomy of the entrepreneur. *Human Relations*, 49: 853–83.
- Kirzner, Israel M. (1973): *Competition and Entrepreneurship*. University Chicago Press, Chicago.
- Kirzner, Israel M. (1985): *Discovery and the Capitalist Process*. University Chicago Press, Chicago.
- Koh, H. C. (1996): Testing hypotheses of entrepreneurial characteristics. *Journal of Managerial Psychology*, 11:12–25.
- Krueger, N. J. – Carsrud, A. (1993): Entrepreneurial intentions: applying the theory of planned behaviour. *Entrepreneurship Reg.Dev.*, 5 (3): 15–330.
- Krueger, N. J. – Brazeal, D. V. (1994): Entrepreneurial potential and potential entrepreneurs. *Entrepreneurship, Theory and Practice*, 18 (3), Spring: 91–104.
- Kuczi Tibor (2000) *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Replika Kör, Budapest.
- Kuczi Tibor – Vajda Ágnes (1996 [1988]): A kisvállalkozók társadalmi összetétele. In Lengyel György (szerk.): *Vállalkozók és vállalkozói hajlandóság*. BKE, Budapest, 15–37.
- Laki Mihály (1998): *Kisvállalkozás a szocializmus után*. KGSZ Alapítvány, Budapest.
- Laki Mihály – Szalai Júlia (2004): *Vállalkozók vagy polgárok?* Osiris, Budapest.
- Laky Teréz (1984): Mítoszok és valóság. Kisvállalkozások Magyarországon. *Valóság*, XXVI. (1): 1–17.
- Laky, Teréz – Neumann, László (1992): Small Entrepreneurs of the 180's. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (eds.): *Social Report 1990*. TÁRKI, Budapest, 188–199.

- Lengyel György (szerk.) (1996): *Vállalkozók és vállalkozói hajlandóság*. BKE, Budapest.
- Lengyel, György – Róna-Tas, Ákos (eds.) (1997–98): Entrepreneurship in Eastern Europe. *International Journal of Sociology*, 27: 3–4.
- Lengyel, György (2002): Social Capital and Entrepreneurial Success. Hungarian Small Enterprises between 1993 and 1996. In Bonell, V. E. – Gold, T. B. (eds.): *The New Entrepreneurs of Europe and Asia. Patterns of Business Development in Russia, Eastern Europe and China*. M. E. Sharpe, Armonk, London, 256–277.
- McClelland David C. (1967): *The Achieving Society*. The Free Press, New York.
- McClelland, D. C. (1987): Characteristics of successful entrepreneurs. *Journal of Creative Behavior*, 21 (3): 219–233
- Miner, J. (2000): Testing the psychological typology entrepreneurship using business founders. *Journal of Applied Behavioral Science*, 36: 43–69.
- Miner, J. – Raju, N. S. (2004): Risk propensity differences between managers and entrepreneurs and between low and high growth entrepreneurs: a reply in a more conservative vein. *Journal of Applied Psychology*, 89: 3–13.
- Radaev, Vadim (1997–98): Practicing and Potential Entrepreneurs in Russia. In Lengyel, György – Róna-Tas, Ákos (eds.): *Entrepreneurship in Eastern Europe. International Journal of Sociology*, 27 (3): 15–50.
- Róbert Péter (1996): Vállalkozók és vállalkozások, In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. TÁRKI, Budapest, 444–474.
- Schumpeter, Joseph A. (1980[1911]): *A gazdasági fejlődés elmélete*. KJK, Budapest.
- Stoyanov, Alexander (1997–98): Private Business and Entrepreneurial Inclinations in Bulgaria. In Lengyel, György – Róna-Tas, Ákos (eds.): *Entrepreneurship in Eastern Europe. International Journal of Sociology*, 27 (3): 51–79.

4. Demográfiai alkalmazkodás: szüléstörténetek a rendszerváltást követő időszakban (Gábos András – Bartus Tamás)

4.1. Bevezetés

Tanulmányunk a rendszerváltást követő időszak gyermekvállalási mintáival foglalkozik. Elemzésünk során arra keressük a választ, hogy azok a változások, melyek a szülőképes korban lévő női kohorszokat leginkább érintették, tehát az oktatási rendszer és a munkaerőpiac szerkezetének megváltozása, hogyan hatott a párok termékenységi döntéseire, ezen belül a szülések időzítésére és sorszáma.

A gyermekvállalási döntések vizsgálata olyan adatállomány igényel, amely hosszabb időperióduson keresztül követi a megfigyelési egységet, legyen az személy, vagy – optimális esetben – háztartás. Ilyen panelállományok azonban ritkán állnak rendelkezésre. Ennek alternatívája a retrospektív eseménytörténet. A Háztartások Életpálya Vizsgálata (HÉV) a panelvizsgálat és a retrospektív eseménytörténet kombinációja. Ez utóbbi kétségtelen hátránya az előbbivel szemben – azon felül, hogy a visszaemlékezés pontossága az idővel csökken –, hogy fontos információk összegyűjtését (ilyen például a jövedelem) nem teszi lehetővé. A szülések vizsgálatakor az eseménytörténet révén nyert adatok meghatározóak. A HÉV-hez hasonló adatállomány Magyarországon a KSH Népeségtudomány Kutatóintézete által végzett Életünk Fordulópontjai vizsgálat (ÉF), melynek első hulláma 2001-ben, a második pedig 2004-ben készült el. Tanulmányunkban igyekszünk reflektálni az ebből készült elemzésekre (Spéder–Kapitány, 2007).¹

A tanulmányban először röviden bemutatjuk az elemzésbe bevont időszak termékenységi trendjeit és az azzal összefüggő gazdasági–munkaerő-piaci folyamatokat. Az adatállomány szerkezetének és az alkalmazott módszerek leírását követően a HÉV-adatállományban megfigyelt szüléstörténeteket mutatjuk be, leíró statisztikák segítségével. A fókusz ebben az esetben is a szülések időzítésén és azoknak az anya iskolai végzettsége szerinti variabilitásán lesz. Végül már többváltozós statisztikai módszerekkel tárjuk fel a különböző sorszámú szülések bekövetkezésének valószínűségét meghatározó fontosabb jellemzőket. A tanulmány az eredmények összegzésével zárul.

4.2. Demográfiai és gazdasági-munkaerőpiaci környezet

A gyermekvállalási hajlandóság rendszerváltás utáni gyorsuló csökkenése és a nagyon alacsony termékenységi szint kialakulása a volt szocialista országokban magyarázatra vár, annak ellenére, hogy még nem eldöntött: vajon a szülések elhalasztásának voltunk, vagyunk-e tanúi, vagy az érintett női korosztályok végső

¹ Az *Életünk Fordulópontjai* kutatás második hullámmal kiegészített adatállományának leírását lásd Spéder és Kapitány (2007: 195–201). Itt annyit tartunk fontosnak megjegyezni, hogy ez a kutatás, a HÉV-hez hasonlóan személyi mintán készült, melynek kiinduló nagysága 16 363 fő volt, a második hullámban pedig 13 540 személyt értek el.

gyermekszáma is alacsonyabb lesz.² A kelet-európai országokban a kilencvenes évek folyamán megfigyelt gyors termékenységszökkenést kézenfekvő összekapcsolni a rendszerváltással. Általánosan megállapíthatjuk, hogy jelentősen megnőtt a gyermekvállalás, és a gyermeknevelés költségeinek szinte minden egyes összetevője megváltozott, sokkal bizonytalanabbá vált a gyermekvállalási döntés környezete. A lehetséges okok és mechanizmusok között elsőként a piactudatosságra való áttérést, az ahhoz kapcsolódó intézményi-strukturális változásokat kell megemlítenünk. Az új gazdasági rendszerben megnőtt az emberitőke-beruházás hozama, ami a fiatal női korosztályok felsőoktatási részvételének és az iskolarendszerben töltött időnek a növekedését eredményezte. Jelentősen visszaesett, különösen az iskolázatlanok körében, a női foglalkoztatottság, miközben a reáljövedelmek, különösen a keresetek vásárlóereje gyengült. Az erőforrások szűkülése az aspirációk növekedésével járt együtt, a megnyíló új fogyasztási lehetőségek alternatívát jelentettek a gyermekvállalással szemben.³ A rendszerváltás egyben a jóléti rendszer megreformálását eredményezte. Ennek egyik következményeként, miközben az EU-15-ök országaiban a családtámogatásra fordított kiadások a kilencvenes évek folyamán jellemzően növekedtek, a rendszerváltó országokban a kiadások reálértékének jelentős visszaesését figyelhettük meg.⁴

Magyarország rendszerváltást követő időszakát a termékenység szempontjából két – egymással szorosan összefüggő – jelenséggel tudjuk leginkább kifejezni: a gyermekvállalási kor kitolódásával (halasztó magatartás) és a gyermekvállalási hajlandóság csökkenésével (mulasztó magatartás).⁵ A kilencvenes évek legelején – a nyolcvanas évek második felének enyhe emelkedését követően – a termékenység csökkenésnek indult, és a teljes termékenységi arányszám 1993-ban már kisebb volt, mint az addigi legalacsonyabb, az 1984-es érték.⁶ A termékenység 1991 és 1995 között folyamatos csökkenése 1996-tól előbb újabb felgyorsult, majd ismét lassult. A csökkenés elsősorban a magasabb sorszámú születések esetében mutatkozott meg. Az ezredfordulóra a kilencvenes évek nagy részét jellemző csökkenés gyakorlatilag megállt. 1991-et követően a 2000. év volt az első, mikor a teljes termékenységi arányszám nem csökkent, hanem nőtt. Az azóta eltelt időszakot, kisebb hullámzások mellett, a gyermekvállalási hajlandóság stagnálása jellemzi. A naptári éves termékenység visszaesésének egyik közvetlen kiváltó oka – amint azt már említettük – a szülések elhalasztása, amely az elmúlt másfél évtized folyamán nagyon erőteljesen érvényesült. Amíg a nők átlagos életkora 1990-ben 25,7 év volt gyermekük születésekor, addig 2000-ben 27 év, 2005-ben pedig már 28,6 év volt.

E folyamatok mögötti okok és mechanizmusok között az iskolázottság és a munkaerő-piaci helyzet hatását kell kiemelnünk. Fontos szerepet játszott a termékenység alakulásában az elmúlt másfél évtizedben az emberi tőke szerepének felértékelődése, mely legnyilvánvalóbb módon a felsőoktatás expanziójában és az iskolai végzettség szerinti bérhozzamok radikális differenciálódásában mutatkozott meg.⁷ A rendszerváltást követő években az összes élveszületésen belül megnőtt a legalább szakmunkásképzőt végzett, de különösen a diplomás anyák gyermekszáma, a legfeljebb általános iskolát végzettké viszont csökkent. Az élveszületések száma ugyanakkor a 0–7

² Erről lásd Bongaarts és Feeney (1998) tanulmányát, illetve ennek vitáját a *Population and Development Review* hasábjain.

³ Spéder (2003a) nyílt fogyasztási lehetőségekről beszél a hiánygazdaság felszámolását követően, mellyel összefüggésben utal többek között a tartós fogyasztási cikkek gyors elterjedésére a magyar háztartásokban.

⁴ Az EU-15-ök családtámogatási kiadásainak alakulásáról a kilencvenes években magyarul lásd Gábor (2004) tanulmányát. A kelet-európai országok családtámogatásra fordított kiadásainak alakulásáról lásd például Darvas és Tausz (2001) írását.

⁵ A jelenséget Spéder és Kapitány (2007) halasztó gyermekvállalási gyakorlatnak nevezi.

⁶ A teljes termékenységi arányszám (TTA) a korspecifikus termékenységi arányszámok összege. Azt fejezi ki, hogy ha egy női kohorsz az adott évi korspecifikus arányszámoknak megfelelően szülne, akkor egy, a kohorszhoz tartozó nő hány gyermeknek adna életet összesen.

⁷ Az erre vonatkozó legfrissebb kutatási eredményekről lásd például Galasi (2004), Kézdi, Horváth és Hudomiet (2004) tanulmányát.

osztályt végzetek körében 1994-ig nőtt, majd rövid stagnálást követően csökkent, ám 2000-ben még így is magasabb volt, mint a rendszerváltáskor. Minden más csoportban jelentősen esett a gyermekszám. Ez azt jelenti, hogy a rendszerváltást követő évtized közép- és felsőoktatási expanziójának az anya iskolai végzettsége szerinti élveszületések megoszlására gyakorolt hatását tompította a különböző iskolázottságú nők átlagosan szült gyermekszámának eltérő dinamikája. Ez utóbbi hiányában, tehát az 1990-es minták állandósága esetén, 2000-re a magasabb iskolai végzettségű anyák által szült gyermekek száma nagyobb arányt képviselt volna az összes élveszületésen belül, mint ahogyan azt a statisztikai adatok ténylegesen mutatják (Spéder, 2003b: 105–110).

A munkaerő-piaci státus hatását vizsgálva Spéder (2003b) hangsúlyozza, hogy a változások szelektíven érintették a nők gyermekvállalási magatartását. A kilencvenes években, az általános csökkenő trenden belül, a foglalkoztatottak gyermekvállalási hajlandósága, a munkapiac beszűkülése és átalakulása nyomán, 1994 és 1999 között folyamatosan csökkent. A fiatalabb korosztályok, tehát a 30 év alattiak körében a gyermekvállalási hajlandóság folyamatosan csökkent, a 30–34 éveseké pedig 1993-at követően szinte folyamatosan növekedett a vizsgált időszakban, míg a 35–39 éveseké az évtized második felében, 1997-től emelkedett (Spéder, 2003b). Ezek az eredmények egyértelműen utalnak a munkaerő-piaci jelenlét és a gyermekvállalás közötti időzítések eltolódására a kilencvenes években. Ez oly módon következett be, hogy a nők egyre nagyobb arányban lépnek be a gyermekvállalást megelőzően a munkapiacra, ahol több évet is eltöltenek, míg a szülés miatt karrierjüket megszakítják. A nem foglalkoztatott nőkre vonatkozóan Spéder (2003b) megállapítja, hogy az anyasági támogatásban részesülők gyermekvállalási hajlandósága éles töréseket mutatott, a családtámogatási rendszer változásainak függvényében.

Annak ellenére, hogy a hazai családtámogatási rendszer készpénzes ellátásainak szerkezete az elemzés időszakában nem változott számottevően, az ellátások gyakran váltak a kormányzati kísérletezgetések terepévé. A rendszer készpénzes elemeinek államszocializmusban kialakult szerkezete nem alakult át, azt mindvégig a családi pótlék, a gyes (gyermekgondozási segély) és a gyed (gyermekgondozási díj) dominálta. Ez alól csak az 1996 és 1999 közötti időszak jelentett kivételt, amikor a Bokros-csomag megszüntette a gyedet, és jövedelemvizsgálathoz kötötte a családi pótlékot, továbbá a gyeset. Ezt követően, az Orbán-kormány időszakában, visszaállították a gyedet, alanyi jogúvá tették a családi pótlékot és a gyeset, valamint sokkal nagyobb súlyt adtak a személyi jövedelemadó-rendszeren keresztül érvényesíthető támogatásoknak. Ezzel párhuzamosan a kiadások GDP-hez viszonyított aránya jelentősen csökkent a kilencvenes évek elejéhez képest: az 1991-ben regisztrált 4,5 százalékról 1998-ra 1,8 százalékra csökkent, de a 2000-es években sem haladta meg a 2,3 százalékot. A nem készpénzes ellátások területén ugyanakkor rögtön az időszak elején jelentős változás történt: leépült a bölcsődei hálózat. Ennek nyomán ma a 3 év alatti gyermekek egytizede sem jár bölcsődébe. A hazai empirikus elemzések alapján elmondható, hogy a magyar családtámogatási rendszer fenntartása növeli a termékenységet (Gábos–Gál–Kézdi, 2005), miközben ellentétzónóleg hat a kisgyermekes anyák munkavállalására (Bálint–Köllő, 2008).

4.3. Adatok és módszerek

A HÉV-kérdőív elején számos, az életúttal kapcsolatos kérdés található. A válaszok alapján rekonstruálható az interjúalanyok demográfiai helyzete 2007-ig bezárólag, valamint munkaerő-piaci helyzete 1992 és 2007 között. Ezekre az információkra támaszkodva egy speciális *személy-periódus* (*person-period*) adatbázist állítottunk össze. Az ilyen adatbázisokban a megfigyelések adott személy adott időpontra (periódus) vonatkozó ismérveit tárolják. A kódolás miatt a periódusok naptári évek. Adatbázisunk 19 278 esetet, megfigyelést tartalmaz, amelyek 659, 1950–79 között született nő élettörténetét tartalmazzák. (A HÉV-adatbázisban ennél valamivel több ilyen életkorú nő

szerepel; az eltérés oka az, hogy páran nem tudták felidézni, mikor történtek az egyes események.) Az átlagos személy tehát durván 29 megfigyeléssel szerepel az adatbázisban. Mindegyik személynél a 2006-os esztendő az utolsó megfigyelés. (A 2007-es évet kihagytuk, mivel a HÉV-interjúkra ebben az évben került sor.) Az első megfigyelés pedig az az év, amikor az egyén szülőképes korba lép, azaz betöltötte 14. életévét. Ennek oka az, hogy a személy-periódus adatbázisokban – a statisztikai elemzések miatt – adott személy megfigyelését akkor kell elkezdni, amikor a vizsgált esemény (esetünkben a gyermekvállalás) bekövetkezhet. Az 1950-ben születetteket tehát 1964-től követjük nyomon (retrospektív adatok segítségével), életútjuk $2006 - 1964 + 1 = 43$ megfigyelésből rajzolódik ki. Az 1979-ben születettek életútját ezzel szemben csak 14 megfigyelés (az 1993 és 2006 évek közötti, két végpontot is magában foglaló időszak) tartalmazza.

A személy-periódus adatbázisból számolt becslések értelmezése eltér a keresztmetszeti adatokból számolt eredmények értelmezésétől. A következő alfejezetben például az iskolai végzettség szerint mutatjuk be a nők életkorát az első, második stb. gyermeke születésekor. Ha adataink keresztmetszetiek lennének, a legmagasabb iskolai végzettségnek minden megfigyelésnél egy és megváltoztathatatlan értéke lenne, adott nő mindig ugyanabba az iskolai végzettségi kategóriába tartozna. Személy-periódus (és általában a longitudinális) adatbázisokban ezzel szemben adott személy különböző években eltérő iskolai végzettséggel rendelkezhet. A táblázatok olvasásakor tehát sosem szabad elfeledkezni arról, hogy a személyek attribútumai mindig valamilyen naptári évhez tartoznak, s az eltérő naptári évhez tartozó adatoknak nem kell feltétlenül egyezniük.

A leíró elemzéseket az 1950–79, a regressziós elemzéseket az 1965–79 között született nők körében végezzük. Az MHP kutatás kezdetekor, azaz 1992-ben az 1950-ben születettek már közel jártak a szülőképes kor (49. életév) végéhez, az 1979-ben születetteket pedig csak egy év választotta el a szülőképes kor kezdetétől (14. életév). A rendszerváltás hatását vizsgáló elemzéseinkhez leginkább az 1965–1979 között született nők mintája alkalmas, hiszen – ahogy azt a *Függelék F4.2. táblázata* mutatja – az ő szülei döntő többsége a rendszerváltást követő évekre esik. Az 1950–64 között született nők többsége már nem vállalt gyereket a rendszerváltás után, emiatt őket a leíró elemzések során viszonyítási alapként, kontrollcsoportként tudjuk használni.

Habár adatbázisunk alkalmas az egyéni életutak követésére, az adatok retrospektívek. Ráadásul lehet, hogy a HÉV-kutatás mintája torzított részmintája a Magyar Háztartás Panel első hullámának. Emiatt az elemzés során súlyozott becsléseket közlünk. A súlyozási eljárást Koltai és Rudas (2008)⁸ dolgozta ki. Az eljárás célja a panelkopás olyan korrekciója, hogy a 2007-es adatfelvétel nemre, iskolázottságra, lakóhelyre és életkorra reprezentatív legyen. A *Függelékben* közölt *F4.1. táblázatból* látható, hogy a mintába került 659 nő valójában 695 fő adatait reprezentálja.

A 4.5. alfejezetben közölt regressziós elemzések diszkrét eseménytörténeti modelleken alapulnak. Amikor a gyerekszám vagy a szülések időzítését vizsgálja a kutató, első ötlete bizonyára az, hogy keresztmetszeti adatokra támaszkodva lineáris, Poisson- vagy logisztikus regresszióval modellezze a gyermekek számát, az első szülésig (vagy a terhességek közötti) időtáv hosszát, vagy az előre meghatározott életkorig történő gyermekvállalást. Ezeknek a modelleknek azonban két problémájuk van. Az első probléma a cenzorálás: a keresztmetszeti kutatásokban gyermekteleneknek minősülnek azok a fiatal nők, akik ugyan vállalni fognak gyermeket, de csak abban az életkorban, amit már nem tartalmaznak a keresztmetszeti adatok. Másképp fogalmazva: a reprezentatív keresztmetszeti kutatások kevés esélyt adnak a fiatal nőknek arra, hogy anyaként jelenjenek meg az adatbázisban. A második probléma az időbeliség. A keresztmetszeti kutatásokban használt változók rendszerint az adatfelvétel során megfigyelt értéket kapják (pl. jelenlegi legmagasabb iskolai végzettség, munkaerő-piaci státusz – és persze a gyerekszám is). A termékenység okaira vonatkozó hipotézisek teszteléséhez viszont olyan adatokra van szükség, ahol a független változók az időben megelőzik a függő változót,

⁸ „A TÁRKI HÉV 2007 kutatás súlyozása” című tanulmány olvasható kötetünkben (lásd 12. fejezet).

pontosabban a gyermekvállalást. Azt pedig nem lehet megalapozottan feltételezni, hogy például a *jelenlegi* munkaerő-piaci státusz megbízhatóan méri a gyermekvállalást ténylegesen befolyásoló *múltbeli* munkaerő-piaci státuszt.

4.4. A szülések időzítése a rendszerváltást követő időszakban – leíró statisztikák

Elemzésünk az 1950 és 1979 között született nők szüléseivel foglalkozik. Az elemzés céljaira szűkített minta alacsony esetszáma miatt nem célunk valamiféle átfogó demográfiai, termékenységi láttelet nyújtása, hiszen e tekintetben a KSH adatai lényegesen pontosabb képet adnak. Mindazonáltal ebben a részben áttekintjük a mintánkból becsült legfontosabb mutatókat, a fő hangsúlyt a szülések időzítésére és iskolázottság szerinti heterogenitására helyezve. Elsősorban arra vagyunk kíváncsiak, hogy miként jelenik meg a gyermekvállalással összefüggésben a halasztó és mulasztó magatartás a rendszerváltást követő időszakban. Egyúttal arra is törekszünk, hogy – amint azt a bevezetőben említettük – külső forrás segítségével validáljuk az elemzési mintánkat.

Az elemzési mintába került nők közül a legidősebbek a Magyar Háztartás Panel (MHP) indulásakor betöltötték 42. életévüket, míg a legfiatalabbak 13 évesek voltak. Ez az életkori intervallummal nem egyezik meg teljesen, de nagyban átfed azzal, amit a demográfusok szülőképes kornak (15–49 év) neveznek. Az elemzési minta kor szerinti összetétele, különösen az 1970 előtt születetteké, meglehetősen jól illeszkedik a külső adatforráshoz, az ÉF-hez (*F4.1. táblázat*).

Az elemzés céljára általunk kialakított ötéves kohorszok közül az ötvenes években született nők 1990-re, vagyis a rendszerváltásig gyakorlatilag lezárták szüléstörténetüket (*F4.2. táblázat*). A hatvanas években született nők szülőképes életszakasza, pontosabban annak legintenzívebb évei mindkét időszakba „belenyúlnak”, míg a hetvenes években születettek termékenységtörténete szinte teljes egészében az 1990 utáni időszakra esik. Az idősebb és fiatalabb kohorszokra vonatkozó eredmények összehasonlítása lehetővé teszi a rendszerváltást követő szüléstörténetek sajátosságainak elemzését.

Többféleképpen is megvizsgálhatjuk, hogy vajon a szülések elhalasztása miként kötődik a rendszerváltáshoz, illetve milyen dinamikája volt az elmúlt másfél évtizedben. Először az anyák életkorát vizsgáljuk gyermekeik születésekor, majd a meghatározott életkorig legalább egy gyermeket szülő arányát, végül az első két szülés között eltelt időszakot elemezzük – kohorszok és iskolai végzettség szerint.

4.4.1. AZ ANYÁK ÁTLAGOS ÉLETKORA SZÜLÉSKOR

Az anyák átlagos életkorának vizsgálata jól mutatja, hogy a rendszerváltást követő időszakban megnő az anyák szüléskori átlagos életkora (*F4.3. táblázat*). Különösen erőteljes a növekedés az első gyermek esetében, ahol a mintából becsült érték 1980-ban 21,7 év (a KSH adatai szerint 22,8 év), 1990-ben 23,3 (23) év volt, 2000-ben 26,2 (27) év, 2005-ben pedig 30,4 (28,6) év volt. Az átlagos életkor növekedése ugyancsak jelentős a második gyermek esetében. Míg 1980-ban az anyák életkora a második gyermek születésekor 24,9 (25,7) év, 1990-ben pedig 27,6 (26,4) év volt, addig 2000-re ez az érték 28,2 (27,5) évre, 2005-re pedig 31,1 (29,1) évre nőtt. Láthatjuk, hogy a mintából becsült értékek a második szülés esetében nagyobb mértékben térnek el a KSH publikált adataitól, mint az első szüléshez tartozóknál. A harmadik és magasabb sorszámú szülések esetében a mintabecslések már nem elég megbízhatóak. A HÉV adataiból becsülhető

renddel szemben a KSH adatai szerint a gyermekvállalási döntések elhalasztásában a harmadik és további szüléseknél a dinamika már nem olyan jelentős. A harmadik szüléseknél 1980 és 2005 között nem egészen három év az eltérés (28,1, illetve 30,8 év), a negyedik és magasabb sorszámúaknál pedig csupán egy év (30,8, illetve 31,6 év) (Spéder és Kapitány, 2007: 27).

A szülés átlagos életkorát, születési sorrend szerint, öt éves kohorszokként is megbecsültük (4.1. táblázat). Eszerint az anya átlagos életkora a gyermek születésekor az ötvenes évek második felében születettekénél a legalacsonyabb, közel 25 év, de ez alig különbözik az előző és az utánuk következők körében megfigyelttel. Az 1965–74 között született korosztályok átlagos életkora ennél egy évvel nagyobb (26,5, illetve 26,2 év). A születés sorrendje szerint vizsgálva az adatokat, láthatjuk, hogy az első három szülést figyelve az 1960–64 között született nők átlagos életkora a legalacsonyabb, az 1955–59-esek csupán a negyedik és magasabb sorszámú szülések esetén mutatkoznak – lényegesen fiatalabbnak – a többiekénél. Az eredmények értelmezésénél figyelembe kell vennünk azt is, hogy a hetvenes években születettek termékeny életszakasza még nem zárult le, ezért minden szóban forgó mutató értéke alacsonyabb, mint akkor lenne, ha a teljes születéstörténetet megfigyelnénk.

4.1. táblázat: Anyák átlagos életkora öt éves kohorszok és a gyermek születési sorrendje szerint,* 1967–2006 (év)

Kohorsz	Összes	1	2	3	4+
1950–54	25,5	22,7	26,1	29,0	32,3
1955–59	24,9	22,7	25,8	29,2	29,4
1960–64	25,2	22,2	24,9	28,4	33,1
1965–69	26,5	23,5	27,0	28,9	32,5
1970–74	26,2	24,4	27,2	29,5	30,6
1975–79	24,3	24,0	25,2	22,9	26,2

* Súlyozott átlagbecslések a tanulmány 4.3. alfejezetében leírt adatbázis és súlyok használatával.

A táblázatban utolsó sorában szereplő 1975–79-es kohorsznál megfigyelhetjük, hogy magasabb az anya átlagos életkora a második gyermek születésekor, mint a harmadiknál. Itt egy látszólagos problémát látunk, nincs szó ellentmondásról. Ennek belátásához képzeljük el egy egészen kicsi adatbázist, amely két nő születési adatait tartalmazza. Az első 20, 21 és 23 évesen, a második 20 és 27 évesen szült. Ekkor a születési sorrend szerinti részátlagok rendre 20, 24 és 23 évek lesznek. Az 1975–79-es korcsoportban tehát azzal magyarázható a szóban forgó „probléma”, hogy a háromgyermekes nők már akkor megszülték harmadik gyermeküket, amikor a csak két gyermeket vállaló nők még nem szülték meg második gyermeküket.

Iskolázottság szerint vizsgálva az anya életkorát az első gyermek születésekor, láthatjuk hogy az 1960–64 között születettek minden kategóriában a legfiatalabban váltak anyává (4.2. táblázat). A nem érettségizettek körében a náluk idősebb és fiatalabb generációk átlagos életkora nagyon hasonló, 21 és 22 év között van. Az érettségizettek körében nem sokkal, de magasabb az 1965–74 között születettek átlagos életkora, mint az ötvenes években születetteké. Ezzel szemben a diplomásoknál már jól megfigyelhető a halasztó gyermekvállalás. Míg az ötvenes években született diplomások átlagos életkora 27 év körül van, addig az 1965 és 1974 között született korosztályoké 29 év feletti. A nem diplomások körében az 1975–79 között születettek halasztó magatartása az előttek születettekénél is szembetűnőbb. A diplomások átlagos életkora ebben a kohorszban alacsonyabb, mint az idősebbeké, ám ennek oka, hogy még csak nagyon kevesen vállaltak gyermeket.

4.2. táblázat: Anyák átlagos életkora az első gyermek születésekor iskolai végzettség szerint az ötéves kohorszokban,* 1967–2006 (év)

Kohorsz	Érettségi alatt	Érettségi	Diploma
1950–54	21,6	23,6	27,3
1955–59	21,5	23,1	27,0
1960–64	20,9	22,8	26,2
1965–69	21,3	24,0	29,3
1970–74	21,8	24,0	29,7
1975–79	23,7	25,7	27,4

* Súlyozott átlagbecslések a tanulmány 4.3. alfejezetében leírt adatbázis és súlyok használatával.

4.4.2. SZÜLÉS MEGHATÁROZOTT ÉLETKORIG

Az átlagos életkor mellett megvizsgálhatjuk azt is, hogy a különböző életkorú és iskolai végzettségű nők milyen arányban szültek legalább egy gyermeket egy meghatározott életkorig (4.3. és 4.4. táblázat). Összesen öt korhatárt választottunk: 20, 25, 30, 35 és 40 év. Ez lehetővé teszi, hogy a különböző életkorú nők anyává válásához rendelkezésre álló időszakot standardizáljuk (Spéder és Kapitány, 2007: 30). Másrészt, a kohorszdinamikák összehasonlítása képet adhat arról, hogy a rendszerváltás milyen módon hatott a szülések időzítésére. A 4.3. táblázatban összefoglalt eredmények azt mutatják, hogy a magyar nők mintegy ötöde 20 éves koráig már legalább egy gyermeket vállalt. Kivételt ez alól az 1960–64, valamint az 1975–79 között születettek képeznek. Előbbiek körében – a HÉV adatai szerint – négyből egy nő már anyának mondhatta magát 20 éves korában, utóbbiak között azonban csupán 16 százalék volt a legalább egy gyermeket szülők aránya.

4.3. táblázat: A meghatározott életkorig legalább egy gyermeket vállaló nők részaránya ötéves kohorszok szerint,* 1967–2006 (%)

Kohorsz	20 éves k	25 éves k	30 éves k	35 éves k	40 éves k
1950–54	19,3	68,6	90,1	93,4	95,0
1955–59	17,2	70,4	87,2	95,0	95,4
1960–64	24,4	70,1	88,9	91,2	91,2
1965–69	19,5	63,3	79,3	85,4	n. é
1970–74	19,4	58,1	73,1	88,8	n. é
1975–79	16,1	32,7	54,1	n. é	n. é

* Súlyozott átlagbecslések a tanulmány 4.3. alfejezetében leírt adatbázis és súlyok használatával.

n. é = nem értelmezhető, mivel a születési korcsoporthoz tartozó nők közül nem töltheti be mindenki a meghatározott életkort 2006-ban.

A halasztási stratégia azonban 20 éves kor után figyelhető meg igazán a fiatalabb korosztályok körében. Míg az 1950 és 1964 születettek között nincs számottevő különbség egyetlen megfigyelt életkorban sem, és körükben 30 éves korig tízből kilenc nő már legalább egy gyermeket szült, addig az 1965-ben és később születettek esetében szignifikánsan alacsonyabb valószínűségeket becsültünk. 25 éves korig az 1965–69-es és az 1970–74-es kohorsz 60 százaléka, az 1975–79-esnek azonban már csupán egyharmada szült legalább egy gyermeket, miközben az idősebbek körében ez az arány 70 százalék körül alakult. Miközben az 1965 előtt születettek 90 százaléka 30 éves korig már anya volt, az 1965 és 1974 között születetteknek kevesebb, mint 80 százalékaról, míg az 1975–79 kohorsznak csupán 54 százalékaról mondható el ugyanez. Láthatjuk tehát, hogy a szüléskarrierjüket a rendszerváltás előtt befejező nők egyértelműen korábban kezdtek el

szülni, mint azok, akiknek a termékeny életszakasza a rendszerváltás utánra esik. Ezek az eredmények, a becsült értékek és a következtetések egyaránt, nagymértékben megegyeznek Spéder és Kapitány (2007: 29–32) hasonló elemzésének eredményeivel, bár a 20 éves korig szülővé válók aránya a HÉV mintájában alacsonyabb az 1965-ig születettek között, mint az ÉF esetében.

Vizsgáltuk azt is, hogy a fiatalabb korosztályok halasztási stratégiája mennyire heterogén iskolázottság szerint (4.4. táblázat). Ennek eredményeit az alábbiak szerint foglalhatjuk össze. Figyelembe kell vennünk, hogy 20, illetve 25 éves korban még nem mindenki érettségizett, illetve fejezte be felsőfokú tanulmányait, aki később esetleg igen, továbbá hogy 20 éves korban senki sem lehet diplomás. A minta alacsony esetszáma miatt nem a mutatók nagyságát, hanem elsősorban a trendeket és a kohorszok, valamint a különböző iskolázottságúak között megfigyelhető jelentősebb eltéréseket mutatjuk be.

- A táblázatban közölt, a HÉV adatállományán végzett becslések eredményei jól mutatják, hogy a halasztó és mulasztó magatartás életkorban és iskolázottsági szint szerint felfelé tolódó mintát mutat. Eszerint a fiatalabb kohorszok később vállalnak gyermeket, mint az idősebbek, függetlenül az iskolázottsági szinttől. Az iskolázottabbak körében a szülővé válás valószínűségének nagyságrendje csak kisebb-nagyobb időeltolódással vethető össze a kevésbé iskolázottakéval. Így például a nem érettségizett nők mintegy egynegyede 20 éves korában már anya, a diplomások esetében az egynegyedes arány 25 éves korban figyelhető meg.
- A halasztó magatartást jól illusztrálja, hogy a diplomások között szinte minden öt éves kohorszban magasabb azok aránya, akik gyermektelenül érkeztek (vagy valószínűsíthetően érkeztek) termékeny életszakaszuk végére, mint a nem érettségizettek vagy érettségizettek körében. A ötvenes években született, érettségivel nem rendelkezők körében 30 éves korban már szinte mindenki anya volt, míg a hatvanas években születettek 10–15 százaléka ekkor még gyermektelen.
- Két öt éves kohorszot külön is kell emelnünk az elemzésből, mégpedig az 1960–64, illetve az 1975–79 között születetteket. Az 1960–64-esek azért különböznek a többiektől, mert szüléskarrierjük korábban indul. Ez mindenekelőtt az érettségivel nem rendelkezőkre és a diplomásokra igaz. Előbbiek esetében 20 éves korig a szülővé válás valószínűsége 37 százalékos, 25 éves korra pedig 80 százalék feletti, de 30 éves kor felett már nem változik. A diplomások közel 30 százaléka 25 éves korban már szülőnek mondhatta magát, de a kohorsz eltérő magatartása 30 éves kornál figyelhető meg leginkább. Ekkorra négyötödük már anya, miközben az idősebb korosztályokban a diplomásoknak csak 70 százaléka, a fiatalabbaknak pedig csupán egyharmada mondhatta el ugyanezt magáról. Az 1960–64 között született diplomások még 40 éves korukban is valamivel magasabb arányban voltak szülők, mint az idősebbek.
- Az 1975–79-ben születettek esetében a legnyilvánvalóbb a halasztó gyermekvállalási magatartás, bár ők még messze vannak termékeny életszakaszuk végétől. 25 éves korban, melyet az adatfelvétel időpontjából mindenki betöltött ebből az öt éves kohorszból, szülővé válási valószínűségük az érettségivel nem rendelkezők körében legfeljebb fele az idősebb korosztályok esetében becsülnél. Az érettségizetteknél és a diplomásoknál az elmaradás még jelentősebb.

4.4. táblázat: A meghatározott életkorig legalább egy gyermeket vállaló nők részaránya születési kohorszok szerint,* 1967–2006 (%)

A) érettségivel nem rendelkezők körében

Kohorsz	20 éves korig	25 éves korig	30 éves korig	35 éves korig	40 éves korig
1950–54	23,4	76,2	93,9	96,9	96,9
1955–59	26,9	78,9	95,0	96,7	96,7
1960–64	36,7	81,1	90,6	90,6	90,4
1965–69	27,8	76,9	86,2	85,9	80,5
1970–74	29,0	70,5	83,4	93,5	n. é.
1975–79	18,4	37,0	68,6	n. é.	n. é.

B) érettségizettek körében

Kohorsz	20 éves korig	25 éves korig	30 éves korig	35 éves korig	40 éves korig
1950–54	9,0	68,7	90,4	92,9	96,6
1955–59	3,4	79,9	84,0	95,0	95,0
1960–64	9,4	67,6	88,8	91,3	90,9
1965–69	5,6	49,8	83,6	84,4	81,6
1970–74	3,3	62,7	93,1	100,0	n. é.
1975–79	0,0	20,8	31,1	n. é.	n. é.

C) diplomások körében

Kohorsz	20 éves korig	25 éves korig	30 éves korig	35 éves korig	40 éves korig
1950–54	n. é.	25,9	69,9	77,5	81,6
1955–59	n. é.	18,3	68,2	88,5	91,4
1960–64	n. é.	28,8	81,5	92,6	93,8
1965–69	n. é.	27,9	35,2	83,8	87,7
1970–74	n. é.	20,0	34,5	68,5	n.é.
1975–79	n. é.	7,3	48,9	n.é.	n.é.

* Súlyozott átlagbecslések a tanulmány 4.3. alfejezetében leírt adatbázis és súlyok használatával.

n. é = nem értelmezhető, mivel a születési korcsoportokhoz tartozó nők közül (a) nem töltheti be mindenki a meghatározott életkort 2006-ban; vagy (b) senki sem szerezhette meg az adott iskolai végzettséget a meghatározott életkorig.

4.4.3. A MÁSODIK SZÜLÉS IDŐZÍTÉSE

A szülések időzítését, és közvetve a végső gyermekszámot, természetesen nemcsak az befolyásolja, hogy egy nő mikor szül először, hanem az is, hogy a magasabb sorszámú gyermekek mikor követik az elsőt. Mivel a vizsgált periódusban az egy vagy két gyermeket vállalók tették ki az elemzésbe bevont nők jelentős többségét, azt vizsgáltuk, hogy mekkora valószínűséggel következett be a második szülés az elsőt követő öt éven belül (4.5. táblázat), valamint hogy az első és második gyermek között mennyi idő telt el (4.6. táblázat). Mindkét esetben elemezzük azt is, hogy milyen különbségek figyelhetők meg életkor és iskolai végzettség szerint. Az elemzésbe azokat vontuk be, akikről az adatfelvétel időpontjában már tudtuk, hogy legalább két gyermeket vállaltak.

4.5. táblázat: Második gyermek vállalásának valószínűsége az első szülést követő 5 éven belül, ötéves kohorszok és iskolai végzettség szerint,* 1967–2006 (%)

Kohorsz	Összesen	Érettségi alatt	Érettségi	Diploma
1950–54	71,9	67,2	79,8	77,0
1955–59	79,6	79,2	83,1	73,5
1960–64	81,7	88,4	67,9	93,0
1965–69	91,5	93,6	89,7	83,1
1970–74	66,2	58,9	77,0	72,9
1975–79	86,2	89,0	82,0	86,2

* Súlyozott átlagbecslések a tanulmány 4.3. alfejezetében leírt adatbázis és súlyok használatával.

4.6. táblázat: Az első három szülés időzítése az ötéves kohorszokban,* 1967–2006 (év)

Kohorsz	Életkor az 1. szülésnél	1 és 2. szülés között eltelt idő	2 és 3. szülés között eltelt idő
1950–54	22,7	4,4	5,1
1955–59	22,7	3,7	5,5
1960–64	22,2	3,5	4,6
1965–69	23,5	3,0	3,5
1970–74	24,4	3,4	3,3
1975–79	24,0	1,9	1,0

* Súlyozott átlagbecslések a tanulmány 4.3. alfejezetében leírt adatbázis és súlyok használatával. A HÉV mintájából származó becslés szerint a második szülés bekövetkezésének valószínűsége 5 éven belül az 1965 és 1969 között születettek között a legmagasabb (92%) és az 1970–74-esek között a legalacsonyabb (66%). Meglepően magas ez a mutató a legfiatalabb, 1975–79-es kohorsz esetében (86%). Az iskolázottság szerinti vizsgálat ebben az esetben nem szolgál különösebb érdekességgel, jellemzően az érettségivel nem rendelkezők magatartása a meghatározó.

Annál érdekesebb eredménnyel szolgál a szülések közötti idő hosszának vizsgálata. A 4.6. táblázat adatai azt mutatják, hogy az első gyerek vállalásának időpontja az 1964 után születetteknek valamelyest növekszik (és még magasabb lenne, ha a még gyermektelen 30–40 évesek gyermekvállalását is megfigyelhetnénk). Ezzel szemben az első és második szülés között eltelt idő hossza az 1975–79-es kohorszban lényegesen alacsonyabb (1,9 év), mint az idősebbek körében (3–4 év). Ugyanez igaz a második és harmadik szülés közötti időszak hosszára is. Eszerint tehát, amennyiben az 1975–79 között született nők második és harmadik gyereket is vállalnak, akkor az első szülést gyorsabban követik a magasabb sorszámúak. Ez a jelenség minden iskolázottsági szinten megfigyelhető (4.7. táblázat). Ennek a kohorsznak a tagjai azonban az adatfelvétel idején még csak 28–32 évesek voltak, ráadásul a második gyermek vállalásának valószínűsége is alacsony körökben. Éppen ezért nehéz eldönteni, hogy ezek az alacsony értékek a kockázati periódus rövidségének tudhatók be, vagy e kohorsz szülei időzítése eltérő mintát követ: a későbbi gyermekvállalás a szülések „sűrűsödésével” jár együtt.

4.7. táblázat: Az első három szülés időzítése az ötéves kohorszokban iskolai végzettség szerint,* 1967-2006 (év)

A) Érettségivel nem rendelkezők körében

Kohorsz	Életkor az 1. szülésnél	1. és 2. szülés közti idő	2. és 3. szülés közötti idő
1950–54	21,6	4,9	4,7
1955–59	21,5	3,7	5,3
1960–64	20,9	3,0	4,6
1965–69	21,3	3,1	4,0
1970–74	22,4	3,9	3,4
1975–79	23,7	2,2	1,0

B) Érettségizettek körében

Kohorsz	Életkor az 1. szülésnél	1. és 2. szülés közti idő	2. és 3. szülés közötti idő
1950–54	23,6	3,8	5,2
1955–59	23,1	3,6	6,0
1960–64	22,8	4,4	5,2
1965–69	24,1	3,1	1,0
1970–74	25,0	3,2	3,7
1975–79	25,8	1,8	

C) Diplomások körében

Kohorsz	Életkor az 1. szülésnél	1. és 2. szülés közti idő	2. és 3. szülés közötti idő
1950–54	27,3	3,4	7,1
1955–59	27,0	4,0	8,2
1960–64	26,2	3,0	3,6
1965–69	30,3	2,6	1,8
1970–74	30,0	2,5	2,1
1975–79	27,4	1,5	

* Súlyozott átlagbecslések a tanulmány 4.3. alfejezetében leírt adatbázis és súlyok használatával.

4.5. A gyermekvállalás fő meghatározói a rendszerváltást követő időszakban

Az előző részben láthattuk, hogy a szüléstörténetük döntő részét a rendszerváltás utáni időszakban átélők körében mind a halasztó, mind pedig a mulasztó magatartás jellemző, a legfiatalabb kohorsz esetében pedig – bár ennek elemzése további kutatásokat igényel – a szülések „sűrűsödése” is megfigyelhető. A tanulmány elején tömören áttekintettük a jelenség lehetséges magyarázatait. Eszerint a rendszerváltás nyomán megváltozó gazdasági környezet egyrészt bizonytalanná vált, másrészt jelentősen felértékelte az iskolázottság, különösen a diploma hozamát. Ez utóbbi nyomán egyre többen, köztük egyre több nő áramlott be a felsőoktatásba, ami már önmagában is halasztó magatartáshoz vezetett. Ezt erősítette a munkaerő-piaci karrier építésének megváltozott stratégiája, mely a belépést követően hosszabb idejű munkavállalást jelentett a gyermekvállalást megelőzően. Ettől eltérő stratégiát követtek az iskolázatlan nők, akiket a munkaerőpiacról való kizorulás, illetve az arra való nehéz belépés nem

ösztönzött a halasztásra. A továbbiakban e magyarázatok ellenőrzésére teszünk kísérletet a HÉV eseménytörténeti adatállományán.

A hipotéziseket a személy-periódus adatbázison végzett logisztikus regresszióval ellenőrizzük. Három regressziós modellt becsültünk meg, melyek az első, a második és a harmadik gyermek vállalásának eseményeit magyarázzák. Független változónk egy olyan dummy változó, mely 1-es értéket vesz fel a szülést megelőző évben, amúgy értéke nulla. Az elemzési módszer csak abban tér el a keresztmetszeti adatokon alkalmazott logisztikus regressziótól, hogy a statisztikai modellt becslésekor minden olyan megfigyelést felhasználunk, amely a független változó által reprezentált esemény *kockázati periódusához* tartozik. Kockázati perióduson az esemény bekövetkezésével záruló évek összességét értjük. Az első kockázati periódus a szülőképes kor kezdetekor kezdődik, és gyermekeseknél az első gyermek megszületését megelőző évig, a gyermekvállalási döntés feltételezett időpontjáig tart. (Így a t évben megfigyelt demográfiai eseményeket a $t-1$ évhez tartozó ismérvek magyarázzák.) Gyermekteleneknél az első kockázati periódus értelemszerűen 2006-ban végződik. A második (harmadik) kockázati periódus az első (második) gyermek születésének évében kezdődik, és a második (harmadik) gyermek megszületését megelőző évben, vagy a gyermekvállalás elmaradása esetén 2006-ban végződik. Ezzel a módszerrel azt a (feltételes) valószínűséget (*hazard*) modellezzük, amivel a magyarázandó esemény (gyermekvállalás) a kockázati periódus t -edik évében következik be (feltéve, hogy az a kockázati periódus 1., 2., ... $t-1$ éveiben nem következett be).

A három regressziós modell tehát rendre az első, második és harmadik kockázati periódushoz tartozó adatokat használja. A modellekben ugyanazokat a magyarázó változókat használtuk. Első két magyarázó változónk az érettségit és a diplomát mérő dummy változó. Második két változónk az életkor és annak négyzete. Feltételezésünk szerint a gyermekvállalás valószínűsége az életkor fordított U alakú függvénye: azaz az életkorral egy ideig nő, majd csökken.

Láthattuk, hogy a termékenységgel kapcsolatos fontos vitakérdés: a rendszerváltás során szülőképesévé vált nők elmulasztják vagy elhalasztják a gyermekvállalást? A halasztó és/vagy mulasztó magatartására már láttunk bizonyítékokat. Az előző alfejezet elemzései alapján úgy tűnik, hogy az érettségizettek és különösen a diplomások elhalasztják vagy elmulasztják a gyermekvállalást. A halasztás vagy mulasztás kérdésének vizsgálatához gondoljuk át, hogyan befolyásolja az iskolázottság a fordított U alakú életkor-termékenység profilt. A születek elmulasztása azt jelenti, hogy hiába emelkedik az életkor, a gyermekvállalás valószínűsége alig emelkedik. Ha az iskolázottság ellaposítja az életkor-gyermekvállalás profilt, akkor (a) *negatív* interakciós hatásnak kell lennie iskolázottság és életkor között, valamint (b) *pozitív* interakciós hatásnak kell lennie iskolázottság és az életkor négyzete között.⁹ A halasztó magatartás ezzel szemben annyit jelent, hogy későbbi életkorok felé tolódik a fordított U alakú profil, de annak alakja nem változik, vagy inkább meredekebbé válik (elhalasztott születek intenzív pótlása). Ekkor azt várjuk, hogy akkor (a) *pozitív* interakciós hatásnak kell lennie az iskolázottság és az életkor között, valamint (b) *negatív* interakciós hatásnak kell lennie az iskolázottság és az életkor négyzete között. Az iskolázottság és az életkor változók mellé tehát négy további interakciós (vagy szorzat) változót vontunk be a modellbe.

A halasztás vagy mulasztás kérdése mellett kíváncsiak vagyunk annak okaira is. Az egyik magyarázat szerint a halasztás/mulasztás oka a munkaerő-piaci státusz és annak biztos vagy bizonytalan jellege. A munkaerő-piaci státuszt két dummy változóval – dolgozik, illetve munkanélküli – ragadjuk meg. Mindkét változónak az inaktivitás a referenciakategóriája. Fontos megjegyezni, hogy a két dummy nem zárja ki egymást: vannak ugyanis olyan megkérdezettek, akik valamelyik évben dolgoztak is, és munkanélküliek is voltak. A halasztás/mulasztás másik magyarázata az átfogó gazdasági bizonytalanságra utal. E bizonytalanságokat két makrogazdasági mutatóval mérjük. Az

⁹ Ha a $-(x-a)^2$ függvényt el akarjuk laposítani, meg kell szorozni az $(1-d)$ kifejezéssel. A szorzatban a dx^2 szorzat pozitív, a dx szorzat negatív előjellel szerepel.

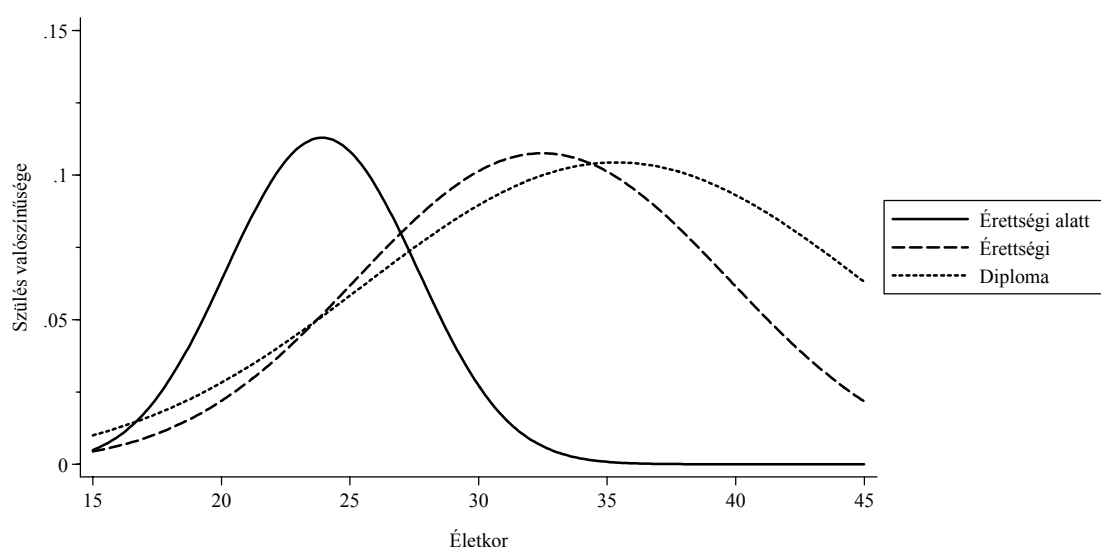
egyik az átlagos reálkereset, 2000-es forintban mérve. A másik egy inflációs index, amely az előző évit száz egységnek véve mutatja az inflációt. Hipotézisünk szerint a reálkeresetek pozitív, az infláció negatív hatást gyakorol a gyerekvállalásra.

A modellekbe bevontuk a házasságot és az élettársi kapcsolatot mérő dummy változókat, a születési korcsoportokat jelző dummykat is. A második és harmadik modellben az életkor mellett még kontrolláltuk a kockázati periódushoz tartozó évek sorszámát is. Ez a változó azt mutatja, hány év telt el a kockázati periódus kezdete óta. A változót nem vontuk be az első modellbe, mivel ott a kockázati periódus mindenkinél ugyanakkor kezdődik, tehát tökéletesen korrelál az életkorral (multikollinearitás).

A becslési eredményeket a 4.8. táblázat mutatja. A legfeltűnőbb az, hogy változóinkkal igazán az első gyermek vállalását tudjuk magyarázni. Vegyük szemügyre először az első szülés modelljét. Az érettségi és a diploma változók értelmezéséhez figyelembe kell venni, hogy a modell ezek életkorral képzett interakcióit is tartalmazza. Emiatt az iskolai végzettség főhatása valójában a zérus életkor melletti hatást mutatja, ami értelmetlen. Az életkor és a négyzetes tag koefficiensei szignifikánsak, az előjelek megerősítik azt a várakozásunkat, hogy az életkor előrehaladásával először nő, majd csökken a gyermekvállalási hajlandóság. Az interakciós változók bevonása miatt az életkor változók valójában az iskolázatlan nők gyermekvállalási profilját írják le. A becslések alapján az iskolázatlan nők gyermekvállalási hajlandósága $1,96/(2 \cdot 0,041) = 24$ éves korig nő, azután csökken.

A gyermekvállalás elhalasztása vagy elmulasztása szempontjából az iskolázottság és az életkor változók közötti interakciós hatások vizsgálata fontos. Az iskolázottság dummyk és az életkor közötti interakciós hatás negatív és statisztikailag szignifikáns. Az iskolázatlan nőkhez képest tehát mind az érettségizett, mind a diplomás nők gyermekvállalási hajlandósága lassabban nő az életkorral. Az első gyermekvállalást magyarázó modellben az életkor négyzetével képzett szorzatváltozók paraméterei szintén szignifikánsak, az előjelek pozitívak (vö. 4.8. táblázat „1. gyermek” oszlopa). Az érettségizett és a diplomás nők életkor-gyermekvállalás profilja tehát laposabb, mint az iskolázatlan nőké. A négyzetes és a lineáris tagok összevetése (4.1. ábra) azt mutatja, hogy az érettségizett és diplomás nőknél a 33, illetve a 37 éves életkornál maximális az első gyermek megszületésének valószínűsége. Az iskolázottság tehát jelentősen módosítja az életkor-gyermekvállalás profilt.

4.1. ábra: Az első szülés becsült korszpecifikus valószínűsége az iskolai végzettség szerint

Megjegyzés: A 4.8. táblázat „1. gyermek” modelljéből számolt valószínűségek. A valószínűségek számításakor az iskolai végzettség, az életkor és az interakciós változókon kívül minden más változót annak (becslési mintabeli) átlagán rögzítettük.

4.8. táblázat: Az 1965-79-ben született nők 1990-2006 évekre eső, első három gyermekvállalásainak magyarázata: a diszkrét eseménytörténeti modell logisztikus regressziós becslései

Változó	1. gyermek		2. gyermek		3. gyermek	
Legmagasabb iskolai végzettség (ref. kat. érettségi alatt)						
Érettségi	11,963	(1,741)	−10,322	(−0,857)	−3,521	(−0,235)
Diploma	15,95**	(2,173)	−1,145	(−0,091)	−104,702	(−1,496)
Életkor	1,957**	(4,757)	0,734	(1,501)	−0,382	(−0,640)
Életkor négyzete	−0,041**	(−4,678)	−0,016	(−1,683)	0,003	(0,322)
Interakciós változók						
Érettségi*életkor	−1,256**	(−2,238)	0,695	(0,800)	0,077	(0,081)
Érettségi*életkor négyzete	0,030**	(2,647)	−0,011	(−0,715)	0,001	(0,046)
Diploma*életkor	−1,541**	(−2,748)	0,015	(0,017)	6,573	(1,453)
Diploma*életkor négyzete	0,035**	(3,197)	0,002	(0,098)	−0,102	(−1,409)
Dolgozik	−1,141	(−1,396)	−1,524**	(−3,501)	−0,831*	(−1,792)
Munkanélküli	0,212	(1,002)	−0,068	(−0,260)	−0,670	(−1,608)
Reálkeresetek (2000-es forintban mérve)	0,050**	(2,739)	0,012	(0,593)	0,033	(0,913)
Infláció (előző év = 100)	0,022	(0,785)	−0,042	(−1,259)	−0,037	(−0,729)
Házass	1,620**	(6,493)	0,701*	(1,707)	−1,196**	(−2,073)
Élettársi kapcsolatban él	0,106	(0,519)	−0,334	(−1,399)	−0,030	(−0,069)
Év sorszáma a kockázati periódusban			−0,007	(−0,179)	−0,095	(−1,144)
Születési korcsoport:						
1970-74	0,456	(1,404)	−0,336	(−0,938)	−0,768	(−1,228)
1975-79	0,047	(0,102)	−0,557	(−0,969)	−1,718	(−1,476)
Konstans	−30,975**	(−4,420)	−5,028	(−0,547)	10,414	(0,783)
Megfigyelések (személy-évek) száma	1694		790		903	
Megfigyelt személyek száma	191		154		128	
Szabadságfok	16		17		17	
Wald khi-négyzet-teszt	105,3		35,46		49,58	
Pseudo R^2	0,129		0,0516		0,114	

Megjegyzés: Súlyozott átlagbecslések a tanulmány 3. szakaszában leírt adatbázis és súlyok használatával.

A zárójelben szereplő számok robusztus z-statisztikák.

Szignifikanciaszintek: * = 0,1, ** = 0,05.

Referenciakategóriák: az iskolai végzettség változónál érettségi alatt.; születési korcsoport változónál az 1965-69 korcsoport.

Az iskolázottság mellett a reálbér változó és a házasság gyakorol szignifikáns hatást a gyermekvállalásra. A kedvező gazdasági kilátások növelik a szülővé válás valószínűségét, és így növelhetik a gyermekszámot vagy előrehozhatnak születeket, ellene hatva ezzel mind a halasztó, mind pedig a mulasztó magatartásnak. A házasság pozitív hatása egyszerre jelentheti azt, hogy – az élettársi kapcsolatok és az azokból született gyermekek arányának növekedése mellett – továbbra ösztönzőbb környezetet jelent a gyermekvállalás számára, valamint azt hogy az első gyermek vállalásáról és házasságról szólódó döntések jellemzően együtt születnek.

Az első gyermek vállalását a potenciális munkaerő-piaci státusz (iskolázottság) és a társadalmi szintű gazdasági kilátások határozzák meg. A második gyermek vállalása már nem a potenciális, hanem szinte kizárólag az aktuális munkaerő-piaci státusz függvénye. A munkahellyel rendelkezők szignifikánsan kisebb eséllyel vállalnak második gyermeket az inaktívakhoz képest. Aki tehát az első gyermek vállalását követően visszatér a munkaerőpiacra, kisebb valószínűséggel vállal újra gyermeket, mint akik otthon maradnak. Ez az eredmény alátámasztja a korábban felvetett „sűrűsödési” hipotézist.

A harmadik gyermek vállalását csak a házasság befolyásolja szignifikánsan – ráadásul negatívan. Ennek értelmezése további elemzésre vár. Amennyiben a 10 százalékos szinten szignifikáns hatásokat is figyelembe vesszük, láthatjuk hogy a másodikhoz hasonlóan a harmadik gyermek vállalását is negatívan befolyásolja a munkavállalás.

4.6. Összefoglalás

Tanulmányunk a rendszerváltást követő időszak gyermekvállalási mintáival foglalkozott. Elemzésünk során arra kerestünk a választ, hogy azok a változások, melyek a szülőképes korban lévő női kohorszokat leginkább érintették, tehát az oktatási rendszer és a munkaerőpiac szerkezetének megváltozása, hogyan hatott a párok termékenységi döntéseire, ezen belül a szülések időzítésére és sorszáma. Vizsgálatunk során arra törekedtünk, hogy azon korosztályok esetében, melyek termékenységi periódusa – döntően vagy egészében – a rendszerváltás utáni időszakra esett, milyen mintázatot mutat, és milyen okai lehetnek a halasztó és a mulasztó gyermekvállalási magatartásnak. Elemzésünkhöz a HÉV adatállományát használtuk. A kutatás kérdőíve számos, az életúttal kapcsolatos kérdést tartalmazott. A válaszok alapján rekonstruáltuk az interjúalanyok demográfiai helyzetét 2007-ig bezárólag, valamint munkaerő-piaci helyzetét 1992 és 2007 között. Ezekre az információkra támaszkodva egy speciális *személy-periódus (person-period)* adatbázist állítottunk össze. A tanulmány 4.5. alfejezetében közölt, az 1965–1979 között születettekre becsült regressziós eredmények diszkrét eseménytörténeti modelleken alapulnak. Eredményeinket az alábbiak szerint összegezhettük.

- Az anya átlagos életkorának, a meghatározott életkorban becsült gyermekvállalási valószínűségek és a magasabb sorszámú szülések időzítésének vizsgálata megerősíti azt a hipotézisünket, hogy az 1964 után születettek egyszerre mutatnak halasztó és mulasztó magatartást a náluk idősebbekhez képest. Gyermekvállalási gyakorlatuk iskolázottság szerint differenciált: minél iskolázottabb valaki, annál inkább jellemző rá e két magatartás-típus.
- Két ötéves kohorsz magatartását külön is meg kell említenünk. Az 1960–64 között születettek gyermekvállalási karrierje, iskolai végzettségtől szinte függetlenül, korábban indult, és így hosszabb ideig is tartott a többiekénél. Az 1975–79-es kohorsz esetében a legnyilvánvalóbb a halasztó gyermekvállalási magatartás. Körükben a legalább egy gyermek vállalásához tartozó valószínűségek esetén becsült elmaradás különösen jelentős az érettségizettek és a diplomások körében.
- A gyermekvállalás fő meghatározóinak azonosításához használt regressziós modelljeinkkel mindenekelőtt az első gyermek vállalását tudjuk megmagyarázni. Eszerint az életkor előrehaladásával először nő, majd csökken az első gyermek vállalásának valószínűsége. Az iskolázottság és az életkor együttes vizsgálata azt mutatja, hogy az iskolázatlan nőkhez képest mind az érettségizett, mind a diplomás nők gyermekvállalási hajlandósága lassabban nő az életkorral, és az iskolázottabbak életkor-gyermekvállalás profilja laposabb is, mint az iskolázatlan nőké. A kedvező életszínvonal-kilátások növelik a szülővé válás valószínűségét, és így növelhetik a gyermekszámot, vagy előrehozhatnak születeket, ellene hatva ezzel mind a halasztó, mind pedig a mulasztó magatartásnak. Ugyancsak pozitív és szignifikáns a házasság hatása az első gyermek vállalásának valószínűségére.

- Az első gyermek vállalását a potenciális munkaerő-piaci státusz (iskolázottság) és a társadalmi szintű gazdasági kilátások határozzák meg. A második gyermek vállalása már nem a potenciális, hanem szinte kizárólag az aktuális munkaerő-piaci státusz függvénye. A munkahellyel rendelkezők szignifikánsan kisebb eséllyel vállalnak második gyermeket az inaktívakhoz képest. Aki tehát az első gyermek vállalását követően visszatér a munkaerőpiacra, kisebb valószínűséggel vállal újra gyermeket, mint akik otthon maradnak. Ez az eredmény alátámasztja a korábban felvetett „sűrűsödési” hipotézist.
- A harmadik gyermek vállalását csak a házasság befolyásolja szignifikánsan – ráadásul negatívan. Ennek értelmezése további elemzésre vár. Amennyiben a 10 százalékos szinten szignifikáns hatásokat is figyelembe vesszük, láthatjuk hogy a másodikhoz hasonlóan a harmadik gyermek vállalását is negatívan befolyásolja a munkavállalás.

Irodalom

- Bálint Mónika–Köllő János (2008): A gyermeknevelési támogatások munkaerő-piaci hatásai. *Esély*, 1: 3–27.
- Bongaarts, J. – Feeney, G. (2000): On the quantum and tempo of fertility. *Population and Development Review*, 26 (2): 560–564.
- Darvas Ágnes – Tausz Katalin (2001): Gyermekszegénység és családtámogatások: szociálpolitikai válaszok a volt államszocialista országokban. *Eszmélet*, 49: 46–64.
- Galasi Péter (2004): Túlképzés, alulképzés és bérhozam a magyar munkaerőpiacon, 1994–2002. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek* BWP. 2004/4. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- Gábos András (2004): Egy egységes családpolitika kialakulásának esélye az Európai Unióban. *Esély*, 15 (5), 3–31.
- Gábos, András – Gál, Róbert Iván – Kézdi, Gábor (2005): Fertility effects of the pension system and other intergenerational transfers: Test on Hungarian data. *PIE Discussion Papers* 259. Hitotsubashi University, Tokyo.
- Jenkins, S. P. (1995): Easy Estimation Method for Discrete-Time Duration Models. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 57: 129–138.
- Koltai Júlia – Rudas Tamás (2008): *A TÁRKI HÉV – 2007 kutatás súlyozása*. Kézirat.
- Kézdi Gábor – Horváth Hedvig – Hudomiet Péter: (2004): Munkaerő-piaci folyamatok, 2000–2003. In Kolosi Tamás – Tóth I. György és Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2004*.: TÁRKI, Budapest, 209–224.
- Spéder Zsolt (2003a): Gyermekvállalás szorító gazdasági körülmények, nyíló fogyasztási lehetőségek és bizonytalanság közepette. *Demográfia*, XLVI. (2–3): 153–176.
- Spéder Zsolt (2003b): Gyermeket vállalni – új strukturális körülmények között. In Spéder Zsolt (szerk.) *Család és népesség – itthon és Európában*. Századvég, Budapest, 86–114.
- Spéder Zsolt – Kapitány Balázs (2007): Gyermek: vágyak és tények. Dinamikus termékenység elemzések. *Életünk fordulópontjai műhelytanulmányok* 6. KSH NKI, Budapest.

Függelék

F4.1. táblázat: Ötéves születési korcsoportok nagysága és százalékos megoszlása*

Kohorszok	HÉV				ÉF (súlyozott)	
	Súlyozatlan adatok		Súlyozott adatok		N	%
	N =	%	N =	%		
1950–54	132	20	122	18	755	19
1955–59	132	20	131	19	723	18
1960–64	90	14	90	13	589	15
1965–69	104	16	116	17	601	15
1970–74	84	13	92	13	647	16
1975–79	117	18	144	21	704	18
N	659	100	695	100	4019	100

* A súlyozott átlagbecsléseknél használt súlyok leírását lásd a tanulmány 4.3. alfejezetében. Habár a súlyozott és súlyozatlan elemszám azonos a HÉV-adatbázis teljes mintájára, az itt közölt minta a szóban forgó adatbázis részmintája, így arra nem kell teljesülnie az egyenlőségnek.

A KSH NKI Életünk fordulópontjai (ÉF) vizsgálatából származó adatok forrása: Spéder–Kapitány (2007: 31, 2.3. táblázat).

F4.2. táblázat: Szülések megoszlása az egyes születési kohorszokban (%)

Kohorszok	–1980	1981– 1985	1986– 1990	1991– 1995	1996– 2000	2001– 2005	N
1950–54	71,6	16,9	8,9	2,7	0	0	264
1955–59	45,3	32,6	14,7	7,2	0,2	0	270
1960–64	9,5	35,8	33,3	15,6	4,1	1,8	199
1965–69	0	7,6	35,8	30,0	16,0	10,8	233
1970–74	0	0	8,5	36,7	30,0	24,8	141
1975–79	0	0	0	11,8	45,3	42,9	144

F4.3. táblázat: Anyák átlagos életkora a gyermek születési sorrendje szerint, 1980–2006

Év	Összeser	1	2	3	4+
1980	23,4	21,7	24,9	24,0	26,7
1981	24,4	22,7	25,2	26,4	29,0
1982	25,0	23,5	25,0	26,6	28,5
1983	24,1	22,8	25,3	22,6	26,0
1984	23,3	21,6	25,4	29,7	25,3
1985	25,3	24,6	25,9	25,9	–
1986	25,0	22,3	26,4	31,9	29,8
1987	25,5	23,2	25,1	30,1	26,3
1988	26,5	23,2	27,3	26,2	33,4
1989	24,7	23,3	24,9	26,1	32,1
1990	25,8	23,3	27,6	29,1	34,6
1991	25,6	21,2	25,8	31,0	33,4
1992	26,5	23,6	25,9	30,2	31,8
1993	25,3	21,9	24,7	26,8	34,2
1994	26,6	22,3	27,5	29,1	33,0
1995	24,8	21,8	24,8	29,9	32,0
1996	24,8	21,1	27,5	31,5	30,0
1997	23,2	24,1	22,3	20,0	–
1998	25,8	21,6	26,5	27,0	32,2
1999	26,2	28,5	26,1	21,9	28,7
2000	27,7	26,2	28,2	28,9	37,6
2001	29,1	27,8	28,3	33,2	32,6
2002	29,0	27,1	32,1	28,2	34,6
2003	30,3	28,9	30,1	29,8	34,5
2004	29,9	27,8	29,4	37,5	37,4
2005	30,4	30,4	31,1	31,0	29,6
2006	30,8	29,8	29,2	34,5	33,7

5. A magyar háztartások tagjainak kapcsolatháló-dinamikája 1992 és 2007 között (Kopasz Marianna – Szántó Zoltán – Várhalmi Zoltán)

5.1. Az elemzés célja és módszere

Elemzésünk annak feltárására irányul, hogy miképpen változott a magyar háztartások tagjainak kapcsolathálózati beágyazottsága 1992 és 2007 között. Mivel a vizsgált időszak kezdete éppen a rendszerváltást követő transzformációs válság idejére esik, így a kutatási kérdés átfogalmazható lenne akár így is: milyen változások következtek be a személyes kapcsolathálóknak a poszt szocialista átalakulás folyamán, részben azzal összefüggésben.

Ebben a témakörben több szociológiai elemzés is született korábban. A rendszerváltozás előtti kutatások szerint a magyar társadalom kapcsolatrendszerére a családi-rokoni kapcsolatok dominanciája volt a jellemző (Albert–Dávid, é. n.). A bizalom a rokoni és baráti kapcsolatok mellett egyaránt kiterjedt a munkatársakra és a szomszédokra (Sik, 1988; Utasi, 2002). Az elmúlt másfél évtizedben a bizalom már csak az emberi kapcsolatoknak a korábbinál szűkebb körében érvényesül (Utasi, 1994), az emberek a problémáikat egyre inkább csak a közvetlen családtagjaikkal osztják meg (Utasi, 2002; Albert–Dávid, é. n.). Kérdéssé válik, hogy az egyedülállók arányának folyamatos emelkedésével a családi kapcsolatok mennyire tudják betölteni korábbi funkciójukat. Az empirikus kutatások mindeközben a baráti kapcsolatok számának csökkenéséről számolnak be. Albert Fruzsina és Dávid Beáta (é. n.) megállapítják, hogy 1993 és 1997 között jelentősen csökkent a barátok átlagos száma mindkét nem, minden iskolai végzettség szerinti kategória, valamint minden jövedelmi csoport és településtípus esetében. A háztartások közti csereviszonyok alakulása is kedvezőtlen tendenciát mutat: az 1990-es évek folyamán nőtt a kapcsolatszegény háztartásoknak a részaránya, azaz egyre több olyan háztartás van, amelyik más háztartásoknak nem ad, s tőlük nem kap segítséget vagy ajándékot (Albert–Dávid, é. n.). Angelusz Róbert és Tardos Róbert (1998) kutatásai szerint a társadalmi kapcsolatháló alakulásában a kilencvenes években egyre nagyobb szerepet kapnak a munkaerő-piaci szempontok, valamint anyagi-vagyoni megfontolások és politikai nézetek. Szintén ők mutatják be empirikus politikai szociológiai vizsgálataik során (Angelusz–Tardos, 2005), hogy miképpen változott meg 1997/98 és 2003 között a választói tömbök rejtett hálózata Magyarországon, beleértve a személyes kapcsolatháló hatásait a politikai attitűdökre.

Tanulmányunk – központi kérdését tekintve – csatlakozik a korábbi munkákhoz. Ugyanakkor különbözik tőlük abban, hogy míg az eddigi kutatások többnyire a személyes kapcsolatok egy-egy konkrét típusát, illetve annak a személyes kapcsolathálón belüli szerepét elemezték, addig mi megkíséreljük a személyes kapcsolatok különböző típusait – a baráti és a családi-rokoni kapcsolatokat – együtt kezelni, tekintetbe véve egyúttal ezek instrumentális és érzelmi szerepét is.

A Magyar Háztartás Panel több hulláma – az 1992-es, az 1997-es és az utolsó, a 2007-es – is tartalmazott a személyes kapcsolathálózatra vonatkozó kérdéseket. Ez egyfelől egyedülálló lehetőséget kínál a kapcsolathálózati beágyazottság időbeli alakulásának elemzésére, másfelől azonban módszertani kihívást jelent, mivel relatíve szűk a több hullámban is feltett kérdések halmaza. Az adatfelvételek szabta korlátokat szem előtt tartva vizsgálatunkhoz legcélszerűbbnek a következő módszer látszott. Mivel az

1992-es és 1997-es hullám sokkal kifinomultabb elemzésre ad lehetőséget, ezért külön elemeztük a kapcsolathálókból 1992 és 1997 között bekövetkező változásokat. Ehhez kiindulásképpen kapcsolathálózati szegmenseket különítettünk el az 1992-es adatbázison, majd nyomon követtük ezeknek a szegmenseknek a változásait az 1997-es mintán. Emellett – a lehetőségek adta keretek között – vizsgáltuk a teljes tizenöt éves (1992 és 2007 közötti) időszakot is. Kutatási eredményeinket ennek megfelelően tagolva közöljük. Először az 1992-es adatbázison képzett kapcsolathálózati szegmenseket mutatjuk be. Ezt követően két lépésben tárgyaljuk a szegmensek alakulását. Először az 1992 és 1997 közti időszak változásait elemezzük, majd rátérünk az 1993¹ és 2007 közötti – elsősorban a baráti kapcsolatokat érintő – elmozdulások bemutatására. Végül bemutatjuk, hogy milyen szociodemográfiai meghatározottságok érvényesültek a különböző időszakokban a barátok számának alakulásában. Gondolatmenetünket rövid összeggel zárjuk.

5.2. Az 1992-es kapcsolathálózati szegmensek

A kapcsolathálózati szegmensek előállításához a Kohonen-féle neurális háló eljárást alkalmaztuk, az elemzéseket SPSS Clementine programmal végeztük.² A klaszterezést az 1992-es adatokon végeztük el, öt dimenzió mentén (lásd 5.1. táblázat). Ezek közül három objektív, mennyiségi mutató: a háztartás létszáma, a társ megléte vagy hiánya, valamint a barátok száma. A negyedik dimenzió szubjektív, a kapcsolatok érzelmi töltésére vonatkozik. Az ötödik dimenzió a kapcsolatok erejét, az instrumentális faktort jeleníti meg. Ebben benne foglaltatik a ház körüli teendőkben való segítség, az ajándék, illetve más természetbeni támogatás és az álláshoz jutásban kapott segítség.

¹ Itt jegyezzük meg, hogy a Magyar Háztartás Panel 1992-es hulláma nem tartalmazott a barátok számára vonatkozó kérdést, ezért az adatokat az 1993-as felvételben szereplő kérdésre adott válaszokkal voltunk kénytelenek pótolni.

² A Kohonen-hálózatok olyanfajta neurális hálózatok, amelyek önszerveződő csoportosítást hajtanak végre, így az eljárást „önszerveződő térképnek” is szokás nevezni. A hálózat, melynek alapja egy neurális háló eljárás, többdimenziós adathalmazokat képes egy kétdimenziós hálószerkezetbe rendezni külső információk felhasználása nélkül, így hatékonyan használható szegmentációs eljárásként. A Kohonen-háló alapjai neuronok, melyek két rétegben helyezkednek el: egy bemeneti és egy kimeneti rétegben. Minden bemeneti oldalon lévő neuron minden egyes kimeneti neuronnal összeköttetésben áll, és ezen összeköttetések mindegyikéhez tartozik egy súly. A hálózat tanulási folyamatának kezdetén a súlyok véletlenszerűen határozódnak meg, amikor azonban egy kimeneti neuron megkap egy rekordot, a saját és a környezet súlyai úgy módosulnak, hogy a kimeneti értékek a lehető legjobban megfeleljenek az adott rekord megfelelő bemeneti értékeihez, azaz a minta elemei a Kohonen-háló azon neuronjába kerülnek, amelytől a legkisebb távolságra vannak. Miközben a minta összes rekordján végigfut a folyamat, a súlyok ennek megfelelően változnak. A folyamat akkor ér véget, amikor a súlyok változása nagyon kicsivé nem válik.

5.1. táblázat: A klaszterképző ismérvek

Kapcsolatok számossága	Emocionális szerep	Instrumentális szerep
Háztartás(család): a) háztartás létszáma b) társ megléte	Magány ⁽¹⁾	Ház körüli segítség ⁽²⁾
Barátok: a) barátok száma		a) ajándék, természetbeni támogatás ⁽³⁾ b) munkaerő-piaci segítség ⁽⁴⁾

⁽¹⁾ A kérdőívben a következő kérdés szerepelt: Kérem válaszoljon, hogy ez az állítás Önre mennyire igaz? „Gyakran érzem magányosnak magamat”.

⁽²⁾ A kérdés a következőképpen hangzott: Segítettek-e Önöknek az elmúlt 12 hónapban mások, akik nem tartoznak a háztartáshoz ...mezőgazdasági munkában; ...házépítésben; ...karbantartásban; ...szerelésben, javításban; ...vásárlásban, szállításban; takarításban; ...gondozásban, gyermekőrzésben; Kértek-e ebben az időszakban segítséget Önök rokonoktól, ismerősöktől valamilyen fontos ügy elintézéséhez?

⁽³⁾ A kérdőívben ez a kérdés szerepelt: Kaptak-e az elmúlt 12 hónapban másoktól ajándékba ...élelmiszert; ...ruhát; ...más természetbeni segítséget?

⁽⁴⁾ A kérdőívben az alábbi kérdések szerepeltek: Milyen módon, kinek a segítségével keresett munkát? Honnan kitől hallott erről a munkahelyről, arról, hogy itt (lehet, hogy) van üres állás? Milyen módon, kinek a segítségével próbál munkát találni?

A klaszterezési eljárás eredményeképpen hat kapcsolathálózati szegmens képződött (lásd a *Függelék F5.1. ábráját*). Ezek jellemzőit az 5.2. és 5.3. táblázatokban mutatjuk be. Az 5.2. táblázatban a kapcsolatok számosságát, valamint az érzelmi és instrumentális funkciók erősségét tüntettük fel a hat szegmensre vonatkozóan. Az instrumentális funkció intenzitását részletesebben, a segítségnyújtás konkrét formája szerint is megjelenítettük az 5.3. táblázatban. A két táblázatban számított értékek szerepelnek.³ Azt mutatják, hogy egy-egy szegmens az adott szempontból mennyiben tér el a mintaátlagtól. A számok előjele az eltérés irányát, nagysága pedig az eltérés mértékét tükrözi. A szegmensek elnevezését úgy alakítottuk ki, hogy az utaljon egyfelől a kapcsolatháló méretére és/vagy az erős/gyenge kötések dominanciájára, másfelől pedig a kapcsolatok érzelmi vagy instrumentális szerepére. Ennek megfelelően a hat elkülönülő kapcsolathálózati szegmens a következőképpen fest.

- Erős kötésekben gazdag kapcsolatháló, érzelmi szerep nélkül (röviden: érzelemmentes erős kötések):* Az ebbe a szegmensbe sorolt személyeket átlagon felüli háztartásméret és a barátok hiánya jellemzi. Kapcsolataikból – némileg meglepő módon – hiányzik az érzelmi töltés, az instrumentális funkció erőssége átlag közeli. A vizsgált évben (1992) a klaszterben – alapsokaságbeli arányukhoz képest – fölültreprezentáltak a nők és a legfeljebb 8 általánost végzetek. A budapestiek erősen alulreprezentáltak, ellenben fölültreprezentáltak a falun élők. 1992-ben a felnőtt népesség 14 százaléka tartozott ebbe a klaszterbe.
- Gyenge kötésekben gazdag kapcsolatháló, instrumentális szereppel (röviden: instrumentális gyenge kötések):* Az idetartozóknak a legkiterjedtebb a baráti hálózatauk. Kapcsolataik erős instrumentális és gyenge érzelmi szereppel jellemezhetők. Az instrumentális funkció intenzitása mind a ház körüli segítség, mind a társas támogatás, mind pedig a munkaerő-piaci segítségnyújtás terén átlag fölötti. A legkiterjedtebb baráti hálózattal rendelkezők között – miként az már korábbi kutatásokból is kiderült – alapsokaságbeli arányukhoz mérten nagyobb arányban képviseltetik magukat a férfiak, a fiatalabb korcsoportok, a diplomások és az állásban lévők. Számosságát tekintve 1992-ben messze ez volt a legkisebb, a felnőtt népesség 8,5 százalékát tömörítő szegmens.
- Közepesen kiterjedt, multifunkcionális kapcsolatháló (röviden: multifunkcionális közepes kapcsolatháló):* Számosságát tekintve nem kiemelkedő a szegmensbe

³ A teljes minta átlagától való eltérés nagysága szorozva 100-zal.

soroltak kapcsolathálója. Átlag közeli háztartásméret és a barátok átlag feletti száma jellemzi őket. A kapcsolatok érzelmi és instrumentális szerepe egyaránt erős. A segítségnyújtás minden formája ebben a szegmensben bizonyult a legintenzívebbnek. A klaszterben erősen felülreprezentáltak a férfiak, a fiatalabb korcsoportok, a középfokú végzettségűek és az állásban lévők. A 18 éven aluli gyermekek átlagos száma is ebben a klaszterben a legmagasabb. 1992-ben a felnőtt népesség 15,3 százaléka tartozott ebbe a szegmensbe.

4. *Kiterjedt kapcsolatháló, érzelmi szereppel (röviden: érzelemteli kiterjedt kapcsolatháló):* A legnagyobb kapcsolathálóval rendelkezők tartoznak ebbe a szegmensbe. Kapcsolataikban az érzelmi funkció a meghatározóbb. Az instrumentális funkció is valamivel átlag feletti intenzitású, és elsősorban a munkaerő-piaci segítségnyújtás terén érvényesül. A szegmensben belül felülreprezentáltak a férfiak és az állásban lévők. A hat szegmens közül ebben a legmagasabb a falun élők aránya. Számosságát tekintve 1992-ben ez volt a második legkisebb szegmens (12,8%).
5. *Szegényes kapcsolatháló (röviden: magányosok):* Ez minden tekintetben a legkisebb kiterjedésű kapcsolatháló. Az idesorolt személyeket a társ hiánya, alacsony háztartáslétszám, illetve mind az érzelmi, mind az instrumentális funkció hiánya jellemzi. Ebben a szegmensben a leglátványosabb a nők felülreprezentáltsága. Alapsokaságbeli arányukhoz képest magasabb arányban képviseltetik magukat az idősebbek, az alacsony iskolázottságúak, a nyugdíjasok és a budapestiek. Sokatmondó adat, hogy 1992-ben ez volt a második legnagyobb létszámú – a felnőtt népesség 23,9 százalékát tömörítő – klaszter.
6. *Erős kötésekben gazdag kapcsolatháló, instrumentális szerep nélkül (röviden: nem instrumentális erős kötések):* Ebben a szegmensben átlag feletti a háztartásméret, ellenben kissé az átlag alatti a barátok száma. A kapcsolathálók instrumentális funkciója itt a leggyengébb, az érzelmi funkció viszont az átlagnál erősebb. Az ilyen kapcsolathálóval jellemezhetőek között átlagon felüli a férfiak, az idősebbek és a legfeljebb 8 általánost végzettek aránya. Ebben a szegmensben a legkisebb az aktív dolgozók és a legnagyobb a nyugdíjasok részaránya. 1992-ben ez volt a legnagyobb szegmens: a felnőtt népesség 25,4 százaléka sorolódott ide.

5.2. táblázat: A kapcsolatok számossága és funkciója a különböző klaszterekben 1992-ben*

Klaszter	Számosság			Funkció	
	Társ	Háztartás létszámát kifejező számított érték	Barátok számát kifejező számított érték	Érzelmi szerepet kifejező számított érték	Instrumentál is szerepet kifejező számított érték
Érzelemmentes erős kötések	Van	19	-11	-139	-1
Instrumentális gyenge kötések	Van	9	14	-24	56
Multifunkcionális közepes kapcsolatháló	Van	3	7	71	137
Érzelemteli kiterjedt kapcsolatháló	Van	27	10	71	9
Magányosok	Nincs	-47	-6	-53	-19
Nem instrumentális erős kötések	Van	15	-2	56	-86

* A számok előjele a mintaátlagtól való eltérés irányát, nagysága pedig az eltérés mértékét jelzi. Azaz minél nagyobb egy érték, annál nagyobb a kapcsolatok számossága, illetve annál inkább jellemző az egyes funkciók jelenléte.

5.3. táblázat: A segítségnyújtás formáinak intenzitása* a különböző klaszterekben 1992-ben

Klaszter	Intenzitás		
	Ház körüli segítséget kifejező számított érték	Szociális segítséget kifejező számított érték	Munkaerő-piaci segítséget kifejező számított érték
Érzelemmentes erős kötések	-2	-8	5
Instrumentális gyenge kötések	28	42	45
Multifunkcionális közepes kapcsolatháló	90	107	84
Érzelemteli kiterjedt kapcsolatháló	-14	-21	48
Magányosok	-3	-17	-20
Nem instrumentális erős kötések	-53	-47	-74

* A számok előjele a mintaátlagtól való eltérés irányát, nagysága pedig az eltérés mértékét jelzi. Azaz minél nagyobb egy érték, annál nagyobb az egyes funkciók intenzitása.

5.3. Mi történt a szegmensekkel 1992 és 1997 között?

A következő kérdésekre keresünk választ: Miként változott 1992 és 1997 között a fent ismertetett szegmensek mérete? Azonosíthatók-e tipikus szegmensek közti mozgási irányok, s ezzel összefüggésben hogyan módosul a szegmensek szociodemográfiai összetétele?

A kapcsolatháló-ellátottság alakulásának vizsgálatához az 1992. évi hullám adatain nyert klaszterstruktúrát tekintettük kiindulópontnak, s ezt rekonstruáltuk az 1997-es adatokon. Ez úgy történt, hogy az 1992-es adatokon multinomiális regresszioelemzést végeztünk. A regressziós egyenletben a függő változó a klaszterbesorolás, a magyarázó változók pedig a klaszterképző dimenziók voltak. Az egyének új klaszterbesorolását az 1997-es adatokat a regressziós egyenletbe behelyettesítve kaptuk meg. Az 1992-es (1993-as) és 1997-es adatok közös halmaza a főbb demográfiai jellemzők mentén reprezentatívnak tekinthető.

Eredményeink azt mutatják, hogy az 1992-es felvételben szereplő egyének 42 százaléka „maradt a helyén”, vagyis ugyanabba a kapcsolathálózati szegmensbe sorolódtak 1997-ben, ahová 1992-ben is. Másképpen: ez alatt az öt év alatt az emberek többségének módosult a – fentiek szerint mért – kapcsolathálózati helyzete. A szegmensek közti mozgások hátterében egyfelől nyilvánvaló szociodemográfiai folyamatok állnak: az egyének idősödése, az életkor előrehaladtával az egyik életciklusból másikba való átlépése (pl. munkavállalás, házasodás, gyermekvállalás, a gyermekek felnőtté válása, nyugdíjba vonulás stb.). Ezek a folyamatok nyilvánvaló módon hatnak a háztartásméretre és a barátok számának alakulására. Másfelől az elmozdulások tükrözik a vizsgált időszak alatt zajló átfogó gazdasági-társadalmi átalakulásnak az egyéni élethelyzetre kifejtett hatásait is (pl. a munkahelyek tömeges elvesztése, a jövedelmi, vagyoni és tulajdonosi helyzet jelentős módosulása, a társadalmi mobilitási folyamatok megváltozása, új munkaerő-piaci lehetőségek, az oktatás átalakulása stb.).

Az 5.4. táblázat szerint a hat kapcsolathálózati szegmens közül 1992 és 1997 között kettőnek nőtt a létszáma. Ezek a *nem instrumentális erős kötések* szegmens és a *magányosok* szegmense, amelyek már 1992-ben is a legnagyobb létszámúak voltak. Ezeknek a szegmenseknek a bővülése visszajelzi a baráti kapcsolatoknak a kor előrehaladtával és a munkaerőpiacról való kivonulással bekövetkező elvesztését. Az adatok alátámasztják az elmagányosodás tendenciáját is, amiről már más korábbi kutatások is beszámoltak. A kilencvenes évek utolsó harmadára a felnőtt népesség nagyjából 30 százaléka nem rendelkezett olyan kapcsolatokkal, amelyek instrumentális (ház körüli, más természetbeni vagy munkaerő-piaci) segítséget vagy érzelmi támaszt nyújthattak volna számára.

A fennmaradó négy szegmens veszített a létszámából. A legerőteljesebb létszámcsökkenés kétségkívül a *multifunkcionális közepes kapcsolatháló* szegmensben következett be: azoknak az aránya csökkent leginkább, akik nagyszámú erős és gyenge kötéssel rendelkeznek, s akik kapcsolataiktól átlagon felüli érzelmi támogatásra, de instrumentális segítségre is számíthatnak.

5.4. táblázat: A kapcsolathálózati klaszterek létszáma* (%)

Klaszter	1992	1997	Változás
Érzelemmentes erős kötések	14,0	10,5	-3,6
Instrumentális gyenge kötések	8,5	6,8	-1,7
Multifunkcionális közepes kapcsolatháló	15,3	8,0	-7,3
Érzelemteli kiterjedt kapcsolatháló	12,8	9,9	-3,0
Magányosok	23,9	29,6	5,7
Nem instrumentális erős kötések	25,4	35,1	9,7
Összesen	100,0	100,0	100,0

* A változás mértékét százalékpontban közöljük.

A kapcsolathálózati szegmensek közti elmozdulásokat az 5.5. táblázatból követhetjük nyomon. A táblázat átlójában elhelyezkedő cellákat tekintve jól látszik, hogy a

helyben maradók aránya messze a *magányosok* között a legmagasabb (80,8%). Vagyis aki egyszer ilyen helyzetbe jut, az igen kis eséllyel képes innen kedvezőbb kapcsolathálózi pozícióba kerülni. Viszonylag stabilnak tűnik még a *nem instrumentális erős kötése* szegmens. Ezzel szemben a legkisebb stabilitást a kedvező kapcsolathálózi pozíciójú klaszterek mutatják: az *instrumentális gyenge kötése* és az *érzelemmentes kiterjedt kapcsolatháló* klaszterek. Mindkét csoportból legtöbbször a *nem instrumentális erős kötése* klaszterbe kerültek át. Az 5.5. táblázatból az is jól látható, hogy a legnagyobb beáramlás általában véve is – a legrosszabb pozíciójú magányosok csoportját leszámítva – ebbe a szegmensbe irányult. Ezt részben az magyarázza, hogy ez a két legmagasabb átlagéletkorú szegmens egyike, amelybe az egyének jellemzően idősebb életkori szakaszban, a munkaerőpiacról való kivonulást követően „lépnek be”.

5.5. táblázat: A szegmensek közti elmozdulások az 1992-es szegmensek létszámainak százalékában

Klaszter		1997					
		Érzelemmentes erős kötése	Instrumentális gyenge kötése	Multifunkcionális közepes kapcsolatháló	Érzelmetlen kiterjedt kapcsolatháló	Magányosok	Nem instrumentális erős kötése
1992	Érzelemmentes erős kötése	21,4	9,7	4,9	6,5	24,4	33,1
	Instrumentális gyenge kötése	11,8	11,2	11,8	16,0	10,7	38,5
	Multifunkcionális közepes kapcsolatháló	8,9	8,3	17,8	20,8	5,6	38,6
	Érzelmetlen kiterjedt kapcsolatháló	11,4	10,3	9,3	12,1	10,7	46,3
	Magányosok	4,4	1,7	3,6	1,7	80,8	7,8
	Nem instrumentális erős kötése	10,4	6,1	6,3	9,5	14,7	53,1

Az elmozdulások értelmezéséhez további adalékokhoz juthatunk, ha szemügyre vesszük a szegmensek szociodemográfiai összetételének változásait. (Lásd a *Függelék F5.1–F5.4. táblázatait*.)

1. Az *érzelemmentes erős kötése* szegmensben mérséklődött a nők és az iskolázatlanok fölülreprezentáltsága. Tovább növekedett viszont a szegmensben belül a falun élők – korábban is – magas aránya.
2. A legkiterjedtebb baráti hálózattal jellemezhető *instrumentális gyenge kötése* szegmensben kicsit csökkent a férfiak fölülreprezentáltsága. Némileg meglepő, hogy jelentősen növekedett a klaszter átlagéletkora (kb. 8 évvel), és számottevően mérséklődött az állásban lévők fölülreprezentáltsága (miközben a nyugdíjasok aránya emelkedett).
3. A *multifunkcionális közepes kapcsolatháló* szegmens összetételében talán az a leginkább szembetűnő, hogy szinte semmit nem emelkedett az átlagéletkor az eltelt öt év alatt. Ez arra utal, hogy az ide átkerült egyének jellemzően fiatalok és/vagy az innen kikerülők jellemzően idősek. Így 1997-ben messze ez a legfiatalabb átlagéletkorú klaszter. Észrevehető változás még a falun élők

arányának növekedése, és ennek nyomán enyhe felülreprezentáltsága a szegmensben belül.

4. *Az érzelmeteli kiterjedt kapcsolatháló* szegmensben tovább erősödött a férfiak felülreprezentáltsága. Az átlagéletkor nem változott az eltelt öt év alatt. A szegmens – korábban az alapsokasághoz hasonló – iskolázottság szerinti összetételében jelentős mértékben csökkent az alacsony iskolai végzettségűek aránya. Mérséklődött a falun élők felülreprezentáltsága.
5. *A magányosok* szegmensben enyhült a nők, az alacsony iskolai végzettségűek és a budapestiek 1992-ben megfigyelt felülreprezentáltsága. Ezek a változások arra utalnak, hogy az elmagányosodás jelensége egyre kevésbé köthető bizonyos szociodemográfiai jellemzőkhöz.
6. *A nem instrumentális erős kötések* szegmensben megszűnt az iskolázatlanok korábbi felülreprezentáltsága, 1997-ben már a diplomások is alapsokaságbeli arányuknál valamivel magasabb arányban képviseltették magukat. A szegmens átlagéletkora alig nőtt az eltelt öt év alatt, és mérséklődött a nyugdíjasok erős felülreprezentáltsága is, miközben számottevően nőtt az állásban lévők aránya. Ez arra utal, hogy a szegmensbe újonnan beáramlók átlagéletkora alacsonyabb, mint a már ott lévőké. Nagy valószínűséggel ők lehetnek elsősorban azok, akik esetében a baráti kötelékek elvesztése mögött nem életkori-életciklus hatás áll, hanem a gazdasági-társadalmi átalakulási folyamatok némely hatása, mint például a munkaerőpiacról történő kiszorulás, vagy hasonló társadalmi elszigetelődési folyamatok.

5.4. A baráti kapcsolatok alakulása az 1993 és 2007 közti időszakban

Ebben a részben azt az 1098 háztartástagot vesszük közelebbről szemügyre, akik 1993-ban, 1997-ben és 2007-ben is benne voltak a panelben. Az 1992 és 1997-es kapcsolatháló szegmenseket hasonlítjuk össze a 2007-es adatokkal a barátokkal kapcsolatos kérdések alapján.⁴ Érdemesebbnek látszik az egyének követése során a barátokra vonatkozó kérdésekre összpontosítani, mert ezen a területen több összehasonlítható adat áll rendelkezésre.

5.4.1. HOGYAN ALAKULT A BARÁTOK SZÁMA A VIZSGÁLT IDŐSZAKBAN?

Az adatok azt mutatják, hogy 1997-ben bekövetkezik egy mélypont a barátok számában, utána viszont megindul egyfajta újrászerveződése a baráti kapcsolathálóknak (5.6. táblázat). Míg 1993-ban a barátok átlagos száma meghaladja a 7-et, addig 1997-ben már ugyanez az érték 4 alá csökken. 2007-ben pedig ismét emelkedik: a barátok átlagos száma ekkor meghaladja a 6-ot. (A medián értéke a kezdeti 3-ról 2-re csökken, majd ismét 3 lesz.) Mi lehet ennek az oka? Miért alakul ki az embereknek új baráti köre? Vajon az a helyzet, hogy 1997-re a régi kapcsolatrendszerek föl bomlanak, 2007-re pedig újak születnek? 1997-re az átfogó gazdasági-társadalmi változások következtében a régi struktúrák lebomlanak, 2007-re pedig újak épülnek ki? Ezeknek a kérdéseknek a

⁴ A 2007-es kérdőívben négy kérdés foglalkozik a barátok számával és a baráti kapcsolatok intenzitásával, s ezekhez kapcsolódik két retrospektív kérdés.

megválaszolásához további elemzésekre lesz szükség, mindenesetre a reprezentatív adatok is a barátok számának növekedéséről tanúskodnak.

5.6. táblázat: A barátok átlagos számának alakulása 1993 és 2007 között

Mutató		Hány barátja van? (1993)	Hány barátja van Önnek? (1997)	Hány barátja van Önnek? (2007)
N	eset	1098	1098	1070
	hiányzik	0	0	28
Átlag		7,18	3,73	6,16
Medián		3,00	2,00	3,00
Szórás		12,666	6,158	11,575

Megjegyzés: Nem reprezentatív minta: az 1993, 1997 és 2007-es minták közös halmazát tartalmazza.

5.4.2. HOGYAN ALAKUL A BARÁTOK SZÁMA SZEGMENSENKÉNT 1997 ÉS 2007 KÖZÖTT?

Az 5.7. táblázatban azt mutatjuk be, hogyan alakult a barátaik száma azoknak az egyéneknek, akik 1997-ben a különböző szegmensekbe tartoztak. Öt esetet különböztettünk meg. A barátok száma 2007-re

- sokat csökkent, ha az érintett 4-nél több barátot veszített;
- keveset csökkent, ha az érintett 3-nál kevesebb barátot veszített;
- nem változott, ha ugyanannyi barátja maradt;
- keveset nőtt, ha legfeljebb 3 új baráttra tett szert;
- sokat nőtt, ha 4-nél több új barátja lett.

5.7. táblázat: Hogyan alakult a barátaik száma az 1997-es szegmensekbe tartozóknak 2007-re? (%)

Szegmens, 1997	A barátok száma 2007-re					Összesen
	sokat csökkent	keveset csökkent	nem változott	keveset nőtt	sokat nőtt	
Érzelemmentes erős kötések	11,0	15,6	26,6	27,5	19,3	100,0
Instrumentális gyenge kötések	4,4	30,9	13,2	27,9	23,5	100,0
Multifunkcionális közepes kapcsolatháló	17,0	17,9	12,3	24,5	28,3	100,0
Érzelemteli kiterjedt kapcsolatháló	21,1	17,4	13,8	23,9	23,9	100,0
Magányosok	10,6	16,7	20,2	27,7	24,8	100,0
Nem instrumentális erős kötések	12,1	17,2	23,0	20,2	27,5	100,0
Együtt	12,5	17,9	20,0	24,2	25,4	100,0

Mit olvashatunk ki a táblázatból? Mind a hat szegmens esetében megállapíthatjuk, hogy lényegesen többen voltak azok, akiknek az eltelt idő alatt bővült a baráti körük, mint azok, akiknek szűkült.

1. *Az érzelemmentes erős kötések* szegmens tagjainak több mint egynegyede ugyanannyi baráttal rendelkezik a két időszakban, több mint egynegyedének csökkent, s közel felének nőtt a barátainak a száma.
2. *Az instrumentális gyenge kötések* szegmens esetében viszont csak alig több mint 10 százalékuk esetében nincs változás a barátok számában, közel 35 százalékuknak csökkent, s több mint felének nőtt a barátaik száma.
3. *A multifunkcionális közepes kapcsolatháló* szegmens tagjainak szintén kicsit több mint 10 százaléka rendelkezik ugyanannyi baráttal a két időszakban, közel 35 százalékuknak csökkent, és több mint 50 százalékuknak nőtt a barátaik száma 2007-re.
4. *Az érzelemmentes kiterjedt kapcsolatháló* szegmens tagjai közül több mint 10 százalékuknak nem változott a barátaik száma, közel 40 százalékuk vesztett, s közel 50 százalékuk nyert barátot a vizsgált periódusban.
5. *A magányosok* szegmenséhez tartozók egyötödének van ugyanannyi barátja mint korábban, míg mintegy 27 százalékuk kevesebb, s több mint 50 százalékuk több baráttal rendelkezik 2007-ben.
6. S végül a *nem instrumentális erős kötések* szegmens tagjai közül 23 százalékuknak nem változott a barátainak a száma, 30 százalékuké csökkent, s közel 50 százalékuké nőtt.

5.4.3. A BARÁTI KAPCSOLATOK INTENZITÁSA 2007-BEN

Az alábbiakban azt mutatjuk be, hogyan függ össze egymással a barátok száma és a barátokkal való találkozás gyakorisága 2007-ben (5.8. táblázat). A tipológiában a barátok száma alapján két változót képeztünk: átlag alatti és átlag feletti barátszám. A találkozás gyakoriságát szintén két változóra bontottuk: az első a ritka/soha, a második a gyakori találkozásokra utal.

5.8. táblázat: A barátok száma és a barátokkal való találkozás gyakorisága 2007-ben (%)

Barátok száma	Találkozás		Összesen
	Ritka/soha	Gyakori	
Átlag alatti	35,9	16,5	52,4
Átlag feletti	19,2	28,4	47,6
Összesen	55,1	44,9	100,0

Az adatok megerősítik azon közkeletű várakozásunkat, hogy az átlagosnál több baráttal rendelkezők körében többségben vannak azok, akik intenzívebben ápolják baráti kapcsolataikat, míg az átlagosnál kevesebb baráttal rendelkezők között azok vannak túlnyomó többségben, akik ritkán/soha találkoznak barátaikkal. A teljes populáció több mint 35 százalékára jellemző az átlag alatti barátszám és az alacsony intenzitás a barátokkal való kapcsolattartás terén, míg közel 30 százalékára az átlag feletti barátszám és az intenzív kapcsolattartás.

5.5. A barátok számában bekövetkező változások szociodemográfiai összefüggései

Tanulmányuk végén az alábbi kérdésekre keressük a választ: Milyen jellemzőkkel bírtak azok a társadalmi csoportok 1993-ban, 1997-ben és 2007-ben, amelyekre a barátok magas és alacsony száma volt jellemző? Melyek azok a szociodemográfiai ismérvek, amelyek leginkább meghatározzák a barátok számát? Történt-e az eltelt időszakban változás ezen csoportok szerveződésében? A kérdések megválaszolására a döntési fa eljárás segítségével teszünk kísérletet.⁵

1993-ban (5.9. táblázat) első lépésben a nemi hovatartozás alapján jött létre két csoport, majd a nőkön és férfiakon belül a munkaerő-piaci státusz „vágja” további alcsoportokra a mintát. Harmadik lépésben a különböző alcsoportok esetében más és más szegmentáló dimenziók fejtik ki hatásukat; az életkor, a településtípus és az iskolai végzettség egyaránt megjelenik. 1993-ban a tanulói státuszban lévő nőknek és a munkaviszonnyal nem rendelkező, nem nyugdíjas férfiaknak van a legtöbb barátjuk, több mint 13. Átlagosan 12,5 baráttal szorosan követik őket a 27 év alatti dolgozó férfiak. Legkevesebb barátot (4,5) a háztartásbeli nők és az alacsonyabb iskolai végzettségű nyugdíjas nők (2,9) említettek.

5.9. táblázat: A barátok száma társadalmi csoportonként 1993-ban

Társadalmi csoportok, 1993	Átlag	N
Tanuló nő	13,2	131
Inaktív férfi	13,1	406
27 év alatti dolgozó férfi	12,5	161
Megyeszékhelyen vagy a fővárosban dolgozó nő	8,6	385
27 és 63 év közötti dolgozó vagy nyugdíjas férfi	8,2	933
Legalább érettségizett nyugdíjas nő	6,9	117
64 évnél idősebb férfi	6,3	305
Kistelepülésen élő dolgozó nő	5,4	586
Munkanélküli nő	5,3	107
Háztartásbeli nő	4,5	242
Legfeljebb szakmunkás végzettséggel rendelkező nyugdíjas nő	2,9	679
Összesen	7,3	4053

1997-ben (5.10. táblázat) a válaszadók által említett barátok átlagos száma 3 fővel csökkent. További lényeges változás 1993-hoz képest, hogy a munkaerő-piaci státusz lett a legfontosabb szegmentáló dimenzió. Második lépésben a nyugdíjasok esetében a nemi hovatartozás, a munkaerőpiacon aktívak körében az életkor alapján lehetett további homogén csoportokra bontani a mintát. Harmadik lépésben pedig a nyugdíjas nők esetében az 1993-as mintázathoz hasonlóan az iskolai végzettség, a 34 évnél fiatalabb aktívak körében pedig a nemi hovatartozás bevonásával lehetett még homogénebb csoportokhoz jutni. A tanulók (9,9) és a 34 évnél fiatalabb dolgozó férfiak (8,2) rendelkeztek a legtöbb, a 34 évnél idősebb, dolgozó nők (3,1) és az alacsony iskolai végzettségű nyugdíjas nők (1,7) a legkevesebb baráttal.

⁵ A döntési fa eljárás egy célváltozó függvényében – ami jelen esetben a barátok száma – a mintát egymást kizáró homogén csoportokra bontja. A modellben a nemi hovatartozás, az életkor, az iskolai végzettség, a település típusa és a munkaerő-piaci státusz voltak a szegmentáló dimenziók.

5.10. táblázat: A barátok száma társadalmi csoportonként 1997-ben

Társadalmi csoportok, 1997	Átlag	N
Tanulók	9,9	322
34 évnél fiatalabb dolgozó férfi	8,2	286
34 évnél fiatalabb dolgozó nő	4,9	290
34 évnél idősebb dolgozó férfi	4,8	528
Háztartásbeli és egyéb inaktív	4,2	310
Munkanélküliek	3,9	179
Nyugdíjas férfi	3,6	477
Legalább szakközéppel rendelkező nyugdíjas nő	3,6	215
34 évnél idősebb dolgozó nő	3,1	533
8 általánossal rendelkező nyugdíjas nő	1,7	609
Összesen	4,4	3747

A 2007-es szerveződés (5.11. táblázat) első ránézésre hasonlít az 1997-eshez, lényegi különbségképpen kiemelnénk azonban a munkaerő-piaci státusz felértékelődését. Az 1997-es eredményekhez hasonlóan 2007-ben is első lépésben lép be a modellbe, megjelenése azonban olyannyira meghatározó, hogy a tanulók, a nyugdíjasok, a munkanélküliek és a háztartásbeliek körében a maradék társadalmi háttérváltozóknak már nincs hatásuk, további homogenizációra alkalmatlanok. Az aktívakon belül második lépésben az életkor, harmadikban pedig a nemi hovatartozás fejt ki hatást. A korábbiakhoz hasonlóan a tanulók (15) és a fiatalabb aktív férfiak (11,4) említettek átlagosan legtöbb barátot. Utóbbi esetében fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy fokozatosan tolódik ki a messze átlag feletti barátokkal jellemezhető aktívak életkora: 1993-ban 27, 1997-ben 34, 2007-ben pedig már 44 év volt a „vízvázasztó”. Az eddigiekhez hasonlóan a 44 év fölötti nők (4,8), illetve a nyugdíjasok (4,4) csoportja számolt be átlagosan a legkevesebb barátról.

5.11. táblázat: A barátok száma társadalmi csoportonként 2007-ben

Társadalmi csoportok, 2007	Átlag	N
Tanulók	15,0	280
44 év alatti aktív férfi	11,4	356
44 év alatti aktív nő	8,1	285
Munkanélküliek	7,6	202
44 év feletti aktív férfi	7,1	231
Háztartásbeli és egyéb inaktív	6,5	193
44 év feletti aktív nő	4,8	241
Nyugdíjasok	4,4	833
Összesen	7,6	2622

5.6. Összefoglalás

Tanulmányunkban először hat kapcsolatháló klasztert különítettünk el egymástól az 1992-es adatok alapján a kapcsolatok számossága, valamint érzelmi és instrumentális szerepe kapcsán. Célunk az volt, hogy *átfogóan* jellemezzük a vizsgált időszakban a magyar háztartások tagjainak kapcsolatháló-beágyazottságát. A következő lépésben megvizsgáltuk, hogy mi történt a szóban forgó klaszterekkel 1997-ben: ennek során megállapítottuk, hogy két klaszternek nőtt, négynek pedig csökkent a létszáma. A legnagyobb növekedés a nem instrumentális erős kötések klaszterben, a legnagyobb csökkenés pedig a multifunkcionális közepes kapcsolathálóban következett be. A klaszterek közötti mozgások elemzése során kiderült, hogy a többségnek 1997-re megváltozott a helyzete, más klaszterbe került.

A baráti kapcsolatok alakulásának vizsgálata során megállapítottuk, hogy 1997-re jelentősen csökkent, míg 2007-re erősen nőtt a barátok átlagos száma. Ez utóbbi változás elsősorban annak tudható be, hogy valamennyi vizsgált kapcsolatháló szegmens tagjainak több mint fele rendelkezett több baráttal 2007-ben, mint 1997-ben. Végül a barátok számában bekövetkező változások szociodemográfiai összefüggéseinek vizsgálata azt mutatta, hogy (1) mindhárom vizsgált időpontban tanulók és a fiatalabb dolgozó férfiak számoltak be átlagosan a legtöbb barátról; (2) a legfontosabb szegmentáló dimenziók a munkaerő-piaci státusz, a nem és az életkor voltak; (3) a vizsgált időszakban a munkaerő-piaci státusz szerepe fokozatosan növekszik, a nemé pedig kismértékben csökken.

Irodalom

Albert Fruzsina – Dávid Beáta (é. n.): *Az emberi kapcsolatok alakulása Magyarországon a XX. század utolsó évtizedében.*

www.socio.mta.hu/mtarsak/anyagok/albertfruzsina_kapcsolatok.pdf

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1998): A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1998*. Társi, Budapest.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2005): A választói tömbök rejtett hálózata. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak*. Demokrácia Kutatások Közhazsnú Alapítvány, Budapest.

Sik Endre (1988): *Az örök kaláka*. Gondolat, Budapest.

Utasi Ágnes (1994): *Upgrading of Interpersonal Relations and the Contact Capital of the New Elite in Hungary*. Paper at the International Social Network Conference. New Orleans.

Utasi Ágnes (2002): A társadalmi integráció és szolidaritás alapjai: a bizalmas kapcsolatok. *Századvég*, 2: 3–26. www.c3.hu/scripta/szazadveg/24/utasi.htm

Függelék

F5.1. ábra: A szegmensek struktúrája (1992)

KöKi – MfKh	KiKh – Ész	EKGKh – ISzN
GyKGKh – ISz		
EKGKh – ÉSzN		SzeKh

Minél közelebb helyezkednek el egymáshoz az egyes szegmensek, annál erősebb köztük a hasonlóság.

F5.1. táblázat: A klaszterek összetétele a férfiak aránya és az átlagéletkor szerint (%)

Klaszter	Férfiak aránya (%)		Átlagéletkor (év)	
	1992	1997	1992	1997
Érzelemmentes erős kötések	41,6	44,5	44,5	51,0
Instrumentális gyenge kötések	53,8	39,3	39,3	47,5
Multifunkcionális közepes kapcsolatháló	57,7	37,3	37,3	37,7
Érzelemteli kiterjedt kapcsolatháló	52,3	42,9	42,9	42,7
Magányosok	35,2	50,2	50,2	55,7
Nem instrumentális erős kötések	53,7	50,1	50,1	51,5
Összesen	48,0	45,5	45,5	50,5

F5.2. táblázat: A klaszterek településtípus szerinti összetétele (%)

Klaszter	Budapesti lakosok aránya		Falun élők aránya	
	aránya (%)			
	1992	1997	1992	1997
Érzelemmentes erős kötések	13,6	17,0	38,3	43,0
Instrumentális gyenge kötések	18,3	16,0	31,7	32,7
Multifunkcionális közepes kapcsolatháló	20,2	17,5	33,8	37,9
Érzelemteli kiterjedt kapcsolatháló	20,3	15,7	38,8	30,6
Magányosok	24,2	21,8	29,5	31,5
Nem instrumentális erős kötések	19,6	21,1	32,1	31,3
Összesen	19,9	19,9	33,5	33,2

F5.3. táblázat: A klaszterek iskolai végzettség szerinti összetétele (%)

Klaszter	Iskolázatlanok		Diplomások	
	aránya (%)			
	1992	1997	1992	1997
Érzelemmentes erős kötések	60,2	52,6	5,8	7,4
Instrumentális gyenge kötések	45,2	43,0	12,4	12,6
Multifunkcionális közepes kapcsolatháló	38,7	36,6	11,9	13,7
Érzelemteli kiterjedt kapcsolatháló	53,2	34,6	8,9	12,0
Magányosok	67,2	60,7	7,2	7,7
Nem instrumentális erős kötések	64,3	48,5	7,2	9,7
Összesen	57,4	57,5	8,4	8,5

F5.4. A foglalkoztatottak és a nyugdíjasok aránya az egyes klaszterekben

Klaszter	Foglalkoztatottak		Nyugdíjasok	
	aránya (%)			
	1992	1997	1992	1997
Érzelemmentes erős kötések	47,3	35,5	26,7	46,8
Instrumentális gyenge kötések	60,0	47,3	15,7	36,0
Multifunkcionális közepes kapcsolatháló	75,5	60,5	6,7	15,8
Érzelemteli kiterjedt kapcsolatháló	63,3	58,5	16,4	21,2
Magányosok	36,5	29,1	47,7	59,2
Nem instrumentális erős kötések	2,07	45,5	50,6	45,0
Összesen	47,1	42,2	32,4	44,1

SIKEREK, KUDARCOK, ÁTÖRÖKÍTÉS

6. A gyermekkori háttér és az iskolázottság (Gábos András – Szivós Péter)

6.1. Bevezetés

A gyermekkori háttér, a szülői háztartás jellemzőinek szerepe meghatározó a gyermek fejlődésében és felnőttkori teljesítményében. A szakirodalom egyik része a kulturális tőke fogalmán keresztül vizsgálja a jelenséget. A kérdés valójában arra irányul: a családi háttérben megmutatkozó egyenlőtlenségek vagy az iskolarendszer hatása döntő az elért iskolai végzettség megszerzésében, illetve hogy maga az iskolarendszer mennyiben járul hozzá a kiinduló egyenlőtlenségek csökkentéséhez, netán növeli azokat? (A nemzetközi és a hazai szakirodalom kitűnő összegzését adja Blaskó, 2002). A kulturális tőkének a társadalmi státuszmegőrzésben, illetve a társadalmi mobilitásban betöltött szerepét illetően – egyértelmű empirikus eredmények hiányában – Blaskó (2002) szerint csak felvetések fogalmazhatók meg. Az 1980-as évek elején folytatott rétegződésvizsgálatok szerint a státuszinkonzisztencia mértéke ugyan számottevő volt Magyarországon, de éppen a kulturális dimenzió esetében volt megfigyelhető a legerősebb összefüggés más jellemzőkkel (Kolosi, 1984). Blaskó (2002) empirikus elemzése arra utal, hogy a kulturális reprodukció és a kulturális mobilitás folyamatai egyaránt fontosak lehetettek a magyar társadalom egyenlőtlenségeinek alakulásában az elmúlt évtizedekben.

Más szakirodalmak az emberi tőke fogalmával operálnak, és azt vizsgálják, hogy az egyéni és közösségi szintű tőkeberuházás milyen összefüggést mutat a gyermek fejlődésével, iskolai előrejutásával és felnőttkori teljesítményével. Ez az irányzat főként az egyéni és közösségi emberitőke-beruházások szerepével, hatékonyságával, a háztartás jövedelmi helyzetének, és így a gyermekszegénységnek a gyermek kognitív fejlődésében játszott szerepével foglalkozik (pl. Heckman, 1999; Ermisch–Francesconi, 2000; Heckman–Masterov, 2007; Kertesi–Kézdi, 2006).

A 2007-ben végzett Háztartások Életút Vizsgálata (HÉV) kutatás adatait felhasználva tanulmányunkban elsősorban arra keressük a választ, hogy az egyén és a szülői háztartás fő jellemzői közül vajon a kulturális tőke vagy a vagyon játszik-e fontosabb szerepet a Magyar Háztartás Panel (MHP) vizsgálat első hullámában még gyermek háztartástagok befejezett iskolázottságában és az iskolázottságon keresztül társadalmi helyzetük meghatározódásában. Az elemzésnek ezen a szintjén, az (elsősorban felső-) oktatási intézményrendszer expanziójával erőteljesen korreláló életkor kivételével, nem állnak rendelkezésünkre olyan változók, melyek az oktatás rendszer teljesítményét mérhetnék. Vizsgálódásunkat az 1992-ben 4–15 évesek körében végezzük el. Választásunk azért esett erre a korcsoportra, mert a 4 évesnél fiatalabbak 2007-ben még nem feltétlenül fejezték be a középiskolai tanulmányaikat sem, az idősebbek körében megfigyelt családi háttér szerepe pedig már nem összevethető a fiatalabbakéval. Bizonyos értelemben így is elég magasan húztuk meg az életkori határt, ám másik oldalról az alacsony elemszám problémájába ütköztünk.

A tanulmányban bemutatjuk, hogy az „MHP-gyermekek” iskolai végzettség tekintetében hova jutottak, és iskolázottságukat összehasonlítjuk a szüleikével. Ezt követően pedig azt elemezzük, hogy a gyermekkori háttér milyen szerepet játszik az elért iskolázottsági szint magyarázatában.

6.2. Gyermek és szülők iskolázottsága

Az 1992-ben 4–15 évesek a HÉV adatgyűjtésének évében 19–30 évesek voltak, és több mint egyharmaduk még tanulónak mondta magát, tehát iskolai végzettségük még nem volt befejezettnak tekinthető. Összehasonlításként ugyanez az arány 1992-ben az azonos korúak körében mindössze 13 százalék volt. Mivel a gyermek felnőttkori teljesítményét nyilvánvalóan a végső befejezett iskolai végzettség írja le legjobban, arra törekedtünk, hogy elemzésünkben az 1992-es gyermekek iskolai végzettsége a lehető legjobban közelítse azt. Ezért olyan módon jártunk el, hogy a befejezett iskolai végzettség kérdésére adott válasz alapján a három kategória bármelyikébe tartozó és az adatfelvétel tanúsága szerint tanulmányokat már nem folytatókat az adott kategóriába soroltuk, az eggyel magasabb kategóriára jogosító tanulmányokat folytatók számára pedig „megelőlegeztük” a sikert, és őket érettségizetteknek vagy diplomásoknak tekintettük. Ez az eljárás nagy valószínűséggel felülbecsli valamelyest az érettségizetteket, még inkább a diplomások részarányát, hiszen nem számol a lemorzsolódással. Ezt a hatást némileg tompíthatja, hogy azokról nem rendelkezünk információval, akik az adatfelvétel időpontjában nem tanultak, de a későbbiek során mégis a képzésben való részvétel mellett döntenek.

Az előbbieken leírt definíció mellett 2007-ben az 1977–1988 között születettek körében tízből hárman mondhatnak magukénak vagy (várhatóan) szereznek majd főiskolai vagy egyetemi diplomát (6.1. táblázat). Csak alig valamivel magasabb az érettségizettek aránya (32%), míg az érettségivel nem rendelkezők az összes 19–30 éves 38 százalékát teszi ki. A táblázat adatai jól mutatják, hogy a gyermekek iskolai végzettség szerinti megoszlása jelentősen különbözik a szülőkétől. Az 1992-es gyermekek anyái és különösen apái körében az érettségivel nem rendelkezők még jelentős többségben vannak (58%, illetve 67%). Emellett az apák egyötöde, míg az anyák több mint egynegyede érettségizett. Az apák körében a diplomások aránya 13 százalék, az anyák körében pedig közel 16 százalék. Összehasonlításként, az 1990-es népszámlálás adatai szerint akkor a 30–44 éves férfiak és nők körében a felsőfokú végzettségűek aránya egyaránt 12–15 százalék volt (KSH, 2002).¹

6.1. táblázat: Az 1992-es gyermekek és szüleik iskolai végzettsége 2007-ben és az azonos korúak végzettsége 1992-ben

Iskolai végzettség	A válaszadó iskolai végzettsége		Az apa iskolai végzettsége		Az anya iskolai végzettsége	
	N	%	N	%	N	%
Érettségi alatt	223	38,4	373	66,5	332	58,1
Érettségi	183	31,6	114	20,4	151	26,4
Érettségi felett	174	30,0	74	13,1	89	15,5
Összesen	580	100,0	562	100,0	572	100,0

Forrás: E táblázat és a tanulmány minden további táblázata adatainak forrása a Háztartások Életút Vizsgálata (HÉV). Amennyiben más adatforrást is felhasználtunk, azt külön jelezzük.

Adataink jól tükrözik a felsőoktatásban végbement jelentős változások hatását. A kilencvenes évek elejétől egyrészt szervezeti, intézményi változásokra került sor (utalunk az ezredfordulóig megtörténő intézményszám bővülésre, majd azt követően az ún. integrációs folyamatra), másrészt a felsőoktatásban résztvevő hallgatók létszáma drasztikusan megemelkedett. A nappali tagozatos hallgatók létszáma 1986-tól, az esti, levelező és távképzésben részesülőké pedig 1992 óta növekedett. A főiskolai és egyetemi

¹ Magyarországon az 1980-as évek elejére fordult meg a trend a felsőoktatásban, és lett magasabb a női hallgatók száma, mint a férfiaké. Az Európai Unió tizenöt országában átlagosan csak 15 évvel később alakult ki ez a helyzet (Tóth, 2007).

hallgatólétszám a kilencvenes évek elején jellemző 110 ezer körüli szintről évtizedünk közepére 420 ezerre emelkedett, a nappali tagozaton ezek a számok hozzávetőleg 80 ezer és 230 ezer voltak. Ez azt jelenti, hogy jelenleg a 20–24 évesek 25–30 százaléka, illetve a 25–29 évesek kb. 10 százaléka tanul egyetemen, főiskolán. Napjainkban több mint hatvanezer diplomás lép ki évente a főiskolákról és egyetemekről, két-két és félszer annyi, mint tizenöt éve.

Az előbb bemutatott folyamatok természetesen egyéni szinten is megfigyelhetők. A HÉV adatai szerint az 1992-es gyermekek kétötödének iskolázottsága meghaladta az apáét, több mint egyharmaduk pedig az anyánál is iskolázottabb (6.2. táblázat). Csupán a gyermekek 7 százaléka nem szerzett legalább ugyanolyan végzettséget, mint az apa és 9 százaléka, mint az anya. Mindkét esetben a gyermekek mintegy fele ugyanolyan iskolázottsági szintet ért el, mint akár az apa, akár az anya. Összességében tehát az elmúlt évtizedekben egy jelentős felfelé mobilitás figyelhető meg a magyar társadalomban az iskolázottság tekintetében, amely szoros kapcsolatot mutat a rendszerváltás óta végbement oktatási expanzióval.

6.2. táblázat: Az 1992-es gyermekek iskolai végzettsége (2007) a szülők iskolázottságához viszonyítva

A szülők iskolázottsága	A gyermekek iskolázottsága a szülőkéhez viszonyítva	
	N	%
Apa		
Alacsonyabb	37	6,5
Ugyanolyan	285	50,8
Magasabb	240	42,7
Összesen	562	100,0
Anya		
Alacsonyabb	51	8,9
Ugyanolyan	314	54,9
Magasabb	207	36,2
Összesen	572	100,0

Mivel az 1992-es gyermekek apáinak iskolai végzettsége átlagosan alacsonyabb, mint az anyáké, a gyermekek iskolázottságában mutatkozó elmozdulás is jelentősebb az apákhoz, mint az anyákhoz viszonyítva. Ugyanez az összefüggés fennáll akkor is, ha a HÉV-kutatás válaszadóit néhány fontosabb jellemzőjük szerint vizsgáljuk.

Az 1992-es gyermekeken belül a férfiak körében magasabb a lefelé mobilak vagy a szülőkkel megegyező iskolai végzettségűek részaránya, mint a nők között (6.3. táblázat). A férfiak 8 százaléka alacsonyabb iskolai végzettségű, mint az apa, míg ugyanez az arány a nők körében 5 százaléka. A férfiak 57, a nők csupán 44 százalékának iskolai végzettsége egyezik meg az apjáéval. A nők fele magasabb iskolai végzettséget szerzett vagy várhatóan szerez, mint amivel az apa rendelkezik, ugyanez csak a férfiak egyharmadára igaz. Amennyiben a válaszadók iskolázottságát az anyához hasonlítjuk, azt tapasztaljuk, hogy a férfiak 12 százalékának, míg a nők mindössze 6 százalékának iskolai végzettsége alacsonyabb. Emellett a nők körében 10 százalékponttal magasabb azok aránya, akiknek iskolázottsága meghaladja az anyáét. Továbbá azt is megfigyelhetjük, hogy mindkét nem esetében nagyobb arányú a magasabb végzettséget szerzők aránya az apához, mint az anyához viszonyítva.

6.3. táblázat: Az 1992-es gyermekek iskolai végzettsége (2007) a szülőkéhez viszonyítva különböző társadalmi-demográfiai jellemzők szerint

Társadalmi-demográfiai jellemző		A gyermekek iskolázottsága a szülőkéhez viszonyítva			
		Apa		Anya	
		N	%	N	%
Nem (15,638; 2; 0,000) (10,143; 2; 0,006)					
Férfi	Alacsonyabb	23	7,9	35	11,6
	Ugyanolyan	167	57,4	172	57,1
	Magasabb	101	34,7	94	31,2
	Összesen	291	100,0	301	100,0
Nő	Alacsonyabb	14	5,1	16	5,9
	Ugyanolyan	119	43,8	142	52,4
	Magasabb	139	51,1	113	41,7
	Összesen	272	100,0	271	100,0
Háztartás egy főre jutó jövedelme, 1992 (38,447; 8; 0,000) (32,476; 8; 0,000)					
< medián 50%-a	Alacsonyabb	3	4,2	4	5,5
	Ugyanolyan	51	70,8	52	71,2
	Magasabb	18	25,0	17	23,3
	Összesen	72	100,0	73	100,0
50–80%	Alacsonyabb	8	5,3	12	7,7
	Ugyanolyan	80	53,0	91	58,7
	Magasabb	63	41,7	52	33,5
	Összesen	151	100,0	155	100,0
80–120%	Alacsonyabb	10	4,7	13	6,1
	Ugyanolyan	91	42,9	106	49,5
	Magasabb	111	52,4	95	44,4
	Összesen	212	100,0	214	100,0
120–200%	Alacsonyabb	10	10,0	18	17,8
	Ugyanolyan	47	47,0	45	44,6
	Magasabb	43	43,0	38	37,6
	Összesen	100	100,0	101	100,0
> 200%	Alacsonyabb	6	23,1	4	14,8
	Ugyanolyan	16	61,5	19	70,4
	Magasabb	4	15,4	4	14,8
	Összesen	26	100,0	27	100,0
Etnikum, 2007 (28,678; 2; 0,000) (25,436; 2; 0,000)					
Nem roma	Alacsonyabb	33	6,9	44	9,2
	Ugyanolyan	226	47,5	250	52,2
	Magasabb	217	45,6	185	38,6
	Összesen	476	100,0	479	100,0
Roma	Alacsonyabb	–	–	–	–
	Ugyanolyan	38	90,5	41	91,1
	Magasabb	4	9,5	4	8,9
	Összesen	42	100,0	45	100,0

Megjegyzés. A változók nevei mögött zárójelben a khi-négyzet-statisztika értéke, a szabadságfok és a szignifikanciaszint szerepel, először az apához, másodsor az anyához viszonyított iskolai végzettség és az adott változó kapcsolatára vonatkozóan.

Megvizsgáltuk azt is, hogy az 1992-es gyermekek szüleikhez viszonyított iskolai végzettsége milyen kapcsolatot mutat a kiinduló (1992-es) háztartás jövedelmi helyzetével. Ehhez az egy főre jutó háztartásjövedelem mediánjának arányában kifejezett kategóriákat (< 50%, 50–80%, 80–120%, 120–200%, > 200%) alkottunk. Az iskolai végzettség és a jövedelmi helyzet közötti erős korreláció miatt az átlagos eloszlástól való legjelentősebb eltérést mind az apához, mind pedig az anyához viszonyítva a legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelműek között figyelhetjük meg. Mindkét kategóriában az átlagosnál magasabb a szüleikkel azonos végzettséget szerzők aránya. A legalacsonyabb jövedelműek körében az apával megegyező iskolai végzettsége az 1992-es gyermekek 71 százalékának van, és ugyanezt az arányt becsültük az anya végzettségéhez viszonyítva is. A legmagasabb jövedelműek esetében az apa végzettségével megegyező iskolázottságú a válaszadók 62 százaléka, az anyáéval megegyező a 70 százaléka. A legjobb helyzetben lévők körében mindez nyilvánvalóan a diplomások nagyon magas arányával és a szülők felhalmozott emberi és kulturális tőkéjének sikeres átöröklésével van összefüggésben. A szegények körében a helyzet ennek ellentettje: az alacsony iskolázottság öröklődik „sikeresen”, a szegény háttérű gyermekek – többek között – az említett tőkefajták hiánya miatt nem sikeresek az iskolarendszerben. Ugyancsak a jövedelem és az iskolázottság szoros kapcsolatából fakadóan a magas jövedelműek körében relatíve magas (az apákhoz viszonyítva 23%, az anyákhoz viszonyítva 15%) azok aránya, akiknek iskolázottsága rosszabb, mint a szüleiké, hiszen náluk magasabb végzettséget – az itt használt hármaskategorizálás mellett – az esetek jelentős részében nem szerezhetnek. Az eredmények fényében ez utóbbi megállapítás érvényes nemcsak a mediánjövedelem kétszeresénél nagyobb egy főre jutó jövedelemmel rendelkezők, hanem az annak 120 százalékánál magasabb jövedelműekre általában. A második és harmadik kategóriába tartozók helyzete az átlagosnak nagyjából megfelelő képet mutat.

Az 1992-es gyermekek körében is egyértelműen kimutatható nemcsak a romák átlaghoz képest nagyon alacsony iskolázottsága, hanem a mobilitás szinte teljes hiánya. A 6.3. táblázat adatai szerint a roma válaszadók között ugyan senki sincs, akinek iskolai végzettsége alacsonyabb lenne, mint valamelyik szülőé, ám az is látható, hogy körükben a felfelé mobilitás mértéke lényegesen alacsonyabb az átlagosnál. A 1992-es roma gyermekek valamivel kevesebb, mint egytizede szerez csupán magasabb iskolai végzettséget, mint szüleik, szemben a népesség 36–43 százalékos átlagával. Ennek megfelelően a romák kilencetizede ugyanolyan iskolai végzettségű, mint a szüleik.

Az expanzióval összefonódó intergenerációs mobilitás mellett az adatok jól mutatják, hogy a szülői generáción belül mennyire erős kapcsolat van az apa és az anya iskolai végzettsége között, mely a kulturális erőforrások indikátoraként jól jelzi a homogámiát (lásd Bukodi, 2002). A kapcsolat különösen erős az alacsony iskolai végzettség esetében: az érettségivel nem rendelkező apák háromnegyedének azonos iskolázottságú házastársa, partnere van vagy volt, miközben az érettségizett anyák aránya 19 százalék, a diplomásoké pedig mindössze 4 százalék (6.4. táblázat). A legnagyobb szóródás kétségtelenül az érettségizettek között mutatkozik. Az érettségizett apák „mindössze” feléhez tartozik szintén érettségizett anya, a fennmaradó 50 százalékon belül gyakorlatilag azonos arányban oszlanak meg az érettségivel nem rendelkező és a diplomás anyák. A diplomások körében ennél magasabb a koncentráció: a felsőfokú végzettségű apák 62 százalékának diplomás társa van vagy volt a gyermek születésekor. Az érettségizett partner aránya közel 30 százalék, az érettségivel nem rendelkezőké pedig 10 százalék.

6.4. táblázat: Az 1992-es gyermekek szüleinek iskolai végzettsége (%)

Az apa iskolázottsága	Az anya iskolázottsága			
	Érettségi alatt	Érettségi	Érettségi felett	Összesen
Érettségi alatt	77,2	18,5	4,3	100,0
Érettségi	25,4	50,9	23,7	100,0
Érettségi felett	(9,6)	28,8	61,6	100,0
Együtt	57,9	26,4	15,7	100,0
N	324	148	88	560

Megjegyzés. A zárójelben szereplő értékhez 10-nél kevesebb megfigyelés tartozik. A Pearson-féle korrelációs együttható értéke a két változó esetében 0,632; míg a Kendall-féle *tau-b* együtthatóé 0,582.

3. A gyermekkori háttér szerepe az iskolai előrejutásban

Láthattuk, hogy a gyermekek iskolai végzettsége milyen nagymértékben függ a szülők iskolázottságával mért kulturális tőkétől. A 6.5. táblázat egy másik bontásban is bemutatja ezt a kapcsolatot. Eszerint az érettséggel nem rendelkező apák gyermekei felerészben szintén nem szereznek érettségit, egyharmaduk érettségizik, közel egyötödük pedig diplomát szerez. Az érettségizett apák gyermekeinek egytizede nem szerzett érettségit, 51 százalékuk azonban már felsőfokú végzettségével rendelkezik vagy feltehetően megszerzi azt. A diplomás apák esetében a gyermekek kétharmada ugyancsak diplomás, 30 százalékuk pedig érettségizett és csupán 4 százalék az érettségit sem szerzők aránya. Ennél erősebb a megfelelés az anya és a gyermek iskolázottsága között. A khi-négyzet-statisztika elárulja azt is, hogy a két változó közötti kapcsolat mennyire szoros, összehasonlítva más jellemzőkkel. A szülők iskolázottsága mellett azonban más, a gyermekkori háttért leíró tényezők is befolyásolják a gyermekek iskolai előrejutását. Meg kell említenünk ugyanakkor azt is, hogy a szülők iskolai végzettsége nem csupán közvetlen, hanem közvetett is, hiszen nyilvánvalóan korrelál az egyéb jellemzők szinte mindegyikével.

A 6.5. táblázatban foglalt eredmények szerint az 1992-es gyermekek közül a nők iskolai végzettsége összességében magasabb, mint a férfiaké. A diplomások aránya a férfiak között 25 százalék, a nők körében viszont 36 százalék. Az érettségizettek részaránya nem különbözik *nem*ek szerint, az érettséggel nem rendelkezők azonban az előzőekből következően nagyobb súllyal bírnak a férfiak (45%), mint a nők (31%) között.

A gyermekkori *háztartás jövedelme*, illetve a jövedelemmel mért vagyoni helyzet szoros kapcsolatot mutat a gyermek befejezett iskolai végzettségével. Általános megállapításként megfogalmazhatjuk, hogy az érettségit nem szerzők aránya csökken, a felsőfokú végzettséget szerzőké viszont nő a háztartás egy főre jutó jövedelmével, az érettségizettek aránya pedig a három középső jövedelemkategóriában a legmagasabb. Az 1992-ben az egy főre jutó mediánjövedelem felénél is kevesebből élők háromnegyede nem szerez érettségit, és mindössze 7 százalékuk diplomázik. Ezzel szemben a medián környezetébe tartozó mértékű jövedelemből élők csupán 27 százaléka nem érettségizik, 37 százalékuk viszont felsőfokú végzettséget szerez, míg a mediánjövedelem legalább kétszereséből élők 31 százaléka nem érettségizik, viszont 45 százaléka diplomázik.

6.5. táblázat: Az 1992-es gyermekek iskolai végzettsége néhány fő társadalmi-demográfiai jellemző szerint

Társadalmi-demográfiai jellemző	A gyermekek iskolázottsága a szülőkéhez viszonyítva							
	Érettségi alatt		Érettségi		Érettségi felett		Összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Nem (13,843; 2; 0,001)								
Férfi	136	45,2	91	30,2	74	24,6	301	100,0
Nő	87	31,2	92	33,0	100	35,8	279	100,0
Életkor 1992-ben (2007-ben) (27,667; 4; 0,000)								
4–7 (19–22)	56	26,2	80	37,4	78	36,4	214	100,0
8–11 (23–26)	71	39,7	52	29,1	56	31,3	179	100,0
12–15 (27–30)	96	51,1	52	27,7	40	21,3	188	100,0
Az apa iskolai végzettsége (131,798; 4; 0,000)								
Érettségi alatt	192	51,5	114	30,6	67	18,0	373	100,0
Érettségi	11	9,6	45	39,5	58	50,9	114	100,0
Érettségi felett	3	4,1	22	30,1	48	65,8	73	100,0
Az anya iskolai végzettsége (153,793; 4; 0,000)								
Érettségi alatt	187	56,3	94	28,3	51	15,4	332	100,0
Érettségi	22	14,6	67	44,4	62	41,1	151	100,0
Érettségi felett	7	7,9	22	24,7	60	67,4	89	100,0
A háztartás egy főre jutó jövedelme a medián arányában, 1992 (78,154; 8; 0,000)								
< 50%	57	75,0	14	18,4	5	6,6	76	100,0
50–80%	74	47,4	48	30,8	34	21,8	156	100,0
80–120%	59	27,1	78	35,8	81	37,2	218	100,0
120–200%	23	22,8	36	35,6	42	41,6	101	100,0
> 200%	9	31,0	7	24,1	13	44,8	29	100,0
Lakóhely, 1992 (36,184; 4; 0,000)								
Falu	117	50,2	70	30,0	46	19,7	233	100,0
Város	87	35,2	71	28,7	89	36,0	247	100,0
Budapest	19	19,0	43	43,0	38	38,0	100	100,0
A szülők száma (9,174; 4; 0,057)								
Egy szülő	50	48,1	35	33,7	19	18,3	104	100,0
Két szülő	173	36,3	148	31,1	155	32,6	476	100,0
A testvérek száma (62,873; 6; 0,000)								
0	25	27,8	34	37,8	31	34,4	90	100,0
1	75	29,0	79	30,5	105	40,5	259	100,0
2	59	44,0	47	35,1	28	20,9	134	100,0
3+	56	70,0	19	23,8	5	6,3	80	100,0
Etnikum (68,193; 2; 0,000)								
Nem roma	158	32,6	162	33,5	164	33,9	484	100,0
Roma	46	92,0	4	8,0	0	0,0	50	100,0

A változónevek után zárójelben a Pearson-féle χ^2 -statisztika értéke, a szabadságfokok száma és a szignifikanciaszint szerepel.

A szülők iskolai végzettségének forrása a HÉV-ben résztvevők közlése. A szülők száma esetében az „egy szülő” kategória azt jelenti, hogy a hat MHP hullám legalább egyikében a gyermek csak az egyik szülővel élt. A testvérek számát az MHP időtartama alatti legmagasabb 18 év alatti gyermekszámból képeztük. Az etnikai hovatartozás változója a HÉV-adatfelvételből származik, a kérdezőbiztos besorolása alapján.

A további változók közül az *életkor* jól mutatja, hogy az iskolai expanzió nemcsak az 1992-es gyermekek és szüleik iskolázottságának különbségét befolyásolja, de az MHP indulásakor 4–15 éveseken belüli szóródást is ezzel magyarázhatjuk. Annak ellenére, hogy a vizsgált korcsoport legfiatalabb és legidősebb tagja között mindössze 11 év van, az adatok tanúsága szerint ezen belül jelentős az egyes korcsoportokhoz tartozók esélykülönbsége az iskolázottsági szintek elérésében. A kapcsolat iránya egyértelmű: minél később született valaki, annál nagyobb valószínűséggel szerez diplomát vagy érettségit, és annál kisebb valószínűséggel nem érettségizik. Az 1985–88 között születettek több mint egyharmada szerez diplomát, ugyanez az aránya az 1977 és 1980 között születettek körében csupán 21 százalék. Ezzel szemben az idősebbek fele nem érettségizett, ugyanez a fiatalabbak csupán egynegyedéről mondható el.

A gyermekkori *lakóhely* ugyancsak fontos tényező az iskolázottság tekintetében. A gyermekként falun, községekben élők fele nem szerez érettségit, ugyanez az arány a városban élők körében 35 százalék, míg a fővárosiak között csupán 19 százalék. A budapestiek körében nagyon magas az érettségizettek aránya, míg a diplomások valamivel átlag feletti súlyt képviselnek a városokban és a fővárosban élők körében.

A gyermek befejezett iskolai végzettségére a háztartás fontosabb *demográfiai jellemzői* is hatást gyakorolhatnak.² Így például az egy szülővel nevelkedők hátrányban lehetnek azokkal szemben, akik gyermekkorukban mindkét szülővel együtt éltek, hiszen az átruházott emberi és kulturális tőke jelentős különbségeket mutathat e két típusú háztartás között. Az adatok szerint az egyszülős háztartásban nevelkedett 1992-es gyermekek közel fele nem érettségizik, egyharmaduk szerez érettségi fokozatot, egyötödük pedig diplomát. A szülők által vállalt gyermekek száma negatív hatással van az egy gyermekre jutó emberi és kulturális tőkébe fektetett beruházás nagyságára (Becker, 1981), ezért vizsgáltuk a testvérszám hatását is. Ezzel párhuzamosan a testvérek létének pozitív hatásai is lehetnek, de az első hatás minden bizonnyal domináns. Ezt a rendelkezésre álló adatok is megerősítik, amennyiben láthatjuk, hogy a diplomások aránya csökken, az érettségit nem szerzőké pedig növekszik a testvérek számával. Míg egy testvér esetében a diplomások aránya 41 százalék, addig a három vagy több testvérrel élők mindössze 6 százaléka szerez felsőfokú végzettséget. Azt is kitűnik azonban, hogy a befejezett iskolai végzettség tekintetében az egyikkel szemben előnyben vannak azok, akiknek van egy testvére: az egyikék között a felsőfokú végzettségűek aránya 34 százalék, míg az egy testvérrel élők körében 41 százalék.

A *roma* gyermekek iskolázottsági hátránya a HÉV adataira alapozva is egyértelmű. Eszerint tíz roma közül kilenc érettségit sem szerez, egy érettségizik, a HÉV mintájába pedig egyetlen felsőfokú végzettségű sem került.

A kétváltozós elemzés feltárta, hogy külön-külön az egyéni jellemzők (nem, kor, etnikum), a szülők iskolázottsága és jövedelme, továbbá a gyermekkori háztartás más jellemzői (lakóhely, szülők és testvérek száma) is kapcsolatot mutatnak a befejezett iskolai végzettséggel. Az alábbiakban többváltozós statisztikai módszerek segítségével kíséreljük meg elkülöníteni azokat a jellemzőket, melyek – az összetételi hatástól függetlenül – hatással vannak a befejezett iskolai végzettségre.

A modell specifikációja során két függő változót képeztünk az eddig használt háromkategóriás iskolai végzettségből (eloszlását lásd a 6.1. táblázatban) képezve azt. Így módon az 1992-es gyermekeken belül egyrészt elkülönítettük

1. az érettségit nem szerzőket (általános iskolai tanulmányaikat be nem fejezők, általános iskolát vagy szakk munkásképzőt végzetek) és az érettségizetteket (szakközépiskolát, gimnáziumot végzetek, felsőfokra nem akkreditált vagy akkreditált szakképesítést szerzők és diplomások); valamint
2. a legfeljebb érettségizetteket és a diplomásokat.

² A háztartás demográfiai jellemzőit leíró változók képzéséről lásd a 6.5. táblázat megjegyzését.

A függő és a magyarázó változók egyenkénti kapcsolatát a 6.5. táblázat mutatta. A modell magyarázó változóinak listája egy ponton eltér a táblázatban bemutatottól. A változók magas korreláltsága miatt (lásd a 6.4. táblázatot) a szülők iskolai végzettségét összevontuk oly módon, hogy a két szülő végzettsége közül a magasabbat szerepeltettük. A fő modell mellett két másik eredményeit is bemutatjuk. A mediánjövedelem százalékában kifejezett jövedelemcsoportok helyett az egy főre jutó háztartásjövedelem forintban kifejezett értékének logaritmusát szerepeltettük.

Az elemzés során logisztikus regressziókat futtattunk, melyből hét eredményét a 6.6. táblázat foglalja össze. Három-három modellt futtattunk az érettségi (E1–E3), illetve a diploma (D1–D3) megszerzésének magyarázatára: először csak a kulturális tőkét leíró szülői iskolázottságot szerepeltettük, ezt követően bevontuk a vagyoni helyzetet leíró háztartásjövedelmet, végül egyéb kontrollváltozókat is. Az érettségi megszerzésének magyarázatokor egy negyedik modell (E4) eredményeit is bemutatjuk, mely a roma származás szerepét szemlélteti. Az eredményeket az alábbiak szerint foglalhatjuk össze.

A többváltozós elemzés eredményei egyértelműen megerősítik, hogy a gyermek iskolázottságát legerősebben a szülők iskolázottságával mért kulturális tőke befolyásolja. A logisztikus regresszió eredménye szerint a szülők iskolázottságához tartozó együtthatók minden lépésben és mindkét függő változó esetében 1 százalékos szinten is szignifikánsak. A jövedelem és az egyéb kontrollváltozók bevonása nyomán az esélyhányadosok nagysága csökken, ám a becsült hatás így is nagyon jelentős. Az E3 modell eredményei szerint az érettségivel nem rendelkező szülőkhöz képest legalább egy érettségizett szülő jelenléte ötszörösére, egy diplomásé pedig tizenegyszeresére növeli annak esélyét, hogy a gyermek legalább érettségit szerez. A diploma megszerzését magyarázó modell alapján hasonló eredményeket kapunk, bár a vonatkozó esélyhányadosok valamivel kisebbek.

A háztartás 1992-es jövedelmi helyzete is jelentős, de a szülők iskolázottságánál kisebb mértékű hatást gyakorol a gyermekek iskolázottságára. Az egy főre jutó háztartásjövedelemből képzett változó esetében becsült együtthatók legalább 5 százalékos szinten szignifikánsak, kivéve a roma származást is tartalmazó E4 modellt, de 10 százalékos szinten ott is különbözik nullától.³ A jövedelemváltozó becsült hatásának mértéke számottevően csökken, amint további kontrollváltozókat emelünk a modellbe.

Az egyéb kontrollváltozókat tekintve az egyén általunk is vizsgált saját jellemzői (*nem, kor*) közül mindkettő önálló hatása is kimutatható. A nők esélye kétszeres a magasabb iskolai végzettség megszerzésének mindkét szintjére (érettségi, diploma), mint a férfiaké.⁴ Az életkor (mely valójában az intézményrendszer expanziójának mérőeszköze) esetében a hatás nagyságát mutató esélyhányados 0,9 körül alakul, tehát várakozásainknak megfelelően a kapcsolat negatív: minden egyes korév ennyivel csökkenti a magasabb iskolázottsági szint megszerzésének esélyét. Megfigyelhetjük ugyanakkor azt is, hogy a diploma megszerzésének magyarázatához használt modellben a kor változójának becsült együtthatója elveszti a szignifikanciáját. Az egyéni jellemzők közé sorolhatjuk az *etnikai hovatartozást* is. A roma etnikumhoz tartozás azonban erősen korrelál a testvérek számával, ráadásul a mintánkban nem szerepel felsőfokú végzettségű roma. Ezért az alapmodellben az etnikum nem szerepel magyarázó változóként, a 6.6. táblázatban bemutatott E4-es modell (a legalább érettségi megszerzését magyarázó logisztikus regresszió) azonban tartalmazza azt. Ennek eredménye szerint a hatás 1 százalékos szinten szignifikáns, negatív és nagyon erős: a becsült esélyhányados 0,15,

³ Amennyiben azonban ugyanabban a modellben szerepeltetjük a testvérek számát és az etnikai hovatartozást, a jövedelemváltozó szignifikanciája eltűnik.

⁴ Az elemzés természetesen nem tud különbséget tenni az egyes diplomák értéke között. Az OFIK adatai szerint 2005 óta a magas felvételi pontot elérők között is felülreprezentáltak a nők, akik elsősorban a pedagógusképzésben, a bölcsésztudományi, orvosi és egészségtudományi képzésben vannak nagy többségben (*Köznevelés*, 2006. május 19, 20. sz., www.koznev.hu/cikk.php?rov=2&uid=784). A munkaerő-piaci hatásokkal foglalkozó kutatások szerint: míg az érettségizett és diplomás férfiak között nincs különbség az állásvesztési kockázat tekintetében, addig a nők képzettségének lineárisan növekvő pozitív hatása van az állástalálásra is (Bukodi, 2005).

tehát romának lenni önmagában közel nyolcszor kisebb esélyt jelent az érettségi megszerzésére, mint nem romának.

6.6. táblázat: Az iskolai végzettség gyermekkori meghatározói – többváltozós elemzés (logisztikus regressziók esélyhányadosai)

Társadalmi-demográfiai jellemző	A gyermekek iskolázottsága						
	Legalább érettségi				Diploma		
	E1. modell	E2. modell	E3. modell	E4. modell	D1. modell	D2. modell	D3. modell I
A szülők legmagasabb iskolai végzettsége (ref.: érettségi alatt)							
Érettségi	7,53	6,10	5,07	4,87	3,88	3,37	2,58
Érettségi felett	17,76	12,57	10,82	9,42	11,63	9,12	9,03
A háztartás jövedelme 1992-ben (folytonos, logaritmizált)		7,84	<u>4,70</u>	<u>3,29</u>		<u>3,71</u>	<u>3,40</u>
Nem (ref.: férfi)			2,20	2,15			1,92
Életkor			0,88	0,88			0,95
Lakóhely 1992-ben (ref.: falu)							
Város			1,38	1,27			<u>1,69</u>
Budapest			1,62	1,58			0,81
Szülők száma (0 – más, 1– egy szülő)			1,06	0,72			
Testvérek száma (ref.: 1 testvér)							
0			1,30				0,84
2			0,79				<u>0,46</u>
3+			0,60				0,25
Etnikum (ref.: nem roma)			0,15				
Megfigyelések száma súlyozatlanul	455	454	454	418	455	454	454
Log pseudo-Likelihood	-240,1	-231,6	-218,8	-196,0	-238,2	-234,7	-219,0
Pseudo R^2	0,199	0,225	0,268	0,288	0,153	0,164	0,220

Az 1–3. modellek sorrendi logisztikus (ordered logit), a 4–5. modellek pedig logisztikus regressziók.

Az esélyhányadosok **1%-os**, 5%-os, illetve 10%-os szinten szignifikánsak.

A *szülők számát* vizsgálva láthatjuk, hogy az egyszülős háztartásokban nevelkedő gyermekek esélye a magasabb iskolázottsági szint elérésére – minden mást kontroll alatt tartva – nem különbözik a kétszülős háztartásokban nevelkedőkéitől. Az eredmény azt jelenti, hogy iskolázottságán és jövedelmén keresztül az egyetlen szülő ki tudja egyenlíteni a hátrányát. A gyermekkori háztartás jellemzői közül a *testvérek száma* fontosabbnak tűnik, mint a szülők száma, igaz, csak a diploma megszerzésének esetében. Egy testvért véve referenciaként a két vagy három és több testvér esetében becsült és legalább 5 százalékos szinten szignifikáns hatásokat 0,25–0,45 körüli esélyhányados jellemzi. Ez megerősíti a kétváltozós elemzés esetében megfigyelt eredményeinket: egy pótlólagos testvér léte a családban számottevően csökkenti a diploma megszerzésének valószínűségét. Nem találtunk viszont szignifikáns különbséget az egyik és az egy testvérral nevelődők között. A *lakóhely* hatása önállóan csekélynek mutatkozik, de a falvakon élőkhez viszonyítva a nem budapesti városi környezet előnyt jelent a diploma megszerzésében.

6.4. Összefoglalás

A Háztartások Életút Vizsgálata (HÉV) kutatás 2007-es adatállományát felhasználva megvizsgáltuk, hogy az egyén és a szülői háztartás fő jellemzői közül melyeknek van fontos szerepe a Magyar Háztartás Panel első hullámában még gyermek háztartástagok befejezett iskolázottságában. Vizsgálódásunk alanyai az 1992-ben 4–15 évesek voltak. Az itt bemutatott eredmények egy friss és részben a panelvizsgálatok előnyeit is magában foglaló adatállományon megerősítik a hazai empirikus irodalom főbb eredményeit (Kolosi, 1984; Róbert, 1986; Blaskó 2002).

Megállapítottuk, hogy az oktatási rendszer expanziója nemcsak a gyermekek és szüleik összehasonlításában eredményez komoly változást a befejezett iskolai végzettség tekintetében, hanem a vizsgált korcsoporton belül is jelentős eltéréseket idéz elő. A szülők iskolai végzettsége jelentős együtt járást mutat. Emellett adataink arról árulkodnak, hogy a nők férfiakéhoz viszonyított magasabb iskolázottsága nemcsak az 1992-es gyermekek, hanem már szüleik generációjában is megfigyelhető.

A többváltozós elemzésünk eredményei arra utalnak, hogy a gyermekek iskolázottságában a kulturális tőke átörökítésének hatása fontosabb, mint a vagyonié, bár utóbbi is jelentős szerepet tölt be. Becslésünk szerint az érettségivel nem rendelkező szülőkhöz képest legalább egy érettségizett szülő jelenléte ötszörösére, egy diplomásé pedig tizenegyszeresére növeli annak esélyét, hogy a gyermek legalább érettségit szerez. A háztartás jövedelmi helyzetének a szülők iskolázottságán felül önálló hatása is van. A hatás ugyan nem túl erős, de az eredmények alátámasztják a testvérek számára vonatkozó várakozásainkat is, vagyis a magasabb gyermekszám alacsonyabb iskolázottsággal jár együtt. A gyermeküket egyedül nevelők iskolázottsága és jövedelme kiegyenlítheti a gyermek hátrányát a két szülővel nevelkedő kortársakkal szemben. A háztartásjellemzők mellett azonban a gyermek neme is meghatározó: a lányok részére kétszeres esélyhányadost becsültünk. Emellett romának lenni önmagában nyolcszor kisebb esélyt jelent az érettségi megszerzésére, mint nem romának.

Irodalom

- Becker, Gary S. (1981): *A Treatise on Family*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Blaskó Zsuzsa (2002): Kulturális reprodukció vagy kulturális mobilitás? *Szociológiai Szemle*, 2: 3–27.
- Bukodi Erzsébet (2002): Ki kivel házasodik? A partnerszelekciós minták változása az egyéni életútban és a történeti időben. *Szociológiai Szemle*, 2: 28–58.
- Bukodi Erzsébet (2005): Női munkavállalás és munkaidő-felhasználás. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások*. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005. TÁRKI – ICsSzEM, Budapest, 15–43.
- Ermisch, John – Francesconi, Marco (2000): *The effect of parents' employment on children's educational attainment*. IZA Discussion Paper No. 215. IZA, Bonn.
- Heckman, James J. (1999): Policies to foster human capital. *NBER Working Paper Series*, WP 7288. Cambridge, MA: NBER.
- Heckman, James J. – Masterov, Dimitriy (2007): *The productivity argument for investing in young children*. http://jenni.uchicago.edu/human-inequality/papers/Heckman_final_all_wp_2007-03-22c_jsb.pdf
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (2006): A hátrányos helyzetű és roma fiatalok eljuttatása az érettségihez. *Budapesti Gazdaságtani Füzetek*, BWP 2006/06.

Kolosi Tamás (1984): *Státusz és réteg*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest.

Róbert Péter (1986): *Származás és mobilitás*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest.

Tóth Olga (2007): Nőnek lenni – társadalmi nem (gender) az egyenlőtlenségek rendszerében. *Magyar Tudomány*, 12: 1590–1595.

Függelék

A Magyar Háztartás Panel (MHP) kiinduló mintáját (az országos és a budapesti almintát is figyelembe véve) 2668 háztartás és az abban élő 7265 személy alkotta, közülük a Háztartások Életút Vizsgálata (HÉV) során 2682 személyt találtak meg (*F6.1. táblázat*). Az 1992-es mintában összesen 1164 olyan személy volt, akik ekkor 4–15 évesek, tehát 2007-ben 19–30 évesek voltak, közülük azonban csupán 471-en vettek részt a HÉV adatfelvételében. Ez a 471 személy alkotja elemzésünk részmintáját. A megtalálási és halálozási valószínűségek figyelembevételével kialakított súlyozás⁵ nyomán azonban a létszám összességében 580 főnek felel meg.

Az 580 fő 52 százaléka férfi, 48 százaléka nő (*F6.2. táblázat*). A 2007-es adatfelvétel időpontjában 38 százalékuk nem rendelkezett érettségivel, 32 százalékuk már megszerezte az érettségit, míg 30 százalékuk már ekkor egyetemi képzésben vett részt, vagy volt felsőfokú végzettséget igazoló diplomája.⁶ A rész minta egyharmada falun, közel fele városban, 17 százaléka pedig Budapesten él. Körükben 42 százalék a magát nem vallásosnak mondók aránya, és közel hasonló a magukat a „vallásos a maga módján” kategóriába sorolók aránya is (45%). Ezzel szemben mindössze 6 százalék mondta, hogy vallásos életében az egyház tanításai követi. A rész mintát alkotók összes személyes jövedelmének átlaga 650 ezer forint volt, a mediánjövedelem pedig 558 ezer forint. Az általunk kiválasztott, 2007-ben 19–30 éves HÉV-rész mintát néhány paraméter mentén összehasonlítottuk az ugyancsak 2007-es TÁRKI Háztartás Monitor felvétel azonos életkorú rész mintájával. A két rész minta nemcsak a súlyozásban is részt vevő változók (nem, iskolázottság, lakóhely) mentén egyezik meg, de vallásosság, a háztartás birtokában lévő könyvek száma és az internet-hozzáférés elterjedtsége tekintetében sem tapasztalható értékelhető eltérés. Ezzel szemben a HÉV-rész mintát alkotók és jövedelemmel rendelkezők egyéni átlagjövedelme mintegy 50 százalékkal marad el a Monitor esetében becsülttől, a mediánjövedelem esetében a különbség pedig még ennél is nagyobb. Azt is láthatjuk, hogy az egyéni jövedelemmel nem rendelkezők aránya a két rész minta esetében azonos: 23–23 százalék. A jövedelem adatok – figyelembe véve a két rész minta összehasonlítását bemutatni hivatott egyéb összehasonlító paramétereket – nagy valószínűséggel nem tényleges jövedelmi különbségeket tükröznek a két rész minta tagjai között, hanem a két adatfelvétel jövedelem mérésének eltéréseire vezethetők vissza.⁷

⁵ A súlyozási eljárásról lásd Koltai és Rudas (2008) leírását ugyanebben a kötetben (12. fejezet).

⁶ Az 1992-es gyermekek iskolai végzettség változójának képzéséről lásd a tanulmány 6.2. alfejezetének első bekezdését.

⁷ A két adatfelvétel különbségeiről a jövedelem mérés területén és az eljárások valószínűsíthető következményeiről lásd Kolosi, Tóth és Keller tanulmányát ugyanebben a kötetben (1. fejezet).

F6.1. táblázat: Az elemzés során használt rész minta elemszáma (fő)

Minta	Súlyozatlan <i>N</i>	Súlyozott <i>N</i> (1992-es MHP-súly)
1992-es minta	7265	5745
A HÉV-ben résztvevők	2682	2286
19–30 évesek az 1992-es mintában	1164	944
A HÉV-ben részt vevő 19–30 évesek	471	412
A HÉV-ben résztvevő 19–30 évesek (HÉV-súly)	471	580

F6.2. táblázat: Az 1992-es gyermekek fő jellemzői 2007-ben a HÉV-mintában és az ugyanolyan korúak eloszlása a TÁRKI Háztartás Monitor 2007 felvételében (súlyozott, %)

Társadalmi-demográfiai jellemző	HÉV	Monitor 2007
Nem		
Férfi	52,0	53,9
Nő	48,0	46,1
Iskolai végzettség		
Érettségi alatt	38,4	36,4
Érettségi	31,6	34,2
Érettségi felett	30,0	29,4
Lakóhely		
Falu	33,7	34,0
Város	49,3	46,9
Budapest	17,0	19,1
Vallásosság		
Nem vallásos	42,4	38,9
Nem tudja megmondani	6,3	7,0
Vallásos a maga módján	45,2	46,7
Vallásos az egyház tanítása szerint	6,1	7,4
Összes egyéni személyes jövedelem		
Átlag (Ft)	649 683	908 450
Medián (Ft)	558 384	902 863
Nincs jövedelme	23,0	23,2
Könyvek száma a háztartásban (átlag, db)		
	327	336
Internet-hozzáférés a háztartásban (%)		
	46,6	47,6

7. Optimizmus és depresszió: objektív helyzet és szubjektív állapot (Keller Tamás)

7.1. Bevezetés

A tanulmány célja annak nyomon követése, hogy a Magyar Háztartás Panel (MHP) 1993-as vizsgálata során különféle szubjektív jellemzőkkel¹ (optimista/pesszimista; egészséges/depressziós) beazonosított emberek életútja miképpen alakult 2007-re a Háztartások Életút Vizsgálata (HEV) kutatás tükrében. Nyilvánvaló, hogy az emberek társadalmi körülményei meghatározzák pszichés állapotukat. A kutatások tárgyát kell azonban képeznie annak, hogy az idő egy adott pontján fennálló lelkiállapot mennyiben meghatározó a későbbi – objektíven is mérhető – társadalmi helyzet alakulásában.

Az elemzésben először az 1993-ban 16 évnél idősebbek² (4326 fő) szubjektív jellemzőinek társadalmi elterjedtségét vizsgálom, majd a változások kerülnek a középpontba; a kutatás alanyai itt azok, akik mindkét időpontban a mintában voltak (2007 fő).

7.2. Az optimisták/pesszimisták és az egészségesek/depressziósak definiálása

Magyarországon Srole (1956) anómiáfelfogását³ Andorka Rudolf honosította meg, aki a kiszolgáltatottság és a jövőtlenség érzése mellett a szomatikus tünetek vizsgálatára is hangsúlyt helyezett (Andorka, 1994). A megfontolás mögött az a feltételezés áll, hogy az attitűdök szintjén megjelenő aggodalmak szomatikussá válhatnak. A háztartáspanel-vizsgálatba az Andorka által kifejlesztett indikátorok kerültek be.

Az optimizmust a jövőbe vetett bizalom és a problémamegoldó képesség alapján definiáltam, a pesszimizmust pedig ezeknek a tulajdonságoknak a hiányával mértem. Az optimizmus-pesszimizmus skála kialakításához összesen hat kérdést használtam fel (7.1. táblázat). A skála pontszámai az egyes kérdésekre adott válaszok összegeként jöttek létre.⁴ A pozitív indexértékű embereket (a 2-es indexértéktől) optimistának, a negatív értékkel rendelkezőket (a -2-es indexértékűeket) pedig pesszimistának neveztem, míg a

¹ Az emberek szubjektív jellemzői esetében kulcsfontosságú azok tudatosulása, objektív tényezők azonban mindenfajta szubjektív belátás nélkül léteznek (Veenhoven, 2002: 35).

² A használni kívánt szubjektív jellemzők ugyanis először 1993-ból állnak rendelkezésre, a 16 éves kor pedig az egyéni kérdőív kitöltésének korhatára.

³ Srole (1956: 712–713) az anómia öt dimenzióját emeli ki: bizalmatlanság a társadalmi intézményekben, bizalmatlanság a társadalmi rendben, a jövőtlenség érzése, az élet értelmetlenségének érzése, a társadalomba való beágyazatlanság.

⁴ A felhasznált kérdések három ellentétpárt alkotnak (a1–a2; a3–a4; a5–a6), amely ellentétpárok legalább -0,3-as negatív korrelációval kapcsolódnak egymáshoz. Az optimista-pesszimista attitűdöt mérő index kiszámítása: $(a2 - a1) + (a4 - a3) + (a6 - a5)$ formulával történt, ahol az *egyáltalán nem igaz* választ 0-val, a *teljesen igaz* kategóriát pedig 3-mal kódoltam. Az attitűdindex pozitív értékei így az optimista, a negatív értékek pedig a pesszimista hozzáállást jelentik, míg a 0 jelentése egyfajta átlagos vagy semleges hozzáállás. Abból a 3890 főből ugyanis, akire ki lehetett számolni az index értékeit, csupán két fő volt, aki mind a hat kérdésre az *egyáltalán nem igaz* (0-ás kód) választ adta. A skála megbízhatóságának mérőszámául a Cronbach-féle alfát használtam, ami a kérdések darabszámának és átlagos korrelációjának a függvénye (maximális értéke 1, minimális 0), értéke ebben az esetben 0,75.

nulla körüli (–1-től 1-ig) értékűek az átlagos kategóriába kerültek (az indexeloszlást lásd a *Függelék F7.1 táblázatában*).

7.1. táblázat: Az optimista/pesszimista attitűdöt mérő indexhez használt kérdésekre adott válaszok megoszlása a mintában, 1993 (%)

Kijelentés	Egyáltalán nem igaz	Inkább nem igaz	Részben igaz	Teljesen igaz	N
a1 – Problémáimat nem tudom megoldani	24,5	23,9	42,1	9,6	3994
a2 – Amit elhatározok, azt véghez is viszem	3,5	9,8	52,5	34,1	3990
a3 – Sorsom alakulását alig tudom befolyásolni	18,4	24,3	40,7	16,7	3967
a4 – Jövőm alakulása elsősorban tőlem függ	12,6	21,0	40,6	25,9	3966
a5 – Gondjaim többségén alig tudok változtatni	22,4	26,4	35,5	15,7	3969
a6 – Bízom a jövőmben	12,2	15,0	36,4	36,3	3968

A pesszimista attitűdök szomatikus tünetekben is megnyilvánulhatnak, míg az optimista attitűdök esetében valószínűsíthető az egészséges, tünetmentes egészségi állapot. A szomatikus tünetek mérésére létrehozott index⁵ az optimista/pesszimista attitűdöt mérő skálához hasonló értelmezési tartományú (*7.2. táblázat*). Az index értékei alapján végül három kategóriát különítettem el: (1) akiknek gyakorlatilag alig, vagy egyáltalán nincsenek tünetei; (2) akiknek átlagos mennyiségű tünetük van; és (3) akiknek rendszeresen vannak szomatikus tünetei (az indexeloszlást és a kategorizálást lásd az *F7.2 táblázatban*). A kategorizálás után végül a minta 13,5 százaléka esetében beszélhetünk legalább közepesen súlyos szomatikus tünetekről. Minden bizonnyal nem tévedünk sokat, ha ezeket az embereket *depressziósoknak* nevezzük.⁶

⁵ A szomatikus tüneteket mérő index ebben az esetben is a hat kérdésre adott válaszok összege, a nem igaz választ –1,5-tel, az igaz választ pedig 1,5-tel kódoltam. A Cronbach-féle alfa: 0,78.

⁶ A depressziófogalom itt mindenképpen *munkadefinícióként* értelmezendő. A depressziót olyan érzelmileg, hangulatilag negatív lelkiállapotként szokás definiálni, ami a mindennapi teljesítőképességet korlátozza. Legelterjedtebb mérési eszköze a Beck-féle depressziós kérdőív, amely nemcsak a testi tüneteket, hanem az ezekhez párosuló negatív attitűdöket is vizsgálja. Az ebben a tanulmányban használt depressziófogalom csak a testi tüneteket veszi figyelembe, és ezektől külön vizsgálja a negatív attitűdöket, ugyanakkor a kettő közötti kapcsolatot sem hagyja figyelmen kívül. A Beck-féle depressziós kérdőív alapján szintén a 16 év feletti magyar lakosságra kiszámolva 1995-ben enyhe depressziós tüneteket mutatott a népesség 30,5 százaléka (ha a negatív indexértékűeket tartjuk enyhén depressziósoknak, akkor a mintában 21,3% a depressziósok aránya, lásd *F7.2. táblázat*), közepesen erős depressziós tünetekkel pedig a népesség 13,5 százaléka volt jellemezhető (Kopp és mások, 1996: 92).

7.2. táblázat: A szomatikus tüneteket mérő indexhez használt kérdésekre adott válaszok megoszlása a mintában, 1993 (%)

Kijelentés	Nem igaz	Igaz	N
t1 – Gyakran érzem kimerültnek magam	38,6	61,4	4030
t2 – Gyakran fáj erősen a fejem	69,5	30,5	4032
t3 – Sokszor van erős szívdobogásom	65,6	34,4	4033
t4 – Gyakori, hogy mindenem remeg	78,6	21,4	4026
t5 – Állandóan izgatott, ideges vagyok	69,3	30,7	4025
t6 – A félelmeimtől, szorongásaimtól nem tudok megszabadulni	80,1	19,9	4012

Viszonylag erős az összefüggés az attitűd jellegű optimizmus/pesszimizmus és a szomatikus tünetek között. A pesszimisták 24 százalékának, az optimisták 65 százalékának nincsenek testi tünetek. Ugyanakkor a pesszimisták 34 százaléka, míg az optimisták 4 százaléka esetében beszélhetünk legalább közepes mértékben testi rendellenességekről. Ez azt jelenti, hogy a pesszimisták körében az optimistákhoz képest 8,5-szer nagyobb a depresszió esélye.

7.3. Kik voltak optimisták/pesszimisták, és kik depressziósok 1993-ban?

A mintában 1993-ban 16 év felett összesen 4326 fő adatai szerepeltek. Adathiány miatt átlagosan az emberek valamivel több, mint 90 százalékát lehetett szubjektív jellemzőik alapján osztályozni.⁷ A következőkben azt vizsgálom meg, hogy 1993-ban az egyéni lelkiállapot attitűdökben és testi rendellenességekben megjelenő formái milyen társadalmi tényezőkkel voltak összefüggésben.⁸ Az eredmények azt mutatják, hogy a jobb társadalmi körülmények növelték az optimista világlátás elterjedtségét, a hátrányos társadalmi körülmények pedig fokozták a pesszimizmus és a depresszió esélyét.

A 7.3. táblázatban a társadalmi egyenlőtlenségek dimenziót mérő változók két szélső kategóriájában hasonlítottam össze a szubjektív indikátorok elterjedtségét. Abban az esetben, ha a depressziót a pesszimizmus egy szélsőséges megnyilvánulásának tartjuk, elmondható, hogy a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt hely sokkal inkább meghatározza a negatív, mint a pozitív világlátás esélyét, a táblázat két alsó sorában ugyanis (a depresszió esetében az etnikum kivételével) rendre nagyobb esélyhányadosok találhatók. A pesszimista világlátás esélyét az növeli a leginkább, ha valaki rossz anyagi körülmények⁹ között élt (7,6-es esélyhányados), míg a depresszió esélye a magasabb életkorhoz és az alacsonyabb iskolai végzettséghez kapcsolható inkább (6,3-es ráták).

⁷ A hiányzó adatok nagyobb eséllyel fordulnak elő a fiatalok, az alacsony iskolai végzettségű és alacsony jövedelmű, valamint a budapesti emberek esetében. Emiatt a szubjektív indikátorok társadalmi beágyazottságát vizsgáló elemzésbe óhatatlanul belekerül valamiféle torzítás.

⁸ Az adatokat ebben az alfejezetben az 1993-as keresztmetszeti súllyal súlyoztam.

⁹ A jövedelem esetében itt is és a tanulmány további részeiben is az 1993-as éves nettó háztartási jövedelem egy háztartástagra eső részével dolgoztam.

7.3. táblázat: A szubjektív indikátorok társadalmi tényezőkkel való összefüggése, 1993 (esélyráta)

Szubjektív indikátor	Életkor	Egy főre jutó éves nettó háztartási jövedelem	Iskolázottság	Településtípus	Etnikum
Optimizmus*	1,7	2,8	1,7	1,4	2,4
Pesszimizmus**	2,8	7,6	3,5	1,6	2,4
Depresszió**	6,3	4,0	6,3	2,6	1,8

* Az esélyhányados két társadalmi csoporton belül viszonyítja egymáshoz az optimizmus elterjedtségét. A társadalmi csoportok: Életkor: 16–25 évesek / 60+; Jövedelem: medián 200%-a felett élők / medián 50% alatt élők; Iskolázottság: felsőfokú végzettség / általános iskolai végzettség; Településtípus: Budapest/község; Etnikum: nem cigány / cigány

** Az esélyhányados két társadalmi csoporton belül viszonyítja egymáshoz a pesszimizmus, illetve a depressziós tünetek elterjedtségét. A társadalmi csoportok: Életkor: 60+ / 16–25 évesek; Jövedelem: medián 50% alatt élők / medián 200%-a felett élők; Iskolázottság: általános iskolai végzettség / felsőfokú végzettség; Településtípus: község / Budapest; Etnikum: cigány / nem cigány.

7.4. Mi lett az optimista/pesszimista emberekből, és azokból, akiknek depressziójuk volt?

Miután tudjuk azt, hogy milyen embereknek volt nagyobb eséllyel depressziójuk, és kiknek a világlátása optimista inkább, érdemes megnézni, hogy milyen változások történtek ezekkel a szubjektív tulajdonságokkal jellemzett emberekkel az elmúlt közel másfél évtizedben.

Az 1993-ban megkérdezettek közül értelemszerűen nem tudtunk mindenkit megkérdezni 2007-ben: részint azért, mert sokan időközben meghaltak (16,5%), részint pedig egyéb okokból (ismeretlen helyre költözés, válaszmegtagadás). Az 1993-ban szubjektív jellemzőik alapján osztályozható emberek több mint 40 százalékával készíthettünk interjút 2007-ben.

A mortalitás az átlagosnál alacsonyabb az optimisták (12%) körében, és magasabb a pesszimisták (24%) és depressziósok (26%) esetében. A pesszimizmus, de még inkább a depressziós tünetek az átlagoshoz képest másfélszeresére növelték az elhalálozás esélyét. Hozzá kell azonban azt is tenni, hogy rossz lelkiállapotúak között (mint ahogyan azt az előző alfejezetben láttuk) eleve felül voltak reprezentálva az időskorú, alacsony jövedelemmel rendelkező, községekben élő, alacsony iskolázottságú vagy roma származású emberek. A többváltozós elemzés alapján (mindezeket a változókat kontrollálva) nem állítható, hogy a depresszió vagy a pesszimizmus növelné a halálozás esélyét.¹⁰

Azok a megkérdezettek, akikről 1993-ból és 2007-ből is van adatunk, a szubjektív indikátorok tekintetében nem mutatnak jelentős eltéréseket az 1993-ban is a mintában lévőktől (F7.1. és F7.2. táblázat), bár hozzájuk képest egy kicsivel optimistábbak, és valamivel kevesebb testi tünetről számoltak be. Közülük 53,5 százalék optimista (a teljes 1993-as mintában 50,9%), 17,2 százalék pesszimista (20,4%), 53,7 százaléknak nincsenek szomatikus tüneteik (50,1%) és 11,6 százalékot tarthatunk depressziósnak (13,5%).

¹⁰ Meglepő, hogy többváltozós szinten a depressziós tünetek nem jelzik előre a halálozást. Fontos azonban megjegyezni, hogy a vizsgálat az összes elhunyra vonatkozott, életkori megselektálás nélkül. A korábbi vizsgálatok eredményei pedig a depresszió és a korai halálozás között mutattak ki kapcsolatot (Kopp–Székely–Skrabski, 2007).

Végül azokról az emberekről, akikről nem sikerült adatokat szereznünk, a szubjektív mutatók tekintetében nem rajzolható túlságosan karakterisztikus kép: elmondható azonban róluk, hogy az átlagoshoz képest némileg optimistábbak voltak, és kevesebbé küzdöttek a depresszióval. Valószínűsíthető, hogy ők mobilabbak tudtak lenni.

7.4.1. A CSALÁDI ÉS MAGÁNÉLET KAPCSOLATA AZ EGYÉN SZUBJEKTÍV JELLEMZŐIVEL

Feltételezhető, hogy az egyén szubjektív állapota (akár attitűdök, akár szomatikus tünetek formájában jelentkeznek) kihat az egyéni életút későbbi szakaszaira.¹¹ A megelégedettség és a pozitív látásmód előrevetíthet valamiféle társadalmi sikerességet, a sikeresség pedig tovább erősítheti az önbecsülést. Pszichológiai kutatások mutatják, hogy az embereknek alapvető igénye, hogy mások elfogadják őket (Maslow, 1954). Arra is vannak empirikus bizonyítékok, hogy a sikert kereső személyiségvonás mintegy megelőlegezi a későbbi – objektíven is mérhető – sikerességet (Varga, 1974). Mindebből arra lehet következtetni, hogy a pozitív látásmód kondicionálhat a későbbi sikerességre. De mi van akkor, ha valaki folyamatosan negatív visszajelzéseket kap önmagáról? Ebben az esetben valószínűsíthető, hogy egyre inkább reményét veszti önmagában, egyre erősebben elszigetelődik környezetétől, egyre jobban emészti magát. Mindez aztán rányomja a bélyegét arra, ami ténylegesen történik vele: vagyis a szubjektív sikertelenségérzés objektív kudarcokhoz vezethet.

A várakozásokkal ellentétben az optimista/pesszimista *attitűdök* nem függenek össze szignifikánsan azzal, hogy a megkérdezett az élete folyamán elvált-e. A nem házások között azonban háromszor alacsonyabb a depressziós *tünetek* esélye azokhoz képest, akik legalább két házasságot kötöttek. Az elváltak között pedig az átlagoshoz képest valamivel felülreprezentáltak a depressziósok. Mindez azt mutatja, hogy ha a negatív attitűdök szomatikus tünetek formájában is konkretizálódnak, sokkal inkább befolyásolják a családi élet alakulását, mint pusztán a pozitív vagy negatív világlátás.

A több gyerek növeli a rossz lelkiállapot valószínűségét. Az összefüggés – mint ahogy azt a többváltozós elemzés eredményei is megerősítették – a rossz anyagi körülményeknek és az alacsony iskolázottságnak tudható be, ugyanis ezek valószínűsítik a magas gyerekszámot. Kétváltozós szinten mindenesetre 2,5-szer pesszimistábbak, 6-szor inkább mutatnak depressziós tüneteket és 1,5-szer kevésbé optimisták azok, akiknek háromnál több gyerekük született, ha őket a gyerektelenekhez hasonlítjuk.

Az optimistáknak az átlagosnál nagyobb arányban sikerült kiterjeszteniük baráti körüket az elmúlt másfél évtizedben; míg azok, akik 1993-ban pesszimisták voltak, a barátaik számának csökkenéséről számoltak be. Az attitűdök szintjén megjelenő optimizmus vagy pesszimizmus esetében nem lehetett szignifikáns különbségeket kimutatni a baráti találkozások intenzitásában. A depressziós tüneteket mutatóknak ugyanakkor az átlagosnál nagyobb mértékben szűkült a baráti köre, és a velük való találkozások gyakorisága is az átlagosnál nagyobb mértékben csökkent.

Mindezek után nem meglepő, hogy az optimisták a pesszimistákhoz képest körülbelül ötször boldogabbnak tartják eddigi életüket, és hasonló arányokat találunk akkor is, ha a depressziósokat viszonyítjuk azokhoz, akiknek semmilyen testi tünetük nincsen.

¹¹ Az elemzés további része a változásokra vonatkozik. A vizsgálat alanyai (az MHP-HÉV minta) azok, akik 1992-ben és 2007-ben is a mintában voltak, és szubjektív jellemzőik alapján csoportosíthatóak voltak (összesen 2007 fő). Az adatok itt már nem a keresztmetszeti, hanem a változásokra vonatkozó súllyal vannak korrigálva.

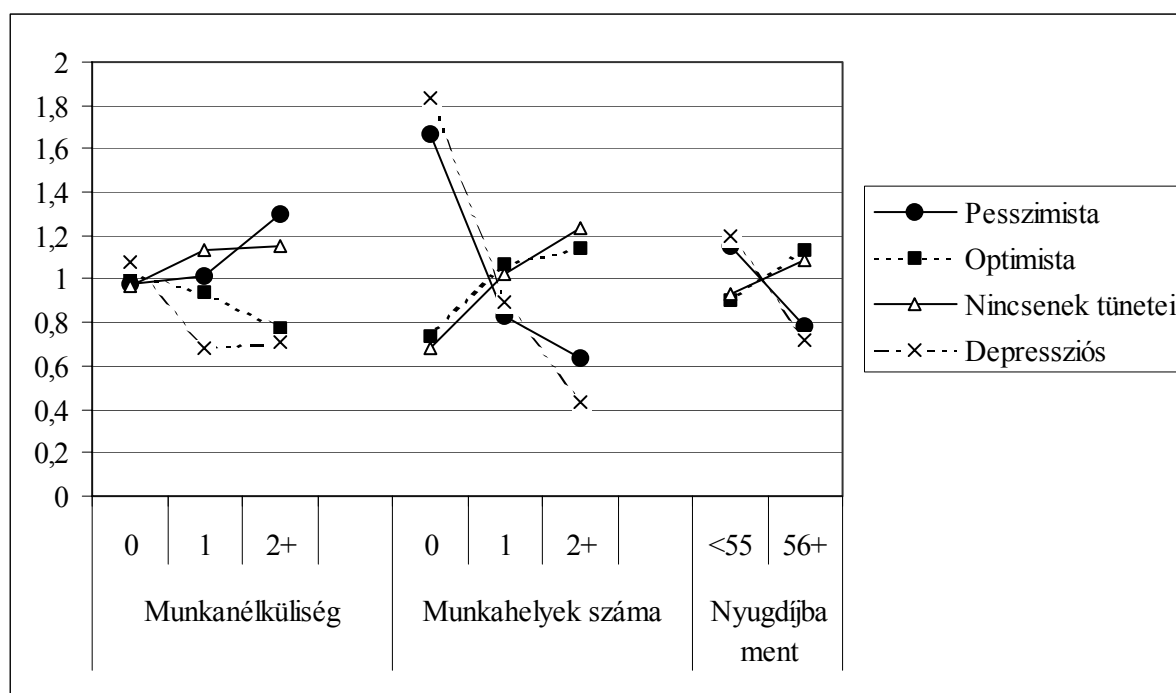
7.4.2. A FOGLALKOZÁSI, MUNKAHELYI TÖRTÉNET KAPCSOLATA AZ EGYÉN SZUBJEKTÍV JELLEMZŐIVEL

Az 1. ábrán a foglalkozási, munka-erőpiaci életút néhány mutatója alapján ábrázoltam a különféle szubjektív jellemzőjű embereket. Először összeszámoltam, hogy az elmúlt másfél évtizedben kinek-kinek hány munkanélküli-periódus volt az életében, mennyi munkahelyet járt be, illetve nyugdíjba vonult-e. A kapott számsorokat a második lépésben kategóriákra bontottam, majd megvizsgáltam, hogy az egyes csoportokon belül mekkora a különféle szubjektív tulajdonságokkal jellemzett emberek aránya. A viszonyítási alapot a személyes jellemzők mintabeli elterjedtsége adta.

Az ábra fő tanulsága, hogy azokat, akik nem tudtak mobilak lenni a munkaerőpiacon, vagy korai nyugdíjba mentek, az átlagosnál gyakrabban jellemzik pesszimista attitűdök vagy depressziós tünetek. A munkaerő-piaci mobilitás, illetve a többé-kevésbé időnek megfelelő nyugdíjba vonulás pedig az optimista világlátást és a szomatikus tünetektől mentes egészségi állapotot valószínűsíti.

A munkanélküli-periódusok esetében némileg más kép rajzolódik ki: azok között, akik az átlagosnál többször veszítették el munkájukat az elmúlt 15 évben, nagyobb a pesszimista hozzáállású emberek aránya. Ugyanakkor a depresszióval küzdő emberek esetében valószínűsíthető a munkaerőpiacról való tartós kiszorulás, ugyanis a több munkanélküli-periódust megélők között az átlagosnál alacsonyabb a depressziósok aránya.

7.1. ábra: A foglalkozási-, munkahelyi történet és az egyén szubjektív jellemzőinek kapcsolata, 2007 (esélyhányadosok, viszonyítás: a személyes jellemzők mintabeli aránya)

A különféle szubjektív tulajdonságokkal jellemzett emberek között további szignifikáns különbségek mutathatóak ki a továbbtanulás terén.¹² Az optimista világlátásúak és azok, akiknek nincsenek szomatikus tüneteik, szignifikánsan több iskolát fejeztek be az elmúlt másfél évtizedben. A további iskolai végzettség megszerzésében a pesszimisták és a depresszióval küzdők szerepeltek a legrosszabbul. Mindezek után nem meglepő, hogy 2007-re a legképzettebbekhez képest a legiskolázatlanabbakon belül drasztikusan (6,3-ról 8,7-re) megnőtt a pesszimisták és a depresszióval küzdők aránya. A többi társadalmi egyenlőtlenségi dimenziókban lényegében az 1993-as állapothoz hasonló arányok találhatók a szubjektív jellemzők elterjedtsége alapján.

A továbbiakban annak a gondolatnak az alátámasztására hozok fel empirikus bizonyítékokat, hogy a munkaerőpiacról nagyobb eséllyel szorulnak ki a depressziós emberek. A kiszorulás egyik tartós formája a korai nyugdíjazás; átmeneti formája pedig az, ha valaki aktív kora ellenére mégis inaktív vagy munkanélküli. A gondolat helyességét igazoló jelek már eddig is látszottak: a depresszióval küzdők kevésbé tudtak a munkaerőpiacon mobilak lenni, mégis kevésbé sújtotta őket a munkanélküliség – feltételezhetően azért, mert kiszorultak a munkaerőpiacról.

Négy csoportra bontottam a mintában szereplő személyeket. A munkaerőpiacon jelenlévőktől¹³ megkülönböztettem az aktív korban lévő inaktívakat¹⁴ és azokat, akik szintén aktív korban vannak, de korai nyugdíjazás miatt tartósan kiszorultak a munkaerőpiacról.¹⁵ A nyugdíjasok csoportjába pedig a mintában lévő összes többi nyugdíjast soroltam be.¹⁶

A multinomiális logit modell arra vonatkozott, hogy a létrehozott csoportokba kerülés esélyét milyen (az 1993-as állapottal összefüggő, és azóta történt változásokat mutató) tényezők befolyásolják. A paraméterbecslések értelmezése során a hatás összefoglaló mérőszámaként az átlagos marginális hatásokat vettem figyelembe. Nem lineáris modellek esetében ugyanis az adott magyarázó változó hatása nemcsak a szóban forgó változó paraméterbecslésétől, hanem az összes többi változó értékétől is függ. Az átlagos marginális hatás a megfigyelésekhez tartozó egyedi marginális hatások mintabeli átlaga (Bartus, 2003: 333). Értéke azt fejezi ki, hogy a többi magyarázó változó kontrollálásával az adott magyarázó változó egységnyi változása hány százalékponttal módosítja azt a valószínűséget, amivel a függő változó meghatározott értéket vesz fel. Szubjektív hatásmechanizmusokról beszélni csak az első három kategória esetében van értelme. A nyugdíjas kort ugyanis – mivel azt életkor alapján határoztam meg – definíció szerint előbb utóbb mindenki eléri.

A 7.4. táblázatból látszik, hogy a korai nyugdíjba vonulás esélyét *ceteris paribus* közel 5,5 százalékponttal növelik a depressziós tünetek. A marginális hatás nagysága azt is megmutatja, hogy a nagyon jelentős életkori hatás mellett az említett szubjektív magyarázó mechanizmus befolyásolja a leginkább, hogy ki szorul ki tartósan a munkaerőpiacról. Önmagában az, hogy valaki depressziós, nagyobb erővel magyarázza a munkaerőpiacról való tartós kiszorulást, mint az iskolázottsági vagy jövedelmi tényezők.

A munkaerőpiacról való átmeneti kiszorulás, illetve az esetleges tudatos távolmaradás (a háztartásbeliek esetében) nem vezethető vissza szubjektív okokra. Ebben az esetben

¹² Az 1993 óta elvégzett iskolákat vettem figyelembe. Első lépésben az általános iskolától a tudományos fokozatig kilencfokozatú skálán helyeztem el az oktatási intézményeket. Minden egyes elvégzett iskoláért meghatározott pontszám tartozott. Az a megkérdezett például, aki 1993 óta elvégezte az általános iskolát (1 pont) és leérettségizett (4 pont), összesen 5 pontot kapott. Ezek után vizsgáltam meg, hogy a különböző szubjektív tulajdonságokkal rendelkező emberek milyen pontszámokat értek el a kialakított skálán.

¹³ *Gazdaságilag aktívnak* számítottak azok, akik alkalmazottként vagy vállalkozóként dolgoztak 2007-ben, illetve gyeseen voltak (arányuk a mintában 45,5%).

¹⁴ *Aktív korú inaktívak* közé soroltam azokat a nem nyugdíjasokat, akik 2007-ben munkanélküliek vagy háztartásbeli inaktívak voltak (arányuk a mintában 9,2%).

¹⁵ *Korai nyugdíjba* vonulóknak tartottam azokat a 2007-ben 60 évesnél fiatalabbakat, akik 1993 óta mentek nyugdíjba, 55 éves koruk előtt (a mintában 7,2% az arányuk).

¹⁶ Mintabeli arányuk 38,1 százalék.

valószínűleg olyan alacsony iskolázottságú emberekről van szó, akiknek rövid időközökre sikerült elhelyezkedniük.

Az idő előtt nyugdíjba vonulókhöz képest egészen más kép rajzolódik ki azokról, akik 2007-ben a munkaerőpiacon voltak. Esetükben a szubjektív magyarázó mechanizmusok jelentősége eltörpül az objektív körülmények hatásai mellett. Annak ugyanis, hogy ki van jelen a munkaerőpiacon, elsősorban iskolázottsági és – természetesen – életkori okai vannak. Ezek mellett a hatások mellett az optimizmus (vagyis a jövőbe vetett bizalom) és a problémamegoldó képesség pozitív hatása mutatható ki.

7.4. táblázat: A munkaerő-piaci jelenlét magyarázó modellje, 2007 (multinomiális logit modell)

Magyarázó változó	Aktív korú aktív	Aktív korú inaktív	Korai nyugdíjas	Nyugdíjas
Szaktanulmányok, 1993	n. sz.	n. sz.	n. sz.	-3,85
Középiskola, 1993	16,49	-10,64	-1,96	-3,89
Főiskola, egyetem, 1993	21,89	-14,42	n. sz.	-6,21
Mediánjövedelem 50–80%	n. sz.	n. sz.	-2,22	n. sz.
Mediánjövedelem 80–120%	n. sz.	n. sz.	n. sz.	n. sz.
Mediánjövedelem 120–200%	n. sz.	n. sz.	-2,15	n. sz.
Mediánjövedelem 200+%	n. sz.	n. sz.	n. sz.	n. sz.
26–40 éves, 1993-ban	-20,49	n. sz.	18,57	n. sz.
41–60 éves, 1993-ban	-40,91	-21,87	n. sz.	54,81
60+ éves, 1993-ban	n. a.	n. a.	n. a.	90,18
Cigány	n. sz.	n. sz.	n. sz.	n. sz.
Város, 1993	n. sz.	n. sz.	n. sz.	n. sz.
Megyeszékhely, 1993	n. sz.	n. sz.	n. sz.	n. sz.
Budapest, 1993	n. sz.	n. sz.	-2,07	n. sz.
Munkanélküli-időszakok száma	n. sz.	7,04	n. sz.	n. sz.
Bejárt munkahelyek	16,96	-5,74	n. sz.	-12,65
Bejárt munkahelyek (négyzetes komponens)	-2,06	0,73	n. sz.	1,50
Optimista	4,83	n. sz.	n. sz.	-3,99
Pesszimista	n. sz.	n. sz.	n. sz.	n. sz.
Depressziós	n. sz.	n. sz.	5,35	n. sz.
Nincsenek depressziós tünetek	n. sz.	n. sz.	n. sz.	n. sz.

Referenciakategóriák: általános iskola, község, 16–25 éves, mediánjövedelem 50%-a alatt él, nem roma, átlagos szubjektív jellemzők.

Az együtthatók értékei százzal vannak szorozva (a százalékpontos hatást mutatják). **A vastag betűs együtthatók 5%-os, a vastag betűs és aláhúzott együtthatók 1%-os** szignifikanciaszinten különböznek a nullától; n. sz. = nem szignifikáns, az együttható értéke 5%-os szinten nem különbözik a nullától; n. a. = üres kategóriára utal.

$N = 1784$; Pseudo $R^2 = 0,54$; Prob > $\chi^2 = 0,00$

7.5. Összefoglalás

A tanulmány célja az emberek személyes jellemzőik alapján történő osztályozásán túl a szubjektív magyarázó mechanizmusok vizsgálata volt. A szubjektív jellemzők vizsgálata az optimista/pesszimista attitűdökre és a diagnosztizálható testi tünetekre terjedt ki.

Mind az attitűdök szintjén jelentkező, mind az ennél súlyosabb, testi rendellenességekben is megmutatkozó rossz lelkiállapot erős összefüggést mutat a hátrányos társadalmi helyzettel. Minél rosszabb az egyén pszichés állapota, annál nagyobb a társadalmi tényezők negatív hatása.

A rossz lelkiállapot ugyanakkor előre jelezheti a későbbi objektív körülmények alakulását mind az egyén magánéletében, mind munkaerő-piaci történetében. A családi- és magánéletben bekövetkezett változások azt mutatják, hogy a pesszimista vagy depresszióval küzdő emberek azzal párhuzamosan, hogy objektíve negatív eseményeken mennek keresztül, az események hatására elszigetelődnek környezetüktől. Mindez megmutatkozik válásokban, a barátok számának csökkenésében és a velük való kapcsolattartás szűkülésében.

A pesszimista és depressziós emberek esetében az eleve objektíven hátrányos körülmények a foglalkozási életút tekintetében is tovább romlanak, ami megmutatkozik a munkaerőpiachoz való gyengébb alkalmazkodóképességben vagy az alacsonyabb szintű humántőke-beruházásban. Mindezek után nem meglepő, hogy a munkaerőpiacról való tartós kiszorulás egyik fő magyarázatát a depressziós tünetek adják.

További kutatásokat igényelne annak kimutatása, hogy például a keresetekre hogyan hatnak az egyének szubjektív tulajdonságai. A kérdés megválaszolásakor azonban mindenképpen számolni kell azzal, hogy a legrosszabb körülmények között élők vélhetően éppen személyes tulajdonságaikból adódóan válnak keresőképtelenné.

Irodalom

- Andorka Rudolf (1992): Társadalmi változások és társadalmi problémák, 1940–1980. *Statisztikai Szemle*, 70 (4–5): 301–324.
- Andorka Rudolf (1994): Deviáns viselkedések Magyarországon – általános értelmezési keret az elidegenedés és az anómia fogalmak segítségével. In Münnich Iván – Moksony Ferenc (szerk.): *Devianciák Magyarországon*. Közélet Kiadó, Budapest, 32–75.
- Bartus Tamás (2003): Logisztikus regressziós eredmények értelmezése. *Statisztikai Szemle*, 81 (4): 328–347.
- Kopp Mária – Skrabski Árpád (1995): *Magyar lelkiállapot*. Végeken Alapítvány, Budapest.
- Kopp Mária – Skrabski Árpád – Lőke János – Szedmák Sándor (1996): Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban. *Századvég*, Új évfolyam (2): 87–102.
- Kopp Mária – Székely András – Skrabski Árpád (2007): Mi magyarázhatja a magyar férfiak idő előtti egészségromlását és halálozási arányát? *Polgári Szemle*, 3 (6): 6–19.
- Maslow, A. H. (1954): *Motivation and Personality*. Harper and Row, New York.
- Spéder Zsolt – Paksi Borbála – Elekes Zsuzsanna: *Anómia és elégedettség a 90-es évek elején*. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. TÁRKI, Budapest, 490–513.

- Srole, Leo (1956): Social Integration and Certain Corollaries: An Exploratory Study. *American Sociological Review*, 21 (6): 709–716.
- Varga Károly (1974): Teljesítmény-motiváció és a kutatói-fejlesztő munka hatékonysága. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Veenhoven, Ruut (2002): Why social policy needs subjective indicators. *Social Indicators Research*, 58 (1): 33–46.

Függelék

F7.1. táblázat: Az optimista/pesszimista attitűdöt mérő index eloszlása, 1993

Indexérték	Gyakoriság	%	Attitűd	Gyakoriság	%
-9	19	0,5	Pesszimista	794	20,4
-8	22	0,6			
-7	33	0,9			
-6	63	1,6			
-5	98	2,5			
-4	123	3,2			
-3	175	4,5			
-2	261	6,7			
-1	299	7,7			
0	385	9,9			
1	431	11,1	Átlagos	1116	28,7
2	410	10,5	Optimista	1980	50,9
3	349	9,0			
4	323	8,3			
5	263	6,8			
6	225	5,8			
7	172	4,4			
8	130	3,3			
9	109	2,8			
Összesen	3890	100,0		3890	100

F7.2. táblázat: A szomatikus tüneteket mérő index eloszlása, 1993

Indexérték	Gyakoriság	%	Attitűd	Gyakoriság	%
-9	1117	28,0	Nincsenek tünetek	2002	50,1
-6	885	22,2			
-3	645	16,1	Átlagos	1453	36,4
0	498	12,5			
3	310	7,8	Vannak tünetek	541	13,5
6	253	6,3			
9	288	7,2			
Összesen	3996	100,0		3996	100,0

ÉRTÉKELÉSEK ÉS ATTITŰDÖK

8. Életszínvonalutak: az életkörülmények görbéi és egyenesei (Bernát Anikó – Páthy-Dencső Blanka)

8.1. Bevezetés

A Háztartások Életút Vizsgálata (HÉV) a Magyar Háztartás Panel (MHP) 1992-es adatfelvétele óta eltelt 15 év után követi nyomon a magyar háztartások életét objektív társadalmi-demográfiai tényezők mentén; a kötet tanulmányai arra keresi a választ, hogy miként alakult a magyar háztartások élete és életszínvonala ezen objektív dimenziók szerint. Ebben a tanulmányban azonban a szubjektív ítéleteket állítjuk fókuszba azt vizsgálva, hogy a rendszerváltás előtti évektől máig, sőt a középtávú jövőben milyen volt, most milyen és milyen lesz a lakosság életkörülményei, életszínvonala saját megítélésük szerint. Az elemzés időtávja tehát a 1987 és 2017 közötti 30 éves időszakot öleli fel.

A politikai rendszerváltást kísérő gazdasági átalakulás makro- és mikroszinten egyaránt esszenciális hatással volt szinte minden érintettre. Ezek közül mi most a mikroszintre, azaz a lakosságra gyakorolt hatást vizsgáljuk, mégpedig abból a szempontból, ahogyan azt az emberek megélték, sőt, még inkább úgy, ahogyan visszaemlékeznek rá. A szubjektív ítéletek alapján először tipikus életutakat keresünk és aszerint nagyobb csoportokba soroljuk az egymáshoz hasonlóakat, majd részletesebben elemezve megvizsgáljuk azt is, hogy jellemzően mely társadalmi csoportok jelennek meg az egyes életútktaszterekben. Ennek során az egyes életúttípusok esetében a szubjektivitást szembesítjük az objektív helyzettel, azaz megvizsgáljuk azt, hogy mennyire van összhangban a személyes ítélet és az objektív státusz. Erre az összevetésre csak a jelenben van lehetőség, mivel csak a 2007-es kutatás esetében rendelkezünk olyan információkkal, amelyek alapján a társadalmi státuszt, illetve annak elemeit meg tudjuk állapítani.

Az életútktaszterek segítségünkre lesznek abban, hogy megnézhessük, ki honnan indult a rendszerváltás előtt és 2007-re hol helyezkedik el objektív szempontok alapján. Az objektív szempontok megalkotásához Allardt (1975) elméletét alkalmazzuk, aki az emberi szükségletek és a jólét három szintjét különböztette meg: a birtoklást (having), a szeretetet (loving) és a létezést (being). A „having” a materiális szükségleteket, a „loving” a társadalmi integrációt, illetve a társadalmi identitást, míg a „being” a személyiségfejlődést, az önmegvalósítás szükségletét takarja. Allardt szerint a birtoklás szintjét méri az életszínvonal, a szeretet és létezés szintjét pedig az élet minősége. Mind a három szinten lehet objektív és szubjektív indikátorokkal mérni a szükségletek kielégítését. A kutatások azt mutatták, hogy az objektív helyzet és a szubjektív megelégedettség között nem túlságosan szoros a korrelációs kapcsolat. A közvetlenül, külső megfigyelő által mérhető objektív mutatók alapján meghatározott életminőséget nevezzük objektív életminőségnek, amely egy állandó, külső viszonyítási keret. Ellenben a szubjektív életminőség kereteiben az emberek saját maguk értékelik élethelyzetüket. Ezen ítélet kritériumai személyről személyre változnak. A szubjektív kategóriába tartozik az étellel való megelégedettség, a boldogság, a társadalommal való megelégedettség, a szabadságjogok, az esélyegyenlőség, a személyes biztonság, a befolyás és még sok olyan tényező, amelyek mérése speciális módszereket kíván meg, sőt az eredmények értelmezéséhez is kellő figyelemmel kell hozzálátnunk. A szubjektív indikátorok kérdései általában valamiféle helyzetfelmérésre, becslésre kéri a kérdezetteket.

Számos kutató dolgozott már ki alkalmazott skálákat és mutatókat. Ebben a vizsgálatban a Hankiss Elemér és Manchin Róbert 1977-es *Életmód és életminőség* című kutatásban használt „létrákat” használtuk, valamint a Diener-féle elégedettségi skálákat (Satisfaction With Life Scale, SWLS), amelyek mindegyike az élettel való elégedettségre vonatkozik, más-más megközelítésben. A módszer bírálói felróják, hogy a skálák a szubjektív jólétnek csak a kognitív oldaláról tartalmazznak tételeket, az érzésekről nem. Elemzésünkben azonban épp ez az érdekes, hiszen azt próbáljuk megfogalmazni, hogy ki miért kerülhetett „tudattalanul” is az adott életút-kategóriába.

8.2. A szubjektíven megélt múlt, jelen és jövő

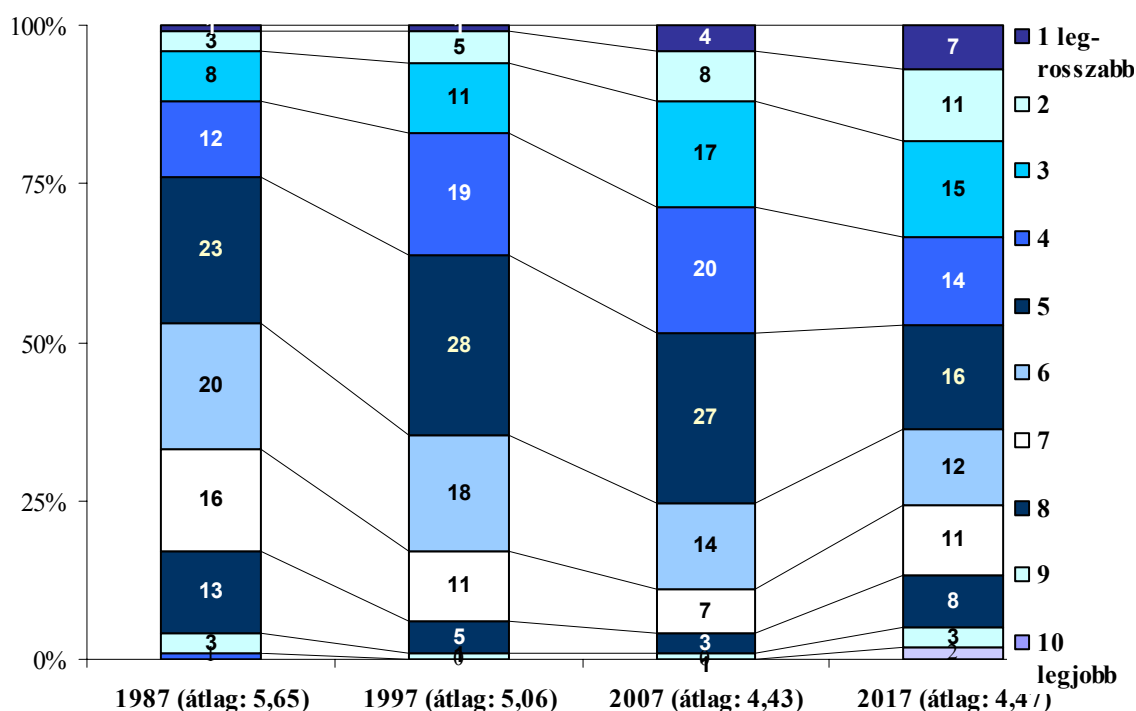
A lakosság életszínvonalának szubjektív megítélése 30 éves időszakot ölel fel: 1987-re vonatkozik az első értékelés, majd évtizedes ugrásokkal jutunk el 1997-en keresztül a „jelenbe”, 2007-be, illetve a jövőbe, 2017-be. A kérdezettek tízfokú skálán válaszolhattak arra a kérdésre, hogy *Hová helyezné el saját magát életszínvonal alapján? És 1987-re / 1997-re / és előreláthatólag 2017-re vonatkozóan?* Ezen a skálán a magasabb osztályzat a magasabb életszínvonalat jelenti.¹

Ahogy az a 8.1. ábrán látható, a magyar lakosság „átlagos” életszínvonal a közepes érték körül szóródik, akár a múltból, akár a jelenről, akár a jövőről van szó. 1987 és 2017 között gyenge életszínvonal-csökkenésre utalnak a válaszok: 1987-re visszaemlékezve még a közepesnél kicsit magasabb 5,65 pontos átlagot találunk, ami 1997-re épp a közepes értéket jelentő 5,06-ra esik vissza. A jelenre vonatkozó életszínvonal további csökkenés után átlagosan már a közepes érték alatti 4,43 pontnak adódik, ami gyakorlatilag megegyezik a 2017-re vonatkozó várakozásokra adott 4,47 pontos átlaggal.

Az elmúlt két évtized során tehát a középestdől kissé jobbról némileg a közepes szint alá csökkent a szubjektíven megélt életszínvonal (ami részben visszaemlékezést, részben pillanatnyi „helyzetjelentést” takar), míg a jövővel kapcsolatban leginkább stagnálásra utal az életszínvonal-átlagpont. Ha részletesebben tekintjük át az életszínvonal megítélésének változását (8.1. ábra), akkor alapvetően arra a trendre figyelhetünk fel, amit 1987 és 2007 között inkább a felsőközép életszínvonalúak arányának csökkenése és a közép-alsóközép csoportok tényerése jellemez. A jövőbeli várakozások a közepes értékek körüli tartományokat szűkítik, ami azonban leginkább a két szélen történő gyarapodásnak és a középről való elszállingózásnak tulajdonítható. Ha a mostani szubjektív prognózisok valóra válnak, akkor tíz év múlva a jelenleginél valamivel népesebb lesz az alacsony és magas életszínvonalon élők tábora, míg a közepes életszínvonalon élők – alapvetően igen népes – csoportja valamelyest veszít majd a súlyából. Mindez a számok nyelvén a közepes életszínvonal alatt és felett élőket egy-egy csoportban kezelve (alacsony életszínvonalúak: 1–5. csoport és magas életszínvonalúak: 6–10. csoport) a következőt jelenti: míg 1987-re visszaemlékezve kissé többen voltak a közepesnél magasabb életszínvonalúak (53%), mint az alacsonyabb életszínvonalúak (47%), addig a további évekre a közepesnél alacsonyabb életszínvonalúak kerülnek többségbe. 1997-ben a lakosság közel kétharmada (64%), 2007-ben már háromnegyedük (76%) sorolta magát a közepes szint alá, és 2017-re is a lakosság közel kétharmada (63%) számít arra, hogy ebbe a tartományba kerül majd.

¹ Az elemzésben csak azok szerepelnek, akik mind a négy időpontra vonatkozóan érdemi választ adtak. Ezáltal a minta elemszáma 1737 fő.

8.1. ábra: A szubjektíven megítélt életkörülmények alakulása 1987 és 2017 között (a válaszok százalékos megoszlása tízfokú skálán, 1 = legalacsonyabb életszínvonal, 10 = legmagasabb életszínvonal)

Az életkörülmények szubjektív megítélésében bemutatott változások ellenére leginkább a stagnálás jellemző a magyar társadalom többségére, még ha ez a tábor egyre csökkent is a vizsgált három évtized folyamán (8.1. táblázat). 1987 és 1997 között ugyanis a lakosság 71 százaléka, 1997 és 2007 között pedig 69 százaléka nem tapasztalt változást, míg 2007 és 2017 között 63 százalékuk nem vár elmozdulást az életkörülményeiben. A valamilyen változást megélők illetve arra számítók körében azonban optimista trendre figyelhetünk fel: az életkörülményeikben javulást tapasztalók múltbéli 6 százalékos aránya a 2007 és 2017 közötti várakozások kérdésében megháromszorozódik, hiszen ekkorra már a lakosság 19 százaléka számít életszínvonal-emelkedésre. Ha nem is ilyen mértékben, de ezzel ellentétesen alakul a romlást prognosztizálók aránya: az elmúlt két évtizedben még közel minden negyedik felnőtt magyar értékelte úgy, hogy az előző 10 évhez képest romlottak az életkörülményei, míg 2007 és 2017 között már csak minden hatodik (18%) vár visszaesést.

8.1. táblázat: Az életkörülmények szubjektíven megítélt változása 1987–2017 között (a javulást, stagnálást, illetve csökkenést megélők százalékos aránya és életkörülményeik átlagpontszámai tízfokú skálán az egyes időszakokban)

Megítélés	%			Átlagpont			%			Átlagpont		
	1987–1997	1987	1997	1997–2007	1997	2007	2007–2017	2007	2017	2007	2017	2017
Javult	5,9	3,63	6,07	6,4	3,81	6,21	19,0	4,18	6,94			
Nem változott	71,3	5,36	5,20	68,7	4,76	4,61	63,1	4,30	4,25			
Romlott	22,9	7,10	4,34	24,9	6,19	3,49	17,9	5,18	2,62			
Teljes átlag	100,1	5,36	5,06	100,0	5,06	4,43	100,0	4,43	4,47			

A különböző életszínvonal-változásokat megélők alapvetően öt csoportba rendeződnek, ha klaszteranalízis segítségével a jellemző csomósodások mentén csoportokat képeztünk, amelyek a jellemző életszínvonalutakat bejárókat gyűjtik össze (8.2. ábra).² Ennek alapján az első csoport a „nyerteseké”: ők nemcsak folyamatos életszínvonal-javulást éltek meg az elmúlt 20 évben, de a következő évtizedre is optimistán tekintenek. Hogy ez a tapasztalat mennyire nem tipikus a magyar társadalomban, mi sem jelzi jobban, hogy mindössze a felnőtt lakosság 2 százaléka számolt be életszínvonala folyamatos növekedéséről.

A második klaszterbe a „stagnálók” sorolhatók: ők kisebb-nagyobb kilengésekkel változatlanul tartják az életkörülményeiket és nem számítanak változásra a következő tíz évben sem. Ez a csoport a legnagyobb: közel minden második magyar felnőtt idetartozik (47%).

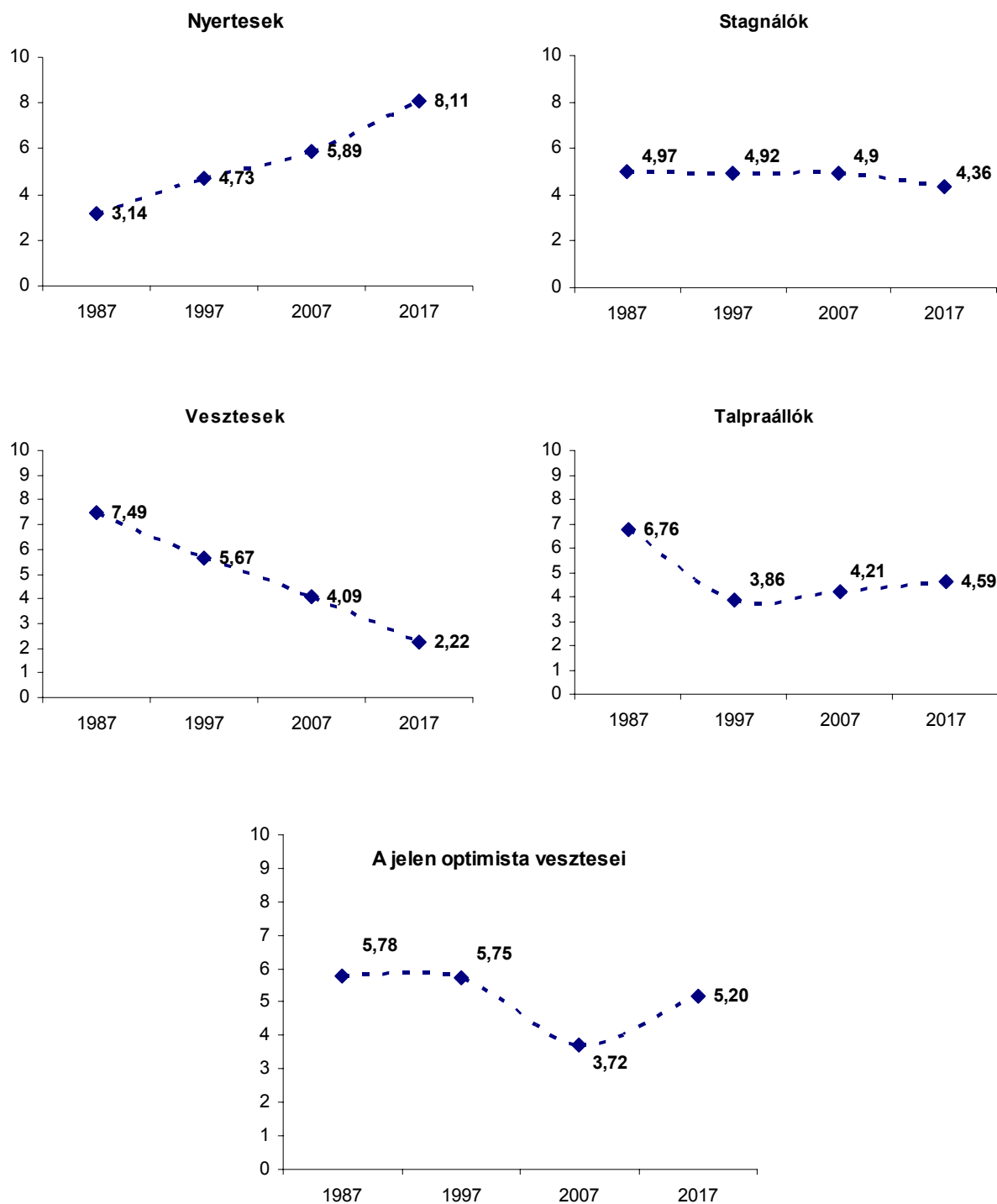
A harmadik csoport a „veszteseké”: ők magas pozícióból, kifejezetten jó életkörülményekből kényszerültek visszavenni és folyamatos romlás mellett a jövőjüket is pesszimistán látják. Minden tizedik magyar (10%) sorolható a vesztesek közé.

Tőlük annyiban különbözik a negyedik csoport, hogy szintén relatíve jó helyzetből indulva számottevő romlást tapasztaltak életkörülményeikben a rendszerváltás utáni első évtizedben, ezt követően azonban kisebb javulással visszafordult a trend, és a javulás folytatódására számítanak a következő tíz évben is, így joggal nevezhetjük őket „talpraállóknak”. Minden hetedik felnőtt (14%) került ebbe a csoportba.

Végül az ötödik csoport első látásra a némileg túlhangsúlyozott magyar pesszimizmus letéteményesének tűnik: ők azok, akik a múltat közepesnek (sőt annál árnyalatnyival jobbnak) ítélik, a jövőképük is pozitívabb a jelenüknél, ami azonban a vizsgált 30 év mélypontjának tűnik számukra, ezért „a jelen optimista veszteséinek” neveztük őket. Hogy ez az első látásra „örök pesszimista” attitűd mennyire egy „mindig” „épp most rossz” alapállásból fakad vagy tényleg csak épp most értek el életkörülményeik legmélyére, azt az elemzés további részében teszteljük státuszuk és életkörülményeik „objektív” szempontú vizsgálatakor. Ez a csoport a második legjellemzőbb típus, hiszen minden negyedik magyar felnőtt (26%) éli meg így életkörülményeinek múltját, jelenét és jövőjét.

² A csoportok százalékos megoszlását az F8.1. táblázat első adatsora mutatja.

8.2. ábra: Életszínvonalutak 1987 és 2017 között (az egyes években adott átlagpontszámok tízfokú skálán)

8.3. A szubjektív ítéletek objektív tesztje

Az, hogy a szubjektíven megélt életszínvonalutak mennyire tükrözik az egyének „objektív” élethelyzetét, számos társadalmi-demográfiai és jövedelmi-vagyoni kérdés segítségével tesztelhető (*F8.1. táblázat*).

A főbb demográfiai tényezők közül elsősorban az életkor³ hatását érdemes kiemelni: a rendszerváltás kori életkort alapul vevő kohorszok alapján azt találjuk, hogy a kor emelkedésével nő a stagnálók és a vesztesek aránya, és zsugorodik „a jelen optimista vesztesek” köre. Míg a fiatalabbak, azaz a rendszerváltás gyermekei között közel 4 százaléknyan vannak a nyertesek, addig az idősebbek, a régi rendszerben szocializálódottak körében közel tizedannyian vannak csak, és a vesztesek aránya az idősebb korcsoportban több mint kétszeres a fiatal korcsoportéhoz képest. A stagnálók és a talpraállók esetében csak halvány összefüggést találunk: a fiatalok között valamivel ritkábban fordulnak elő, mint az idősebb korcsoportban. Érdekes ugyanakkor, hogy a fiatalok, azaz a rendszerváltás gyermekei körében kétszer annyian élnek meg eddigi életútjukat „a jelen optimista veszteseként” (35%), mint az idősebbek körében (18%).

Az iskolázottság ennél kevésbé erős hatással van arra, hogy ki hogyan éli meg életkörülményei alakulását, de azt azért mindenképp meg kell említeni, hogy a diplomások között átlagon felüli a stagnálók aránya, míg átlagon aluli a jelen optimista vesztesek jelenléte. A lakóhely településtípusa kismértékben befolyásolja csak az életszínvonal-változás megítélését, és nem is „lineárisak” a szignifikánsnak tekinthető összefüggések. Míg ugyanis a községekben és a fővárosban élők körében felülreprezentáltak a stagnálók, addig ez a városiak esetében a talpraállókra, a megyeszékhelyeken élők között pedig a jelen optimista vesztesekre igaz.

Az anyagi-jövedelmi helyzet alapvetően a stagnálók és a jelen optimista vesztesek esetében okoz mérhető különbségeket. Az egy főre jutó ekvivalens háztartási jövedelem növekedésével nő a stagnálók aránya és csökken a jelen optimista vesztesek részesedése, és hasonló trend figyelhető meg az egyéni jövedelemmel kapcsolatban is. A jobb anyagi-vagyoni helyzetre utaló lakástulajdonlás kapcsán is hasonló összefüggést találunk: a lakásukban tulajdonosként élők körében vannak a legmagasabb arányban a stagnálók és legkisebb arányban a jelen optimista vesztesek, szemben a lakásukban csak bérlőként élőkkel.

Az aktivitási és foglalkozási státuszt tekintve a legfontosabb a nem nyugdíjas inaktívak (szülési szabadságon lévők, munkanélküliek és eltartottak) átlagon aluli aránya a stagnálók és átlagon felüli részesedése a jelen optimista vesztesek körében, míg érthető, bár megjegyzendő, hogy a nyugdíjasok között találunk „jelenvesztés” optimistákat a legkisebb arányban.

³ Tóth (2006) három életkori kategóriát alkalmaz a rendszerváltás kori életkort alapul véve a TÁRKI Háztartás Monitor 2005-ös kutatás alapján, így vizsgálva azt, hogy az egyes életkori csoportokra milyen „generációs hatást” gyakorolt a rendszerváltást követő társadalmi-gazdasági átmenet. A rendszerváltáskor legfeljebb 35 éveseket és fiatalabbakat a rendszerváltás gyermekeinek tekinthetjük: ők társadalmi szocializációjuk lényegi részét a rendszerváltás után élik meg, és ennek legényegesebb elemeként iskoláztatásuk folyamán az új gazdasági rendszer munkaerőpiacára és jóléti rendszerére készültek fel. A mai idősebb generáció, a ma már legalább 62 évesek a rendszerváltáskor legalább 45 évesek voltak, s mint ilyenek, szocializációjuk, családalapításuk és családi életük, munkaerő-piaci jelenlétük még a „régiben” alapozódott meg, és nagy része ekkor is zajlott, így őket a „régiben” generációjának neveztük. A két életkori kohorsz között található „a rendszerváltás generációja”, akik nagyon erős alkalmazkodási kényszernek voltak kitéve, de többségük csak a rendszerváltás előtti életére, az akkor már javában zajló (vagy már befejeződött) szocializációjára tudott alapozni és ennek alapján továbbépíteni azt az új rendszer követelményei között.

Kötetünk első tanulmányának szerzői négy – elveszett, státuszváltó, rendszerváltó és fiatal – nemzedéket különböztetnek meg (bővebben lásd az 1.2. alfejezetben).

Érdekes eredmény a cigány válaszadók⁴ átlagon aluli aránya a vesztesek és átlagon felüli jelenlétük a stagnálók körében, hiszen más kutatásokból tudjuk, hogy a cigány lakosság tekinthető a rendszerváltás igazi nagy vesztesének (ami a cigányok tömeges és tartós munkanélkülivé válásával és az ennek következtében kialakult mély és széles körű szegénységgel jellemezhető).

Összességében azt találjuk, hogy a szubjektív életszínvonalutak közül a stagnáló típus alapvetően a jobb anyagi és társadalmi státuszúak körében „népszerű”, míg a jelent mélypontként megélő, de szolidan optimista jövőképű „a jelen optimista vesztese” inkább az alacsonyabb státuszúak közül kerülnek ki. A többi csoport esetében nem rajzolódna ki élesen efféle mintázatok az objektív társadalmi státusz elemei szerint.

8.4. Az életminőséggel való elégedettség összetevői és annak változásai 1992 és 2007 között

Az eddigiekben a kérdezettek életkörülményeikkel való elégedettségét vizsgáltuk, ami az élet számos területét foglalja magában. Lehetőségünk van azonban az életminőséggel való elégedettség komponenseit önmagukban is megvizsgálni, sőt az ebben történt változásokat is nyomon követhetjük 1992 és 2007 között (*F8.2. táblázat*). Az értékelés 1-től 10-ig terjedő skálán alapul, ahol a nagyobb elégedettséget a magasabb pontszám jelöli, hasonlóan az eddig alkalmazott elégedettségi skálához.

A lakosság a rendszerváltás kezdetén és másfél évtizeddel később is leginkább a *családon belüli kapcsolataival* volt elégedett, aminek mértékében az elmúlt 15 év alatt nem történt lényegi változás (8,61 és 8,29 pont). Ugyanez igaz az egyes életszínvonalutakra is: minden csoport esetében ez az első az elégedettségi rangsorban és egyik csoporton belül sem történt ennek megítélésben számottevő elmozdulás 1992 és 2007 között.

A *munkával* való elégedettség 1992-ben még a második helyen szerepelt (7,57 pont), mára azonban kisebb csökkenés után a negyedik helyre csúszott vissza (6,80 pont). A legtöbbet a vesztesek és a stagnálók esetében csökkent a munkával való elégedettség, a nyertesek körében viszont növekedett ennek szintje a vizsgált 15 év alatt.

A *lakókörnyezettel* való elégedettség a harmadik pozíciót foglalta el a listán 1992-ben, és bár igen halványan, de csökkent az ezzel való elégedettség a 15 év alatt, így 2007-re a harmadik helyre került. Csak a nyertesek számoltak be kismértékű javulásról ezen a téren, míg a vesztesek és a talpraállók már kimutatható mértékű romlást jeleztek a lakókörnyezetükkel való elégedettség terén. Ugyanígy a lakással való elégedettség terén a talpraállók és a vesztesek körében tapasztalható szignifikáns romlás.

Az *egészségi állapotuk* terén a nyerteseken kívül minden csoport számottevő mértékű elégedettségcsökkenésről számolt be, azaz kevésbé tartják jónak egészségi állapotukat, mint 15 éve (bár ez az idősödés folyamatának sajnálatos, ámde természetes velejárója).

Jövőbeni kilátásaikat 2007-ben optimistán ítélik meg a nyertesek és a talpraállók és pesszimistán a vesztesek 1992-höz képest, vagyis az életszínvonalútjuk alapján kapott „címkéikkel” összhangban vélekednek jövőjükéről. Ugyanez a plauzibilis kép rajzolható fel az *eddigi élettel való elégedettség* kérdésében is.

A legkevésbé a *jövedelmével* volt és van megelégedve a lakosság, ugyanakkor ebben a dimenzióban találkozhatunk leginkább az elégedettségi szint szolid növekedésével 1992 és 2007 között, ami elsősorban a nyertesek, és kisebb mértékben a stagnálók és a talpraállók elégedettségének növekedésével magyarázható.

⁴ Cigánynak itt azt tekintjük, akit a kérdezőbiztos cigánynak tartott.

Nem meglepő tehát az eddigiek alapján az, hogy 2007-ben *összességében, mindent egybevéve* a nyertesek a leginkább elégedettek életükkel (7,30 pont), őket a stagnálók követik (6,18), akik mögött nem sokkal maradnak el a jelen optimista vesztesei (5,93) és a talpraállók (5,71), de a vesztesek sincsenek nagyon leszakadva (5,40). Figyelemre méltó, hogy még a legrosszabb 20 évet maguk mögött hagyó és a jövőre is pesszimistán tekintő vesztesek is a közepesnél elégedettebbek az életükkel, azaz még a vesztes pozíció sem jelent reménytelen, önbecsülés nélküli életet ma Magyarországon.

8.5. Összefoglalás

Az elmúlt két évtizedre visszatekintve alapvetően életszínvonalának csökkenését érezte a magyar társadalom: míg 1987-re visszaemlékezve még minden második felnőtt ítélte a közepesnél jobbnak életkörülményeit, tíz évvel később már egyértelműen többségbe kerültek azok, akik a közepesnél kissé vagy nagyon rosszabbnak minősítették életszínvonalukat. Az életminőségük terén jobban vagy kevésbé depriváltak aránya tovább nőtt az elmúlt évtizedben, és 2007-re már a lakosság háromnegyede sorolta ide magát. És bár valamivel optimistább várakozásokkal néznek a magyarok a következő tíz év elé, összességében továbbra is a közepesnél alacsonyabb életszínvonalúak maradhatnak többségben. A harminc évet átfogó értékelések alapján jellemző életszínvonal-életutakat kerestünk, és ötféle típust különítettünk el: a nyertesek apró és a vesztesek, valamint a talpraállók kissé nagyobb, de nem kiemelkedő arányú csoportja mellett a minden második felnőtt magyarra jellemző stagnálóké a legnépesebb csoport, amit a minden negyedik felnőttet tömörítő csoport, „a jelen optimista vesztesí” követnek. Utóbbiak, a jelent épp mélypontként megélők körében felülreprezentáltak az alacsonyabb státuszúak, míg a stagnálók inkább a jobb anyagi és társadalmi helyzetűek köréből kerülnek ki.

Irodalom

- Allardt, E. (1975): *Dimensions of Welfare in a Comparative Scandinavian Study*. Research Group for Comparative Sociology, University of Helsinki, Research Reports, no. 9.
- Tóth István György (2006): Jövedelemeloszlás 1987 és 2005 között. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 2006*. TÁRKI, Budapest, 42–64.

Függelék

F8.1. táblázat: A különböző életszínvonal-utakat bejárók társadalmi-demográfiai háttere, 2007 (százalékos megoszlás)

Társadalmi-demográfiai jellemző		Nyertesek	Stagnálók	Vesztesek	Talpraállók	A jelen optimista vesztesei
		2,1%	47,3%	10,3%	14,3%	26,0%
Nem	Férfi	1,9	45,7	12,0	12,8	27,6
	Nő	2,3	48,6	8,9	15,5	24,7
Rendszer-váltási életkori kohorszok	A rendszerváltás gyermekei (akkor legfeljebb 5 évesek)	3,5	43,8	5,8	12,3	34,8
	A rendszerváltás generációja (akkor 35–45 évesek)	2,5	45,8	11,1	14,3	26,3
	A régi rendszer generációja (akkor 45 évesnél idősebbek)	0,4	52,8	12,6	15,8	18,4
Iskolai végzettsége	Érettségínél kevesebb	1,8	45,7	11,3	14,4	26,8
	Érettségi	2,1	42,7	10,7	15,9	28,7
	Felsőfokú	2,9	56,9	7,5	11,9	20,8
Háztartásfő iskolai végzettsége	8 osztály vagy kevesebb	1,1	50,4	11,3	14,3	22,9
	Szakmunkás	2,0	42,7	10,4	15,7	29,4
	Érettségi	2,3	42,0	10,8	14,9	29,9
	Felsőfokú	2,9	57,7	8,1	11,9	19,5
Település-típus	Község	1,4	49,2	9,1	14,5	25,8
	Város	2,2	42,1	11,9	17,4	26,4
	Megyeszékhely	2,6	43,8	9,6	12,5	31,6
	Budapest	2,8	52,6	10,7	11,9	22,1
Családi állapot	Nőtlen, hajadon, nincs élettársa	2,8	44,4	7,1	11,5	34,1
	Nőtlen, hajadon, élettárssal él	5,9	44,7	14,1	11,8	23,5
	Házass, házastárssal él	2,1	49,0	10,7	14,4	23,8
	Házass, élettárssal él	0	64,3	14,3	7,1	14,3
	Házass, de külön élnek, nincs élettársa	0	57,1	4,8	9,5	28,6
	Elvált, nincs élettársa	2,5	35,8	8,3	19,2	34,2
	Elvált, élettárssal él	2,2	54,3	10,9	10,9	21,7
	Özvegy, nincs élettársa	0	47,2	12,7	16,8	23,4
	Özvegy, élettárssal él	0	38,9	5,6	22,2	33,3

Társadalmi-demográfiai jellemző		Nyertese k	Stagnáló k	Vesztese k	Talpraáll ók	A jelen optimist a vesztes ei
		2,1%	47,3%	10,3%	14,3%	26,0%
Család- tipológia	Egyszemélyes < 60	2,9	43,5	13,8	13,0	26,8
	Egyszemélyes 60+	0	50,0	10,3	21,2	18,5
	Egyedülálló szülő gyerekkel	3,0	39,4	6,1	12,1	39,4
	Pár < 60	3,6	39,8	17,5	13,9	25,3
	Pár 60+	0,4	53,5	12,7	17,6	15,9
	Pár 1–2 gyerekkel	2,6	48,5	9,3	11,7	28,0
	Többszemélyes gyerekes háztartás	2,3	50,0	6,5	15,3	26,0
	Többszemélyes gyerektelen háztartás	1,6	39,3	8,2	14,8	36,1
Gazdasági aktivitás	Alkalmazott	3,6	47,9	8,3	14,0	26,2
	Vállalkozó	2,1	49,5	13,4	7,2	27,8
	Nyugdíjas	0,5	50,2	13,2	15,4	20,8
	Egyéb	2,2	38,7	7,7	15,0	36,5
Aktivitási és foglalkozási státusz	Vezető	2,6	71,8		10,3	15,4
	Értelmiségi	5,3	53,1	6,3	13,0	22,2
	Kisvállalkozó	1,3	47,5	16,3	3,8	31,3
	Szellemi	4,4	45,6	10,5	13,2	26,3
	Szakmunkás	3,4	44,4	7,7	13,5	30,9
	Egyéb munkás	2,1	42,6	10,6	19,1	25,5
	Nyugdíjas	0,5	50,2	13,2	15,4	20,8
	Szülési szabadság	5,6	38,0	4,2	9,9	42,3
	Munkanélküli és eltartott	0,9	37,7	9,9	16,6	35,0
Egy főre jutó ekvivalens háztartási jövedelem kvintilisei	Alsó ötöd	2,0	42,1	10,4	13,8	31,7
	Második ötöd	1,4	45,0	9,4	16,2	27,9
	Harmadik ötöd	1,5	48,3	11,6	15,1	23,5
	Negyedik ötöd	3,1	43,9	11,0	15,5	26,5
	Felső ötöd	2,6	57,6	9,1	10,6	20,0
Egyéni jövedelem kvintilisei	Alsó ötöd	2,0	44,9	8,3	13,1	31,7
	Második ötöd	1,2	45,8	13,6	13,6	25,8
	Harmadik ötöd	0,6	44,4	11,3	16,7	27,1
	Negyedik ötöd	3,5	50,4	9,4	15,0	21,7
	Felső ötöd	3,5	51,3	8,9	13,0	23,3
Lakás- tulajdon	Tulajdonos, haszonélvező	1,9	48,7	10,6	14,9	23,8
	Főbérlet, bérlőtárs	3,3	42,6	13,1	9,8	31,1
	Egyéb	2,9	41,2	8,0	12,0	35,8

Társadalmi-demográfiai jellemző		Nyertesek	Stagnálók	Vesztesek	Talpraállók	A jelen optimista vesztesei
		2,1%	47,3%	10,3%	14,3%	26,0%
Vallásosság	Nem vallásos	2,9	48,4	9,3	14,3	25,2
	Nem tudja megmondani, hogy vallásos-e, vagy sem	1,4	45,2	13,7	11,0	28,8
	Vallásos a maga módján	1,9	46,1	10,3	15,2	26,6
	Vallásos, az egyház tanításait követi	1,7	49,8	11,4	12,2	24,9
Etnikum	Nem cigány származású	2,3	46,1	10,4	14,5	26,7
	Cigány származású	0	55,3	6,6	14,5	23,7
Tartós fogyasztási cikkek	Nincs semmijük	0	54,4	8,8	17,6	19,1
	1–3 cikk	0,9	45,5	12,8	17,5	23,4
	4–6 cikk	2,6	46,2	9,9	12,5	28,8
	7–10 cikk	5,0	51,2	6,6	10,3	26,9
Költözött-e 1992 és 2007 között?	Nem költözött	1,6	45,6	11,9	14,4	26,4
	Költözött	3,3	48,9	7,6	13,9	26,2

F8.2. táblázat: Az életminőséggel való elégedettség összetevői és annak változásai 1992 és 2007 között (átlagpontok 1–10-es skálán, ahol 1 = nagyon elégedetlen, 10 = nagyon elégedett)

Elégedettség	Nyertesek		Stagnálók		Vesztesek		Talpraállók		A jelen optimista vesztesei		Átlag	
	1992	2007	1992	2007	1992	2007	1992	2007	1992	2007	1992	2007
Családon belüli kapcsolataival	8,77	8,54	8,51	8,13	8,76	8,35	8,65	8,49	8,70	8,43	8,61	8,29
Munkájával	7,05	7,67	7,66	6,86	7,52	6,16	7,36	7,06	7,55	6,67	7,57	6,80
Lakókörnyezetével	6,69	7,03	7,27	7,18	7,75	6,90	7,60	6,77	7,14	7,03	7,33	7,05
Lakásával	7,15	7,24	7,11	7,14	7,76	7,00	7,62	6,83	6,95	6,70	7,22	6,97
Egészségi állapotával	7,96	7,73	7,09	6,36	7,28	5,56	7,20	6,23	7,10	6,55	7,15	6,34
Élete eddigi alakulásával	6,96	7,19	6,24	5,94	5,74	5,15	5,90	5,44	5,84	5,48	6,05	5,69
Életszínvonalával	5,04	6,19	4,79	5,10	4,67	3,84	4,66	4,44	4,51	4,26	4,70	4,68
Jövőbeni kilátásaival	5,64	7,03	4,77	4,84	4,01	3,16	4,03	4,49	4,25	4,50	4,46	4,57
Jövedelmével	4,00	5,23	4,06	4,55	3,51	3,30	3,45	4,07	3,51	3,67	3,77	4,15
Mindent egybevetve az életével?		7,30		6,18		5,40		5,71		5,93		5,99

9. A vallási változás: társadalmi trend és egyéni életciklus (Hegedűs Rita)

9.1. Bevezetés

Az 1992–1997 közötti Magyar Háztartás Panel (MHP) vizsgálat már lehetővé tette számunkra, hogy információkat nyerjünk az egyes személyek vallásosságának alakulásáról. A keresztmetszeti vizsgálatokkal szemben, ahol a népességben érvényes arányok változását tudjuk nyomon követni, itt – kérdőíves felmérési adatokat felhasználva Magyarországon feltehetőleg egyedülálló módon – az egy meghatározott időszak alatt az egyes emberek életében bekövetkező változásról kaphattunk képet (Hegedűs, 2000). Ebből többek között kiderült, hogy a vizsgált időszakban meglepően nagy volt a vallásosságával kapcsolatos nyilatkozatát rövid távon is változtatók aránya: a kérdezetteknek *nagyjából az egyharmada az öt év alatt nem ugyanúgy nyilatkozott a kérdéssel*. A korcsoportokat illetően pedig az látszott, hogy egyszerre volt jelen egy idősödés megkezdésekor induló „megtérési hullám”, és a nagyon idős korban jelentkező templomelhagyási tendencia. Emellett pedig az 1950-es években született középgeneráció körében a vallásgyakorlás némi élénkülése volt megfigyelhető.

Ez az időszak azonban sajnos meglehetősen rövid volt – mindössze öt év –, így inkább kísérleti jelleggel lehetett megvizsgálni ennek segítségével, hogy milyen jellegű és mértékű egyéni vallási változások mehettek végbe, illetve ezek kiket érinthettek. Mivel az MHP mintáját használó Háztartások Életút Vizsgálata (HÉV) felmérés kérdőívében is szerepelt néhány, vallásra vonatkozó kérdés, lehetőségünk nyílik ugyanezen mintán megvizsgálni a most már *tizenöt* év alatt bekövetkezett változásokat. Így jóval megbízhatóbb képet kaphatunk a vallási változás típusairól, nagyságrendje is jobban becsülhetővé, s talán közelebb jutunk a generációs váltás természetének megismeréséhez is.

9.2. Az adatok jellege

Az adatok alapján tehát összehasonlíthatjuk az 1992-ben a Magyar Háztartás Panelben részt vevő személyeknek a vallásgyakorlatra vonatkozó kérdésre adott válaszát *ugyanezen* személyek 2007-ben adott válaszával. Mivel 2007-ben már legalább 31 évesek voltak azok, akik már 1992-ben is válaszoltak az egyéni kérdőív vallási kérdéseire, a mintánk természetesen nem a jelenlegi teljes magyar felnőtt lakosságot reprezentálja. Azt mondhatjuk, hogy válaszadóink nagyjából az 1992-ben élő 15 éven felüli lakosság azon részének a mintáját képezik, akik még éltek 2007-ben is. Az ő vallásosságuk személyes szintű változásáról kaphatunk némi képet adataink révén.¹

Az elemzésnek korlátot állít az a tény, hogy a felmérés során alkalmazott kérdőív nem speciálisan vallásszociológiai elemzés céljára készült, tehát egyrészt csak néhány

¹ Mintánk összesen 1857 főből áll, mivel a HÉV-be bekerült 2688 főből ennyien voltak olyanok, akik egyrészt koruknál fogva már mindkét évben válaszolhattak volna (1965 fő), másrészt ténylegesen válaszoltak is a vallásgyakorlat kérdésére. A nem technikai okokkal magyarázható hiányzó válaszok többnyire 1992-ből származnak (a 108-ból 97). Ezek az emberek a vallásosságra irányuló 2007-es kérdésekre adott válaszaik alapján szignifikánsan kevésbé voltak vallásosak, mint a többiek, tehát 1992-re feltehetőleg némileg magasabb szintű vallásosságot mérünk a ténylegesnél.

kérdést tartalmazott a vallásosságra vonatkozóan, másrészt sajnos azokat sem azonos formában a két kérdezés során. A három vallási kérdésből egy a felekezetre, egy általában a vallásosságra, egy pedig a templomba járási gyakoriságra vonatkozott. Az általános vallásossági kérdés teljes mértékben különbözött egymástól 1992-ben és 2007-ben,² a felekezetiben pedig jelentős eltérések voltak a kérdés megfogalmazását és a kategóriákat illetően is.³ Egyedül a templomba járási gyakoriságot kezdték lényegileg ugyanúgy,⁴ ezért sajnos csak ez utóbbit tudjuk használni igazán az összevetésben. Adataink azonban ezzel együtt is segítséget nyújtanak olyan kérdések tanulmányozásához, amelyeket egy ilyen, panel jellegű felvétel híján eddig nem volt lehetőségünk vizsgálni.

9.3. Kérdések, hipotézisek

A számtalan feltehető kérdés közül vizsgálódásunkat most a két legalapvetőbbnek tűnő problémára szűkítjük:

1. A vallásosság egyéni szintű változása egyáltalán milyen nagyságrendű, s milyen irányba tart? „Egyenleg” nézőpontból tekintve tehát melyik közkeletű feltételezést erősíthetjük meg? Azt-e, amelyik szerint – a kohorszcserelődésből fakadó változáson túl – *trendszerű* elvallástalanodás tanúi vagyunk, vagyis a vallás szempontjából negatív az egyéni változások egyenlege: több a vallás gyakorlásával felhagyó vagy azt elhanyagoló, mint az azt elkezdő vagy megerősítő személy; vagy azt, amelyik szerint éppenséggel vallási megújulás indult meg a rendszerváltás után, s az tart ma is: ebben az esetben éppenséggel pozitív egyenleget várunk? A kérdés nem triviális, mivel a keresztmetszeti adatok hiába jeleznek stagnálást vagy enyhe csökkenést a vallásgyakorlat szintjében, azokból nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy ez mennyire függ össze a népesség demográfiai okokból zajló természetes kicserélődésével és a személyek életútjából fakadó szokásos változással (az életciklushatással).

2. Az előző kérdés éppen ezért nem választható el a korosztályi változásra vonatkozó kérdéstől: ha tényleg elvallástalanodás tanúi vagyunk, lehetséges, hogy fokozatosan, korosztályról korosztályra nagyobb arányú a vallástalanság, s a legfiatalabbak jelentős – s mindig nagyobb – része már úgy érkezik a felnőttkorba, hogy nem hívó, nem jár templomba? A vallásosság ilyenfajta alakulására hívta fel a figyelmet az 1980-as évek végére vonatkozóan például Tomka (1990). Ilyenkor az egyes kohorszok más-más szintről indulnak, s ezt őrzi felnőtt életükben, a kohorszok indulási szintjétől és

² 1992-ben a kérdés felvezetése szerint az „Istennel kapcsolatos hitre” vonatkozóan azt tudakolták, hogy mindig is „hívó, vallásos ember” volt-e a kérdezett, csak most lett az, csak régen volt az, vagy pedig sohasem volt az. Bár a TÁRKI hosszú évekig feltette ezt a sajátos kérdést, majdnem minden felmérésében, egy idő után az egy másikra – a magyar vallásszociológiában kétségkívül jóval elfogadottabb és gyakran használt – kérdésre cserélődött, s a 2007-es HÉV-ben is ez utóbbit tették fel. A kérdés azt tudakolja, hogy melyik állítással jellemezné magát a kérdezett: egyháziasan, a maga módján vallásos, nem tudja, vagy nem vallásos.

³ Míg 1992-ben a születés kori *keresztelezésre* kérdeztek, s volt egy „nem keresztelték meg vagy jegyezték be” kategória, addig 2007-ben – értelemszerűen – a mostani *hovatartozás* iránt érdeklődtek, s ami gond: 1992-ben hovatartozásról nem tettek említést, most pedig belépésre vagy kilépésre nem kérdeztek rá, csak a „nem tartozik egyházhoz” kategóriát adták meg. Így egy 15 évvel ezelőtti hivatalosabb, intézményi tagságot egy mostani hovatartozás-tudattal kellene összevetnünk. Ez nem lenne ugyan haszontalan vállalkozás, de nem is nagyon ideális összehasonlítási alap. (Ráadásul eggyel több egyházat soroltak fel.)

⁴ Néhány apróbb szövegezési eltérésen kívül a „gyakrabban mint hetente jár templomba” kategóriáit vonták össze a 2007-es kérdezés során a „hetente jár” kategóriával, de ez feltehetőleg nem okozhat gondot.

A pontos szöveg 1992-ben: „Milyen gyakran jár templomba, misére, istentiszteletre? Naponta – hetente többször – minden héten – havonta kétszer-háromszor – havonta egyszer – évente néhányszor – ritkábban, mint évente – soha.”

A pontos szöveg 2007-ben: „Milyen gyakran jár Ön misére, istentiszteletre, gyülekezetbe? Hetente vagy gyakrabban – havonta 2–3 alkalommal – havonta – évente néhány alkalommal – ritkábban vagy – soha?”

népességen belüli arányától, illetve kihalási sebességétől függ az aktuális „össz-vallásossági” szint. A felnőtt életben ekkor egyéni szinten már alig-alig történik változás, mégis változik a társadalom összességének vallásossága. Ez a csökkenés úgy is bekövetkezhet ugyanakkor, hogy minden korosztály veszít induló vallásossági szintjéből – bizonyos időszakokban „járványszerű” lehet a vallásosság csökkenése, mint arra a Jagodzinski–Dobbelaere szerzőpáros (1995) rámutat –, vagyis tényleges trendként valósul meg az „elvallástalanodás”.

Ha az elvallástalanodás tézisével szemben a vallási újjáéledést feltételezzük, akkor vagy azt kell várnunk, hogy a rendszerváltozaskor fiatal nemzedékek magasabb vallásossági szintről indulnak, s ezt – legalább részben – megőrzik életútjuk során, vagy pedig azt, hogy az induláskori szinttől függetlenül az emberek nagyobb része „tér meg” élete során, mint amekkora elhagyja hitét.

Jóval bonyolultabb a helyzet, ha a kohorszok vallásossága hol alacsonyabb, hol magasabb szintről indul – s eddigi adataink szerint ténylegesen ez valósul meg Magyarországon a rendszerváltás óta –; ekkor még kiszámíthatatlanabbul ingadozik az egyenleg is. Ráadásul még az is könnyen elképzelhető, hogy a kohorszok nem azonos módon viselkednek a saját életútjukon belül, vagyis hogy kohorszról kohorszra változik az életúton belüli vallási mobilitás (is) – s ezzel egyféle interakciós hatás lép fel.

9.4. A vallásgyakorlás változásainak elemzése

Elemzésünkben a vallásosságot tehát alapvetően a templomba járási gyakorisággal – mint egyetlen, teljes értékűen a kezünkben levő mérőeszközzel – közelítettük meg. Ennek segítségével az egyházas vallásosság intézményes megnyilvánulási formájának csökkenését vagy növekedését tudjuk nyomon követni.

A templomba járási gyakoriságot általában vizsgálva megállapítható, hogy mintánkban az „egyháziasan legvallásosabb” (legalább hetente templomba járó) réteg aránya változatlan maradt a tizenöt év során a maga 9 százalék körüli értékével (9.1. táblázat).

9.1. táblázat: Az 1992-es és 2007-es templomba járási gyakoriságok együttesen (%)

Milyen gyakran jár misére...? (1992)	Milyen gyakran jár misére...? (2007)						Összesen	N
	Soha	Ritkábban	Évente néhány alkalommal	Havonta	Havonta 2-3 alkalommal	Hetente vagy gyakrabban		
Soha	25,2	9,3	3,1	0,3	0,3	0,2	38,4	713
Ritkábban	8,8	4,3	2,8	0,4	0,3	0,6	17,1	318
Évente néhány alkalommal	7,2	7,8	8,0	1,0	0,6	1,6	26,0	484
Havonta	0,6	0,9	1,7	0,4	0,2	0,9	4,6	86
Havonta 2-3 alkalommal	0,9	0,9	0,8	0,5	0,5	0,9	4,4	82
Hetente vagy gyakrabban	1,0	1,1	1,1	0,6	0,4	5,2	9,4	175
Összesen	43,6	24,2	17,4	3,1	2,3	9,4	100,0	
N	811	450	324	57	42	174		1858*

*Az esetszám kerekítési okokból tér el a 76. lábjegyzetben szereplőtől.

A kevésbé gyakran, de még viszonylag sűrűn templomba járók aránya jelentősen visszaesett (mind a 2–3 hetente, mind a havonta járók aránya csökkent, előbbieké 48, utóbbiaké pedig 33 százalékkal, együttesen 40 százalékkal). A templomba járással mérve nem vallásos csoportok aránya pedig ennek megfelelően növekedett, bár saját, 1992-es nagyságrendjükhöz képest nem nagyon (összességében nem egészen 5 százalékkal!). Ez utóbbi nagy csoporton belül egyértelműen a még kevésbé gyakori aktivitás irányába ment végbe eltolódás, hiszen az évi néhány alkalom előfordulása csökkent, az évinél is ritkább vagy soha templomba nem járásé viszont nőtt.

A templomba járás gyakoriságát tekintve összességében „mobilnak” mondható a minta nagyobbik fele (56,5%), ha minden egyes gyakorisági fokot figyelembe veszünk, de csak nem egészen egyhatod része (16,9%-a), ha összevonjuk a közel álló csoportokat. (A legvallásosabb, legalább hetente templomba járó csoporton kívül ekkor két halmazt különböztetünk meg: a 2–3 hetente vagy havonta templomba járókat – gyenge aktivitásúakat, ritkán járókat – és az ennél ritkábban vagy soha nem járókat – őket nem gyakorlóknak nevezhetjük.) Vagyis a nagyon nagy váltások viszonylag ritkák voltak az eltelt 15 év alatt az egyes személyek vallásgyakorlatában. Viszont akár az összevont, csak három halmazt figyelembe vevő csoportosítást használjuk, akár a részletesebb, az összes gyakoriságot meghagyót, látható, hogy többen voltak olyanok, akik a kevésbé gyakori templomlátogatás felé mozdultak el, mint olyanok, akik a gyakoribb felé. A hármas csoportosítás szerint 10 százalék volt a vallásilag „lefelé” mobilak és 6,9 százalék a „felfelé” mobilak aránya, a részletesebb bontás szerint pedig 34,3 százalék a „lefelé” és 22,5 százalék a „felfelé” mobilaké. Adataink szerint tehát feltételezhetjük, hogy az 1992-től 2007-ig eltelt időszakban a „túlélő” felnőtt lakosság egyházas vallásgyakorlattal kifejezett vallásossága egyéni szinten némileg csökkent.

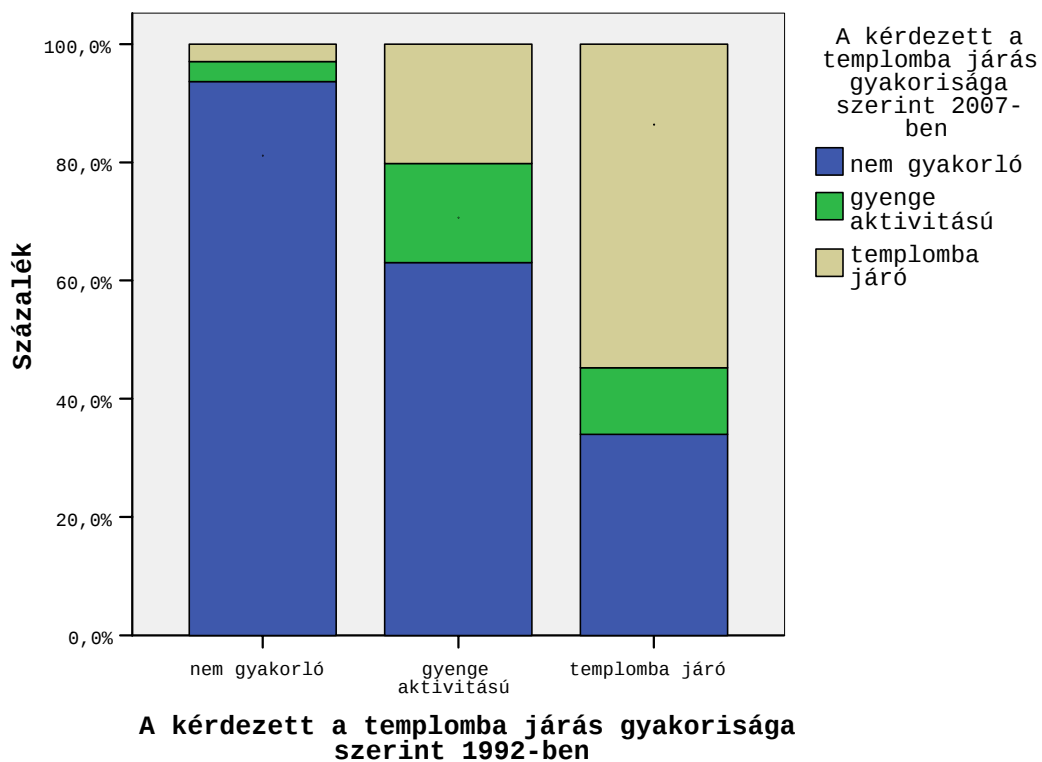
A három nagyobb csoport alakulását egyenként megnézve viszont (9.2. táblázat) azt láthatjuk, hogy e csökkenés úgy ment végbe, hogy a templomba gyakran járók aránya változatlan maradt. Igaz, úgy, hogy az idetartozók majdnem fele (kb. 45%-a) kicserélődött a 15 év során: ugyanannyian vannak olyanok, akik a nem vagy gyengén gyakorlók közül ide jöttek, és olyanok, akik elhagyták a csoportot. Ez viszont azt is jelenti, hogy azoknak, akik most gyakori templomba járók, 15 éve még majdnem a felük nem volt az! A *gyenge aktivitású* csoport egyértelmű veszteséget könyvelhet el, a többségük (több mint a háromötödük) elhagyta a ritka templomba járást is, s náluk, a kissé bizonytalan elköteleződésnél kitartóknál azok is többen vannak, akik inkább a sűrűbb templomlátogatás mellett kötöttek ki (ők teszik ki az egykor e csoportot képezők egyötödét). Viszont azoknak, akik ma e csoportba tartoznak, több mint a felük éppenséggel a nem gyakorló csoportból érkezett. Ez utóbbi réteg, a *nem gyakorlók* nagy – a kérdezettek mintegy négyötödét kitevő – csoportja a legkövetkezetesebb: a zömük (93,4%-uk) a 15 év alatt nem változtatta meg szokásait. Kicsikét mások csak az arányok a „belépési mobilitást” tekintve: a ma templomba (szinte) egyáltalán nem járók 10 százalékát teszik ki azok, akik régebben sűrűn vagy viszonylag sűrűn jártak templomba.

9.2. táblázat: Az 1992 és 2007 közötti heti templomba járási változások típusai, a teljes minta százalékában

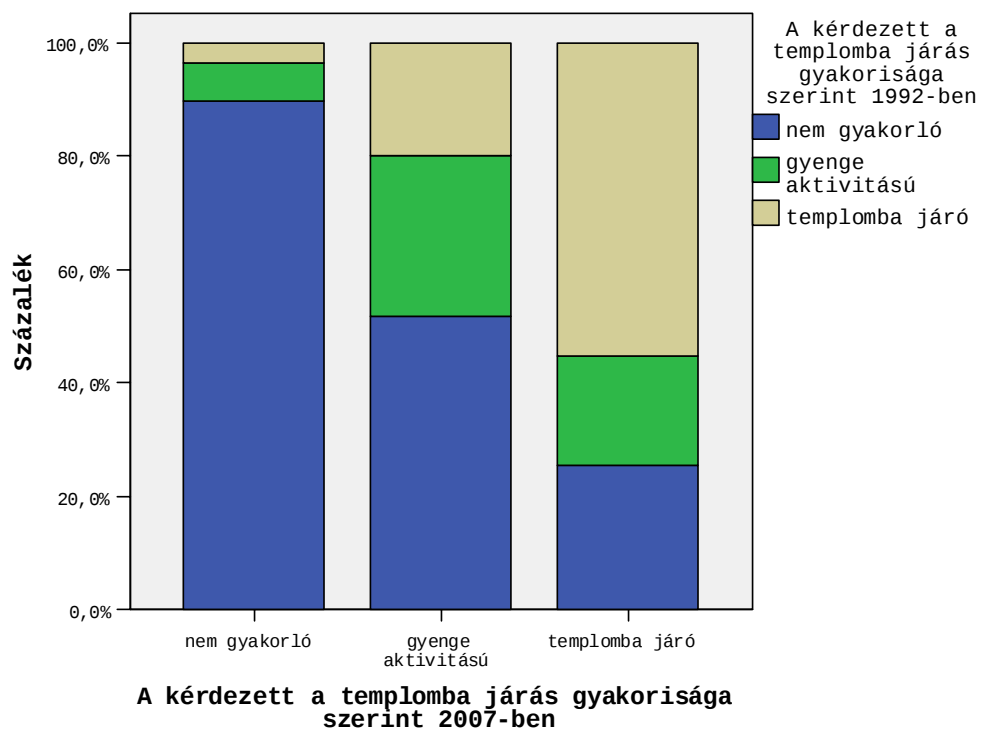
A templomba járás 3 csoportja 1992-ben	A templomba járás 3 csoportja 2007-ben			Összesen (N = 1856)
	Nem gyakorló	Gyenge aktivitású	Gyakori templomba járó	
Nem gyakorló	76,4	2,7	2,4	81,5
Gyenge aktivitású	5,7	1,5	1,8	9,0
Gyakori templomba járó	3,2	1,1	5,2	9,5
Összesen (N = 1856)	85,3	5,3	9,4	100,0

A kilépési és belépési mobilitás némileg eltérő nagyságrendjét láthatjuk a 9.1. és a 9.2. ábrán.

9.1. ábra: A templomba járás gyakoriságát tekintve eltérő három nagy csoport kilépési mobilitása

9.2. ábra: A templomba járás gyakoriságát tekintve eltérő három nagy csoport belépési mobilitása

Összességében a legstabilabb csoport a templomba (szinte egyáltalán) nem járók csoportja, és a legváltozékonyabb a gyenge vallásgyakorlatot folytatóké. Ez utóbbiak templomba járási gyakoriságának további csökkenése növelte meg némileg a vallásgyakorlatot (szinte) egyáltalán nem folytatók csoportját. Az egyházasan vallásosnak tekinthető gyakori templomba járó csoport, ha igazán stabilnak nem is volt nevezhető, folyamatos utánpótlást kapva megtartotta nagyságát a tizenöt év alatt. Ilyen értelemben tehát nem beszélhetünk az egyházas vallásosság csökkenéséről, „elvallástalanodásról”.

A korosztályokkal kapcsolatos kérdést egy olyan összeállítás segítségével tanulmányozhatjuk, amelyben a vallási mobilitás típusainak megoszlása szerepel születési kohorszokként, illetve korosztályonként. A 9.3. táblázat alapján egyúttal megállapítható az is, hogy 1992-ről 2007-re milyen változás ment végbe egy-egy kohorsz vallásossági szintjében (amit itt a gyakori templomba járással mértünk). Vizsgálódásunkat itt már csak az egyházas vallásosság változására szűkítjük, hiszen az elvallástalanodás kérdése hagyományos értelemben erre vonatkozik.

9.3. táblázat: A heti templomba járás változása születési kohorszokként, illetve 2007-es életkori csoportonként (%)

Heti templomba járás változása	Születési kohorszok						Együtt
	1967–76 (31–40 év)	1957–66 (41–50 év)	1947–56 (51–60 év)	1937–46 (61–70 év)	1927–36 (71–80 év)	–1926 (80 év fölött)	
Mindig hetente	2,0	2,4	2,5	8,8	12,6	10,6	5,2
Most hetente	2,5	4,2	2,5	8,8	4,7	4,8	4,3
Régen hetente	3,7	1,3	2,1	2,5	9,1	19,2	4,3
Soha nem hetente	91,8	92,1	92,9	80,0	73,5	65,4	86,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	401	380	434	285	253	104	1857

9.4. táblázat: A heti templomba járás változása 1992 és 2007 között születési kohorszokként, az adott kohorsz teljes nagyságának százalékában

Születési kohorsz	Hetente templomba járók, 1992	Hetente templomba járni kezdők, 2007	A heti templomba járást 2007-re abbahagyók	Hetente templomba járók, 2007	Változás	<i>N</i>
1967–76	5,7	+2,5	–3,7	4,5	–1,2	401
1957–66	3,7	+4,2	–1,3	6,6	+2,9	380
1947–56	4,6	+2,5	–2,1	5,0	+0,4	434
1937–46	11,2	+8,8	–2,5	17,5	+6,3	285
1927–36	21,7	+4,7	–9,1	17,3	–4,4	253
–1926	29,8	+4,8	–19,2	15,4	–14,4	104
Összesen	9,5	+4,3	–4,3	9,5	0	1857

Adataink alapján kimondhatjuk:

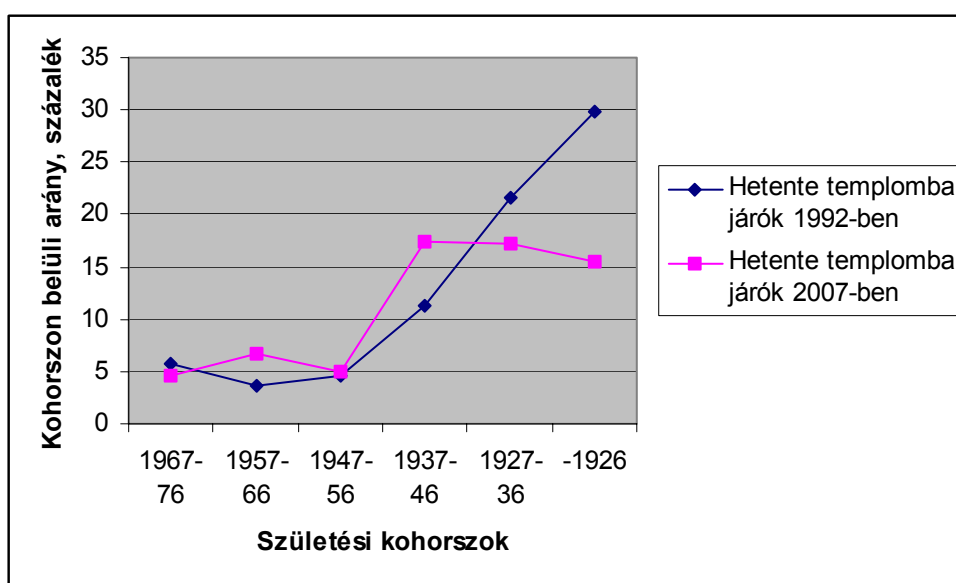
1. *Nem igaz, hogy egyre kevésbé vallásos kohorszok lépnek a felnőttkorba, s ezek őrzik alacsony vallásossági szintjüket.*

Egyrészt egészében véve a kohorszok *nem* egyre vallástalanabbak, hiszen egy elnyújtott J alakot ír le az induláskori (itt: 1992-es) vallásgyakorlati szintjük a fiatalabbaktól az idősök felé haladva: tízéves korcsoportokat tekintve az 1992-ben gyakran templomba járók aránya az 1957–66 között születettek között a

legalacsonyabb, a náluk fiatalabbak körében már ennél némileg magasabb ez az arány (9.3. ábra és 9.4. táblázat).

Másrészt pedig a kohorszok *nem* is őrzik induláskori vallásosságukat, hiszen a 15 év alatt az egyes korcsoportok mindegyikében változott – felerészben nőtt (!) – a hetente templomba járók aránya. Még az egymáshoz viszonyított pozíciójukat is változtatták a csoportok. 2007-re már még kevésbé igaz, mint 1992-ben volt, hogy az egyre idősebb kohorszokba tartozóknak egyre magasabb a vallásgyakorlati szintjük. Az 1992-ben még többé-kevésbé fennálló lépcsőzetes szintcsökkenés helyett 2007-re *egy* nagy törés figyelhető már csak meg: az 1946 – vagyis nagyjából a második világháború – előtt és után születettek nemzedékei közt megközelítőleg 10 százalékpontos különbség áll fenn.

9.3. ábra: A hetente templomba járók aránya 1992-ben és 2007-ben tízéves születési csoportonként

2. *Nem állja meg a helyét az a feltevés, hogy függetlenül a belépéskori vallásosságtól, minden születési kohorsz veszít élete során vallásosságából.*

A csökkenés a tizenöt évet tekintve – mint az előbb már utaltunk rá – csak bizonyos kohorszokban következett be, nevezetesen a legfiatalabban (az 1967–76 között születettekben, akik 2007-ben 31–39 évesek), illetve a legidősebbekben (az 1937 előtt születettekben, akik 2007-ben 70 év felettiek) (9.3. ábra).

Az elvetett hipotézisekkel szemben a következőket állíthatjuk:

1. *A legidősebb generációk körében egyfajta vallási hanyatlás ment végbe a templomba járást tekintve.*

Míg 1992-ben az 1937 előtt születetteknek 21,7, illetve 29,8 százalék járt hetente templomba, addig 2007-ben már csak 17,3, illetve 15,4 százaléka. Vagyis körükben (akik 2007-ben legalább 70 évesek voltak) arányában jóval több a heti templomba járást abbahagyó, semmint az azt elkezdő személy. A 9.4. táblázatból könnyen kiszámítható esélyhányados szerint a teljes minta átlagos arányaival összevetve – ami jelen helyzetben éppen 1 : 1, hiszen nem következett be változás – a két legidősebb generációban 1,9-szer, illetve 4-szer nagyobb az esély arra, hogy valaki inkább abbahagyja, semmint elkezdje 1992-ről 2007-re a gyakori templomlátogatást.

Ezek az eredmények megerősítik a már említett, az ötéves paneladatokat alapján szerzett benyomásainkat – ekkor is a legidősebbek hagytak fel leginkább a templomba járással –, de a keresztmetszeti felmérések kohorszvizsgálatának eredményeit is (Rosta, 2007).

2. A legidősebbek alatti, *„fiatal” idős korosztályt tekintve* – akik 1937 és 1946 között születettek, s 2007-ben 61–70 évesek voltak – azt látjuk: bár kétségtelen – mint Rosta (2007: 307) mondja –, hogy „az életkor növekedésével a vallás felé fordulás nem *tömeges* jelenség” (kiemelést tőlem),⁵ az ő körükben *a heti templomba járókat illetően viszonylag jelentős*, mintegy 56 százalékos *emelkedésnek vagyunk tanúi*. Ez az emelkedés úgy következett be, hogy megmaradt a náluk fiatalabbak körében is fennálló templomelhagyási szint, de látványosan megugrott – a többszörösére nőtt – a csatlakozók aránya. Ebben a korcsoportban a kérdezetteknek az átlagos (változatlan) szinthez képest 3,5-szeresen nagyobb az esélyük arra, hogy gyakran elkezdjenek templomba járni, semmint hogy abbahagyják ezt a szokásukat. Ez a megugrás már a háztartáspanel adataiban is látható volt egy bizonyos kor fölött, most újabb megerősítést nyert *az időskori „megtérési” hajlandóság* léte.
3. Bár a változás abszolút szintjét nézve nem látszik feltűnően nagy a növekedés a húsz évvel fiatalabb – *1957 és 1966 között született*, 2007-ben a negyvenes éveiben járó – *nemzedék templomba járásában, a saját alacsony kezdő gyakoriságukhoz képest igen jelentős a bővülés*: 78 százalékos (és az átlagos, változatlan szinthez képest 3,2-szeres az esélyük arra, hogy gyakori templomlátogatók legyenek inkább, mint hogy abbahagyják a gyakori járást). Ez a növekedés az, ami *a legkevésbé magyarázható életciklushatással*, hiszen már a háztartáspanelben is éppen ez a *születési kohorsz* jelent meg kiugró növekedéssel, nem pedig ez az *életkori csoport*.

Tekintve, hogy az utolsó, még viszonylag magas templomba járási gyakoriságot mutató nemzedék lassan a vallásgyakorlati hanyatlás korába lép, kérdéses, mi fog történni az elkövetkező években. Ha ténylegesen ők is követik idősebb társaikat, s közülük sokan abbahagyják a gyakori templomba járást, viszont az alacsonyabb templomba járási arányokkal rendelkező fiatalabbak kicsit még feljebb zárkóznak (időskorba lépési megtérési hajlam), a még meglevő utolsó nagy generációs szakadás is lassan megszűnhet, egy alacsonyabb szinten stabilizálva a vallásgyakorlók arányát.

Az idősek „elvallástalanodásának” kérdésénél még megéri egy kicsit időzni. Eddig ugyanis a vallásosság változásának mutatójaként fogtuk fel a templomba járási gyakoriságot, e korosztály esetében azonban feltehetőleg kivételt kell tennünk. Hiszen joggal felvethető – Rostának (2007) is ez az egyik magyarázata a jelenségre –, hogy a régebben templomba járó időskorúak egy részét valójában egészségi állapotuk akadályozza meg a mostani vallásgyakorlatban, nem pedig vallásosságuk elmúlt.

Hogy ez az okoskodás nem minden alap nélkül való, azt jelzi, hogy az e korosztályba tartozó, gyakori templomba járást elhagyók szubjektív egészségi átlagpontszáma jóval alacsonyabb – mintegy 1,2 ponttal –, mint az ott maradóké (9.5. táblázat).⁶

⁵ A minta e részének összesen 8,8 százalékáról mondhatjuk, hogy a 15 év során kezdett hetente templomba járni, ők a teljes minta 1,3 százalékát képezik.

⁶ Ugyanez a különbség éppenséggel ellentétes irányban áll fenn a fiatalok körében.

9.5. táblázat: Az egészségi állapottal való elégedettség (0–10-es skála) a 70 év fölöttiek körében, a heti templomba járás változása szerint (lineáris regresszió együtthatói*)

Változó	Standardizálatlan regressziós együtthatók		Standardizált együtthatók	T-érték	Szignifikancia
	B	Standard hiba	Béta		
Konstans (mindig hetente járt)	4,893	0,405		12,090	0,000
1992 óta kezdett el hetente templomba járni?	−0,709	0,761	−0,057	−0,932	0,352
Abbahagyta a heti templomba járást?	−1,265	0,567	−0,159	−2,234	0,026
Soha nem volt heti templomba járó?	−0,778	0,437	−0,134	−1,781	0,076

* Függő változó: Egészségi állapotával mennyire elégedett?

Mindez felveti a „tényleges” vallásosság növekedésének kérdését is: ha a most már nem templomba járó idősök valójában nem a meggyőződés változása miatt hagyták abba a vallásgyakorlatot, akkor meggyőződés szerint vizsgálódva feltehetően azt kapnánk, hogy a vallásosság – más módon mért – szintje *növekedett* 1992-ről 2007-re a mintában. Ezt az összehasonlítást azonban sajnos nem áll módunkban elvégezni, hiszen a vallásos meggyőződésre vonatkozó kérdés nem egyezett meg 1992-ben és 2007-ben.

Segítségünkre lehet azonban egy másik vizsgálat adatsora. 2007-ben készítettünk egy olyan felmérést, amelyben feltettük mind a két említett, vallásra vonatkozó kérdést.⁷ Ebben a hit szerint eltérő csoportok a 9.6. táblázatban látható arányban sorolták magukat különböző módon vallásosnak.

9.6. táblázat: A 2007-ben a HÉV-felmérésben szereplő vallásossági kategóriák aránya az 1992-ben az MHP-ben feltett kérdés kategóriái szerint a Medián-vizsgálat mintájában (30 évnél idősebbek, 2007, %)

Mennyire vallásos?	Függetlenül attól, hogy megkeresztelték-e vagy sem, Ön hogyan jellemezné magát?				Együtt
	Mindig is hívő, vallásos ember volt	Régebben nem volt az, de most az	Soha nem volt az, és most sem az	Régebben az volt, de már nem az	
Az egyház tanítása szerint	35,7	2,7	0,2	1,5	14,0
A maga módján	63,6	75,3	20,3	51,5	44,0
Nem tudja	0,5	5,5	4,1	5,2	2,9
Nem vallásos	0,2	15,1	71,3	37,3	36,7
Más meggyőződésű	0	1,4	4,1	4,5	2,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	426	73	492	134	1125

Ha a „vallásossági módoknak” és a „hívő, vallásos” önbesorolásnak ezt az összefüggését elfogadjuk 1992-re is érvényesnek, akkor ennek segítségével

⁷ OTKA (T048942). Az adatfelvételt a Medián készítette 2007. szeptember havi omnibuszvizsgálata keretében, 1200 fős, az ország felnőtt lakosságát a főbb társadalmi-demográfiai jegyek szempontjából megfelelően reprezentáló mintán.

megbecsülhetjük a HÉV-vizsgálat mintájára vonatkozóan az 1992-ben egyházasan vallásos személyek arányát. Figyelembe véve az 1992-ben a háztartáspanelben azokra a 15 évnél idősebbekre vonatkozó megoszlást,⁸ akik a HÉV-ben is benne voltak, és válaszoltak az ott szereplő vallásossági kérdésre is, az arány *14,1 százalékra* jön ki. Vagyis úgy becsüljük, ennyiről indult a mintában az egyházasan vallásosok aránya 1992-ben. 2007-ben ugyanezen személyek *16 százalékra* mondta magáról, hogy egyházasan vallásos, vagyis csekély emelkedés valóban kimutatható.

9.5. Összefoglalás

A panelfelvétel előnyeit kiaknázva vizsgálatunkban rá tudtunk mutatni arra, hogy az 1992-től 2007-ig tartó időszakban a vallásgyakorlat terén úgy ment végbe egy kismértékű „lefelé mobilitás”, hogy egyrészt a többség kicsit lépett csak vissza, másrészt pedig összességében az egyházasan legvallásosabbnak tekinthető, hetente templomba járó csoport aránya nem esett vissza. Láttuk azt is, hogy trendszerű elvallástalanodás nem ment végbe a tizenöt év alatt, sőt egyes életkori csoportokban, illetve születési kohorszokban kifejezetten bővült a rendszeresen templomba járók köre. Adataink alapján megerősödni látszik az idősödés korába lépők közt feltételezett „megtérési” hajlam, valamint a legidősebbek közt fellépő templomelhagyási tendencia. Ez utóbbinak feltételezésünk szerint legalább részben egészségi okai vannak. Egyértelműnek tűnik, hogy kifejezetten kohorszhatást lehet megfigyelni egy nemzedék esetében: a 2007-ben negyvenesek körében.

Két további tanulságot is levonhattunk elemzésünk révén:

1. Feltehetőleg el kell gondolkodni azon, hogy a templomba járási gyakoriságot tekintsük-e a vallásosság legmegfelelőbb mércéjének. Bár ez a legkézzelfoghatóbb, a legtöbb kérdőívben könnyen feltehető kérdés, most is megmutatkoztak súlyos hátrányai (lásd: idősök vallásosságának mérése).
2. Ami a vallásosságban fennálló generációs szakadást illeti, úgy tűnik, megindult ennek felszámolódása.

Irodalom

Hegedűs Rita (2000): *A vallásosság alakulása Magyarországon a kilencvenes évek kutatásainak tükrében*. PhD-értekezés. BKAÉ, Budapest.

Jagodzinski, Wolfgang – Dobbelaere, Karel (1995): *Secularization and church religiosity*. In Van Deth, Jan W. – Scarbrough, Elinor (eds.): *The impact of values*. Oxford University Press, New York, 76–119.

Rosta Gergely (2007): *A magyarországi vallási változás életkori aspektusai*. In Hegedűs Rita – Révay Edit (szerk.): *Úton. Tanulmányok Tomka Miklós tiszteletére*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 297–309.

Tomka Miklós (1990): *A vallás változása Magyarországon*. In Lovik Sándor – Horváth Pál (szerk.): *Hívők, egyházak ma Magyarországon*. MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 262–318.

⁸ Mindig hívő: 38,4%; régen nem hívő: 3,8%; ma nem hívő: 15,8%; soha nem hívő: 42,0%.

10. Holtodiglan? A szavazói hűség szerepe a választói magatartásban (Fábián Zoltán)

10.1. Bevezetés

A rendszerváltás óta eltelt időszakban öt parlamenti választáson szavazhattunk pártok listájára és jelöltjeire. Az azóta eltelt időszakban mind a pártrendszer jellemzőiben, mind a szavazói viselkedés szabályszerűségeiben karakteres változások történtek.

Növekedett a pártosság aránya, vagyis egyre több választó érezte úgy, hogy valamelyik politikai párt közel áll hozzá (Tóka, 2005 és 2006). 2006-ban a pártosság mértéke 57 százalék volt, míg az 1998-as parlamenti választás idején csak 34 százalék.¹

Kvázi-kétpártrendszer alakult ki. A két legnagyobb párt tovább növelte szavazategyűjtő képességét, a listás szavazatok 85 százalékát szerezték meg 2006-ban (vö. 10.1. táblázat és Angelusz–Tardos, 2005).

Növekedett a választók ideológiai polarizációja a bal-jobboldali azonosulás mentén (Angelusz–Tardos, 2005), miközben a bal- és jobboldali politika tartalma az állami újraelosztás vonatkozásában megváltozott, és ezzel összhangban változott a választók attitűdje is (Fábián–Tóth, 2008).

Jelentős változások történtek a választók társadalmi-demográfiai összetételében az elmúlt másfél évtized folyamán (Tóth, 2006). A tendenciák közül érdemes kiemelni, hogy miközben növekedett az iskolázottság szintje, megnőtt a nyugdíjas választók aránya, míg a foglalkoztatottaké csökkent. A választók nagyobb hányadának származik a főjövedelme az állami újraelosztásból. Kevesebb választó él gyermeket nevelő családban, folytatódott a városiasodás és a szekularizáció folyamata.

Csökkent a pártrendszer egészében a változékonyság (volatilitás). Ezt tükrözi az ún. szavazatváltozékonysági index. Ez az index azt jelzi, hogy a szavazatukat növelni tudó pártok százalékosan mennyivel több voksot kaptak, mint az egyvel korábbi választáson.² A 2006-ban megfigyelt alacsony érték a legstabilabb nyugat-európai pártrendszerek (Svájc, Nagy-Britannia) arányaival egyezik meg (Tóka, 2005).

10.2. A pártpreferenciák „stabilitása”

Alapkérdésünk az, hogy a jelenlegi (2007-es) pártpreferenciák milyen mértékben számítanak „stabilnak”? Stabilitás alatt azt értjük, hogy valaki ugyanazon párt listájára szavazott-e a vizsgált parlamenti választásokon, illetve milyen gyakran változtatott pártot. Az elemzés során a parlamenti választásokon pártlistára leadott szavazatokra összpontosítunk, bár vannak adataink a parlamenti választások közötti preferenciák

¹ A pártokhoz való kötődés, a pártidentifikáció nemcsak a demokratikus képviselő minőségének az egyik fontos jelzőszáma, de a korai politikatudományi vizsgálatokban – elsősorban az Egyesült Államokban – központi jelentőségű fogalom volt. (Campbell et al., 1960). A pártidentitás-modellben a párthoz kötődés olyan stabil csoportazonosulás, mint a vallási hovatartozás, avagy az etnikai tudat. Az egyén pártidentitása gyermekkorától fogva a szocializáció folyamán alakul ki, és választói magatartását döntő mértékben meghatározza. A pártidentitás méréséről lásd Blais és szerzőtársai (2001) tanulmányát.

² Ha minden párt ugyanolyan eredménnyel végez egy hipotetikus választáson, mint egy korábban, akkor az index értéke 0 lenne. Ha viszont egyetlen, korábban szereplő párt sem kapna szavazatot, csak újonnan belépő pártok, akkor a változékonysági index értéke elérné az elvileg lehetséges 100-as értéket.

változásáról is az 1992–1997 közötti időszakból. A választási preferenciákról retrospektív adatokkal rendelkezünk. Tudjuk, az ilyenfajta, visszaemlékezésen alapuló adatok csak korlátozott mértékben tekinthetők „objektívnek”, sokkal inkább az aktuális preferenciák kifejezésének (Angelusz–Tardos, 1998). Az 1990-es preferenciákról az MHP-vizsgálat első hullámából, 1992-ből van adatunk. Az 1994-es szavazatot az egy évvel későbbi panelkutatásból ismerhetjük. Az ezt követő választásokon leadott szavazatokat pedig a 2007-es HEV-vizsgálatban mértük fel. Az adatbázisunkban tehát keverednek a különböző időtávú retrospektív adatok és a panel jellegű változók. Másik fontos kutatási kérdésünk az, hogy az egyik vagy másik nagy pártra leadott korábbi szavazat, avagy a választásoktól való távolmaradás, milyen mértékben határozza meg a választói magatartást.

A jelen dolgozat azokról szól, akik 1990-ben már politikailag nagykorúnak számítottak – 18 évesek és idősebbek voltak –, és 2007-ben is szerepeltek vizsgálatunk mintájában, csakúgy, mint az 1992-es háztartáspanel kiinduló mintájában. A magyar társadalomnak ez a része tehát a HEV-vizsgálat idején legalább 35 éves volt. A követéses vizsgálatunkban persze nem szerepelhetett mindenki, akiről már 1992-ben rendelkezésünkre álltak adatok, mert meghaltak, vagy mert a kutatásunk során – 15 év múltán – nem tudtuk újból elérni őket.³ Az elemzésben azok almintája szerepel, akik 1992-ben, 1995-ben és 2007-ben töltötték ki egyéni kérdőívet, illetve válaszoltak a választási részvételre vonatkozó kérdéseinkre ($N = 1443$).

Elsőként azt a kérdést vizsgáljuk meg, hogy a pártrendszerben meglévő aggregált változékonyság trendje hogyan viszonyul a mikroszintű változékonysághoz (10.1. táblázat). Ehhez előállítottuk az egymást követő parlamenti választásokon leadott szavazatok „mobilitási” táblázatait (lásd F10.6–F10.9. táblázatok), amelyek alapján megállapítható, hogy a szavazók hány százaléka szavazott ugyanarra a pártra egy 1994 és 2006 között, mint az egyvel korábbi parlamenti választáson.

10.1. táblázat: A szavazatváltozékonyság és -koncentráció jelzőszámai, 1990/1994–2006

Parlamenti választás éve	Mikroszint (MHP–HEV-adatbázis)			Aggregált adatok (OVb)*	
	Hűséges szavazók aránya, %	Ingadozó szavazók aránya, %	Összesen, %	Szavazat-változékonysági index, %	Szavazat-koncentráció, %
1990	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	46,1
1994	29,7	70,3	100,0	24,3	52,7
1998	31,2	68,8	100,0	31,4	62,4
2002	81,5	18,5	100,0	22,4	83,1
2006	83,4	16,6	100,0	8,1	85,2

* Az aggregált mutatók saját számítások az Országos Választási Bizottság (OVb) jelentései alapján.

Hűséges szavazónak azokat tekintettük, akik két egymást követő parlamenti választáson ugyanazon párt listájára szavaztak. A hűséges szavazók arányát a Függelék F10.8–F10.10. táblázatai alapján számítottuk ki. A szavazatváltozékonysági index azt mutatja, hogy a szavazatukat növelni tudó pártok százalékosan mennyivel több voksot kaptak, mint az egyvel korábbi választáson. A szavazatkoncentráció a két legnagyobb parlamenti pártra leadott szavazatok százalékos arányát mutatja.

Az egyéni szintű változékonyság folyamatosan csökkent, azaz nőtt a hűséges szavazók aránya 1994 és 2006 között, miközben az ingadozó szavazóké csökkent. 1998 és 2002 között minőségi változás következett be a szavazók kötődésében: a korábbi egyharmados lojalitási arány 80 százalék fölé emelkedett ebben az időszakban.

Az aggregált szavazatváltozékonyság trendje ettől eltérő: a volatilitás nagyságrendjében 2002 és 2006 között történt nagyobb arányú csökkenés. A mindenkor két legnagyobb pártra leadott szavazatok folyamatosan koncentráálódtak, de csak a

³ Erről részletesen lásd Dencső Blanka és Hudomiet Péter kötetünkben közölt tanulmányát. (11. fejezet).

legutóbbi három választás alkalmával (1998, 2002, 2006) volt mindig ugyanaz a két nagy párt, vagyis 1998 óta meghatározó a Fidesz és az MSZP versengése.

A szavazói lojalitás alapján képzett pártpreferencia-csoportokat megoszlása a 10.2. táblázatban látható. A következő elemzésekben „hűséges MSZP-szavazónak” tekintjük azokat, akik 2006-ban az MSZP-re szavaztak, és legalább háromszor szavaztak 1990 és 2006 között a szocialista pártra. Ők a teljes mintánk 26 százalékát teszik ki. Hasonlóan definiáljuk a „hűséges Fidesz (MPSZ)-szavazót” is, vagyis azokat, akik legalább háromszor szavaztak a Fideszre, és a legutóbbi parlamenti választásokon is a Fidesz–MPSZ listájára adták szavazatukat (24%). A kitartóan nem szavazók csoportját ugyanezen logika alapján határozzuk meg: ők azok, akik legalább háromszor távol maradtak a parlamenti választásoktól, és 2006-ban sem szavaztak. Ennek a csoportnak az aránya a legkisebb, 13 százalék. A népesség legnagyobb, fennmaradó részét „ingadozó” szavazónak tekintjük (37%). Ez utóbbi csoportban vannak a kisebb parlamenti pártok hűséges szavazói is, de a számuk nem éri el azt a nagyságrendet, hogy külön kategóriaként kezeljük őket. (A mintában például 29 fő volt olyan, aki legalább három parlamenti választáson szavazott az SZDSZ-re.)

10.2. táblázat: A szavazói lojalitás alapján képzett pártpreferencia-csoportok száma és aránya

Szavazói lojalitás	Százalék	Esetszám (N)
Ingadozó szavazó	37,1	498
Hűséges MSZP-szavazó	26,1	350
Hűséges Fidesz-szavazó	23,9	321
Kitartóan nem-szavazó	12,8	172
Összesen	100,0	1341

Milyen társadalmi-demográfiai különbségek vannak a szavazói lojalitás alapján kialakított csoportok között? (F10.1. táblázat).

A hűséges Fidesz-szavazók között felülreprezentáltak a szakmunkás végzettségűek, a vidéki városokban élők, az alkalmazottak és a valamilyen rendszerességgel templomba járók. A mintaátlagnál kisebb arányban találhatók körükben viszont a legfeljebb általános iskolát végzettek, a fővárosiak, a nyugdíjasok és a legfelsőbb jövedelmi ötödbe tartozók. Szintén alulreprezentált a lojális Fidesz-szavazók körében az egykori MSZMP-tagok csoportja.

A hűséges szocialista szavazók csoportjában a mintaátlagnál nagyobb arányban találhatók a felsőfokú végzettségűek, a fővárosiak, a nyugdíjasok, a legmagasabb jövedelmi ötödben tartozók és a volt MSZMP-tagok, valamint azok, akik soha nem járnak templomba. Ezzel összefüggésben kisebb arányú körükben a községben és vidéki városokban élők, a legkisebb egy főre jutó háztartásjövedelemmel rendelkezők aránya.

A kitartóan nem szavazókra a deprivált társadalmi helyzet a jellemző. Magasabb arányban találhatók körükben a legfeljebb szakmunkásképzettséggel rendelkezők, valamint háromnegyedük az alsó három jövedelmi ötödbe tartozik. A kitartóan nem szavazók körében a mintában megfigyelt átlagos értéknél alacsonyabb mind a templomba járók, mind pedig a volt MSZMP-tagok aránya.

A csoportok között – a minta csökkent életkori metszete ellenére – jellemző életkori különbségek is megfigyelhetők. A hűséges szocialista szimpatizánsok átlagéletkora 60 év, a Fidesz-elkötelezettek átlagosan 4 évvel fiatalabbak (F10.2. táblázat).

Milyen szerepe volt a szavazói hűségnek a legutóbbi, 2006-os választáson? Többváltozós logisztikus regressziós elemzések révén arra keresünk választ, hogy a korábbi szavazói viselkedésnek milyen magyarázó ereje van a bemutatott társadalmi-demográfiai változók mellett.

A Fidesz–MPSZ-re 2006-ban leadott szavazat fő meghatározója a korábbi két választáson leadott szavazat, de főként a 2002-es választáson leadott voks (*F10.3. táblázat*). Emellett a jövedelmi helyzetnek és a vallásosságnak van kisebb jelentőségű szignifikáns hatása. Azok, akik soha nem járnak templomba, kisebb valószínűséggel szavaznak a jobboldali Fideszre. Ha kihagynánk modellünkéből a korábbi választások hatását, akkor a modell magyarázó ereje tizedére (0,069) csökkenne a jelenlegihez képest (0,7) a Nagelkerke-féle R^2 mutató alapján.

Lényegében ugyanez mondható el az MSZP-re leadott szavazat meghatározóiról (*F10.4. táblázat*). A korábbi választások hatása döntő, valamint szerepet játszik a vallásosság hiánya és a jövedelmi helyzet. A legfelső jövedelmi ötödhöz viszonyítva kisebb valószínűséggel szavaznak a szocialistákra a legkevesebb jövedelemmel bírók és a harmadik jövedelmi ötödbe tartozók.

A 2006-os választási részvétel legfőbb meghatározójának a korábbi választásoktól való távolmaradás bizonyult (*F10.5. táblázat*). Emellett az alacsony iskolázottságnak, a legfeljebb általános iskolai végzettségnek van még szignifikáns hatása.

10.3. Összefoglalás

1998-at követően csökkent az ingadozó szavazók aránya. Az 1990-ben már szavazókorú panelmintánk 83 százaléka 2006-ban ugyanarra a pártra szavazott, mint 2002-ben. 1998-ban a lojális szavazók aránya mindössze 31 százalék volt.

A tanulmányban felállított tipológia alapján a szocialista pártnak 26, a Fidesznek pedig 24 százaléknyi hűséges szavazója van a HÉV-vizsgálat idején 35 éves és idősebbek mintájában. A minta másik fele ingadozó szavazó (37%), illetve a választásoktól rendre távol maradó (13%).

A hűséges szavazók magas (50%) aránya arra ösztönzött minket, hogy megvizsgáljuk a korábbi választásokon leadott voksok hatását a 2006-os választási magatartásra. Az elemzés eredményeként megállapítható, hogy a választói viselkedés legfontosabb meghatározója a múltbéli viselkedés. Figyelembe véve a magyarországi pártrendszer sajátosságait, a nagyfokú szavazatkoncentrációt, a pártok kis effektív számát, az alacsony szintű szavazatváltozékonyságot, valamint a bal- és jobboldal szerinti ideológiai polarizációt, a későbbiekben felmerülhet a pártidentitás-modellek aktualitása a magyar választók viselkedésének leírásában.

Irodalom

- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1998): Az „önéletrajzíró” válaszadó: A választási preferenciák retrospektív adatainak szisztematikus torzításai. *Századvég*, 8: 3–33.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2005): A választói tömbök rejtett hálózata. In uők (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, Budapest, 65–159.
- Blais, André – Gidendil, Elisabeth – Nadeau, Richard – Nevitt, Neil (2001): Measuring party identification. Britain, Canada and the United States. *Political Behaviour*, 23 (1): 5–22. <http://ces-eec.mcgill.ca/documents/PartyID.pdf>
- Campbell, Angus – Converse, Philip E. – Miller, Warren E. – Stokes, Donald E. (1960): *The American Voter*. University of Chicago Press, Chicago–London.
- Fábián Zoltán – Tóth István György (2008): Lófogók és csirkekötők. Pártpreferencia-csoportok politikai azonosulása és attitűdjei. In Szívós Péter – Tóth István György (szerk.): *Köz, teher, elosztás*. TÁRKI Monitor Jelentések 2008. TÁRKI, Budapest, 203–219.
- Tóka Gábor (2005): A magyarországi politikai tagoltság nemzetközi összehasonlításban. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, Budapest, 17–64.
- Tóka Gábor (2006): Vezérek csodálói. A magyar választói magatartás nemzetközi összehasonlításban. In Karácsony Gergely (szerk.). *Parlamenti választás 2006*. Elemzések és adatok. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány – Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet, Budapest, 17–57.
- Tóth István György (2006): Összetételi hatások, választói aktivitás és a politikai tagoltság elmozdulása mögött. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Mérésről mérésre. A választáskutatás módszertani kérdései*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány – Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Tanszék, Budapest, 245–268.

Függelék

F10.1. táblázat: A szavazói lojalitás alapján képzett csoportok társadalmi-demográfiai összetétele, 2007

Jellemző	Ingadozó	Hűséges MSZP- szavazó	Hűséges Fidesz- szavazó	Kitartó nem szavazó	Átlagosan
Iskolai végzettség					
Max. nyolc általános	30,6	33,3	27,4	49,7	33,0
Szakmunkásképző	26,0	26,2	37,7	32,7	29,7
Középfokú	27,6	22,8	23,4	15,2	23,7
Felsőfokú	15,9	17,7	11,5	2,3	13,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	497	351	321	171	1340
Településtípus					
Község	36,8	30,5	33,5	34,3	34,1
Város	31,0	29,6	35,7	36,6	32,5
Megyeszékhely	16,1	17,9	19,3	20,3	17,9
Budapest	16,1	21,9	11,5	8,7	15,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	497	351	322	172	1342
Nem					
Férfi	40,6	41,6	43,3	40,1	41,4
Nő	59,4	58,4	56,7	59,9	58,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Esetszám	498	351	321	172	1342
Gazdasági aktivitás					
Alkalmazott	36,4	32,7	39,1	32,9	35,6
Vállalkozó	7,6	4,0	5,6	2,3	5,5
Alkalmi munkából él	0,8	0,0	1,2	2,9	1,0
Munkanélküli	6,0	4,6	7,1	4,0	5,7
Nyugdíjas	44,9	54,7	41,6	52,6	47,7
Gyes, gyed, gyet	1,8	2,3	2,8	2,3	2,2
Egyéb	2,4	1,7	2,5	2,9	2,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	497	349	322	173	1341
Egy főre jutó háztartásjövedelem kvintilise					
Alsó jövedelmi ötöd	24,3	10,9	19,6	26,7	20,0
2. ötöd	20,3	15,5	21,8	23,3	19,8
3. ötöd	18,1	18,6	22,4	25,0	20,2
4. ötöd	17,9	24,6	21,5	13,4	19,9
Felső ötöd	19,3	30,4	14,6	11,6	20,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	497	349	321	172	1339
Templomba, istentiszteletre járás gyakorisága					
Soha	39,9	51,1	33,0	49,1	42,4
Ritkábban, mint évente	21,4	24,3	24,3	27,7	23,7
Évente néhány alkalommal	21,4	13,4	20,6	11,0	17,8
Havonta	3,3	2,0	5,3	2,9	3,4
Havonta 2–3 alkalommal	2,4	2,3	3,4	1,2	2,5
Hetente vagy gyakrabban	11,6	6,9	13,4	8,1	10,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Jellemző	Ingadozó	Hűséges MSZP- szavazó	Hűséges Fidesz- szavazó	Kitartó nem szavazó	Átlagosan
<i>N</i>	491	350	321	173	1335
MSZMP tagság					
Nem volt tag / válaszhány	95,2	83,4	95,6	97,1	92,5
MSZMP-tag volt	4,8	16,6	4,4	2,9	7,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	497	350	320	173	1340

F10.2. táblázat: A szavazói lojalitás szerinti csoportok átlagéletkora, 2007

Szavazói lojalitás	Átlag (év)	Esetszám (<i>N</i>)	Szórás
Ingadozó	56,2	498	14,6
Hűséges MSZP-szavazó	59,6	350	13,2
Hűséges Fidesz-szavazó	55,8	321	13,7
Kitartóan nem szavazó	59,1	172	15,3
Összesen	57,4	1341	14,2

F10.3. táblázat: A Fidesz–MPSZ-re 2006-ban leadott szavazat logisztikus regresszió elemzése

Változó	B	S. E.	Wald	df	Szig.	Exp(B)
Iskolai végzettség			4,1821	3	0,2425	
Alapfokú	-0,2051	0,3756	0,2980	1	0,5851	0,8146
Szakmunkásképzettség	-0,1262	0,3515	0,1289	1	0,7196	0,8814
Középfokú	0,3366	0,3465	0,9433	1	0,3314	1,4001
Településtípus			1,3134	3	0,7259	
Község	0,2365	0,3431	0,4750	1	0,4907	1,2668
Város	0,3589	0,3318	1,1705	1	0,2793	1,4318
Megyeszékhely	0,1625	0,3718	0,1911	1	0,6620	1,1765
Nem	-0,1813	0,2131	0,7232	1	0,3951	0,8342
Gazdasági aktivitás (dummy változók)						
Vállalkozó	-0,0217	0,4367	0,0025	1	0,9603	0,9785
Munkanélküli	0,2346	0,4289	0,2992	1	0,5844	1,2645
Nyugdíjas	0,1425	0,2438	0,3416	1	0,5589	1,1531
Egyéb	0,2492	0,4498	0,3070	1	0,5795	1,2830
Vallás (soha nem jár templomba = 1)	-0,4258	0,2062	4,2651	1	0,0389	0,6533
MSZMP-tagság	-0,4270	0,4752	0,8072	1	0,3689	0,6525
Háztartásjövedelem (kvintilis)			5,6986	4	0,2228	
Alsó (1.) ötöd	0,7185	0,3457	4,3207	1	0,0377	2,0514
2. ötöd	0,3591	0,3307	1,1786	1	0,2776	1,4320
3. ötöd	0,7028	0,3505	4,0196	1	0,0450	2,0193
4. ötöd	0,4819	0,3405	2,0034	1	0,1569	1,6191
A Fideszre szavazott 1990-ben	-0,1890	0,3605	0,2748	1	0,6001	0,8278
A Fideszre szavazott 1994-ben	-0,3689	0,3769	0,9578	1	0,3277	0,6915
A Fideszre szavazott 1998-ban	1,5413	0,2292	45,2048	1	0,0000	4,6705
A Fideszre szavazott 2002-ben	3,4913	0,2247	241,4857	1	0,0000	32,8281
Konstans	-3,1876	0,5444	34,2886	1	0,0000	

Függő változó: Fideszre szavazott = 1, egyéb = 0.

Független változók: Nem (férfi = 1, nő = 2). Iskolai végzettség: indikátorváltozók, referenciakategória – felsőfokú végzettség. Településtípus referenciakategória – Budapest. Gazdasági aktivitás referenciakategória – alkalmazott. Vallás: soha nem jár templomba = 1, egyéb = 0. MSZMP-tagság = 1, egyéb = 0. Az MSZMP-tagságra vonatkozó kérdés az MHP 6. hullámában szerepelt. A válaszhiányt 0-nak kódoltuk. Jövedelem: egy főre jutó háztartásjövedelem ötödei, referenciakategória a legfelső jövedelmi ötöd.

Jelölések: 5%-os szinten szignifikáns, 1%-os szinten szignifikáns hatás.

–2 Log Likelihood: 749,809; Goodness of Fit: 1345,714; Nagelkerke féle R^2 : 0,700.

F10.4. táblázat: Az MSZP-re 2006-ban leadott szavazat logisztikus regresszió elemzése

Változó	B	S. E.	Wald	df	Szig.	Exp(B)
Iskolai végzettség			10,6356	3	0,0139	
Alapfokú	0,0307	0,3722	0,0068	1	0,9342	1,0312
Szakmunkásképzettség	-0,0327	0,3555	0,0085	1	0,9266	0,9678
Középfokú	-0,8007	0,3530	5,1435	1	0,0233	0,4490
Településtípus			4,2044	3	0,2402	
Község	0,1350	0,3228	0,1748	1	0,6758	1,1445
Város	-0,0439	0,3213	0,0187	1	0,8913	0,9570
Megyeszékhely	-0,4943	0,3598	1,8875	1	0,1695	0,6100
Nem	0,4203	0,2208	3,6230	1	0,0570	1,5224
Gazdasági aktivitás (dummy változók)						
Vállalkozó	-0,3869	0,4530	0,7297	1	0,3930	0,6791
Munkanélküli	0,3183	0,4350	0,5354	1	0,4643	1,3748
Nyugdíjas	-0,3944	0,2502	2,4851	1	0,1149	0,6741
Egyéb	0,0864	0,4418	0,0383	1	0,8449	1,0903
Vallás (soha nem jár templomba = 1)	0,4614	0,2076	4,9371	1	0,0263	1,5862
MSZMP-tagság	0,3508	0,4184	0,7031	1	0,4017	1,4203
Háztartásjövedelem (kvintilis)			5,7712	4	0,2169	
Alsó (1.) ötöd	-0,7314	0,3462	4,4627	1	0,0346	0,4812
2. ötöd	-0,4672	0,3329	1,9701	1	0,1604	0,6267
3. ötöd	-0,6918	0,3350	4,2660	1	0,0389	0,5007
4. ötöd	-0,4681	0,3206	2,1324	1	0,1442	0,6262
MSZP-re szavazott 1990-ben	0,0431	0,4942	0,0076	1	0,9306	1,0440
MSZP-re szavazott 1994-ben	-0,0512	0,2415	0,0450	1	0,8319	0,9500
MSZP-re szavazott 1998-ban	<u>1,9457</u>	<u>0,2479</u>	<u>61,6272</u>	<u>1</u>	<u>0,0000</u>	<u>6,9988</u>
MSZP-re szavazott 2002-ben	<u>3,3667</u>	<u>0,2333</u>	<u>208,3138</u>	<u>1</u>	<u>0,0000</u>	<u>28,9840</u>
Konstans	-2,8619	0,5423	27,8539	1	0,0000	

Függő változó: MSZP-re szavazott = 1, egyéb = 0.

Lásd még az F10.3. táblázat jegyzeteit.

-2 Log Likelihood: 729,2. Goodness of Fit: 1307,077. Nagelkerke-féle R^2 : 0,72.

F10.5. táblázat: A 2006-os parlamenti választástól való távolmaradás logisztikus regresszió elemzése

Változó	B	S. E.	Wald	df	Szig.	Exp(B)
Iskolai végzettség			6,8053	3	0,0784	
Alapfokú	1,0965	0,4573	5,7499	1	0,0165	2,9935
Szakmunkásk.	0,8331	0,4526	3,3883	1	0,0657	2,3004
Középfokú	0,5591	0,4589	1,4843	1	0,2231	1,7491
Településtípus			4,2549	3	0,2352	
Község	-0,5475	0,3507	2,4373	1	0,1185	0,5784
Város	-0,4168	0,3483	1,4325	1	0,2314	0,6591
Megyeszékhely	-0,0297	0,3646	0,0066	1	0,9350	0,9707
Nem	-0,0232	0,2223	0,0109	1	0,9170	0,9771
Gazdasági aktivitás (dummy változók)						
Vállalkozó	0,0935	0,4971	0,0354	1	0,8507	1,098
Munkanélküli	-0,0882	0,4972	0,0315	1	0,8592	0,9156
Nyugdíjas	0,1973	0,2558	0,5949	1	0,4405	1,2181
Egyéb	0,0251	0,4769	0,0028	1	0,9580	1,0254
Vallás (soha nem jár templomba = 1)	-0,2359	0,2202	1,1475	1	0,2841	0,7899
MSZMP-tagság	-0,2186	0,4728	0,2138	1	0,6438	0,8037
Háztartásjövedelem (kvintilis)			1,2220	4	0,8745	
Alsó (1.) ötöd	0,2202	0,3817	0,3328	1	0,5640	1,2463
2. ötöd	0,2878	0,3749	0,5892	1	0,4427	1,3334
3. ötöd	0,3805	0,3656	1,0829	1	0,2980	1,463
4. ötöd	0,1553	0,3664	0,1797	1	0,6716	1,168
Nem szavazott 1990-ben	0,0409	0,2384	0,0294	1	0,8638	1,0417
Nem szavazott 1994-ben	0,0464	0,2428	0,0366	1	0,8484	1,0475
Nem szavazott 1998-ban	1,4812	0,3214	21,2329	1	0,0000	4,3981
Nem szavazott 2002-ben	3,3347	0,2902	132,0353	1	0,0000	28,07
Konstans	-3,3587	0,6209	29,2670	1	0,0000	

Függő változó: MSZP-re szavazott = 1, egyéb = 0.

Lásd még az F10.3. táblázat jegyzeteit.

-2 Log Likelihood: 697,264. Goodness of Fit: 1351,115. Nagelkerke-féle R^2 : 0,58

F10.6. táblázat: Az 1990-es és 1994-es szavazói csoportok százalékos megoszlásai

1990-es szavazat	1994-es szavazat									Összesen
	Nem tudja / nem válaszol	Nem szavazott	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	Fidesz	KDNP	Egyéb párt	
Nem tudja / nem válaszol	2,1	2,8	0,4	0,7	0,8	3,1	0,4	0,4	0,2	10,9
Nem szavazott	1,9	10,4	0,8	2,3	1,7	7,5	1,5	0,7	0,7	27,5
MDF	1,9	3,7	2,8	2,4	1,1	5,5	1,0	1,0	0,5	20,0
SZDSZ	1,0	2,2	0,5	4,9	0,9	3,1	1,2	0,7	0,9	15,4
FKgP	0,5	1,4	0,2	0,9	2,8	0,7	0,1	0,1	0,1	6,9
MSZP	0,2	0,3	0,0	0,1	0,0	3,8	0,1	0,1	0,1	4,6
Fidesz	0,6	1,4	0,3	1,6	0,1	1,6	1,6	0,3	0,7	8,4
KDNP	0,1	0,4	0,2	0,2	0,1	0,5	0,1	0,7	0,1	2,4
Egyéb párt	0,1	0,7	0,2	0,4	0,2	1,5	0,1	0,2	0,4	4,0
Összesen	8,4	23,2	5,6	13,5	7,8	27,4	6,1	4,3	3,8	100,0

Alapsokaság: Az 1992-ben, 1995-ben és 2007-ben egyéni kérdőívet kitöltő, 1990-ben 18 éves és idősebb panelminta. Az 1990-es preferencia az 1992-es MHP első hullámból, az 1994-es preferencia az 1995-ös MHP 4. hullámból ismertek.

Az adatbázist a HÉV-kutatás során kialakított súllyal súlyoztuk. $N = 1338$.

F10.7. táblázat: Az 1994-es és 1998-as szavazói csoportok százalékos megoszlásai

1994-es szavazat	1998-as szavazat								Összesen
	Nem tudja / nem válaszol	Nem szavazott	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	Fidesz	Egyéb párt	
Nem tudja / nem válaszol	1,9	1,2	0,1	0,0	0,1	1,7	3,0	0,4	8,4
Nem szavazott	3,6	6,8	0,2	0,2	0,1	5,0	6,5	0,7	23,2
MDF	0,5	0,4	0,3	0,1	0,1	1,1	3,0	0,1	5,7
SZDSZ	2,4	1,1	0,3	1,6	0,4	3,6	3,9	0,1	13,4
FKgP	0,7	1,0	0,0	0,1	0,6	1,1	3,9	0,4	7,7
MSZP	4,5	2,4	0,1	0,3	0,1	15,6	3,9	0,4	27,3
Fidesz	0,7	0,2	0,0	0,1	0,0	0,7	3,9	0,4	6,0
KDNP	0,5	0,4	0,1	0,0	0,1	0,6	2,4	0,3	4,4
Egyéb párt	0,1	0,4	0,1	0,0	0,0	1,0	1,4	0,7	3,8
Összesen	14,9	14,0	1,2	2,4	1,7	30,5	31,7	3,6	100,0

Alapsokaság: Az 1992-ben, 1995-ben és 2007-ben egyéni kérdőívet kitöltő, 1990-ben 18 éves és idősebb panelminta. Az 1994-es preferencia az 1995-ös MHP 4. hullámból, az 1998-as preferencia a 2007. évi HÉV adatfelvételtől ismertek.

Az adatbázist a HÉV-kutatás során kialakított súllyal súlyoztuk. $N = 1342$.

F10.8. táblázat: Az 1998-as és 2002-es szavazói csoportok százalékos megoszlásai

1998-as szavazat	2002-es szavazat						Összesen
	Nem tudja / nem válaszol	Nem szavazott	SZDSZ	MSZP	Fidesz-MDF	Egyéb párt	
Nem tudja / nem válaszol	11,1	0,8	0,0	1,2	1,6	0,1	14,9
Nem szavazott	0,1	12,0	0,2	0,8	0,8	0,0	14,0
MDF	0,0	0,0	0,0	0,1	1,0	0,0	1,2
SZDSZ	0,0	0,1	1,7	0,5	0,1	0,0	2,4
FKgP	0,1	0,1	0,0	0,4	0,8	0,3	1,7
MSZP	0,1	0,9	0,5	27,2	1,4	0,3	30,4
Fidesz	0,1	1,1	0,3	3,3	26,6	0,4	31,8
Egyéb párt	0,1	0,4	0,1	0,3	0,8	1,9	3,6
Összesen	11,6	15,5	2,8	33,9	33,2	3,1	100,0

Alapsokaság: Az 1992-ben, 1995-ben és 2007-ben egyéni kérdőívet kitöltő, 1990-ben 18 éves és idősebb panelminta. Mind az 1998-as preferencia, mind a 2002-es preferencia a 2007. évi HÉV-adatfelvételtől ismertek.

Az adatbázist a HÉV-kutatás során kialakított súllyal súlyoztuk. $N = 1338$.

F10.9. táblázat: A 2002-es és 2006-os szavazói csoportok százalékos megoszlásai

2002-es szavazat	2006-os szavazat							Összesen
	Nem tudja / nem válaszol	Nem szavazott	MDF	SZDSZ	MSZP	Fidesz-MDF	Egyéb párt	
Nem tudja / nem válaszol	8,9	1,1	0,1	0,0	0,8	0,7	0,0	11,6
Nem szavazott	0,2	13,1	0,0	0,1	0,8	1,1	0,2	15,6
SZDSZ	0,0	0,2	0,1	1,9	0,4	0,1	0,0	2,8
MSZP	0,0	2,0	0,8	0,5	28,8	1,6	0,0	33,8
Fidesz-MDF	0,0	2,1	1,3	0,1	1,9	27,8	0,0	33,1
Egyéb párt	0,0	0,1	0,1		0,7	0,5	1,7	3,1
Összesen	9,1	18,7	2,4	2,6	33,4	31,9	1,9	100,0

Alapsokaság: Az 1992-ben, 1995-ben és 2007-ben egyéni kérdőívet kitöltő, 1990-ben 18 éves és idősebb panelminta. Mind az 1998-as preferencia, mind a 2002-es preferencia a 2007. évi HÉV-adatfelvételtől ismertek.

Az adatbázist a HÉV-kutatás során kialakított súllyal súlyoztuk. $N = 1340$.

MÓDSZERTANI TANULSÁGOK

11. Nyomtalanul? – adatfelvételi tapasztalatok (Páthy-Dencső Blanka – Hudomiet Péter)

11.1. Bevezetés

A Háztartások Életút Vizsgálata (HÉV) kutatás során egy Magyarországon mind elemszámában, mind időhorizontjában egyedülálló háztartási szintű panel-adatbázis jött létre. A panelfelmérések általában nemcsak drágábbak a keresztmetszeti adatfelvételeknél, de az ún. *panelpop* miatt az adatfelvétel során sok speciális tényező is nehezíti a munkát. Tanulmányunkban arra vállalkoztunk, hogy rövid áttekintést adunk a felmérés sikerességéről, arról, hogy milyen nehézségek támadtak a felmérés során, és tapasztalataink szerint ezeket hogyan (volt) célszerű áthidalni.

A tanulmány az olvasó számára két szempontból lehet érdekes. Az egyik az, hogy nagyon sok információval rendelkezünk a felmérésből valamilyen okból kieső emberekről. A szociológusok számára ezek az információk nagyon fontosak, hiszen általánosíthatóak: feltehetően hasonló tényezők befolyásolják a más keresztmetszeti felmérésekből való kiesést is. A pluszinformáció részben a panel korábbi hullámaiból, részben a speciális adatfelvételi módszerünkéből fakad.

Tanulmányunk másik érdekessége pedig abban áll, hogy a HÉV-kutatás egy egyedülálló háztartási panelfelmérés. Külön fejezetben foglalkozunk az olyan kérdésekkel, mint „Hogyan lehet megtalálni olyan embereket, akikről jó 10–15 éves információval rendelkezünk csupán?”, vagy „Mire számíthatnak azok, akik hasonló survey típusú panelfelméréseket szeretnének végezni?”

Módszertani szempontból egyszerűbb leíró statisztikákat és számos kvalitatív információt fogunk bemutatni. A tanulmányban először áttekintjük a kutatás hátterét, dokumentációját, bemutatjuk a mintavétel sajátosságait. Az adatfelvétel folyamatának ismertetése után kitérünk a speciális és sikeres adatfelvételi stratégiákra, majd sorra vesszük, hogy a vizsgált társadalmi csoportok elérése milyen nehézségekkel járt. Végül pedig összefoglaljuk a tapasztalatokat.

11.2. A háttér

11.2.1. A KÉRDŐÍVEK ÉS AZ ADATBÁZIS ALAPSTRUKTÚRÁJA

A HÉV 2007 kutatás adatgyűjtése során a Magyar Háztartás Panel (MHP) kutatással részben megegyező kérdőívet használtunk. Ezt a kérdőívet a mintába bekerült háztartások azon tagjától kérdeztük le, akit sikerült elérnünk, és aki a háztartáspanel 1993-as mintájában benne volt, tehát 1992-ben sikeres interjút készítettünk vele. A háztartások összes tagjának alapadatait lekérdeztük. Az adatokat minden munkafázisban többszintű

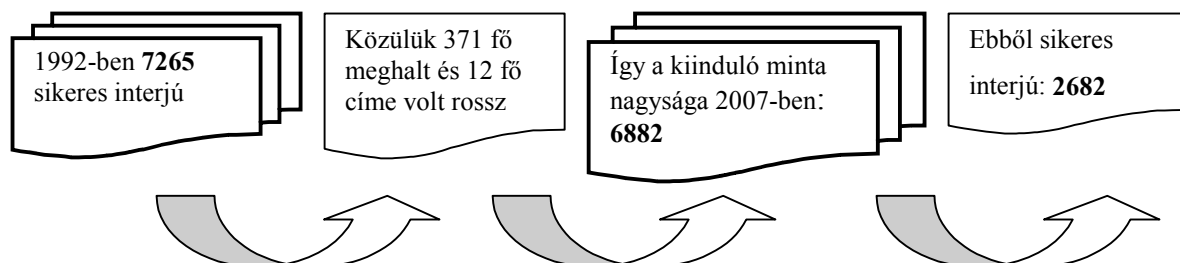
ellenőrzésnek vetettük alá. A lekérdezett kérdőíveket a területi instruktorok egyesével, személyesen ellenőrizték. Az adatbázist egyéni szinten építettük fel.

11.2.2. MINTAVÉTEL

A HÉV mintakeretének alapját az MHP 1993-as mintavételi kerete adta. Az MHP-vizsgálat 1992-ben indult, és összesen hat adatfelvételi hullámra került sor. A vizsgálat kiindulópontja egy 2000-es nagyságú országos (1600 lakásos „vidéki” minta és egy 400 lakásos budapesti minta) és egy 600 lakásból álló budapesti minta volt; ez utóbbi nagyobb mintavételi egységével a minta esetszámának csökkenését ellensúlyozzuk. Ezzel kaptunk egy, mind az országra, mind pedig a főváros lakosságára nézve reprezentatív mintát. A HÉV-vizsgálat alapját ugyanezen (az 1992-ben „elért”) háztartások adták, ami esetünkben 7265 főt jelent. Az adatbázisunkat némiképp javítottuk, aktualizáltuk, hiszen szerepeltek benne olyan utcanévek, amelyek azóta már megváltoztak (pl. Budapesten a Tanács krt jelenleg a Károly krt. nevet viseli).

A mintakeretbe az így bekerült, tehát az 1993-ból meglévő emberek akkori adatait (név, cím, születési év) átadtuk a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatalának (KEKKH): 490 emberről tudtuk meg, hogy azóta meghaltak (ellenőrzési pontként a mintakeretben hagytuk őket). A kiinduló minta több mint 7000 fős társulata képezi az MHP–HÉV-adatbázis alapját. Közülük azok a személyek estek ki, akikről már az 1992 és 1997 között zajló MHP-vizsgálat során kiderült, hogy meghaltak (371 fő), továbbá mellőznünk kellett 12 esetet az eredeti cím pótolhatatlan hiányosságai miatt. Ezek után állt elő az a 6882 főből álló csoport, amely az adatfelvétel végső célmintája volt, és akiket elkezdtünk felkeresni (11.1. ábra).

11.1. ábra: A HÉV minta folyamatábrája

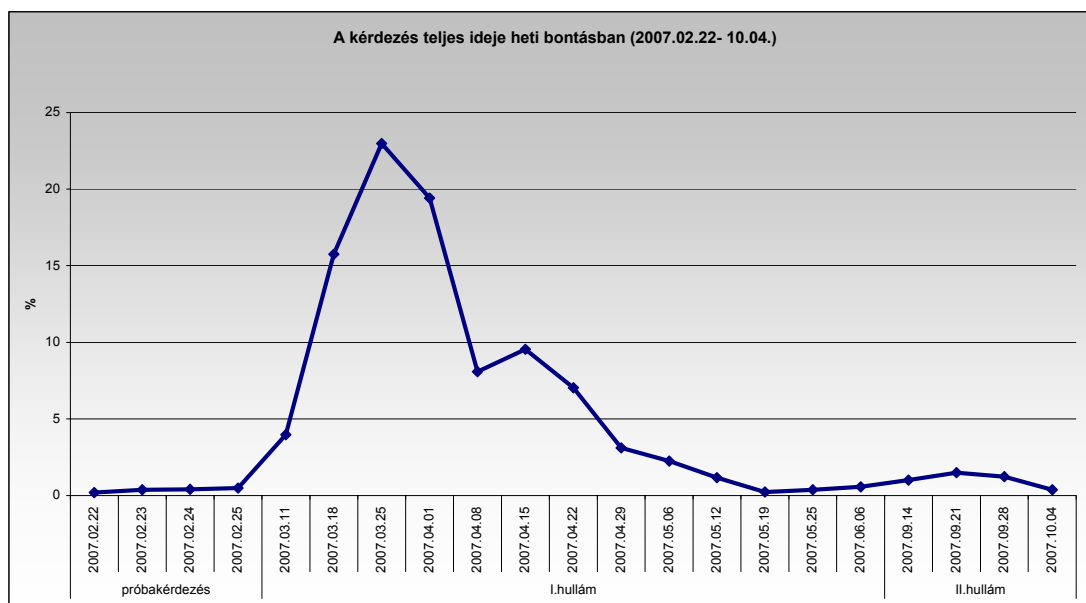
Az országos adatfelvétel március 7-én indult, és az instruktoroktól több körben kaptuk a jelentéseket. Folyamatosan értékeltük a beérkező eredményeket, és készültünk az adatfelvétel második szakaszára. Május 31-én lezárult az adatfelvétel első fázisa. Összességében ekkora már 2566 sikeres interjú készült el. Az adatfelvétel első szakaszának sikerességét a 11.1. táblázat foglalja össze.

11.1. táblázat: Az adatfelvétel első szakaszának eredménye, 2007. május 31.

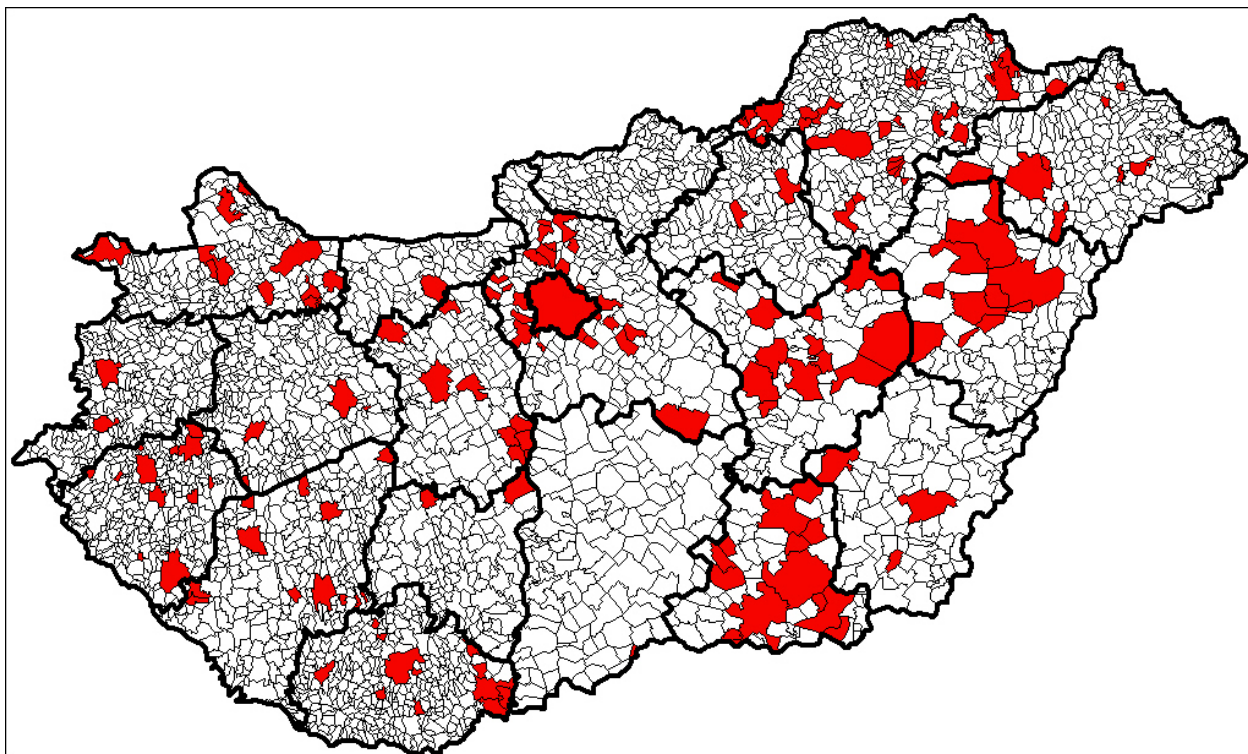
Eredményesség	N
Sikeres interjú	2566
Válaszképtelen	75
Válaszmegtagadó	1405
Ideiglenesen távol tartózkodik	107
Meghalt	981
Ismeretlen helyre költözött	1463
Más körzetbe költözött	37
Egyéb okból nem készült interjú	163
Külföldre költözött	85
Összesen	6882

Az adatfelvétel második szakaszában, a nyári hónapokban az ismeretlen helyre költözőkről kezdtünk információkat gyűjteni. A nyomozás során 1224 személy után kutattunk. Augusztus végére összesen 252 emberhez sikerült elérhetőséget szerezni, így az adatfelvétel szeptemberi, második fázisában őket kutattuk fel. További 116 fővel sikerült interjút készítenünk, míg az ismeretlen helyre költözők száma 1317-re csökkent. (A többi kiesési okot lásd később a 11.2. táblázatban.)

Október elejére így összeállhatott a teljes adatbázis. Az adatfelvétel időbeni és térbeli megoszlását a 11.2. és a 11.3. ábrán mutatjuk be.

11.2. ábra: A teljes adatfelvétel időbeni megoszlása

11.3. ábra: Az adatfelvétel térbeni megoszlása

11.3. Az adatfelvétel

A HÉV-kutatás egyik különlegessége volt, hogy az adatfelvételre a szokásosnál lényegesen több időt szánhattunk: míg más kutatások esetén a kérdezőbiztosoknak átlagosan 2–4 hét idejük van az interjúk lebonyolítására, addig a HÉV esetén február közepétől október végéig, három szakaszban valósult meg az adatfelvétel (lásd *11.2. ábra*).

Az első szakasz egy próbalekérdezés volt, amely február második felében zajlott. Ennek során egy faluban (Ravazd), egy kisvárosban (Kisújszállás) és egy budapesti kerületben (Újpest) térképeztük fel, hogy mekkora problémát okoz a lakosság elvándorlása, és mely módszerek lehetnek célravezetőek az ő megtalálásukra. Ekkor szembesültünk először azzal, hogy míg a kisebb településeken még az elköltözőkről is rengeteg információt találhatunk helyben (például a szomszédnál), addig a nagyobb településeken ennek a csatornának a használata korlátozott. Ez részben visszatükrözte a várakozásainkat, de a probléma nagyságrendje meglepő volt: Újpesten a 24 célszemélyből csupán 15-öt találtunk meg, közülük már 5 halott volt, és 9 megtagadta a válaszadást. Ellenben a községben (Ravazd) és a kisvárosban (Kisújszállás) a tapasztalatok jóval kedvezőbbek voltak. A két településen mindössze két válasszegtagadás volt, és ismeretlen helyre is csak egy ember költözött. A kisvárosban a sikeres interjúk aránya 74 százalékos, míg a községben 57 százalékos volt.

A próbalekérdezés tapasztalataiból kiindulva létrehoztunk egy úgynevezett *nyomozati lapot*; erre a kérdezőbiztosoknak fel kellett jegyezniük minden olyan információt, mely a későbbiekben a megtalálást segítheti. A kérdezőbiztosoknak

támpontokat is adtunk a kérdezősködéshez. Az információforrások az eredeti koncepció szerint a következők voltak:

- a háztartás régi tagjai, akiknél érdeklődhettek a többiek jelenlegi tartózkodási helye után is,
- a lakás új lakói,
- szomszédság (régi lakók),
- közös képviselő, gondnok,
- munkahely (ha sikerül kideríteni),
- iskola (ha sikerül kideríteni),
- idősek otthona (ha sikerül kideríteni),
- rendőrség,
- önkormányzat,
- háziorvos, rendelő,
- posta.

A tanulmányunkban külön kitérünk majd az információforrások jelentőségére, arra, hogy végül mely csatornák voltak a legeredményesebbek, továbbá hogy mely, számunkra addig még nem ismert lehetőségek kerültek képbe.

A kutatás elindítása előtt még egy nagyon fontos előkészületet kellett tennünk, amire egy címlistás vizsgálat során alapvetően nem lenne szükség: a címek, nevek frissítésére a legutolsó információink alapján. Erre többek között azért volt szükség, mert 1992 óta sok településen néhány utca neve megváltozott. Egy másik fontos ok pedig az volt, hogy az 1992 és 1997 között futó MHP-vizsgálat során már számba vett költözéseket is össze akartuk gyűjteni. A nyomozati lapokra a kérdezőbiztosok végül az alábbi kiinduló információkat kapták meg: a keresett személy 1992-es neve (vagy annak változása esetén az utolsó ismert neve), a lakcíme (mind a kiinduló, mind pedig a legutolsó ismert címe), a születési éve és az akkori háztartásfőhöz viszonyított családi állása. Itt jegyezzük meg, hogy a címek frissítése nem csupán az előkészületek során igényelt sok munkát, hanem az utómunkában is fontos szerepe volt. Fontos információ volt számunkra az, hogy hány embernek változott meg a címe, hányan költöztek el, hány új címet kellett kinyomoznunk, felkeresnünk. Ezért utólag külön oda kellett figyelni arra, hogy amennyiben az utca neve megváltozott, vagy az utóbbi 10–15 évben átszámolták azt, illetve ha az adott település jogállása megváltozott, de az adott személy lakhelye nem, akkor az adatbázisba ő ne a migrálók, elköltözők csoportjába kerüljön.

Ezután kezdődött a felvétel második (első „éles”) szakasza, amely március elejétől június elejéig, összesen három hónapig tartott. Ebben az időszakban már volt lehetőség arra is, hogy azokat az elköltözőket felkeressük, akik elérhetőségéről pontos információt találtunk. Az időszak végére már 2566 sikeres interjú készült.

Nyáron nem folyt adatfelvétel, mivel a lakosság jelentős része ezekben a hónapokban nem érhető el, így alapvetően nem célravezető kérdezést folytatni. Ehelyett a nyomozati lapokon található információk és nyilvános adatbázisok (legfőképpen a telefonkönyv, valamint internetes közösségi oldalak) segítségével a TÁRKI-ból próbáltuk kideríteni az elköltözők pontos elérhetőségét. Erre alapozva szeptemberben és októberben zajlott az adatfelvétel harmadik, végső szakasza; az időszak végére összeállt a teljes, 2682 főt tartalmazó mintánk.

A kérdezőbiztosoknak az is a feladatuk volt, hogy a nyomozati lapok hátoldalára rögzítsenek minden lényeges információt, amit megtudtak a célszemélyről vagy a családjáról még akkor is (illetve főleg akkor), ha maga az interjú nem jött létre. Az adatbázis mellett tehát számos kvalitatív, gépre nem vihető információt is sikerült felhalmozni.

Az eredeti 1992-es mintának a sorsáról a *11.2. táblázatban* számolunk be, amelyben egyesítve bemutatjuk az adatfelvétel első és második szakaszának összesített végeredményét. Látható, hogy az élő minta majdnem felével sikerült interjút készíteni. A válaszmegtagadás aránya a szokásos keresztmetszeti adatfelvételekkel összehasonlítva kifejezetten alacsony volt. Sok embernek viszont az adatfelvétel féléves időtartama alatt

sem sikerült kideríteni a lakhelyét. (Részletesebben ezt majd a 11.4. alfejezetben tárgyaljuk.)

11.2. táblázat: Az 1992-es minta lekérdezésének sikeressége a HÉV-ben

Sikeresség	<i>N</i>	%	Az élők %-ában
	2682	36,92	45,37
Válaszmegtagadó	1480	20,37	25,03
Ismeretlen helyre költözött	1317	18,13	22,28
MHP óta meghalt	982	13,52	16,61
Már az MHP alatt meghalt	371	5,11	6,28
Külföldön tartózkodott	89	1,23	1,51
Válaszképtelen	77	1,06	1,30
Ideiglenesen távol volt	72	0,99	1,22
Ismert helyre költözött, de nem követtük	21	0,29	0,36
Egyéb okból kiesett 2007-ben	174	2,40	2,94
Összes élő*	5912	81,38	100,00
Összesen	7265	100,00	

*Felső becslés: nem tudhatjuk, hogy az ismeretlen helyre költözött emberek közül hányan vannak életben.

A kutatás előkészületei során az is felmerült, hogy a Magyar Háztartás Panelben részt vevő kérdezőbiztosokat kérjük meg az eredeti címek felkeresésére, hiszen ők emlékezhetnek a legjobban az adott családokra. Ezt azonban a kérdezőbiztosok magas fluktuációja miatt elvetettük. Akadtak azonban kérdezők, akik még a régi „gárdában” is benne voltak.

„Több, mint 10 éve elköltöztek a faluból, nem lehet tudni, hogy hova. Még emlékszem, hogy egy rendkívül züllött család volt, egy romos épületben laktak. A házat rég lebontották.”

„Keresték 3-4 évvel ezelőtt, egy magas fiatalember, és ő azt mondta nekik, hogy nem muszáj erre válaszolni, akkor nem is válaszolt. Nekem csak azért válaszol most, mert az apjával, amikor még élt, én csináltam az interjút, és az apja azt mondta neki, hogy én rendes vagyok a romákhoz. De nincs ennek értelme, szerinte, nekik nem lesz jobb, nincs munka stb. A gyereket meg ne is keressem, mert ő még nem is 18 éves, sok az elfoglaltsága, tanul, ritkán van otthon, nem is tudja hol van igazából és mikor.”

11.4. Adatfelvételi stratégiák

A survey-vizsgálatok során vannak bizonyos csoportok, akik a „mindenkinek egyenlő eséllyel kell a mintába kerülni” elv ellenére szisztematikus módon esnek ki a mintából. Ilyen csoportok jellemzően a hajléktalanok, az intézetben lévő és a „felső tízezer” tagjai. A tanyákon élők esetében szintén magas a valószínűsége annak, hogy bár a mintába bekerülnek, az interjú mégsem jön létre. Ennek oka részben az adatfelvételi idő rövidségében rejlik (hosszabb ideig tart akár többször is felkeresni egy tanyát), valamint a térképen is nehezebb megtalálni a kérdezőknek az adott célpontot, hiszen külön külterületi térképre van ehhez szükség, amit a helyi illetőségű jegyzőtől lehet elkérni. Ez

pluszfeladatot jelent a kérdezőbiztos számára, illetve sok múlik a jegyző segítőkészségén is. Szerencsére a pozitív példák voltak a jellemzőbbek. Volt, ahol végül a helyi polgárőr adta kölcsön a saját térképét a kérdezőbiztosnak. A HÉV adatfelvétele azonban, mint mondtuk, egy több mint féléves periódus alatt zajlott, így az idő és a pluszfeladatok elvégzése nem korlátozta a kérdezőket. Tovább nehezítette még a feladatot, hogy az elmúlt 15 évben a helyrajzi számok néhány esetben megváltoztak. A magyarországi tanyák helyzetére jellemző, hogy teljesen átalakultak a külterületek a rendszerváltás óta, hogy nagyon elmaradt az infrastruktúra, valamint hogy az elesett, öreg vagy szegény, munkanélküli társadalom a jellemző.¹

A HÉV-vizsgálat során azt tapasztaltuk – köszönhetően a nyomozati lapokon található információknak –, hogy nemcsak a városból Budapestre költözők, hanem a tanyáról városba költözők esetében is nagyobb a valószínűsége az „eltűnésnek”. A vizsgálatban résztvevők beszámoltak arról is, hogy a tanyákon élők az átlagosnál nehezebben bontakoznak ki, zárkóztatabbak, de ha létrejön a kontaktus, utána nehezen engedik el az embereket. Ez a kérdezési időben is megmutatkozik. A rendszerváltás óta kimutatható, hogy nagyméretű és differenciált külterületi „népességmozgások” indultak be: „kirajzó” városi gazdagok és szegények, az ott élők esetében pedig továbbra is az öregedés, a munkanélküliség és a szociális gondok a jellemzőek.² Az adatfelvétel során szintén tapasztalható volt, hogy bár az ott lakók rendkívül jó információs hálózatban élnek (sok esetben a szomszédos tanyákon élők tudták órára pontosan megmondani, hogy mikor található otthon a „szomszéd”), az új lakók, a kitelepültek viszont ismeretlenek a régi lakosok számára, mert ők már nem részesei ennek az információs hálózatnak. A régi lakosokat a szegénység és inkább a családban meglévő több gyermek jellemzi, míg az új lakók két típusra oszlanak: egy részük az átlagosnál jobb életmódú, míg másik részük a városi depriváltak közül kerül ki. A HÉV-vizsgálat során a tanyák elérhetőségének sikere és így a survey-vizsgálatokba való bevonása az átlagosnál sokkal jobbnak mondható. Mindez annak ellenére is igaz, hogy a kereséshez használt címek 15 évvel korábbiak voltak. Volt olyan eset, ahol a kérdezőbiztos csak egy üres tanyát talált meg. A szomszédtól megtudta, hogy a célszemély nagyon ritkán van otthon, de a fia egy másik tanyán lakik, ott lehet kérdezősködni. Útban a megadott tanya felé (amelynek megtalálása újabb nehézségekbe ütközött) informálódás céljából pont a keresett személyt sikerült leszólítania, aki így meg tudta mondani, hogy az édesanyja újra férjhez ment (névváltozás!) és itt és itt lehet megtalálni. A kérdőív elkészült.

A települések méretével egyenes arányban csökkent az adatfelvétel sikeressége. A kitelepüléseken, városokban számos – előre nem várt – információforrás lépett fel és lett a segítségünkre.

A szomszédság és a telefonkönyv azonban minden településtípuson továbbra is megőrizte első helyét az információszerzés ranglistáján.

A következőkben azokra a személyekre fókuszálunk, akiket nem találtunk meg az eredeti lakcímen, és tovább kellett érdeklődni és keresgélni utánuk. Miképpen zajlott a nyomozás? Milyen nem várt információs csatornákat ismerhettünk meg? A tanyákon, mint említettük, a rendőrség, a polgárőrség volt segítségükre, míg a kitelepüléseken leginkább a helyi „közélet” olyan szereplői, mint a postások, a kocsmárosok, a boltosok, a háziorvos, a plébános és a fodrász.

A lépcsőházban működő fodrászüzletben mondták egy háromfős családról:

„A szülők nagyon régen meghaltak, 14 éves korában rokonokhoz került, senki sem tudja, hogy hova.”

¹ Csatári Bálint – Timár Judit (szerk.): *Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2002. /Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. IV. A területfejlesztési program tudományos megalapozása./

² Uo.

Ők voltak azok a személyek, akik alapvetően meg tudták mondani, hogy az adott személy vagy család ott lakik-e még helyben, vagy sem. A közös képviselők, gondnokok és volt ház mesterek – magyar virtus szerint – szinte mindenkiről tudtak információt adni a kérdezőbiztosoknak, bár az elköltözők esetében ekkor is jellemző volt, hogy pontos címet nem, legfeljebb települést tudtak megmondani, vagy csupán útbaigazítást, hogy merre távozott a család.

„Egyszer voltam náluk, mert jóban voltunk. Úgy kellett menni, hogy Budapest felől bal oldalon, főútról balra, városközepe után a vendéglő jön, utána balra. Ott laknak.”

Volt azonban olyan extrém esetünk is, ahol a sírásó, illetve a vízóra-leolvasó nyújtott értékelhető és használható információt. (Utóbbinak több elkészült interjút köszönhetünk.) Az egyre nagyobb településeken a legtöbb információt az általunk megadott rokonoktól (szülő, testvér, nagyszülő, volt házastárs) kaptuk, akik az általunk megadott címek valamelyikén laktak együtt a keresett személlyel, vagy akár külön háztartásban. Voltak azonban, akik a volt házastárssal nem tartották a kapcsolatot (jellemzően az elvált férfiak tűntek el, ritkábban az elvált nők), de volt, aki a saját gyermekével sem.

Ha a szomszéd vagy a ház mester emlékezett az adott személy munkahelyére, akkor a kérdezőbiztosok oda is elmehettek érdeklődni az ismeretlen helyre költözött személy iránt (pl. pedagógusok után az iskolába, buszsofőrök felől a helyi közlekedési vállalathoz, illetve mások után gyárakba, üzemekbe). Volt eset, ahol a szomszéd annyi információval tudott minket segíteni, hogy a volt lakó „piacol”: a piacra kimenne az ottani árusok segítettek is megtalálni a keresett személyt, aki bár már nem ott lakott, ahol 1992-ben, de a munkahelye nem változott.

A hivatalokban való kérdezősködés is leginkább a városokban, kistelepüléseken volt célravezető. A legemlékezetesebb momentum ebből a szempontból a tiszabói eset volt. A 2000. évi tavaszi árvíz felbecsülhetetlen károkat okozott a településen. A 650 lakásból 74 összedőlt, 415 lakásban pedig súlyos károk keletkeztek.³ A mintánkban szereplő családok közül emiatt többen elhagyták a települést. Az önkormányzat segítségével azonban megtaláltuk őket a környező településeken, és sikeres interjúkat tudtunk készíteni velük.

A nagyvárosok és Budapest esetében – ahol a legmagasabb az ismeretlen helyre költözők aránya – a telefonkönyvön kívül leginkább az internet, illetve a közösségi oldalak nyújtottak segítséget számunkra.

TÁRKI: „Amennyiben Ön az a (név), aki (cím) lakott és részt vett a Panelfelvételünkben 1992-ben, kérem jelentkezzen (...).”

Egy példa a válaszok közül: „Igen, én vagyok. Szívesen folytatom az együttműködést. Ezen a számon elér: (...)”

Mint látható, jóval kevesebb információs csatornát lehetett igénybe venni a fővárosiak keresésére. A helyi közélet szereplői is sokkal kevésbé szolgáltattak információt számunkra.

A budapesti elköltözöttekről többségében nem szereztünk friss információkat, és emiatt teljes családok is kikerültek a látókörünkől. Vidéken ellenben, ha a család új címe ismeretlen volt is, mégis számtalan momentumot tudtunk meg az adott személyről, a családtagokról a szomszédoktól, ismerősöktől, a helyiektől. Ilyen információ volt például, hogy a személy ekkor és ekkor megházasodott, gyermeke született, ilyen és ilyen iskolát végzett el, munkahelyet váltott, meghalt stb.

Végül egy-egy példával szemléltetjük az adatfelvétel sikerességének, illetve sikertelenségének jellemző okait.

³ Forrás: www.torokkisterseg.hu/htm/08_tiszabo.htm

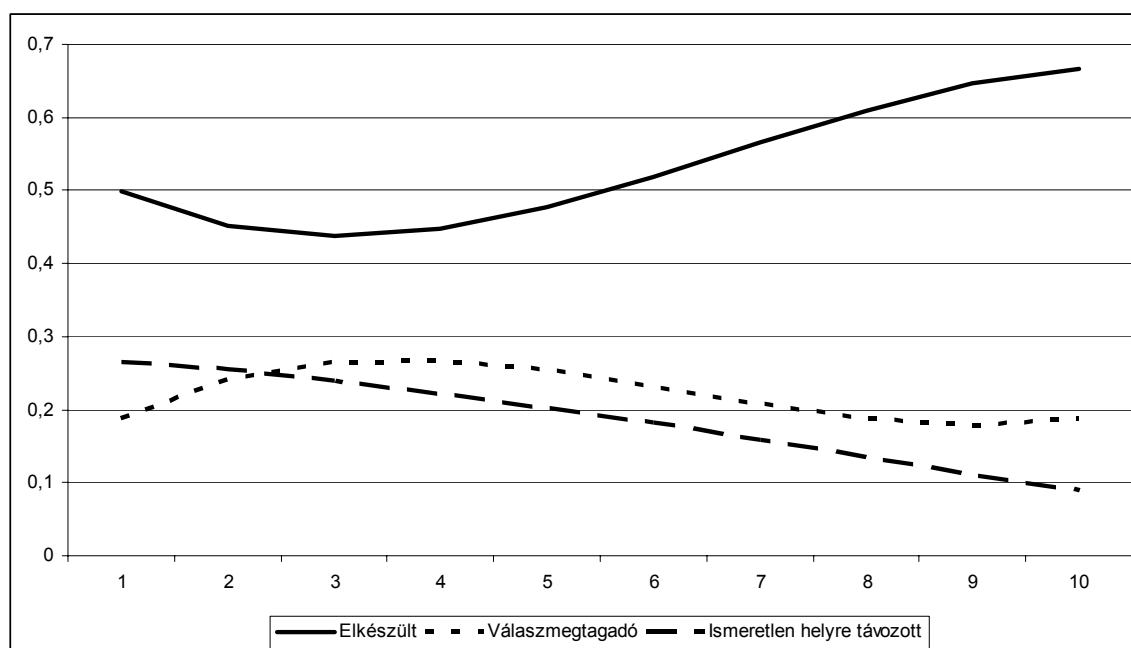
Egy negatív tényező: a 2007-es vizsgálatban az ismeretlen helyre költözők körébe nagyobb valószínűséggel kerültek be azok, akiknek az 1992-es lakása nem a saját tulajdonában volt: akik például bérlőként laktak az 1992-es a lakásban (az információ az 1992-es kérdőívből származik), azoknak 37 százaléka vált „ismeretlen helyre költözővé”, míg a tulajdonosok esetében ez az arány mindössze 18 százalék volt (11.3. táblázat).

A pozitív tényező pedig a háztartásméret: minél nagyobb volt 1992-ben egy család nagysága, annál nagyobb volt a valószínűsége, hogy 2007-ben sikeresen megtaláljuk a háztartás minimum egyik, de inkább több tagját (11.4. ábra).

11.3. táblázat: Az 1992-es lakáshasználat jellegének hatása az interjú sikerességére (%)

A lakáshasználat jellege	Elkészült interjú	Válaszmegtagadó	Ismeretlen helyre távozott	Összesen
Tulajdonos	49,6	25,8	17,7	4417
Bérlő	30,2	25,0	37,4	1116
Egyéb (pl. szívességi alapon)	40,9	16,4	31,7	379
Összesen	45,4	25,0	22,3	5912

11.4. ábra: Az 1992-es háztartásméret hatása az interjú sikerességére, élő minta

* A vízszintes tengelyen az 1992-es háztartáslétszám, a függőleges tengelyen pedig a becsült interjú sikeresség található. A becslés lineáris regressziós modelleken alapul, melyek jobb oldalán a háztartásméret harmadfokú polinomjai szerepelnek.

11.5. Az adatfelvétel sikeressége

11.5.1. FÉRFIAK ÉS NŐK

A survey típusú adatfelvételeknél régi tapasztalat, hogy a férfiak válaszmegtagadási aránya magasabb, mint a nőké. Az *F11.1. táblázat*ban látható, hogy a HÉV esetén nemcsak a válaszmegtagadás, de minden más kiesési indok is a férfiak körében volt magasabb: többen költöztek ismeretlen helyre, többen haltak meg, többen tartózkodtak külföldön és az *egyéb* kiesési indok is náluk volt gyakoribb. Az *F11.3. táblázat*ból az is látszik, hogy egy sor változóra való kontrollálás után (kor, jövedelem, családi állapot, település, lakáshelyzet stb.) is szignifikánsan kevesebb (4–5%) a férfiak körében a sikeres interjúk aránya.

Kérdőbiztosaink is többször beszámoltak arról, hogy a férfiakat nehezebb interjúra bírni, mint a nőket.

„Maximális elutasítás. Senkit nem enged nyilatkozni a családból [az apa]. Nem hisz az anonimitásban. A mezőgazdasági összeírás alkalmával bediktált mindent, és 100 négyyszögöl szőlő telepítése miatt megbüntették 100 ezer forintra. (...) a korábbi [1993-as] megkeresés alkalmával munkanélküli volt, akkor ráért. Most is az lesz majd, de nem ér rá, és nem is fog.”

A férfi protekció a kérdezőbiztosok durva elutasításában is megjelenik. A válaszmegtagadások egy része a családfőtől származott. A családtagok nem önmaguk voltak a válaszmegtagadók.

„Az apa megtiltotta a családjának, hogy bárki is nyilatkozzon.”

A vizsgálat során nem különböztettük meg eredetileg azt, hogy a célszemély vagy annak egyik családtagja tagadta-e meg a válaszadást. A nyomozati lapokról azonban ez a legtöbb esetben kiderült. Az ilyen elutasítás egy háztartásminta esetében egy teljes család elvesztését okozta.

„A család nem szeretne több kutatásban részt venni.”

Alapvetően a válaszmegtagadásokra felhozott indokok legjellemzőbb esetei:

„Nem teregetem ki senkinek az életemet, nem kívánok részt venni.”

„Évekkel ezelőtt mondtam, hogy nem segít rajtam senki, hiába nyilatkozom az életemről. Feleslegesnek tartom ezt a sok kérdést, miért kíváncsi vadidegen ember az én életemre?!”

„Nem ér rá ilyenekre.”

„Vállalkozók vagyunk, drága az időnk.”

A válaszmegtagadás oka azonban tapasztalatunk szerint kevésbé az elfoglaltság/időhiány volt, sokkal inkább a bizalmatlanság a kutatásokkal szemben, illetve azok értelmében. Volt olyan is, aki „elvből nem válaszol ilyen kérdőívekre”. Az általános bizalmatlanságot jelzi az is, hogy több esetben olvashattuk a nyomozati lapokon, hogy nem nyit(nak) ajtót, pedig egyértelműen otthon van(nak). A válaszmegtagadásra néha egészen egyedi okokat hallhattunk:

„Finoman elhárította magától a kérdést. Azért nem kíván a kutatásban részt venni, mert olyan viszonyok vannak ma Magyarországon, hogy nem érdemlik meg a kutatók, hogy az ő személyes életéről adatot gyűjthessenek. Ne keresse senki.” (férfi, 1971)

„A. Cs. az időpont egyeztetés után közölte velem, hogy most nevezték ki a cégénél egy magasabb pozícióba, és a főnöke megtiltotta, hogy bármilyen közvélemény-kutatásban nyilatkozzon, hiába mondtam, hogy ennek semmi köze a munkájához.” (rendvédelmi szervnél dolgozik)

11.5.2. KORCSOPORTOK

A felmérés kezdetén számítottunk arra, hogy a fiatalokat nehezebb lesz megtalálni, mint a középkorúakat és idősebbeket, mert náluk a földrajzi mobilitás nagyságrendje nyilvánvalóan magasabb. Am számítottunk arra is, hogy amennyiben valakit sikerül megtalálni a régi háztartásból (pl. az ő szüleit), akkor tőlük iránymutatást kaphatunk a fiatalok hollétéről. Ez a számításunk azonban nem jött be teljesen. Az *F11.2. táblázat* mutatja, hogy a 2228 eredeti (1992-es) háztartásból 1444 (65%) olyan van, ahol legalább egy emberrel készült interjú, de közülük mindösszesen 776 háztartásból készült mindenkiel interjú. Ebből az következik, hogy egyetlen ember megtalálása az eredeti háztartásból egyáltalán nem tette ígéretessé, hogy mindenkit sikerül interjúra bírni. Talán meglepő, de 131 olyan háztartás volt, ahol bizonyos emberek készséggel részt vettek ugyan a kutatásban, de nem akarták, illetve volt, hogy nem tudták megmondani, hogy hol lakik az eredeti háztartás többi tagja. Előbbi mi „szülői protekciónak” neveztük, hiszen a kutatás során többször találkoztunk ilyen kijelentésekkel:

„...a gyerek elfoglalt, dolgozik, tanul.”

„...mit tudhatna a gyerek ezekről a dolgokról”

„A fiam haragszik az ilyenekért. Nem adom meg az elérhetőségét.”

„személyiségi jog”

„ne zaklassák”

Sokszor az sem volt elegendő, ha a megtalált személy a családtagról, a legtöbb esetben szülő a gyermekről nyújtott felvilágosítást: megmondta például, hogy a gyermek elköltözött otthonról, de nem adott új címet, elérhetőséget, vagy csak várost nevezett meg, jobb esetben tudott valamit a családi állapotáról. Volt néhány olyan eset, amikor a szülő a már nem vele lakó gyermekének elérhetőségét ugyan nem adta meg, de telefonon megkérdezte tőle, hogy fogadná-e a kérdezőbiztosunkat. Ezeknek az eseteknek azonban jellemzően válaszmegtagadás lett a vége. A másik típusa a „protekciónak” az volt, hogy a szülő a gyermek elérhetőségét nem adta meg, de a nyomozati lapra mégis sok információ felkerült: elmondta, hogy a gyermek milyen iskolát végzett, lett családja, milyen munkát végez stb., néha apróbb részleteket is közölték.

A gyermek elérhetőségének egyéb akadályai is voltak:

„Az anyukája közölte épp akkor vele, hogy költözzön a barátnőjéhez és a gyerekéhez, erre a srác elment. A testvére mondta, hogy majd lehiggadnak, és visszajön a testvére, keressem máskor. (Még mindig fasírtban vannak, anya nem tudja a címet.) Hívtam: ő most nem válaszol.”

A kérdezettek elérhetőségének egy másik tipikus akadálya is volt, amit nem a fiatalok, hanem az idősek körében tapasztaltunk:

„Idős nő csak akkor válaszol, ha a fia otthon van (akkor érzi magát biztonságban egy idegennel szemben, illetve a fiával is meg kell beszélnie, hogy részt vegyen-e a kutatásban).”

Az idősebbek körében a leggyakrabban előforduló okok a kutatásban való részvétel elutasítására:

„Öregek, betegek vagyunk mi ehhez.”

„Keressenek ehhez fiatalabbakat.”

„Nem válaszolunk, mert félünk.”

A legkirívóbb magyarázat:

„A S. család semmilyen körülmények között nem volt hajlandó a válaszadásra. Azt mondták, hogy 10 évvel ezelőtt még fiatalok, bolondok voltak, és beleugrottak minden örütségbe. Ma már ilyenekkel [vizsgálattal] egyáltalán nem akarnak foglalkozni.”

Többször előfordult az is, hogy megtudtuk: az idős szülők elköltöztek a gyermekeikhez (pl. valahova vidékre), de azt nem tudtuk kideríteni, hogy pontosan hova. A szomszédok nem tudták a gyermek és emiatt a szülő új címét, illetve nehezítő tényező volt, ha a gyermek már 1992-ben sem volt a háztartás tagja. Ekkor hiába tudtuk, hogy hova távozott a személy, az új címet az adatbázisunkból sem tudtuk kinyerni. Az idősek gyermekeikhez való költözése természetesen a megtalált családok esetén is jellemző volt.

Mindezek után nem meglepő az, amit az *F11.1–F11.4. ábrákon* láthatunk. A fiatalok (jelenleg 20–45 évesek) között a sikeres interjúk aránya jelentősen elmarad a többi korcsoportéhoz képest. Kiesési indokban pedig az ismeretlen helyre költözés dominál, bár a válaszmegtagadás is körükben a legmagasabb. Ugyanez igaz azokra a fiatalokra, akik 1992-ben még fiatalok voltak (0–15 évesek), és most készítettük velük először egyéni interjút. Tovább boncolgatva a kor hatását az interjú sikerességére az is látható, hogy a budapesti és a diplomás fiatalok között a válaszmegtagadás aránya is kimagasló, nagyságrendjében az ismeretlen helyre költözéshez hasonló mértékű.

11.5.3. TELEPÜLÉSTÍPUS

Amint azt a 11.3. alfejezetben is írtuk, már a próbalekérdezés alatt is tudtuk, hogy Budapesten és a nagyvárosokban 15 év elteltével jóval nehezebb lesz megtalálni az embereket, mint a kisebb településeken. Ez a hipotézisünk a későbbiek során beigazolódott. Szerencsés, hogy 1992-ben a budapesti minta tudatosan 2,5-szeresen túlreprezentált volt. Ennek következtében 2007-ben még így is az országos átlagnál magasabb volt a mintánkban a budapestiek aránya.⁴

A falvakban és a kisvárosokban minden kiesési indok előfordulása jelentősen kisebb volt a nagyobb településen lakókhoz képest. Nincsen ebben semmi meglepő, hiszen jól

⁴ Bár ez nem jelenti azt, hogy a budapesti alminta reprezentatívnak tekinthető a teljes budapesti sokaságra. Mivel a kiesés itt sokkal nagyobb volt, ezért a feltehetően a szisztematikus, nem véletlen kiesés aránya is itt volt a legmagasabb.

tudjuk, hogy a kisebb településeken kisebb a mobilitás és erősebb a helyi közösség csoportkohéziója.

Sok esetben az okozta a problémát, hogy az elmúlt 15 évben több lakástulajdonváltás is történt. Számos példa volt rá, hogy a jelenlegi lakó, mint új tulajdonos, már nem is a célszemély(ek)től vásárolta a lakását. Bár ilyenkor is megpróbáltuk felkeresni az előző tulajdonost (nem célszemélyt) információért, többségében nyomtalanul tűntek el a keresett háztartások. Ez nem meglepő módon a lakótelepek esetében volt a legjellemzőbb. Bár itt is a szomszédok voltak a legfőbb információforrásaink, de pontos címet általában ők sem tudtak adni.

A kérdezőbiztosaink számára az egyik legfőbb feladat az volt, hogy ha nem találják az adott címen a célszemély(ek)e)t, akkor próbáljanak meg minél több információt begyűjteni a jelenlegi elérhetőségeikről. Összességében elmondható, hogy a nyomozás rendkívül eredményesen zajlott. Több mint 1200 egyén költözött el az eredeti címéről, és a 11.4. táblázatban az is látható, hogy nemcsak az elkészült 2007-es mintában, de például a válaszmegtagadók között is magas az elköltözők aránya. Ilyenkor tehát a nyomozás maga ugyan eredményes volt, mégsem sikerült interjút készítenünk.

11.4. táblázat: Az ismert új címen lakók aránya (%)

Az interjú sikeressége	Az ismert új címen lakók aránya (%)
Elkészült interjú	28,18
Válaszmegtagadó	22,78
Egyéb nem ismeretlen helyre költöző	11,19
Összesen (ismeretlen helyre költözők nélkül)	23,50

Az F11.1. és F11.3. táblázatokból látszik, hogy a budapestiek között a válaszmegtagadási arány a HÉV esetén nem volt szignifikánsan magasabb, mint más településtípusokon. Ez meglepő lehet ahhoz képest, hogy más keresztmetszeti adatfelmérések esetén sokszor nagyobb eltéréseket tapasztalunk. A budapesti minta egyértelműen azért kopott az átlagosnál jobban, mert sok olyan ember elköltözött, akinek a régi lakhelyén nem voltak komolyabb ismeretségei. Az F11.3. táblázat szerint több változóra való kontrollálás után is a sikeres interjú valószínűsége jó 20 százalékkal kisebb; az ismeretlen helyre költözés aránya jó 20 százalékkal magasabb volt, de a válaszmegtagadásban a budapestiek nem különböztek szignifikánsan a falvakban lakóktól.

Az F.11.4. táblázatban a kor és a településtípus hatását vizsgáltuk meg részletesebben. Látható, hogy bár létezik autonóm kor- és településtípus-hatás az interjú sikerességére, a kor eloszlása az egyes településtípusokon nem tér el szignifikánsan egymástól. Az aggregált adatokban nem látható tehát olyan hatás, hogy a budapesti fiatalok válaszási hajlandósága máshogyan viszonyulna a budapesti öregebbekéhez, mint más településtípusokon.

11.5.4. TÁRSADALMI STÁTUSZ

Más keresztmetszeti adatfelmérések során tapasztalat, hogy a legmagasabb és a legalacsonyabb státuszú népesség válaszási hajlandósága kisebb.

A HÉV esetén a hatás ennél sokkal összetettebbnek tűnik. Az F11.1. és F11.3. táblázatok szerint bár a magasabb iskolai végzettségűek közül kevesebben kerültek be a mintánkba, ez nem tekinthető ok-okozati összefüggésnek: Ehelyett úgy tűnik, hogy a(z) eredeti 1992-es) lakás komfortfokozata hat negatívan és mérete pozitívan az interjú sikerességére. Látható az is, hogy a kisebb komfortfokozatú lakásban lakók között jóval magasabb a válaszmegtagadás aránya, míg a kisebb lakásokból inkább sokan ismeretlen helyre költöztek az elmúlt években. Ez teljes mértékben logikus: azt jelzi, hogy az azonos

komfortfokozatú, de kisebb lakásokból szívesebben költöztek el az emberek, mint a nagyobb lakásokból.

Érdekes, hogy az 1992-es háztartási jövedelem egyáltalán nem befolyásolta az interjú sikerességét. Kérdés azonban, hogy az 1992-es jövedelem mennyire jó közelítő változója (proxyja) a 2007-es jövedelemnek. Bár ezekben a leíró statisztikákban nem tudtunk 2007-es jövedelemváltozót használni (hiszen az csak a mintába került emberek esetén van meg), a kérdezőbiztosaink többször számoltak be arról, hogy a rosszabb körülmények között élőket nehezebb volt válaszadásra bírni.

A nyomozati lapoknak köszönhetően, ha a kérdőív nem is készült el, vagy a családot nem is sikerült utolérni, mégis rengeteg kvalitatív információt gyűjtöttünk a kiesőkről. Ez legfőképpen a deviáns esetekre vonatkozik.

Példaként bemutatunk egy háromfős családot, amit huszoneves testvérek alkotnak, mivel a szülők már 1992-ben sem voltak a háztartás tagjai. A legkisebb gyermekről találtunk csak információ (K. Cs.-ről):

„S.-ék a kisebbséghez tartoznak. Letagadták, hogy K. Cs. náluk van. Cselédként használják a fiút. Amikor szembesítettem velük azt a tényt, hogy a szomszédok szerint Cs. itt lakik, akkor vállalták el, de a kifogás megvolt, hogy vidéken dolgozik, nem tudják mikor jön haza. A szomszédok mindennap látják Cs.-t a cigányok udvarán.”

A másik típusba azokat sorolnánk, akiket az elmúlt tizenöt év alatt kilakoltattak, és emiatt nem tudtuk 2007-ben elérni őket. De volt olyan eset is, ahol...

„...nem nyit ajtót [a keresett személy], pedig a szomszéd szerint itthon van. Nagyon lerobbant lakás, feltört ajtó.”

A harmadik ilyen típus pedig az alkoholizmussal van összefüggésben. Voltak, akiket azért nem lehetett lekérdezni, mert ittas állapotuk miatt válaszképtelenek voltak, és voltak, olyanok, akik 1992-ben még egy háztartás tagjaként éltek, mostanra viszont (részben) az alkoholizmus miatt a családtól elszakadtak. A legtöbben közülük nyomtalanul tűntek el a mintánkból. Két információtípust különböztethetünk meg ezen belül is: (1) ha a családtagoktól tudjuk, hogy nem tartják vele a keresett személlyel a kapcsolatot, mert alkoholista lett; (2) ha a felkutatott új lakcímén az ott lakók, szomszédok elmondása szerint azért nem érhető el, mert „későn jár haza, kocsimázik”.

11.5.5. CSALÁDI ÁLLAPOT

Szintén érdekes az 1992-es családi állapot hatása. Az *F11.1.* és *F11.3. táblázatok* szerint a nőtlen/hajadon státusz negatívan hat a mintába való bekerülésre. Látható azonban, hogy a legnagyobb probléma az elvált emberekkel volt, mert jó részük azóta ismeretlen helyre költözött. Ez a hatás pedig nyilvánvalóan még erősebb lenne, amennyiben a 2007-es családi állapotot tekintenénk. Gyakori volt ugyanis, hogy az elvált szülők esetén a helyben maradó szülő nem tudta, vagy nem akarta megmondani, hogy hol lakik a korábbi házastársa.

A válások esetében legtöbbször a férfi tűnt el a mintánkból, akivel a volt házastárs nem tartotta a kapcsolatot, sokszor még a gyermekek sem tudtak a szülőről semmit.

„Legelőször a szomszédokkal találkoztam. Ő azt mondja, szerinte bujkál az apa, nem akarja valami miatt, hogy megtalálják. A családból már csak a két gyerek lakik itt, ők is hasonlóan nyilatkoztak. Az apa mindig más címet mond nekik, hogy hol lakik.”

„I. M. elvált. A volt feleség valahol a szigeten egy bódében él. A férj meggazdagodott, járja a világot, hol légiós, hol wellnessre jár. Sosincs otthon. A gyermekek a volt feleséggel mentek, de róluk nem lehet tudni, hogy jelenleg hol vannak. Az anya meglett, az egyik gyermek tanyán él, (...) az anyjával üzente, h. nem kíván válaszolni.”

„Elváltak. A volt feleséggel együtt laknak, de nem beszélnek egymással. A volt feleség tájékoztatása szerint rendszertelenül jár haza, sokszor napokig nem találkoznak. Megkeresése bizonytalan.”

11.5.6. EGYÉB

Érdekes a kérdés: hogyan befolyásolta a válaszmegtagadást az a tény, hogy a családban valaki meghalt az elmúlt években? Kérdezőbiztosaink ugyanis többször számoltak be arról: olyan indokkal zárkóztak el az emberek a válaszadástól, hogy „tragédia történt a családban, minket már nem érdekel semmi”.

Az *F11.5. táblázat* szerint azonban, meglepően, ez a hatás az aggregált adatokban nem érvényesül. Az látszik, hogy a családi halálesetek inkább pozitívan, mint negatívan hatnak az interjú létrejöttére. Ennek oka lehet az is, hogy az előbbivel szemben létezik egy pozitív hozzáállás: az emberek a haláleset hatására szívesebben megnyílnak, és szívesebben osztják meg bánatukat egy idegennel.

A részletesebb vizsgálatok azonban azt mutatják, hogy bizonyos alcsoportok esetén a haláleset aggregált negatív hatása is kimutatható. Az *F11.6. táblázat* szerint a budapesti, (jelenleg) 60 év feletti nők esetén a válaszmegtagadási arány jó 10 százalékponttal magasabb azok körében, akiknek családjában történt haláleset. Hogy ez amiatt van, mert a haláleset az öregebb nőket érzelmileg jobban megviseli, vagy azért, mert ők kiszolgáltatottabbnak érzik magukat az idegenekkel szemben, nem vizsgálható.

Hasonló eredményt mutat az *F11.6. táblázatban* közreadott lineáris regressziós vizsgálat. Ha történt haláleset az idősebb hölgyek családjában, a sikeres interjúk aránya 9–10 százalékponttal alacsonyabb, míg a válaszmegtagadás 9–10 százalékponttal magasabb, mint azon idős nők körében, akik nem veszítették el egy családtagjukat sem.

A nyomozati lapok intézményének köszönhetően a külföldre költözöttel interjúkat ugyan nem készíthettünk, de a tartózkodási országukat szinte minden beazonosítottuk, ami a migráció szempontjából fontos információ számunkra.

Az adatfelvétel során találkozhattuk olyan személlyel is, aki a panelfelvételekor még nem tartozott a családhoz, de ragaszkodott a válaszadáshoz, mert a múltban „részt vett egy kutatásban, és nagyon tetszett neki”. Másutt:

„Az Sz. család közölte, hogy ők már 10 évvel ezelőtt a kis kolléganőnek megmondták, hogy ők többet ilyenre nem válaszolnak, és nem is értik, miért zaklatjuk őket újból. A másik dolog, amiért nagyon haragudtak, hogy 10 évvel ezelőtt a kis kolléganő azt mondta nekik, hogy csak negyed óra az egész, ezért engedték csak be a házba, és több mint másfél óráig ott volt náluk.”

Ezért is nem lehet elégszer hangoztatni: a kérdezőbiztosoknak munkájuk során a kérdés alapszabályait folyamatosan és minden esetben, kivétel nélkül be kell tartaniuk.

Etikai vonatkozások mellett azért is, mert a szabályok megsértésének ilyen hosszú távú következménye is lehet.

Végül a „kicsi a világ” effektussal kapcsolatban is felelevenítettünk egy történetet. 1992-ben két teljesen különböző településen szerepelt a mintánkban egy férfi és egy nő. 2007-ben a férfit az eredeti lakcímén megtaláltuk, valamint az azóta feleségévé avanzsált nőt is, aki szintén tagja volt az MHP-vizsgálatnak, csak akkor még egy másik településen és egy teljesen külön háztartás részeként került be a mintába.

11.6. Összefoglalás

Tanulmányunkban arra vállalkoztunk, hogy rövid áttekintést adjunk a HÉV-kutatás adatfelvételének menetéről, sikerességéről és arról, hogy milyen nehézségek támadtak a felmérés során, és ezek kezelésére milyen tapasztalatok halmozódtak fel nálunk.

Bemutattuk, hogy elsősorban mely társadalmi csoportok esetén volt az átlagosnál erősebb a panelkopás, és azt is, hogy megfelelő utánajárással, nyomozással hogyan lehet az elköltöző emberek új elérhetőségét megszerezni, és ezáltal magát a panelkopást mérsékelni.

A felmérés számszerűsíthető eredményességének bemutatása mellett pedig, reméljük, sok érdekes történet tártunk az olvasó elé. Némelyikük szomorú, másik részük inkább humoros volt, de azt gondoljuk, hogy az adatfelvétellel foglalkozó szakemberek számára ezek mindenképpen érdekesek és fontosak voltak.

Függelék

F11.1. táblázat: Leíró statisztikák (1992-es karakterisztikák a 2007-es sikeresség alapján)

Szociodemográfiai jellemző	Teljes minta	Halottak	Élők	Ebből: sikeres interjú	Válasz-meg-tagadó	Ismeret len helyre távozt	Külföldön tartózkodott	Egyéb
Férfi	0,467	0,503	0,458	0,438	0,480	0,470	0,506	0,462
Kor	38,375	64,788	32,330	34,227	31,082	30,016	20,011	34,956
Kor 0–30	0,403	0,023	0,491	0,429	0,510	0,576	0,854	0,462
Kor 30–45	0,208	0,098	0,233	0,252	0,243	0,200	0,090	0,203
Kor 45–60	0,183	0,195	0,180	0,206	0,184	0,137	0,045	0,160
Kor 60+	0,206	0,684	0,097	0,113	0,063	0,087	0,011	0,174
< Szakmunkás	0,331	0,625	0,264	0,283	0,230	0,255	0,146	0,320
Szakmunkás	0,178	0,183	0,177	0,192	0,178	0,157	0,157	0,142
Érettségizett	0,189	0,119	0,204	0,194	0,232	0,197	0,202	0,192
Diplomás	0,302	0,073	0,355	0,331	0,359	0,390	0,494	0,346
Község, tanya	0,313	0,361	0,302	0,375	0,311	0,150	0,326	0,267
Kisváros	0,227	0,227	0,227	0,274	0,214	0,151	0,180	0,224
Megyeszékhely	0,109	0,098	0,112	0,103	0,099	0,139	0,112	0,131
Budapest	0,351	0,315	0,359	0,248	0,376	0,560	0,382	0,378
Egy főre jutó jövedelem	134 741	118 754	138 501	134 009	139 077	151 764	118 159	127 639
Háztartásnagyság	3,433	2,544	3,637	3,691	3,719	3,467	3,989	3,419
Lakás alapterülete	76,093	71,099	77,220	80,829	80,035	66,710	87,852	74,553
Szobák száma	2,082	1,926	2,118	2,201	2,230	1,812	2,270	2,125
Komfort	0,790	0,700	0,811	0,772	0,844	0,853	0,896	0,786
Nőtlen, hajadon	0,365	0,061	0,435	0,377	0,459	0,500	0,753	0,456
Házass	0,478	0,568	0,458	0,518	0,461	0,367	0,157	0,398
Elvált	0,059	0,072	0,056	0,046	0,043	0,084	0,090	0,070
Özvegy	0,097	0,299	0,051	0,060	0,036	0,049	0,000	0,076

F11.2. táblázat: A háztartások megtalálásának sikeressége

A megtalált háztartásban az interjú sikeressége	A háztartások	
	száma	aránya (%)
Összes háztartás (<i>N</i>)	2668	
Összes élő háztartás	2228	
A háztartás minden tagjával készült interjú	776	34,8
Néhány taggal készült interjú	440	19,7
Ebből: Van sikeres interjú és válaszmegtagadás is	228	10,2
Ebből: Van sikeres interjú és ismeretlen helyre távozás is	131	5,9
A háztartás minden tagja válaszmegtagadó	386	17,3
Néhány tag válaszmegtagadó	309	13,9
Senki sem válaszmegtagadó	1533	68,8
A háztartás minden tagja ismeretlen helyre távozott	431	19,3
Néhány tag ismeretlen helyre távozott	192	8,6
Senki nem távozott ismeretlen helyre	1605	72,0

F11.3. táblázat: Lineáris valószínűségi modellek a 2007-es sikerességre az 1992-es karakterisztikák alapján

Változó	Sikeres interjú			Válaszmegtagadó			Ismeretlen helyre távozott		
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
Férfi	–	–0,040*	–	0,019	0,015	0,017	0,015	0,024	0,027**
Kor 30–45	0,043**	–	0,051**	–0,007	0,012	–0,019	–	–	–
Kor 45–60	0,122**	0,086**	0,099**	–0,005	0,010	–0,014	0,096**	0,092**	0,068**
Kor 60+	0,145**	0,120**	0,132**	–	–0,060*	–0,048*	–	–	–
Szakmunkás	0,152**	0,131**	0,145**	0,091**	0,005	0,006	0,089**	0,111**	0,095**
Érettségizett	0,024	0,039	0,019	0,016	0,049*	0,024	–0,025	–0,034	–0,011
Diplomás	–0,043*	0,018	0,014	0,054**	–0,038	–0,023	–0,007	0,055**	–0,022
Város	–0,061*	0,012	0,008	0,025	–0,049	–0,022	0,049*	–0,022	–0,005
Megyeszékhely	–	0,006	0,010	–	–0,017	0,072**	0,031	0,011	–
Budapest	–	0,107**	–0,038	–0,019	–0,024	–	0,135**	0,041*	–
Nőtlen, hajadon	–	0,213**	0,079**	–	0,031	0,023	0,210**	0,078**	–
Elvált	–	0,067**	0,056**	–0,049	–0,038	–	0,009	0,020	–
Özvegy	–	0,107**	–0,011	–0,017	–	–	0,120**	0,035	–
Egy főre jutó éves háztartási jövedelem	–0,008	0,084**	–	0,000	0,000	0,000	0,015	0,003	–
Lakáskomfort	0,093**	–0,046	–	0,112**	0,049*	0	0,000	0,000	0,011
Szobák száma	0,026**	–0,002	–	0,010	0,007	–	–	–	–
Roma	0,006	–0,008	–	0	0,028	–	0,041**	0,015**	–
Van-e haláleset?	–	0,061**	–	–0,030*	–	–	0,029	–0,006	–
Van-e elkészült interjú?	–	0,531**	–	–0,254**	–	–	–	–0,019	–

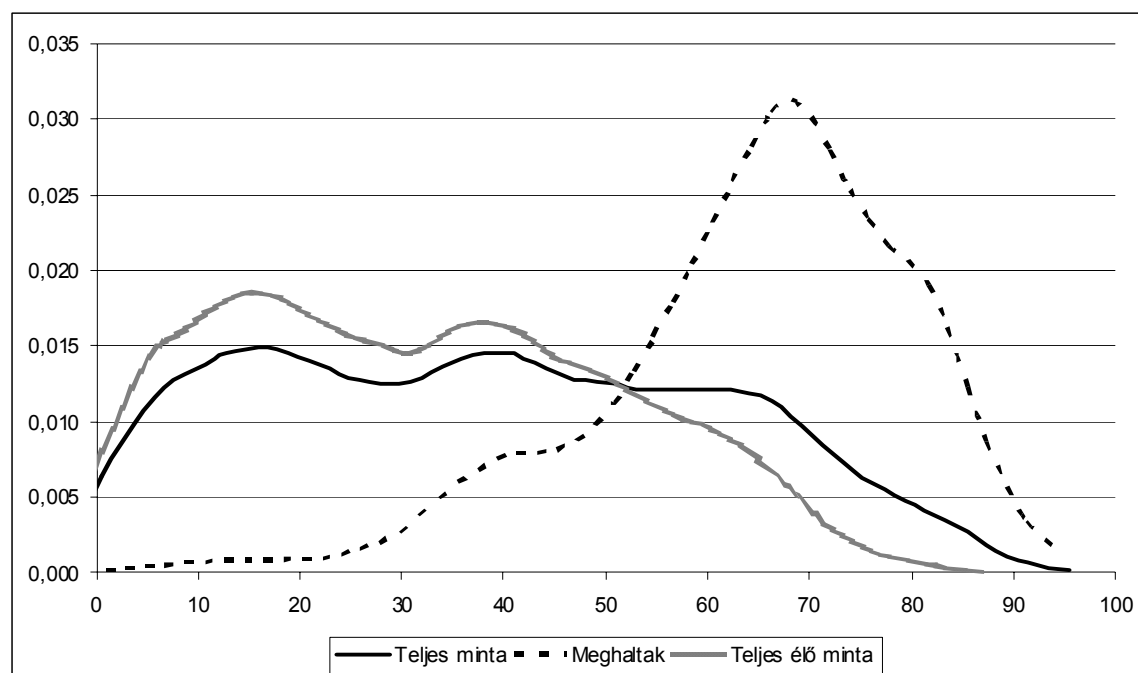
Van-e válasz- megtagadás?			– 0,200**			0,465**			–0,190**
Van-e ismeretlen helyre költözés?			– 0,198**			–0,184**			0,472**
Konstans	0,407**	0,536**	0,328**	0,234**	0,134**	0,240**	0,281**	0,271**	0,291**
<i>N</i>	4429	3909	3909	4429	3909	3909	4429	3909	3909

* 5%-on szignifikáns; ** 1%-on szignifikáns

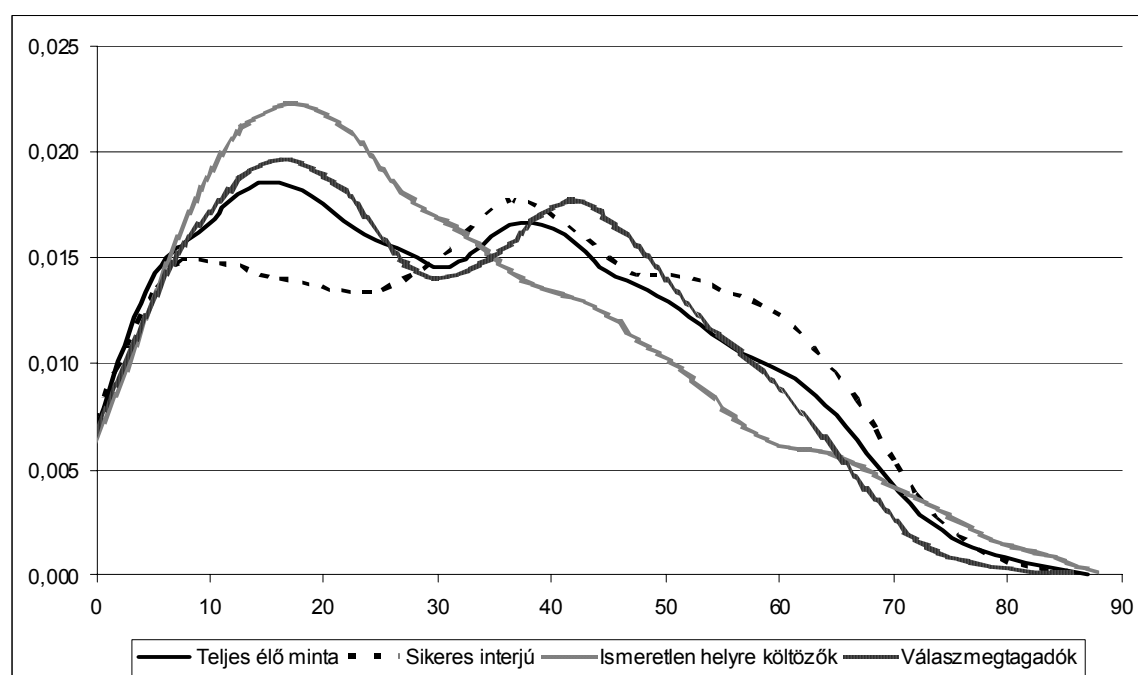
F11.4. táblázat: Településtípus és kor együttes hatása az interjú sikerességére, lineáris regressziók

Változó	Sikeres interjú	Válaszmegtagadó	Ismeretlen helyre távozott
	(1)	(2)	(3)
Férfi	-0,045**	0,018	0,018
Szakmunkás	0,043*	0,015	-0,043**
Érettségizett	0,024	0,053**	-0,070**
Diplomás	0,038	0,026	-0,047*
Kor 30–45	0,089**	0,051	-0,109**
Kor 45–60	0,160**	-0,010	-0,135**
Kor 60–	0,169**	-0,045	-0,161**
Város	0,006	-0,004	0,009
Megyeszékhely	-0,195**	-0,010	0,182**
Budapest	-0,280**	0,047	0,222**
Kor 30–45 x Város	0,008	-0,077	0,039
Kor 30–45 x Megyeszékhely	0,084	-0,064	-0,031
Kor 30–45 x Budapest	0,028	-0,094*	0,053
Kor 45–60 x Város	-0,060	0,042	0,024
Kor 45–60 x Megyeszékhely	0,079	0,008	-0,075
Kor 45–60 x Budapest	0,000	-0,020	0,028
Kor 60– x Város	-0,023	-0,098	0,115*
Kor 60– x Megyeszékhely	0,060	0,073	-0,070
Kor 60– x Budapest	0,024	-0,085	0,070
Konstans	0,494**	0,221**	0,210**
<i>N</i>	4429	4429	4429

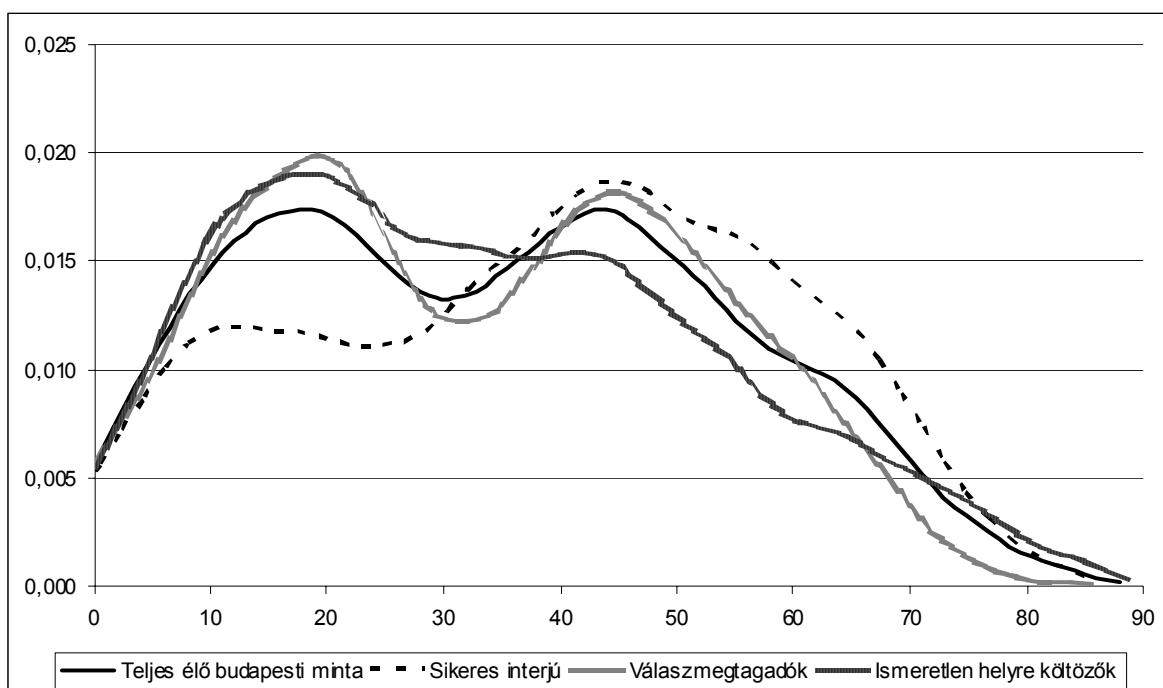
* 5%-on szignifikáns; ** 1%-on szignifikáns; minden változó 1992-es értéket jelöl

F11.1. ábra: Kor szerinti eloszlás 1. (Kernel density)

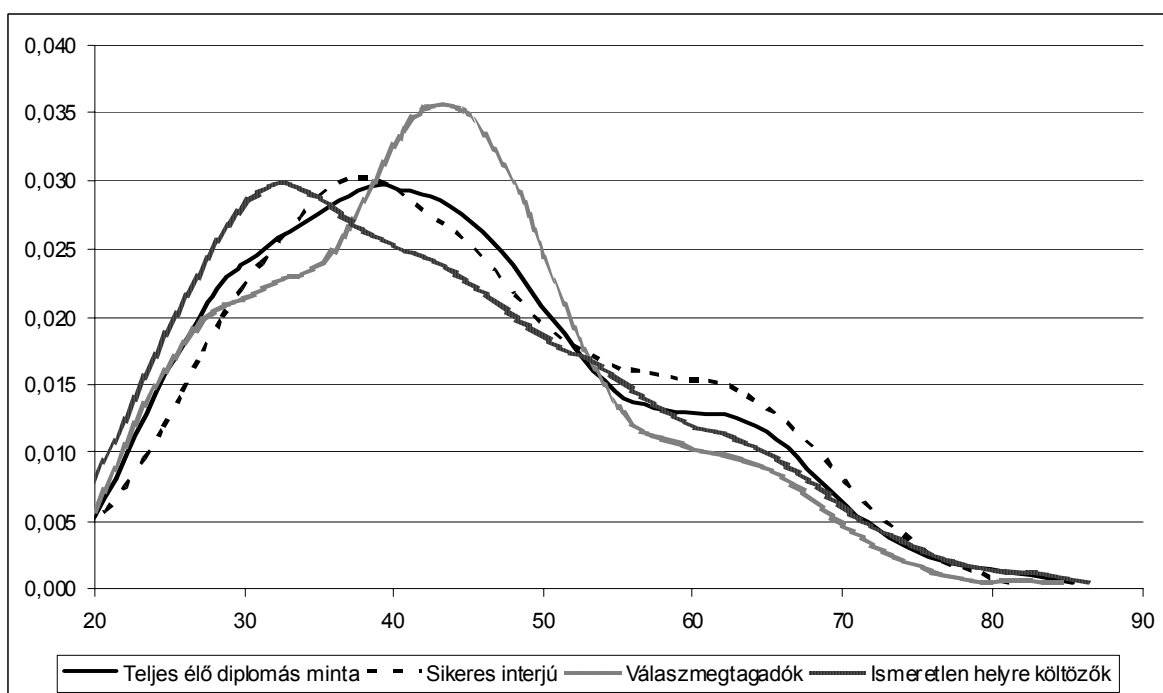
* A kor 1992-es életkort jelent.

F11.2. ábra: Kor szerinti eloszlás 2. (Kernel density)

* A kor 1992-es életkort jelent.

F11.3. ábra: Kor szerinti eloszlás 3. (Kernel density)

* A kor 1992-es életkort jelent

F11.4. ábra: Kor szerinti eloszlás 4. (Kernel density)

* A kor 1992-es életkort jelent.

F11.5. táblázat: Családi haláleset hatása az interjú sikerességére, minden élő*

Jellemző	Összesen			Van halott a családban			Nincs halott a családban		
	Sikeres interjú	Válasz-megtagadó	Ismeretlen helyre távozott	Sikeres interjú	Válasz-megtagadó	Ismeretlen helyre távozott	Sikeres interjú	Válasz-megtagadó	Ismeretlen helyre távozott
Kor 0–30	0,397	0,260	0,262	0,499	0,206	0,225	0,369	0,275	0,272
Kor 30–45	0,492	0,261	0,191	0,574	0,207	0,135	0,475	0,272	0,203
Kor 45–60	0,519	0,257	0,169	0,567	0,245	0,115	0,503	0,260	0,187
Kor 60+	0,529	0,163	0,201	0,616	0,107	0,145	0,495	0,184	0,223
Összesen	0,454	0,250	0,223	0,541	0,202	0,176	0,429	0,264	0,236

* A kor 1992-es életkort jelent.

F11.6. táblázat: Családi haláleset hatása az interjú sikerességére, budapesti élő nők*

Jellemző	Összesen			Van halott a családban			Nincs halott a családban		
	Sikeres interjú	Válasz-megtagadó	Ismeretlen helyre távozott	Sikeres interjú	Válasz-megtagadó	Ismeretlen helyre távozott	Sikeres interjú	Válasz-megtagadó	Ismeretlen helyre távozott
Kor 0–30	0,254	0,295	0,364	0,391	0,156	0,391	0,233	0,317	0,360
Kor 30–45	0,341	0,256	0,352	0,421	0,158	0,342	0,328	0,272	0,353
Kor 45–60	0,394	0,269	0,273	0,333	0,354	0,188	0,408	0,249	0,294
Kor 60+	0,404	0,151	0,325	0,353	0,147	0,294	0,417	0,152	0,333
Összesen	0,325	0,260	0,336	0,375	0,207	0,310	0,316	0,270	0,341

* A kor 1992-es életkort jelent

F11.7. táblázat: Családi haláleset hatása az interjú sikerességére, lineáris regressziók

Változó	Nők			Férfiak		
	Sikeres interjú	Válasz-megtagadó	Ismeretlen helyre távozott	Sikeres interjú	Válasz-megtagadó	Ismeretlen helyre távozott
Város	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Megyeszékhely	–0,008	–0,027	0,027	–0,017	–0,025	0,047*
Budapest	–0,131**	–0,046	0,152**	–0,139**	–0,044	0,172**
Kor 30–45	–0,259**	0,012	0,225**	–0,244**	–0,015	0,258**
Kor 45–60	0,098**	–0,002	–0,072**	0,116**	–0,005	–0,069**
Kor 60+	0,170**	–0,036	–0,110**	0,135**	0,007	–0,097**
Kor 60+	0,137**	–0,107**	–0,063*	0,197**	–0,074*	–0,109**
Van-e haláleset?	0,067*	–0,082**	–0,009	0,117**	–0,059*	–0,011
Kor 30–45 x Van-e haláleset?	0,029	0,003	–0,040	–0,076	0,007	–0,017
Kor 45–60 x Van-e haláleset?	–0,096	0,097*	–0,024	–0,043	–0,003	0,033
Kor 60+ x Van-e haláleset?	–0,025	0,031	–0,022	–0,002	–0,070	–0,001
Konstans	0,499**	0,279**	0,164**	0,457**	0,296**	0,150**
N	3202	3202	3202	2710	2710	2710

* 5%-on szignifikáns; ** 1%-on szignifikáns; a kor 1992-es életkort jelent.

12. A TÁRKI HÉV – 2007 kutatás súlyozása (Koltai Júlia – Rudas Tamás)

12.1. A súlyozás célja

A 2007-es HÉV-kutatás a Magyar Háztartás Panel (MHP) TÁRKI-vizsgálat folytatása. Az MHP 1992-től 1997-ig tartott, és minden évben ugyanazokat az embereket igyekeztek megkérdezni. A panelvizsgálatok természetes tulajdonsága a panelkopás. Ennek oka részben az eredeti minta mögötti populáció változása (például halálozás), részben pedig nem válaszolás, aminek hatása az egymás utáni hullámok során kumulálódhat. A súlyozás célja, hogy úgy korrigáljuk a második típusú okokat, hogy az első típusba tartozó változások hatásait nem szűri ki.

Az MHP 1992-es mintája nem, iskolai végzettség és életkor szerint nagy pontossággal közelítette az akkori népesség megoszlását. Településtípus szerint a Budapesten élők felülreprezentáltak voltak. Ezt a későbbi elemzések során egy egyszerű utólagos rétegző súllyal kompenzáltuk, és az alábbiakban ezt a súlyt mindig alkalmazzuk. Ezzel tehát az 1992-es mintát a népességet a fenti négy szempontból jól reprezentálónak tekintjük. Természetesen ez a kiválasztott, és nem a ténylegesen lekérdezett mintára vonatkozik. Az utóbbit különböző válaszhányok torzították. Az 1992 óta eltelt tizenöt évben az 1992-es mintába vont személyek egy része halálozás miatt elérhetetlenné vált, és a tényleges 2007-es lekérdezést is terhelték válaszhányok. A súlyozás célja az volt, hogy a 2007-es adatokat „olyanná tegyük”, mintha mindenki válaszolt volna, aki 2007-ben az 1992-es mintából még életben volt. Ezzel a halálozás miatti természetes mintakopást megjelenítjük a 2007-es adatokban, de az élő paneltagok meg nem találásából vagy a válaszolás megtagadásából származó adathiányokat kompenzáljuk.

Megjegyezzük, hogy a panel természetes kopásához a nemzetközi migráció is hozzájárulhatott, de ennek hatását nem volt módunkban figyelembe venni. Ami az országon belüli migrációt illeti, feltehető, hogy az eredeti lakóhelyükről elköltözötteket kisebb arányban találták meg a kérdezők, mint az eredeti lakóhelyükön maradtakat. Ezeket a hatásokat megfelelő makrostatistikák hiányában nem volt módunkban korrigálni, és emiatt a súlyozott adatok a térbeli migráció elemzésére nem alkalmasak.

12.2. A súlyozás lépései

A következőkben az adatok súlyozásának menetét mutatjuk be. A 2007-es vizsgálat során 2689 főt sikerült elérnünk. Az ő arányait próbáltuk úgy módosítani, hogy azok egyrészt olyan eloszlásúak legyenek, mintha mindenkit el tudtunk volna érni az MHP eredeti címlistáján szereplők közül, aki életben maradt.

12.2.1. A TÚLÉLÉS KISZÁMÍTÁSA

Az első lépésben azt számoltuk ki, hogy az 1992-ben megkérdezettek közül nem- és életkor-specifikusan, elméletileg hány ember kell, hogy életben legyen 2007-ben. Ehhez a KSH által számolt, 2003-as halálozási rátákat vettük figyelembe, amelyek nem és

ötévenkénti életkor szerinti bontásban álltak rendelkezésünkre. Először külön férfiakra és nőkre, minden egyes életkor szerint megnéztük, hogy hány embert kérdeztünk meg 1992-ben, és a halálozási ráták segítségével kiszámoltuk, hogy az adott nemű és életkorú csoportból elméletileg hány embernek kellene élnie 2007-ben.¹ Így megkaptuk, hogy a nem- és életkor-specifikus csoportok esetében elméletileg hányan maradtak életben, és így hány embert kellett volna elérnünk.

Ezeket a nem és életkor szerinti elméleti elemszámokat ezután aggregáltuk azokra a korcsoportokra (külön férfiakra és nőkre), amely korcsoportok szerinti bontásban a súlyozás további lépéseiben használt makrostatisztikai adatok rendelkezésünkre álltak. Az összevonás eredményei a 12.1. táblázatban láthatók.

12.1. táblázat: A férfiak és nők halálozási rátával csökkentett mintabeli elméleti elemszámok a KSH-adatoknak megfelelő korcsoportokban

A) Férfiak

Korcsoport 1992-ben	Korcsoport 2006-ban (éves)	Elemsszám 1992-ben	2007-ben a halálozással csökkentett elemszámuk	Túlélés valószínűsége (%)
4–25 éves	18–39	896	884	98,61
26–45 éves	40–59	760	670	88,15
46+ éves	60+	929	405	43,59
0–3 éves	14–17	118	117	99,17
Összesen		2703	2075	76,78

B) Nők

Korcsoport 1992-ben	Korcsoport 2006-ban (éves)	Elemsszám 1992-ben	2007-ben a halálozással csökkentett elemszámuk	Túlélés valószínűsége (%)
4–25 éves	18–39	869	864	99,43
26–45 éves	40–59	800	761	95,12
46+ éves	60+	1250	712	56,95
0–3 éves	14–17	122	121	99,40
Összesen		3041	2458	80,83

12.2.2. A NÉPESSÉGI ADATOK FELHASZNÁLÁSA A MINTABELI TÚLÉLÉS FIGYELEMBEVÉTELÉVEL

A HÉV-adatfelvétel időpontjához legközelebb eső népesség adatok a KSH Mikrocenzusának 2006-ra továbbvezetett adatai voltak. Az adatok a magyarországi 18 éven felüli népességre vonatkoztak, és négy dimenzió szerinti kereszttáblában álltak rendelkezésünkre. Ez a négy dimenzió a következő volt: nem, életkor, településtípus és iskolai végzettség. A 12.2. táblázatban láthatjuk a KSH-adatok eloszlását a négy dimenzió szerinti kategóriákban.²

¹ A férfiak és nők életkor-specifikus túlélési rátáinak kiszámítását lásd a *Függelék F12.1.* és *F12.2. táblázatában*. Hangsúlyozzuk, hogy az elméletileg helyes de nem hozzáférhető évenkénti halálozási ráták alkalmazása helyett minden évre a 2003-ban érvényes rátákat használtuk.

² A kategóriákat sajnos nem tudtuk részletesebbekre cserélni, az adatok csak ilyen bontásban álltak rendelkezésünkre. Ezért volt szükség a 12.1. táblázatban látható aggregálásra.

12.2. táblázat: A KSH Mikrocenzus továbbvezetett adatai 2006-ra a 18 éves vagy idősebb népesség esetében nem, életkor, településtípus és iskolai végzettség szerint

Szociodemográfiai jellemző			18–39 éves	40–59 éves	60+ éves
Férfi	Alapfok	Budapest	98 017	82 015	64 300
		Város	433 233	375 736	253 220
		Község	373 677	355 675	247 268
	Érettségi	Budapest	124 723	62 469	36 122
		Város	286 581	164 704	75 606
		Község	131 311	80 778	28 062
	Felsőfok	Budapest	62 349	63 496	51 940
		Város	100 373	105 512	58 354
		Község	28 797	32 181	14 688
Nő	Alapfok	Budapest	64 276	73 402	150 687
		Város	304 944	336 641	466 071
		Község	269 645	302 867	414 203
	Érettségi	Budapest	143 507	112 035	70 119
		Város	357 630	269 724	101 921
		Község	181 457	114 568	27 108
	Felsőfok	Budapest	77 870	73 713	41 545
		Város	140 454	118 642	35 886
		Község	50 003	38 841	8 274

Forrás: KSH

A népesség eloszlásának táblázatában összesen 8 137 222 fő szerepel. Ennek az az oka, hogy csak a legalább 18 évesek adatait mutatja, és ilyen adatok nem állnak rendelkezésre a 18 évnél fiatalabbakra. Ezért kezeltük őket külön a 12.1. táblázatban.

Ha 2007-ben mindenkit elértünk volna, akik 1992-ben szerepeltek a mintában, akkor – a túlélési arányok figyelembevételével – az adatokban a 12.2. táblázathoz hasonló megoszlást látnánk. A 12.1. táblázatban szereplő hat csoport esetében (a 18 év alattiak kihagyásával) a következő transzformációt hajtottuk végre. Kiszámoltuk az adott csoportban a mintabeli túlélők számának (12.1. táblázat) és a KSH-adatoknak (12.2. táblázat) a hányadosát, majd ezzel a számmal minden, az adott csoportban levő (településtípus és iskolai végzettség szerinti) alkategóriát végigszoroztunk. Ezzel a módszerrel a nem és az életkor szerinti csoportok létszáma akkora lett, mint a 12.1. táblázatban, az ezeken belüli arányok viszont olyanok, mint a 12.2. táblázatban. A mintabeli túlélés népességi adatokkal arányított elemszámai a 12.3. táblázatban láthatóak.

12.3. táblázat: A mintabeli várható túlélés négy dimenzió szerinti népességi arányokkal módosított táblázata

Szociodemográfiai jellemző			18–39 éves	40–59 éves	60+ éves
Férfi	Alapfok	Budapest	53	42	31
		Város	234	190	124
		Község	201	180	121
	Érettségi	Budapest	67	32	18
		Város	155	83	37
		Község	71	41	14
	Felsőfok	Budapest	34	32	25
		Város	54	53	28
		Község	16	16	7
Nő	Alapfok	Budapest	35	39	82
		Város	166	178	252
		Község	147	160	224
	Érettségi	Budapest	78	59	38
		Város	194	143	55
		Község	99	61	15
	Felsőfok	Budapest	42	39	22
		Város	76	63	19
		Község	27	21	4

Ahogy azt láthatjuk, így az elemszám megfelel a 2007-es HÉV-kutatás időpontjában az 1992-es minta listájából elméletileg élő, 18 évesnél nem fiatalabb emberek számának. A belső arányok viszont a KSH település és iskolai végzettség adatainak arányait tartották meg.

Mivel a 12.2. táblázat adatai csak a 18 éves vagy annál idősebb magyarországi népességre vonatkoztak, a 2006-ban 18 évnél fiatalabbakra ezeket a népességi arányokat nem tudunk alkalmazni. Ennek a csoportnak a súlyozásakor – ahogy a későbbiekben azt látni fogjuk –, csak a halálozással csökkentett elemszámot tudtuk figyelembe venni.

12.2.3. SÚLYOZÁS A MINTABELI TÚLÉLÉSI ELEMSZÁMOKKAL MÓDOSÍTOTT NÉPESSÉGI ADATOKHOZ

A súlyozás első lépése során a 2007-es adatainkat két külön csoportban súlyoztuk. Egyrészt a 2006-ban 18 éves vagy annál idősebb korosztályra, másrészt pedig a 18 évnél fiatalabbakra. Ennek oka az volt, hogy a 18 éves vagy idősebb csoport esetében rendelkezésünkre álltak (12.3. táblázat) népességbeli eloszlások nem, életkor, településtípus és iskolai végzettség szerint, így a halálozási ráták figyelembevételén túl ezek arányait is felhasználhattuk a súlyozás során. A másik csoportot a 18 éven aluliak képezték, náluk mindössze a halálozással csökkentett elméleti elemszámot tudtuk felhasználni.

A 2007-ben felvett adatokat a fenti bontásban mutatja be a 12.4. táblázat.

12.4. táblázat: A 2007-es felmérés adatai alapján létrehozott megfigyelt táblázat a KSH-kategóriák szerint

Szociodemográfiai jellemző			14–17 éves	18–39 éves	40–59 éves	60+ éves	Összesen
Férfi	Alapfok	Budapest	4	9	8	13	34
		Város	35	94	88	69	286
		Község	22	86	100	73	281
	Érettségi	Budapest	-	18	8	10	36
		Város	-	68	52	22	142
		Község	-	40	30	14	84
	Felsőfok	Budapest	-	9	12	21	42
		Város	-	24	27	20	71
		Község	-	15	9	4	28
Nő	Alapfok	Budapest	4	6	9	27	46
		Város	32	63	101	156	352
		Község	28	79	85	137	329
	Érettségi	Budapest	0	16	16	23	55
		Város	1	67	63	40	171
		Község	0	52	42	14	108
	Felsőfok	Budapest	-	19	16	16	51
		Város	-	45	42	20	107
		Község	-	24	23	8	55
Összesen			126	734	731	687	2278

A súlyozás után várt táblázatunk a 18 éves vagy annál idősebb korosztály esetében az a táblázat volt, amelyben a KSH-adatokat a mintabeli elméleti túlélési elemszámokkal módosítottuk (12.3. táblázat). Így minden nem, életkor, településtípus és iskolai végzettség alapján létrehozott csoport más-más súlyt kapott, még hozzá a várt és a megfigyelt elemszám hányadosát.

A 18 éven aluliak esetében nem álltak rendelkezésünkre adatok a magyarországi népességgel kapcsolatban, így az ő súlyozásukkor nem az előbb említett várt táblázatot használtuk. Ennél a csoportnál a várt táblázat azon adatok alapján jött létre, amelyeket az 1992-es mintából számolt, halálozással csökkentett túlélési elemszámok adtak külön férfiakra és nőkre (12.2. táblázat). A súly a 18 éven aluliakra ebben az esetben is a várt és a megfigyelt elemszámok hányadosa volt, külön férfiakra és nőkre.

Miután mind a két nagy csoporton végrehajtottuk a fent leírt súlyozási műveleteket, a 12.5 táblázat jött létre.

12.5. táblázat: Az első súlyozás utáni mintaeloszlások

Szociodemográfiai jellemző			14–17 éves	18–39 éves	40–59 éves	60+ éves	Összesen
Férfi	Alapfok	Budapest	7	54	44	31	136
		Város	66	235	191	124	616
		Község	42	201	181	121	545
	Érettségi	Budapest	–	65	33	18	116
		Város	–	154	83	37	274
		Község	–	71	41	14	126
	Felsőfok	Budapest	–	34	32	25	91
		Város	–	55	53	28	136
		Község	–	16	17	7	40
Nő	Alapfok	Budapest	8	38	38	82	166
		Város	60	166	178	253	657
		Község	52	147	161	225	585
	Érettségi	Budapest	0	76	60	38	174
		Város	2	194	143	55	394
		Község	0	98	61	15	174
	Felsőfok	Budapest	–	43	39	23	105
		Város	–	77	63	20	160
		Község	–	28	21	4	53
Összesen			237	1752	1439	1120	4548

Ahogy az a fenti táblázatban látható, a minta elemszáma akkorára nőtt, amekkora akkor lenne, ha mindenkit elértünk volna 2007-ben, aki nem halt meg.³ A táblázat belső arányai pedig a 18 évesek vagy idősebbek esetében a KSH alapján számolt népességbeli arányokat tükrözik.

Az adatfile-ban a súlyozást megelőzően az adatokon végig ott volt az 1992-es ún. budapesti súly, amely azt kompenzálta, hogy 1992-ben a budapestiek mintabeli elemszáma szándékosan felül volt reprezentálva az országos arányokhoz képest. Ezért, miután létrehoztuk az előbbi módszerekkel a súlyunkat, összeszoroztuk azt a budapesti súllyal. Így jött létre az a súlyrendszer, amely a 12.5. táblázatot eredményezte.

12.2.4. ELEMSZÁMTARTÓ SÚLY LÉTREHOZÁSA AZ EREDETI MINTAELEMSZÁMHOZ

Az előbbieken leírt súlyozási mechanizmus nagyon megnövelte a minta elemszámát, ami viszont torzíthatja az eredményeket az elemszámérzékeny szignifikanciatesztek esetében. Éppen ezért úgy döntöttünk, hogy az első súlyozás után kapott mintaelemszámot visszasúlyozzuk a 2007-es felmérés tényleges elemszámához, a 2689-hez. Minden, a megfigyelt táblázatban található csoport ugyanazt a súlyt kapta: a 2007-ben ténylegesen megkérdezett emberek elemszámának (2689) és a minta már súlyozott elemszámának (4548) hányadosát. Ez a módszer – ahogy az eddigiek is – a várt és a megfigyelt elemszám hányadosával való súlyozásra épít. Az elemszámtartó súlyozás után a 12.6. táblázat állt elő a mintabeli adatokból.

³ Az elemszámok kis pontatlansága kerekítéséből fakad.

12.6. táblázat: Az elemszámtartó súlyozás utáni mintaeloszlás

Szociodemográfiai jellemző			14–17 éves	18–39 éves	40–l'59 éves	60–x éves	Összesen
Férfi	Alapfok	Budapest	4	32	26	18	80
		Város	39	139	113	74	365
		Község	25	119	107	71	322
	Érettségi	Budapest	–	39	20	11	70
		Város	–	91	49	22	162
		Község	–	42	24	8	74
	Felsőfok	Budapest	–	20	19	15	54
		Város	–	33	31	17	81
		Község	–	9	10	4	23
Nő	Alapfok	Budapest	4	22	23	48	97
		Város	36	98	105	150	389
		Község	31	87	95	133	346
	Érettségi	Budapest	0	45	35	22	102
		Város	1	115	85	33	234
		Község	0	58	36	9	103
	Felsőfok	Budapest	–	26	23	13	62
		Város	–	46	37	12	95
		Község	–	16	12	3	31
Összesen			140	1037	850	663	2690

Ahogy az a fenti táblázatból látszik, a minta elemszáma akkora maradt, mint a 2007-ben megkérdezettek tényleges száma,⁴ a belső arányok viszont a népességi és a túlélési adatok arányait mutatják. Ez a súly a korábbi súly és az új – elemszámtartó – súly szorzataként jött létre.

12.3. Összefoglalás

Ahogy tehát a korábbiakban láthattuk, a súlyozás több lépésből állt. A 18 éves vagy annál idősebb korosztály esetében a KSH nem, életkor, településtípus és iskolai végzettség szerinti országos népességre vonatkozó adatai alapján állítottuk elő a várható megoszlást az eredeti panelminta nem és életkori halálozás szerint csökkentett létszámú csoportjaiban. A 18 évnél fiatalabbaknál csak a nemek szerinti halálozási rátával csökkentett elemszámot vettük figyelembe. Ezekhez az adatokhoz súlyoztunk a 2007-ben megkérdezettek adatait. Végül az így létrejött elemszámot súlyoztuk vissza a 2007-ben ténylegesen megkérdezettek elemszámához. Így a súlyozás utáni elemszám ugyanakkora maradt, mint eredetileg volt az adatfelvétel során, de az adatok belső arányai figyelembe veszik a halálozást és az aktuális magyarországi népesség különböző dimenziók mentén mért arányait is. A súlyozott adatok tehát tekintettel vannak a mintába 1992-ben bekerült személyek halálozására de kompenzálják a meg nem találásból vagy nem válaszból eredő adathiányokat. Természetesen ennek a kompenzálásnak ára van, ami elsősorban a súlyozott adatokból származó becslések nagyobb szórásában mutatkozik meg. A növekedés mértéke csoportonként eltérő, relatív összehasonlításra a 12.5. és a 12.6. táblázat elemszámai szolgálhatnak kiindulásként.

⁴ Az elemszámok kis pontatlansága kerekítésből fakad.

Függelék

F12.1. táblázat: Az 1992-ben megkérdezett férfiak életkora és a halálozási rátával csökkentett elemszáma 2007-ben*

Életkor 1992-ben	Elemszám 1992-ben	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
0	5,40	5,39	5,38	5,37	5,36	5,36	5,36	5,36	5,36	5,36	5,36	5,36	5,35	5,35	5,35	5,35
1	37,63	37,56	37,49	37,42	37,41	37,41	37,40	37,39	37,39	37,38	37,37	37,36	37,35	37,34	37,33	37,31
2	42,24	42,16	42,08	42,08	42,07	42,06	42,05	42,05	42,04	42,03	42,02	42,01	42,00	41,98	41,96	41,94
3	32,61	32,55	32,55	32,54	32,54	32,53	32,52	32,52	32,51	32,50	32,49	32,49	32,47	32,46	32,44	32,42
4	31,43	31,43	31,42	31,42	31,41	31,41	31,40	31,39	31,39	31,38	31,37	31,36	31,34	31,33	31,31	31,29
5	35,23	35,22	35,21	35,21	35,20	35,19	35,19	35,18	35,17	35,16	35,14	35,13	35,11	35,09	35,07	35,05
6	41,64	41,64	41,63	41,62	41,61	41,60	41,59	41,59	41,58	41,56	41,53	41,51	41,49	41,47	41,44	41,40
7	43,06	43,06	43,05	43,04	43,03	43,02	43,01	43,00	42,98	42,96	42,94	42,91	42,89	42,86	42,82	42,79
8	39,43	39,43	39,42	39,41	39,40	39,39	39,38	39,36	39,34	39,33	39,31	39,29	39,25	39,22	39,19	39,15
9	36,42	36,41	36,40	36,39	36,39	36,38	36,36	36,34	36,32	36,31	36,29	36,26	36,23	36,20	36,17	36,14
10	45,06	45,05	45,04	45,03	45,02	45,00	44,98	44,96	44,93	44,91	44,87	44,84	44,80	44,76	44,72	44,68
11	46,47	46,46	46,45	46,44	46,41	46,39	46,37	46,34	46,32	46,28	46,24	46,20	46,17	46,13	46,08	46,03
12	43,45	43,44	43,43	43,41	43,39	43,37	43,34	43,32	43,29	43,25	43,21	43,18	43,14	43,10	43,05	43,01
13	36,66	36,65	36,63	36,62	36,60	36,58	36,56	36,53	36,50	36,47	36,44	36,41	36,37	36,33	36,30	36,26
14	47,68	47,65	47,63	47,60	47,58	47,56	47,52	47,48	47,44	47,40	47,36	47,31	47,26	47,21	47,16	47,11
15	32,47	32,45	32,43	32,42	32,40	32,37	32,35	32,32	32,29	32,27	32,23	32,20	32,17	32,13	32,10	32,05
16	52,06	52,04	52,01	51,99	51,94	51,90	51,86	51,81	51,77	51,71	51,66	51,61	51,55	51,50	51,42	51,33
17	50,47	50,44	50,42	50,37	50,33	50,29	50,25	50,21	50,15	50,10	50,05	50,00	49,95	49,86	49,78	49,70
18	52,68	52,65	52,61	52,56	52,52	52,47	52,43	52,38	52,32	52,27	52,21	52,16	52,07	51,99	51,90	51,82

*Az 1992-es elemszám azért nem egész szám, mert a felméréskor több budapestit kérdeztek meg. Ezért az akkori adatokon volt egy – a budapesti felülreprezentáltságot kompenzáló – súly. Mivel a halálozási ráta ötéves életkorcsoportokra volt elérhető, így a különböző tónusok az adott ötéves életkorcsoportot jelölik, ahol a halálozási ráta is különböző.

Életkor 1992-ben	Elemzés 1992-ben	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
19	42,05	42,01	41,98	41,94	41,91	41,87	41,83	41,78	41,74	41,70	41,65	41,59	41,52	41,45	41,39	41,32
20	33,64	33,62	33,59	33,56	33,53	33,50	33,46	33,43	33,39	33,36	33,30	33,25	33,20	33,14	33,09	33,00
21	33,45	33,42	33,39	33,37	33,33	33,30	33,26	33,23	33,19	33,14	33,09	33,03	32,98	32,93	32,83	32,74
22	37,63	37,60	37,57	37,53	37,49	37,45	37,41	37,37	37,31	37,25	37,19	37,13	37,07	36,97	36,86	36,76
23	46,47	46,43	46,38	46,33	46,28	46,24	46,19	46,11	46,04	45,96	45,89	45,81	45,69	45,56	45,43	45,31
24	40,05	40,01	39,96	39,92	39,88	39,84	39,78	39,71	39,65	39,58	39,52	39,41	39,30	39,19	39,08	38,97
25	28,66	28,63	28,60	28,57	28,54	28,50	28,45	28,40	28,36	28,31	28,23	28,15	28,08	28,00	27,92	27,75
26	33,26	33,22	33,19	33,15	33,10	33,05	32,99	32,94	32,89	32,79	32,70	32,61	32,52	32,43	32,23	32,04
27	34,24	34,21	34,17	34,11	34,06	34,00	33,95	33,89	33,80	33,71	33,61	33,52	33,43	33,22	33,02	32,82
28	33,45	33,42	33,36	33,31	33,25	33,20	33,15	33,05	32,96	32,87	32,78	32,69	32,49	32,29	32,09	31,90
29	35,05	34,99	34,93	34,88	34,82	34,76	34,67	34,57	34,48	34,38	34,28	34,08	33,87	33,66	33,46	33,25
30	30,84	30,79	30,74	30,69	30,64	30,55	30,47	30,38	30,30	30,22	30,03	29,85	29,67	29,49	29,31	29,00
31	37,82	37,76	37,70	37,64	37,53	37,43	37,33	37,22	37,12	36,89	36,67	36,45	36,22	36,00	35,62	35,24
32	40,45	40,38	40,32	40,21	40,10	39,98	39,87	39,76	39,52	39,28	39,04	38,80	38,57	38,16	37,76	37,36
33	30,84	30,79	30,70	30,62	30,53	30,45	30,36	30,18	29,99	29,81	29,63	29,45	29,14	28,83	28,52	28,22
34	37,82	37,72	37,61	37,51	37,40	37,30	37,07	36,85	36,62	36,40	36,18	35,80	35,42	35,04	34,67	34,30
35	31,64	31,56	31,47	31,38	31,29	31,10	30,91	30,73	30,54	30,35	30,03	29,71	29,40	29,09	28,78	28,36
36	47,45	47,32	47,19	47,06	46,77	46,49	46,20	45,92	45,64	45,16	44,68	44,21	43,74	43,28	42,64	42,01
37	46,05	45,92	45,79	45,51	45,24	44,96	44,69	44,42	43,95	43,48	43,02	42,57	42,11	41,49	40,88	40,28
38	57,87	57,71	57,36	57,01	56,66	56,32	55,97	55,38	54,80	54,22	53,64	53,07	52,29	51,52	50,76	50,01
39	46,47	46,18	45,90	45,62	45,35	45,07	44,59	44,12	43,65	43,19	42,73	42,10	41,48	40,87	40,27	39,67
40	39,45	39,21	38,97	38,73	38,50	38,09	37,69	37,29	36,90	36,50	35,97	35,43	34,91	34,39	33,89	33,17
41	31,85	31,66	31,47	31,28	30,94	30,62	30,29	29,97	29,66	29,22	28,79	28,36	27,94	27,53	26,94	26,37
42	42,08	41,82	41,57	41,13	40,69	40,26	39,84	39,41	38,83	38,26	37,69	37,14	36,59	35,81	35,05	34,31
43	31,64	31,45	31,12	30,79	30,46	30,14	29,82	29,38	28,95	28,52	28,10	27,68	27,10	26,52	25,96	25,41
44	36,03	35,65	35,27	34,90	34,53	34,16	33,66	33,16	32,67	32,19	31,71	31,04	30,38	29,74	29,10	28,49
45	35,45	35,08	34,70	34,34	33,97	33,47	32,98	32,49	32,01	31,54	30,87	30,21	29,57	28,94	28,33	27,50
46	35,26	34,88	34,51	34,15	33,64	33,15	32,66	32,18	31,70	31,03	30,37	29,72	29,09	28,47	27,65	26,84
47	27,85	27,56	27,27	26,86	26,47	26,08	25,69	25,31	24,77	24,25	23,73	23,23	22,74	22,07	21,43	20,81

Életkor 1992-ben	Elemzés 1992-ben	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
48	30,06	29,74	29,31	28,87	28,45	28,03	27,61	27,03	26,45	25,89	25,34	24,80	24,08	23,38	22,70	22,04
49	28,06	27,65	27,24	26,84	26,44	26,05	25,50	24,96	24,43	23,91	23,40	22,72	22,06	21,42	20,79	20,19
50	32,87	32,38	31,91	31,43	30,97	30,31	29,67	29,04	28,42	27,82	27,01	26,22	25,46	24,72	24,00	23,02
51	25,45	25,07	24,70	24,34	23,82	23,32	22,82	22,34	21,86	21,23	20,61	20,01	19,43	18,86	18,09	17,34
52	29,84	29,40	28,96	28,35	27,75	27,16	26,58	26,01	25,26	24,52	23,81	23,12	22,45	21,52	20,64	19,79
53	27,64	27,24	26,66	26,09	25,54	24,99	24,46	23,75	23,06	22,39	21,74	21,11	20,24	19,41	18,61	17,85
54	26,23	25,67	25,12	24,59	24,07	23,56	22,87	22,21	21,56	20,93	20,33	19,49	18,69	17,92	17,18	16,48
55	38,43	37,62	36,82	36,04	35,27	34,25	33,25	32,28	31,35	30,43	29,18	27,98	26,83	25,73	24,67	23,22
56	24,63	24,11	23,59	23,09	22,42	21,77	21,14	20,52	19,92	19,11	18,32	17,57	16,84	16,15	15,20	14,31
57	37,85	37,05	36,26	35,21	34,18	33,19	32,23	31,29	30,00	28,77	27,59	26,45	25,36	23,88	22,48	21,16
58	30,23	29,58	28,72	27,89	27,08	26,29	25,53	24,48	23,47	22,51	21,58	20,69	19,48	18,34	17,26	16,25
59	37,85	36,75	35,68	34,65	33,64	32,66	31,32	30,03	28,80	27,61	26,48	24,92	23,46	22,09	20,79	19,57
60	23,43	22,75	22,09	21,45	20,83	19,97	19,15	18,36	17,61	16,88	15,89	14,96	14,08	13,26	12,48	11,41
61	32,85	31,90	30,97	30,07	28,83	27,65	26,51	25,42	24,38	22,95	21,60	20,33	19,14	18,02	16,47	15,06
62	36,66	35,59	34,56	33,14	31,78	30,47	29,22	28,02	26,37	24,83	23,37	22,00	20,71	18,93	17,31	15,83
63	26,45	25,68	24,63	23,61	22,64	21,71	20,82	19,60	18,45	17,37	16,35	15,39	14,07	12,86	11,76	10,75
64	34,03	32,63	31,29	30,00	28,77	27,59	25,97	24,45	23,01	21,66	20,39	18,64	17,05	15,59	14,25	13,03
65	32,45	31,12	29,84	28,61	27,43	25,82	24,31	22,88	21,54	20,28	18,54	16,95	15,50	14,17	12,96	11,33
66	22,45	21,53	20,64	19,79	18,63	17,54	16,51	15,54	14,63	13,38	12,23	11,18	10,22	9,35	8,18	7,15
67	32,43	31,10	29,82	28,07	26,43	24,88	23,42	22,04	20,15	18,43	16,85	15,40	14,08	12,32	10,78	9,43
68	24,45	23,45	22,07	20,78	19,56	18,41	17,33	15,84	14,49	13,24	12,11	11,07	9,69	8,47	7,41	6,49
69	18,03	16,97	15,98	15,04	14,16	13,33	12,19	11,14	10,19	9,31	8,52	7,45	6,52	5,70	4,99	4,36
70	26,82	25,25	23,77	22,37	21,06	19,26	17,61	16,10	14,72	13,46	11,77	10,30	9,01	7,88	6,90	5,41
71	21,43	20,18	18,99	17,88	16,35	14,95	13,67	12,49	11,42	9,99	8,74	7,65	6,69	5,85	4,59	3,60
72	30,03	28,27	26,61	24,33	22,25	20,34	18,60	17,00	14,87	13,01	11,38	9,96	8,71	6,84	5,36	4,21
73	17,82	16,78	15,34	14,02	12,82	11,72	10,72	9,38	8,20	7,18	6,28	5,49	4,31	3,38	2,65	2,08
74	10,42	9,53	8,71	7,96	7,28	6,66	5,82	5,09	4,46	3,90	3,41	2,68	2,10	1,65	1,29	1,01
75	14,21	12,99	11,88	10,86	9,93	8,69	7,60	6,65	5,82	5,09	3,99	3,13	2,46	1,93	1,51	1,19
76	7,42	6,78	6,20	5,67	4,96	4,34	3,80	3,32	2,91	2,28	1,79	1,40	1,10	0,86	0,68	0,53
77	6,61	6,05	5,53	4,84	4,23	3,70	3,24	2,83	2,22	1,74	1,37	1,07	0,84	0,66	0,52	0,41

Életkor 1992-ben	Elemzés 1992-ben	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
78	10,23	9,35	8,18	7,16	6,26	5,48	4,79	3,76	2,95	2,31	1,81	1,42	1,12	0,88	0,69	0,54
79	10,03	8,78	7,68	6,72	5,88	5,14	4,03	3,16	2,48	1,95	1,53	1,20	0,94	0,74	0,58	0,45
80	18,23	15,94	13,95	12,20	10,68	8,38	6,57	5,15	4,04	3,17	2,49	1,95	1,53	1,20	0,94	0,74
81	8,61	7,53	6,59	5,77	4,52	3,55	2,78	2,18	1,71	1,34	1,05	0,83	0,65	0,51	0,40	0,31
82	8,03	7,03	6,15	4,82	3,78	2,97	2,33	1,83	1,43	1,12	0,88	0,69	0,54	0,43	0,33	0,26
83	4,81	4,20	3,30	2,59	2,03	1,59	1,25	0,98	0,77	0,60	0,47	0,37	0,29	0,23	0,18	0,14
84	6,81	5,34	4,19	3,29	2,58	2,02	1,59	1,24	0,98	0,77	0,60	0,47	0,37	0,29	0,23	0,18
85	4,21	3,30	2,59	2,03	1,59	1,25	0,98	0,77	0,60	0,47	0,37	0,29	0,23	0,18	0,14	0,11
86	0,40	0,32	0,25	0,19	0,15	0,12	0,09	0,07	0,06	0,05	0,04	0,03	0,02	0,02	0,01	0,01
87	1,00	0,78	0,62	0,48	0,38	0,30	0,23	0,18	0,14	0,11	0,09	0,07	0,05	0,04	0,03	0,03
88	1,00	0,78	0,62	0,48	0,38	0,30	0,23	0,18	0,14	0,11	0,09	0,07	0,05	0,04	0,03	0,03
89	2,40	1,89	1,48	1,16	0,91	0,71	0,56	0,44	0,34	0,27	0,21	0,17	0,13	0,10	0,08	0,06
90	1,40	1,10	0,86	0,68	0,53	0,42	0,33	0,26	0,20	0,16	0,12	0,10	0,08	0,06	0,05	0,04
92	1,81	1,42	1,11	0,87	0,68	0,54	0,42	0,33	0,26	0,20	0,16	0,13	0,10	0,08	0,06	0,05

F12.2. táblázat: Az 1992-ben megkérdezett nők életkora és a halálozási rátával csökkentett elemszáma 2007-ben*

Életkor 1992-ben	1992-es elemszám	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
0	13,21	13,19	13,17	13,15	13,13	13,13	13,12	13,12	13,12	13,12	13,12	13,11	13,11	13,11	13,11	13,10
1	35,85	35,80	35,74	35,69	35,68	35,68	35,67	35,67	35,66	35,65	35,65	35,64	35,64	35,63	35,62	35,61
2	26,43	26,39	26,35	26,35	26,35	26,34	26,34	26,33	26,33	26,32	26,32	26,32	26,31	26,30	26,30	26,29
3	46,45	46,38	46,37	46,36	46,36	46,35	46,34	46,33	46,33	46,32	46,31	46,30	46,29	46,28	46,27	46,26
4	34,05	34,04	34,04	34,03	34,02	34,02	34,01	34,01	34,00	34,00	33,99	33,98	33,98	33,97	33,96	33,95
5	31,66	31,65	31,65	31,64	31,64	31,63	31,63	31,62	31,62	31,61	31,61	31,60	31,59	31,58	31,58	31,57
6	31,63	31,62	31,62	31,61	31,61	31,60	31,60	31,59	31,59	31,58	31,57	31,56	31,56	31,55	31,54	31,53
7	43,43	43,43	43,42	43,41	43,41	43,40	43,39	43,39	43,38	43,37	43,35	43,34	43,33	43,32	43,31	43,30
8	35,24	35,23	35,23	35,22	35,22	35,21	35,21	35,20	35,19	35,18	35,17	35,17	35,16	35,14	35,13	35,12
9	30,64	30,64	30,63	30,63	30,63	30,62	30,61	30,61	30,60	30,59	30,58	30,57	30,57	30,56	30,55	30,54
10	37,03	37,03	37,02	37,01	37,01	37,00	36,99	36,98	36,97	36,96	36,95	36,94	36,93	36,92	36,91	36,90
11	35,84	35,83	35,83	35,82	35,81	35,80	35,80	35,79	35,78	35,77	35,76	35,75	35,74	35,73	35,71	35,70
12	35,45	35,45	35,44	35,43	35,42	35,41	35,41	35,40	35,39	35,38	35,37	35,36	35,35	35,33	35,32	35,31
13	48,05	48,04	48,03	48,02	48,01	47,99	47,98	47,97	47,95	47,94	47,93	47,91	47,90	47,88	47,86	47,85
14	53,66	53,65	53,63	53,62	53,61	53,60	53,58	53,56	53,55	53,53	53,52	53,50	53,48	53,46	53,44	53,42
15	49,08	49,07	49,06	49,04	49,03	49,02	49,00	48,99	48,97	48,96	48,94	48,93	48,91	48,89	48,87	48,84
16	53,47	53,45	53,44	53,43	53,41	53,40	53,38	53,37	53,35	53,33	53,31	53,29	53,28	53,26	53,22	53,19
17	41,87	41,86	41,85	41,84	41,82	41,81	41,80	41,79	41,77	41,76	41,74	41,73	41,72	41,69	41,66	41,63
18	37,47	37,46	37,45	37,44	37,42	37,41	37,40	37,39	37,38	37,36	37,35	37,34	37,31	37,29	37,26	37,24
19	38,84	38,83	38,82	38,80	38,79	38,78	38,77	38,75	38,74	38,73	38,71	38,69	38,66	38,64	38,61	38,59
20	37,27	37,26	37,25	37,24	37,23	37,22	37,20	37,19	37,18	37,16	37,14	37,12	37,09	37,07	37,04	37,00
21	31,66	31,65	31,64	31,63	31,62	31,61	31,60	31,59	31,58	31,56	31,54	31,51	31,49	31,47	31,44	31,40
22	40,06	40,05	40,04	40,03	40,01	40,00	39,98	39,97	39,94	39,92	39,89	39,86	39,84	39,79	39,75	39,70

*Az 1992-es elemszám azért nem egész szám, mert a felméréskor több budapestit kérdeztek meg. Ezért az akkori adatokon volt egy – a budapesti felülreprezentáltságot kompenzáló – súly. Mivel a halálozási ráta ötéves életkorcsoportokra volt elérhető, így a különböző tónusok az adott ötéves életkorcsoportot jelölik, ahol a halálozási ráta is különböző.

Életkor 1992-ben	1992-es elemszám	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
23	41,24	41,23	41,21	41,20	41,19	41,17	41,16	41,13	41,10	41,08	41,05	41,02	40,97	40,93	40,88	40,83
24	40,06	40,05	40,04	40,02	40,01	39,99	39,97	39,94	39,91	39,89	39,86	39,82	39,77	39,73	39,68	39,63
25	41,05	41,03	41,02	41,00	40,99	40,96	40,94	40,91	40,88	40,86	40,81	40,76	40,72	40,67	40,62	40,52
26	37,66	37,65	37,63	37,62	37,60	37,57	37,55	37,52	37,50	37,45	37,41	37,37	37,33	37,28	37,19	37,09
27	42,45	42,44	42,42	42,39	42,36	42,34	42,31	42,28	42,23	42,18	42,14	42,09	42,04	41,93	41,83	41,72
28	32,64	32,63	32,61	32,59	32,57	32,55	32,53	32,49	32,45	32,41	32,38	32,34	32,26	32,18	32,09	32,01
29	38,84	38,81	38,79	38,76	38,74	38,71	38,67	38,62	38,58	38,53	38,49	38,39	38,29	38,20	38,10	38,00
30	40,64	40,62	40,59	40,56	40,54	40,49	40,44	40,40	40,35	40,31	40,20	40,10	40,00	39,90	39,79	39,63
31	33,43	33,41	33,39	33,37	33,33	33,29	33,25	33,22	33,18	33,09	33,01	32,92	32,84	32,76	32,62	32,49
32	33,43	33,41	33,39	33,35	33,31	33,28	33,24	33,20	33,12	33,03	32,95	32,86	32,78	32,64	32,51	32,37
33	39,45	39,42	39,38	39,33	39,29	39,24	39,20	39,10	39,00	38,90	38,80	38,70	38,54	38,38	38,22	38,06
34	41,05	41,00	40,95	40,91	40,86	40,81	40,71	40,61	40,50	40,40	40,29	40,13	39,96	39,80	39,63	39,47
35	34,82	34,78	34,74	34,70	34,66	34,57	34,49	34,40	34,31	34,22	34,08	33,94	33,80	33,66	33,52	33,32
36	47,87	47,81	47,76	47,71	47,58	47,46	47,34	47,22	47,10	46,90	46,71	46,52	46,32	46,13	45,86	45,59
37	51,87	51,81	51,75	51,62	51,49	51,35	51,22	51,09	50,88	50,67	50,46	50,25	50,04	49,75	49,45	49,16
38	58,08	58,01	57,86	57,72	57,57	57,42	57,27	57,04	56,80	56,57	56,33	56,10	55,77	55,44	55,11	54,78
39	46,69	46,57	46,45	46,33	46,22	46,10	45,91	45,72	45,53	45,34	45,15	44,88	44,62	44,35	44,09	43,83
40	41,68	41,57	41,46	41,36	41,25	41,08	40,91	40,74	40,57	40,40	40,16	39,93	39,69	39,46	39,22	38,90
41	38,27	38,17	38,08	37,98	37,82	37,67	37,51	37,35	37,20	36,98	36,76	36,54	36,33	36,11	35,82	35,52
42	36,27	36,18	36,09	35,94	35,79	35,64	35,49	35,35	35,14	34,93	34,72	34,52	34,31	34,03	33,75	33,47
43	27,84	27,77	27,65	27,54	27,42	27,31	27,20	27,04	26,88	26,72	26,56	26,40	26,18	25,97	25,76	25,54
44	45,27	45,08	44,90	44,71	44,53	44,34	44,08	43,82	43,56	43,30	43,05	42,69	42,34	41,99	41,65	41,30
45	32,08	31,95	31,81	31,68	31,55	31,36	31,18	30,99	30,81	30,63	30,38	30,13	29,88	29,63	29,39	29,05
46	40,48	40,31	40,15	39,98	39,74	39,51	39,28	39,04	38,81	38,49	38,18	37,86	37,55	37,24	36,82	36,39
47	38,85	38,69	38,53	38,30	38,08	37,85	37,63	37,41	37,10	36,79	36,49	36,19	35,89	35,48	35,07	34,67
48	37,06	36,91	36,69	36,47	36,26	36,04	35,83	35,54	35,24	34,95	34,67	34,38	33,99	33,60	33,21	32,83
49	34,68	34,47	34,27	34,06	33,86	33,66	33,39	33,11	32,84	32,57	32,30	31,93	31,56	31,20	30,84	30,49
50	37,87	37,65	37,42	37,20	36,98	36,68	36,38	36,08	35,78	35,49	35,08	34,68	34,28	33,89	33,50	32,90
51	43,87	43,61	43,35	43,10	42,74	42,39	42,04	41,69	41,35	40,88	40,41	39,95	39,49	39,04	38,34	37,67
52	43,87	43,61	43,35	43,00	42,64	42,29	41,94	41,60	41,12	40,65	40,18	39,72	39,27	38,57	37,89	37,22

Életkor	1992-ben	1992-es elemszám	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
53		41,06	40,82	40,48	40,15	39,82	39,49	39,17	38,72	38,28	37,84	37,40	36,97	36,32	35,68	35,04	34,42
54		29,84	29,59	29,35	29,11	28,87	28,63	28,30	27,98	27,66	27,34	27,03	26,55	26,08	25,62	25,16	24,72
55		49,24	48,84	48,43	48,04	47,64	47,09	46,55	46,02	45,49	44,97	44,18	43,39	42,62	41,87	41,13	39,87
56		40,85	40,52	40,18	39,85	39,40	38,94	38,50	38,06	37,62	36,95	36,30	35,66	35,03	34,41	33,36	32,34
57		31,64	31,38	31,13	30,77	30,42	30,07	29,72	29,38	28,86	28,35	27,85	27,36	26,87	26,05	25,26	24,49
58		31,66	31,40	31,04	30,68	30,33	29,98	29,64	29,12	28,60	28,09	27,60	27,11	26,28	25,48	24,70	23,95
59		35,45	35,04	34,64	34,25	33,85	33,47	32,87	32,29	31,72	31,16	30,60	29,67	28,77	27,89	27,04	26,21
60		36,26	35,84	35,43	35,02	34,62	34,01	33,41	32,82	32,23	31,66	30,70	29,76	28,85	27,97	27,12	25,69
61		35,87	35,46	35,05	34,65	34,04	33,43	32,84	32,26	31,69	30,72	29,79	28,88	28,00	27,14	25,71	24,35
62		46,84	46,30	45,77	44,96	44,16	43,38	42,61	41,86	40,58	39,34	38,14	36,98	35,85	33,96	32,16	30,46
63		46,48	45,95	45,14	44,34	43,55	42,78	42,02	40,74	39,50	38,29	37,13	35,99	34,09	32,29	30,58	28,96
64		35,64	35,01	34,39	33,78	33,19	32,60	31,60	30,64	29,71	28,80	27,92	26,44	25,05	23,72	22,47	21,28
65		41,45	40,72	40,00	39,29	38,59	37,41	36,27	35,17	34,09	33,06	31,31	29,65	28,08	26,60	25,19	22,87
66		40,66	39,94	39,23	38,54	37,36	36,22	35,12	34,05	33,01	31,26	29,61	28,04	26,56	25,15	22,84	20,74
67		39,84	39,13	38,44	37,27	36,13	35,03	33,96	32,93	31,18	29,53	27,97	26,49	25,09	22,78	20,69	18,78
68		24,84	24,40	23,65	22,93	22,23	21,56	20,90	19,79	18,75	17,75	16,81	15,93	14,46	13,13	11,92	10,82
69		35,66	34,57	33,52	32,50	31,51	30,55	28,93	27,40	25,95	24,58	23,28	21,13	19,19	17,42	15,82	14,37
70		36,29	35,18	34,11	33,07	32,06	30,36	28,76	27,24	25,80	24,43	22,18	20,14	18,29	16,61	15,08	12,12
71		31,05	30,10	29,18	28,29	26,80	25,38	24,04	22,76	21,56	19,58	17,78	16,14	14,65	13,31	10,70	8,60
72		24,24	23,50	22,79	21,58	20,44	19,36	18,33	17,36	15,77	14,31	13,00	11,80	10,72	8,62	6,93	5,57
73		19,84	19,23	18,22	17,25	16,34	15,47	14,66	13,31	12,08	10,97	9,96	9,05	7,27	5,85	4,70	3,78
74		12,23	11,58	10,97	10,39	9,84	9,32	8,46	7,68	6,97	6,33	5,75	4,62	3,72	2,99	2,40	1,93
75		18,23	17,26	16,35	15,48	14,66	13,31	12,09	10,98	9,97	9,05	7,28	5,85	4,70	3,78	3,04	2,44
76		11,23	10,63	10,07	9,54	8,66	7,86	7,14	6,48	5,89	4,73	3,80	3,06	2,46	1,98	1,59	1,28
77		15,84	15,00	14,21	12,90	11,71	10,63	9,66	8,77	7,05	5,67	4,56	3,66	2,94	2,37	1,90	1,53
78		15,26	14,45	13,12	11,91	10,82	9,82	8,92	7,17	5,76	4,63	3,73	3,00	2,41	1,94	1,56	1,25
79		18,23	16,55	15,03	13,64	12,39	11,25	9,04	7,27	5,84	4,70	3,78	3,04	2,44	1,96	1,58	1,27
80		18,03	16,37	14,87	13,50	12,26	9,85	7,92	6,37	5,12	4,12	3,31	2,66	2,14	1,72	1,38	1,11
81		17,64	16,02	14,55	13,21	10,62	8,54	6,86	5,52	4,44	3,57	2,87	2,31	1,85	1,49	1,20	0,96
82		15,61	14,18	12,87	10,35	8,32	6,69	5,38	4,32	3,48	2,79	2,25	1,81	1,45	1,17	0,94	0,75

Életkor 1992-ben	1992-es elemszám	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
83	19,02	17,27	13,88	11,16	8,97	7,21	5,80	4,66	3,75	3,01	2,42	1,95	1,57	1,26	1,01	0,81
84	16,02	12,88	10,35	8,32	6,69	5,38	4,32	3,48	2,80	2,25	1,81	1,45	1,17	0,94	0,75	0,61
85	10,02	8,05	6,47	5,20	4,18	3,36	2,70	2,17	1,75	1,41	1,13	0,91	0,73	0,59	0,47	0,38
86	4,61	3,71	2,98	2,40	1,93	1,55	1,25	1,00	0,81	0,65	0,52	0,42	0,34	0,27	0,22	0,17
87	4,02	3,23	2,60	2,09	1,68	1,35	1,08	0,87	0,70	0,56	0,45	0,36	0,29	0,24	0,19	0,15
88	5,40	4,34	3,49	2,81	2,26	1,81	1,46	1,17	0,94	0,76	0,61	0,49	0,39	0,32	0,25	0,20
89	5,81	4,67	3,75	3,02	2,43	1,95	1,57	1,26	1,01	0,81	0,66	0,53	0,42	0,34	0,27	0,22
90	3,81	3,06	2,46	1,98	1,59	1,28	1,03	0,83	0,66	0,53	0,43	0,35	0,28	0,22	0,18	0,14
91	2,00	1,61	1,29	1,04	0,84	0,67	0,54	0,43	0,35	0,28	0,23	0,18	0,15	0,12	0,09	0,08
92	6,00	4,82	3,88	3,12	2,51	2,02	1,62	1,30	1,05	0,84	0,68	0,54	0,44	0,35	0,28	0,23

13. A halálozás okozta mintacsökkenés (Hermann Dóra – Rudas Tamás)

13.1. Bevezetés

A HÉV 2007 kutatás keretében megpróbáltunk minden 1992-ben megkérdezett személyt elérni, akik benne voltak a Magyar Háztartás Panel (MHP) mintájában, azonban ez természetesen nem sikerült teljes mértékben. Az ún. „panelkopás” hátterében részint a populáció változása (pl. halálozás), részint a kérdés egyéb okból való meghíúsulása áll. A panelkopásból adódó hibákat többféle módon is megpróbáltuk kiküszöbölni: az időközben elhalálozott személyeket igyekeztünk minél pontosabban beazonosítani, illetve a sikertelen kérdések esetében a halálozási valószínűségek felhasználásával becsültük a halálozási adatokat.

A halálozási adatok elemzése során az 1992-ben 20 évesnél idősebb mintabeli lakosságot vettük figyelembe. A vizsgálat során a mintát nemenként és korcsoportonként vizsgáltuk. A 20 és 80 év közöttiek esetében tízéves korcsoportokat vettünk figyelembe, míg a 80 év felettieket összevontan elemeztük.

2007-ben az 1992-es minta 39 százaléka (2689 fő) esetében sikerült megismételni a kérdést, az ismertté vált halálozások aránya azonban 14,3 százalék (982 fő) volt. Minél több dimenziót veszünk figyelembe az elemzés során, annál több csoportra oszlik a minta, azaz annál kisebb lesz az egyes csoportok elemszáma.

13.2. A ténylegesen lekérdezett minta általános jellemzői

Az 1992-es MHP-minta nem, kor és iskolai végzettség szempontjából megfelelt a népesség megoszlásának, azonban településtípus szerint a budapestiek felülreprezentáltak voltak. Ezt egy egyszerű utólagos rétegző súllyal kompenzáltuk. A lekérdezés eredményeit, köztük az ismertté vált halálozások számát a *13.1. táblázat* tartalmazza.

13.1. táblázat: A lekérdezés sikeressége nemenként és korcsoportonként (%)

A lekérdezés sikeressége		20–29 éves		30–39 éves		40–49 éves		50–59 éves		60+ éves	
		Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
Sikeres	Elkészült	33,7	39,8	47,2	48,7	39,6	46,2	36,8	48,7	23,0	26,9
Sikertelen	Válaszképtelen	0,3	0,2	0,4	0,6	0,7	0,8	2,2	2,3	1,8	3,6
	Válaszmegtagadó	27,2	26,4	21,4	21,4	27,0	27,8	20,8	20,4	8,1	7,9
	Meghalt	0,7	0,6	7,8	4,0	12,1	5,3	25,0	13,0	56,9	49,2
	Ideiglenesen távol van	1,5	0,7	1,2	0,6	0,7	0,8	0,8	1,5	0,4	0,5
	Külföldön tartózkodott	3,4	2,9	0,4	0,6	0,7	0,4	0,0	0,4	0,2	0,0
	Ismeretlen helyre költözött	28,9	26,7	18,6	21,0	16,8	16,4	12,9	12,6	8,7	10,2
	Ismert helyre költözött, de nem követtük	0,8	0,3	0,2	0,6	0,2	0,0	0,0	0,2	0,2	0,3
	Egyéb okból kieső	3,5	2,5	2,7	2,7	2,1	2,0	1,4	0,6	0,6	1,5
	Nem készült el, de az ok nem ismert	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0	0,2	0,0	0,0

13.3.A halálozási adatok ellenőrzése

A vizsgálat megkezdése előtt igénybe vettük az eredeti mintát megtalálásához a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatala (KEKKH) segítségét. Így, bár csak tájékoztató jelleggel, de már a kérdezés előtt rendelkezésünkre álltak halálozási adatok. Az egészen nyilvánvaló esetek kivételével (pl. a kérdezett már 1992-ben 90 év feletti volt, és a megkapott adatok szerint időközben elhalálozott) még akkor megkíséreltük a kérdezést, amikor az előzetes információk szerint a kérdezett már meghalt. A kérdezőbiztosok egy ún. „nyomozati lap” segítségével megpróbálták a sikertelen kérdezések esetében is minél több információt begyűjteni a mintabeli személyekről. Természetesen ennek segítségével bizonyos adatok (pl. halálozás) relatíve pontosabban, egyéb jellemzők (iskolai végzettség, településtípus) azonban kevésbé voltak megszerezhetők. Ezért, valamint a csoportonkénti kis elemszámok miatt, a halálozási adatok elemzésénél csak a nemet és hét korcsoportot vesszük figyelembe.

2007-ben az eredeti mintában szereplő nők 42,1 százalékát és a férfiak 36,1 százalékát sikerült elérni. A lekérdezés sikertelenségének számos oka lehet, ebben a vizsgálatban a következő kategóriákat vettük figyelembe: válaszképtelenség, válasz megtagadás, halálozás, ideiglenes távollét vagy külföldi tartózkodás, ismeretlen helyre költözés, ismert helyre költözés, melynek esetében a kérdezés nem volt lehetséges, illetve egyéb okok. A válaszhiány két leggyakoribb oka a válasz megtagadás és az ismeretlen helyre költözés volt, ennek a két sikertelenségi oknak tudható be a harminc év feletti népesség esetében a válaszhiányok közel 95 százaléka; a fiatalok körében ez az érték 90 és 95 százalék között volt.

Tekintettel arra, hogy nem sikerült mindenkiről információt szereznünk, azt várjuk, hogy a tudomásunkra jutott halálozások száma alacsonyabb az adott csoportokban ténylegesen előfordult halálozások számánál, amit elméleti alapon becsülhetünk. Feltételeztük, hogy a számunkra nem ismert halálozások azok között fordultak elő, akiket nem találtunk meg, így semmilyen információval nem rendelkezünk róluk, míg akik például megtagadták a válaszadást, azok élnek. Ezért a halálozáson kívüli sikertelenségi

okokat két fő csoportra osztottuk (13.2. táblázat), és az elemzéseknél a továbbiakban ezt a két kategóriát vettük figyelembe:

13.2. táblázat: Sikertelenségi kategóriák két csoportra osztása

Él, de nem válaszolt	Nem tudunk róla
Válaszképtelen	Ismeretlen helyre költözött
Válaszmegtagadó	Ismert helyre költözött, de nem követtük
Ideiglenesen távol van	Egyéb okból kieső
Külföldön tartózkodott	Nem készült interjú, de az ok nem ismert

A fentiek figyelembevételével nemenként és korcsoportonként a minta megoszlását a 13.3. és 13.4. táblázat mutatja.

13.3. táblázat: Az 1992-es minta megoszlása az összevont sikertelenségi kategóriák alapján, férfiak

Nem	A lekérdezés sikeressége	Korcsoport (éves)						
		20–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–79	80+
Férfiak	Sikeres	340	229	167	131	96	18	2
	Meghalt	7	38	51	89	139	118	30
	Él, nem válaszolt	326	114	123	85	45	8	0
	Nem tudunk róla	336	104	81	51	30	14	4
	Összes	1009	485	422	356	310	158	36

13.4. táblázat: Az 1992-es minta megoszlása az összevont sikertelenségi kategóriák alapján, nők

Nem	A lekérdezés sikeressége	Korcsoport (éves)						
		20–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–79	80+
Nők	Sikeres	403	255	226	232	13	39	2
	Meghalt	6	21	26	62	156	149	87
	Él, nem válaszolt	305	121	146	117	72	19	5
	Nem tudunk róla	299	127	91	65	58	30	7
	Összes	1013	524	489	476	299	237	101

13.4. Az elméletileg várható halálozás kiszámítása

A KSH által számított nem és ötvenkénti életkor szerinti bontásban rendelkezésre álló 2003-as halálozási ráták segítségével kiszámítottuk, hogy elméletileg hány ember halt meg az 1992-es mintából. A számításához a súlyozásnál¹ alkalmazott táblázatokat használtuk. Az 1992-ben megkérdezett férfiak és nők életkora és a halálozási rátával csökkentett elemszáma alapján mindkét nem esetében prognosztizáltuk, hogy a teljes minta egy adott tízéves korcsoportjából elméletileg hány embernek kellett volna meghalnia. Így megkaptuk a nem- és életkorspecifikus elméleti halálozási számot.

¹ Lásd kötetünkben Koltai Júlia és Rudas Tamás tanulmányát: „A TÁRKI HÉV – 2007 kutatás súlyozása” (12. fejezet).

A 13.5. és 13.6. táblázatban a nemenként és korcsoportonként meghatározott halálozási valószínűség, az ennek alapján számított elméleti halálozás, illetve a kérdéses kapcsán tudomásunkra jutott ismert halálozások száma szerepel.

13.5. táblázat: KSH 2003-as életkor-specifikus halálozási rátája segítségével számított elméleti halálozás, férfiak

Nem	Halálozás	Korcsoport (éves)						
		20–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–79	80+
Férfiak	Halálozási valószínűség (KSH), %	3,19	10,51	21,50	39,24	62,98	87,47	97,14
	Elméleti halálozás	32	51	91	140	195	138	35
	Ismert halálozás	7	38	51	89	139	118	30

13.6. táblázat: KSH 2003-as életkor specifikus halálozási rátája segítségével számított elméleti halálozás, nők

Nem	Halálozás	Korcsoport (éves)						
		20–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–79	80+
Nők	Halálozási valószínűség (KSH), %	1,31	4,36	9,21	18,57	43,08	80,35	96,10
	Elméleti halálozás	13	23	45	88	129	190	97
	Ismert halálozás	6	21	26	62	156	149	87

Látható, hogy a halálozási valószínűségek segítségével számított elméletileg várható halálozás – egy kategória kivételével (60–69 év közötti nők) – minden esetben magasabb, mint az általunk ismert halálozás, azaz valószínűsíthető, hogy nem jutott a tudomásunkra a mintában bekövetkezett minden halálozás.

13.5. A nem megfigyelt halálozás becslése

A tudomásunkra jutott és a tényleges halálozás közötti különbség azon kategóriából származik, melyről nem áll rendelkezésünkre információ.

Első lépésként megvizsgáltuk a nem ismertek arányát a mintában. Mint a 13.7. táblázatban látható, ismét a 60–69 év közötti nők csoportjától eltekintve, azok aránya a mintában, akikről nem tudunk, mindkét nem esetében az életkor növekedésével csökken. Tehát minél magasabb életkori kategóriába tartozott valaki 1992-ben, annál nagyobb az esélye, hogy valamilyen információval rendelkezünk róla.

13.7. táblázat: Azon személyek száma és aránya, illetve megoszlása nemenként és korcsoportonként a 2007-es mintában, akikről nincs információ

Nem	Nem ismertek	Korcsoport (éves)						
		20–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–79	80+
Férfiak	Nem ismertek száma	336	104	81	51	30	14	4
	Nem ismertek aránya, %	33,30	21,44	19,19	14,33	9,68	8,86	11,11
Nők	Nem ismertek száma	299	127	91	65	58	30	7
	Nem ismertek aránya, %	29,52	24,24	18,61	13,66	19,40	12,66	6,93

Második lépésként a halálozási valószínűség segítségével kiszámítottuk, hogy abban az esetben, ha a nem ismertek körében nemenként és korcsoportonként olyan arányú a halálozás, mint a teljes népességben (a KSH adatai alapján), akkor a nem ismertek körében hány haláleset valószínűsíthető; ez a becsült halálozás. Az eredmények a 13.8. táblázatban láthatóak.

13.8. táblázat: Ismeretlenek körében becsült és összes halálozás nemenként és korcsoportonként

Nem	Halálozás	Korcsoport (éves)						
		20–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–79	80+
Férfiak	Ismert halálozás	7	38	51	89	139	118	30
	Becsült halálozás (NI)	10,72	10,93	17,41	20,01	18,90	12,25	3,89
	Összes	17,72	48,93	68,41	109,01	157,90	130,25	33,89
Nők	Ismert halálozás	6	21	26	62	156	149	87
	Becsült halálozás (NI)	3,93	5,54	8,38	12,07	24,99	24,11	6,73
	Összes	9,93	26,54	34,38	74,07	180,99	173,11	93,73

Harmadik lépésben az ismert és a becsült halálozások összegeként előállt összes halálozást hasonlítottuk össze az elméletileg várható értékkel. Ez látható a 13.9. táblázatban.

13.9. táblázat: Az elméletileg várható és a becsült halálozás összehasonlítása nemenként és korcsoportonként

Nem	Halálozás	Korcsoport (éves)						
		20–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–79	80+
Férfiak	Elméleti összes halálozás	32	51	91	140	195	138	35
	Becsült összes halálozás	17,72	48,93	68,41	109,01	157,90	130,25	33,89
	Eltérés	14,48	2,04	22,30	30,67	37,36	7,95	1,09
	Eltérés, %	44,96	4,00	24,59	21,96	19,13	5,75	3,11
Nők	Elméleti összes halálozás	13	23	45	88	129	190	97
	Becsült összes halálozás	9,93	26,54	34,38	74,07	180,99	173,11	93,73
	Eltérés	3,38	–3,69	10,67	14,32	–52,18	17,33	3,34
	Eltérés, %	25,39	–16,16	23,68	16,20	–40,51	9,10	3,44

Összességében a férfiak között 682 halottat várnánk, de még annak feltételezésével is, hogy a meg nem figyeltek között a halálozási ráta megegyezett az országosan érvényes értékkel, csak 566 halálozást becslünk, ami a becsült halálozási rátát az országosan érvényes érték 83 százalékának adja. Ez az eltérés erősen szignifikáns, a khi-négyzet értéke 27 (1 szabadsági fokkal). A nők esetében 585 halálesetet várnánk, míg a becsült halálozások száma 593, meglepően jó egyezést mutatva az elméleti értékkel.

A halálozások számának korcsoportos vizsgálata előtt a férfiak esetében a becsült halálozási számokat megnöveltük úgy, hogy a halálozások teljes száma az elméletileg várt 682 legyen, hogy az esetleges eltérést ne a halálozások becsült számának alacsony volta okozza. Így a khi-négyzet-statisztika értéke 10 lett (6 szabadság fokkal), ami nem mutat szignifikáns eltérést. A nők esetében (hasonló bár kevésbé lényeges korrekcióval) a khi-négyzet-statisztika értéke 27, ami szignifikáns eltérést mutat a várt és becsült korcsoportonkénti halálozási ráták között. A szignifikáns eltérés teljes mértékben a 60–69 éves korcsoportnak tudható be, ahol a khi-négyzet hozzájárulása 19.

13.6. Összefoglalás

A HÉV 2007 kutatás keretében a rendelkezésünkre álló adatok elemzésével a mintában bekövetkezett halálozások elemzését is elvégeztük. Arra szerettünk volna választ találni, hogy a panelbeli halálozások hogyan viszonyulnak az országos halálozási adatokhoz. Ennek kapcsán részint a tudomásunkra jutott halálozási adatok elemzését végeztük el, részint azon mintabeli személyek esetében, akikről nem volt megfelelő információnk, megkíséreltük becsülni a halálesetek számát.

Eredményeink szerint a minta életkori összetételét figyelembe vevő várható halálozási számmal megegyező számú halálozást vélelmezhetünk a mintában eredetileg szerepelt nők körében, de a férfiak esetében a vártnál lényegesen (és szignifikánsan) kevesebb halálozás vélelmezhető. Ez az eltérés nagyjából arányosan oszlik meg a férfiak korcsoportjai között, míg a nőknél a várttal megegyező halálozási szám úgy jön létre, hogy az egyik korcsoportban lényegesen több halálozást vélelmezünk a vártnál.

Ugyanakkor hangsúlyozni kell azt is, hogy önmagában nem meglepő az a tény, hogy a mintát 14 csoportba osztva volt olyan, amelyben lényeges eltérést tapasztaltunk a várt halálozási értékehez képest. A férfiak alacsony becsült halálozásának okai azonban további vizsgálatot érdemelnének.

14. A panelkopás természete és a súlyozás sikeressége a HÉV-ben (Hudomiet Péter)

*„Két fehér súly figyeli egymást.
Két hófehér és vaksötét súly.
Vagyok, mert nem vagyok.”
(P. J.)*

14.1. Bevezetés

A legtöbb kutató számára fontos kérdés, hogy az MHP–HÉV-adatbázist használva mennyire lehet a magyar társadalom elmúlt 15 évének történéseiről reprezentatív következtetéseket levonni. Tudjuk, hogy az eredeti 1992-es mintánk 2007-re erősen megkopott. A mintacsökkenés azonban önmagában még nem nagy baj. Az igazi problémát az okozza, ha a kiesés szisztematikus, elemzéseink szempontjából lényeges változókkal összefüggésben történt.

A panelkopás okozta torzítás kezelésére/csökkentésére a TÁRKI egy, a szokásos keresztmetszeti adatbázisok esetén is használt eljáráshoz nagyon hasonló súlyozási módszert dolgozott ki. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy ez az eljárás mennyire volt sikeres, illetve mely változók esetén merül fel leginkább a torzítottság gyanúja.

Amikor egy minta reprezentativitását teszteljük, alapvetően mindig az történik, hogy bizonyos feltételes vagy feltétel nélkül eloszlásokat hasonlítunk össze a mintánkban és egy általánosan reprezentatívnak elfogadott másik mintában, vagy magában a teljes populációban (pl. az utolsó népszámlálásban). Emiatt a tesztelés soha nem végezhető el tökéletesen. Ha elvégezhető lenne, az azt jelentené, hogy nincs is szükség a mi adatbázisunkra, mert a másik minta, amihez hasonlítunk minden olyan információt tartalmaz, melyre mi kíváncsiak vagyunk. A tesztelés azonban nem lehetetlen, csupán tisztában kell lennünk azzal, hogy csak bizonyos korlátok között végezhető el.

Eredményeim szerint a súlyozás összességében jól szerepel, és a legtöbb elemzés esetén bátran kijelenthető, hogy az eredmények reprezentatívak. Az látható, hogy a súlyozás a válaszmegtagadásból fakadó torzításokat megfelelően, viszont az ismeretlen helyre költözésből fakadó torzításokat kevésbé sikeresen kezeli. Ennek megfelelően a legkomolyabb probléma azokkal a változókkal és regressziókkal van, amelyek szorosan összefüggnek a migrációval, mivel a mintánkban a nem mobil népesség az országos átlagot meghaladó arányú. Továbbá azzal a problémával szembesültem, hogy néhány változó átlaga ugyan eltér a populáció átlagától, de az ezen változókra illesztett regressziók már igen jól szerepelnek. A mintánkban az átlagjövedelem valamivel alacsonyabb az igazi értékénél, több a vállalkozó, a háztartások közül a nagyobbak vannak többségben, és az igazi értékénél kisebb az albérletben lakók száma is.

A tanulmányban először röviden bemutatom a TÁRKI által kidolgozott súlyozást, majd tárgyalom a tesztelési eljárásokat. Ezt követően ismertetem az eredményeket. Végül pedig összefoglalom a tapasztalatokat.

14.2. Röviden a súlyozásról

A HÉV súlyozásáról részletesen Koltai és Rudas (2008) számol be.¹ Az alkalmazott módszer egy halálozási faktorral kiegészített² négydimenziós utólagos rétegzés volt.

Utólagos rétegzéskor néhány fontos változó mintabeli együttes eloszlását igazítjuk hozzá egy reprezentatívnak elfogadott másik mintához (vagy a teljes populációhoz). A HÉV esetén ez a másik minta a 2006-os Mikrocenzus, míg a fontos változók: a nem, a kor, az iskolai végzettség és a lakhely településének típusa volt. Az egyes osztályokat három korcsoport, három iskolaivégzettség-csoport (alapfok, érettségi, felsőfok), három településtípus-csoport (Budapest, város, község) és természetesen a két *nem*-csoport együttes eloszlásaként definiálták. A súlyozás eredményeként ezen változók, ezen kategóriák szerint garantáltan a Mikrocenzus eloszlását adják ki. Az igazi kérdés persze sosem ez, hanem az, hogy más, az elemzéseink szempontjából fontos változók feltételes vagy feltétel nélküli eloszlása is reprezentatív lesz-e a súlyozás eredményeként.

Statisztikai szempontból ennek az a feltétele, hogy az egyes, fenti módon definiált osztályokon belül a mintából való kiesés teljes mértékben véletlen módon történjen (Little–Rubin, 2002; Hudomiet, 2007). A gyakorlatban ez természetesen sohasem áll fenn, és ezért a súlyozásra is inkább javító, mint reprezentativitást biztosító eljárásnak kell tekinteni. A súlyozáshoz általában kevés olyan változót szoktak felhasználni, mely feltehetően szorosan összefügg mind a szelekcióval (a mintába kerüléssel), mind más, számunkra fontos változókkal. A HÉV esetén használt négy változó kétségkívül ilyen.

A súlyozáskor alapvetően egy fontos kérdést kellett eldönteni. Azt, hogy a súlyozáshoz inkább a panel korábbi hullámain, vagy a legutolsó Mikrocenzust használjuk. Az előbbi előnye az lett volna, hogy részletesebb eloszlások is ismertek bennük, hátránya viszont, hogy mind jóval régebbi, és a kisebb minta miatt sokkal bizonytalanabb információk vannak benne a Mikrocenzushoz képest. A TÁRKI ezek miatt végül az utóbbi mellett döntött.

Fontos tisztázni, hogy a súlyozás célja ebben a panelfelmérésben is adott volt (lásd 2. lábjegyzet). A kérdés csupán az volt, hogy milyen út választása a legcélravezetőbb ennek eléréséhez. Mivel a cél adott volt, ezért a súlyozás tesztelésekor is nyilván ennek teljesülését kell valahogyan ellenőriznünk.

14.3. A tesztelési eljárás

A tanulmány elméleti kérdése tehát, hogy a súlyozás utáni eloszlások mennyire követik a teljes populáció eloszlásait. Az igazi kérdés persze inkább az, hogy mely területeken tapasztalható elhanyagolható, és mely területeken lényeges torzítás az adatbázisunkban.

A teszteléshez azonban nem tudjuk a teljes populáció eloszlásait felhasználni, hiszen az nem áll a rendelkezésünkre. Ehelyett Fitzgerald és szerzőtársai (1996) alapján két módszert fogok alkalmazni. Az egyikben a panel legelső hullámának segítségével 1992-es karakterisztikákat fogok használni. Összehasonlítom jó néhány változó átlagait, egyenlőtlenségi mutatóit és néhány tipikus regressziós modell koefficienseit az 1992-es, de azóta is élő mintában és a 2007-es súlyozott mintában. Ekkor tehát a minta és a súlyok 2007-ből, a vizsgált változók pedig 1992-ből fognak származni. Ennek a módszernek az az

¹ Lásd kötetünkben „A TÁRKI HÉV – 2007 kutatás súlyozása” című 12. fejezetet.

² A súlyozás célja az volt, hogy a minta reprezentatív legyen az 1992-ben és 2007-ben is Magyarországon élő népességre. Halálozási faktorra azért volt szükség, mert a nagyszámú ismeretlen helyre költözőről sohasem tudhatjuk biztosan, hogy valójában él, vagy már esetleg meghalt.

előnye, hogy az összes 1992-es változó definiált nemcsak a 2007-es mintára, de a panelből kikopott emberekre is. A második előny pedig az, hogy az 1992-es mintában még nem volt ismeretlen helyre költözés, és a válaszmegtagadás szintje is nagyon alacsony volt. Amennyiben a súlyozás sikeres, vagyis a 2007-es mintánk megfelelően reprezentálja a teljes populációt, akkor minimumelvárás, hogy az 1992-es karakterisztikáik is azonosak (hasonlóak) legyenek. Ha például azt találjuk, hogy a 2007-es mintánkban az 1992-es jövedelmek átlaga alacsonyabb, mint a teljes 1992-es, de azóta is élő mintában, akkor tudjuk, hogy a súlyozás nem tudta megfelelően kompenzálni azt a hatást, hogy a magasabb jövedelműek erősebben koptak ki a mintából.

A másik tesztelési módszer során pedig 2007-es súlyozott karakterisztikákat fogok összehasonlítani a HÉV-ben és a TÁRKI Monitorban. Ennek a módszernek három előnye van. Egyrészt a 2007-es karakterisztikák nyilván fontosabbak számunkra, mint az 1992-esek, még akkor is, ha a panelelemzésekben alapvetően változásokat szokás elemezni. A másik előny az, hogy a Monitor változódefiníciói rendkívül hasonlóak a HÉV-hez, így nem kell azzal bajlódunk, hogy mindenféle trükkökkel összehasonlíthatóvá tegyük őket. A harmadik előny pedig az, hogy a Monitor esetszáma nagyjából kétszerese a HÉV esetszámának, ráadásul keresztmetszeti adatbázisként nem torzíthatta a mintát az ismeretlen helyre költözés.

Amint az látható, mindkét tesztelési eljárás során statikus (egy időpontra vonatkozó) modelleket vizsgálunk. Ezeknek nyilván fontos, ugyanakkor nem egyértelmű következményei vannak a dinamikus vizsgálatokra. Panelfelméréseket részben pont azért szokás készíteni, hogy az időben nem változó heterogenitás torzító hatásaitól megszabaduljunk. Amennyiben problémákat találunk a keresztmetszeti eloszlásokban, az nem jelenti feltétlenül azt, hogy a probléma a dinamikus elemzésekben is fennáll. Mégis hasznos lehet azonban tudnunk, hogy mely elemzések állnak biztosabb, és melyek bizonytalanabb lábakon, és hogy amennyiben felmerül a torzítottság gyanúja, az hol, milyen irányban és milyen mértékben ronthatja az eredményeinket.

14.4. A tesztelés eredményei

A teszteléshez igyekeztem a lehető legfontosabb és legtipikusabb változókat/regressziókat választani. Az általam használt regressziók természetesen leegyszerűsítettek, és a becsült koefficienseket nem szabad ok-okozati összefüggésként értelmezni. A célom velük kizárólag az, hogy változók átlagai mellett feltételes eloszlások is tesztelés alá kerüljenek.

Alapvetően két nagyobb és néhány kisebb területen fogok vizsgálni. A két nagyobb a munkaerőpiac (jövedelmek, foglalkoztatás) és a demográfia lesz, míg érinteni fogom a lakáshelyzet és a migráció témakörét is.

14.4.1. MUNKAERŐPIAC

A súlyozás talán a munkaerő-piaci kérdések esetén tűnik a legsikeresebbnek: a különböző változók és regressziók mintabeli és referenciacsoportbeli értékeinek összehasonlításakor azt látjuk, hogy ha azok el is térnek a súlyozás előtt, a súly használata mellett már nagyon közel kerülnek valós értékükhöz.

14.4.1.1. Foglalkoztatás

Az *F14.1.* és az *F14.2. táblázatokból* látható, hogy a foglalkoztatási rátát mindkét tesztelési eljárás szerint a súlyozás az igazi érték közelébe módosította. A különbség a Monitorral összehasonlítva a nagyobb, de ott is mindössze 2 százalékpont.

Az F14.2. táblázat szerint a (túlóra nélküli) heti munkaórák száma is igen hasonló a vizsgált csoportokban. Érdekes viszont a beosztás kérdése. Az F14.2. táblázat szerint a dolgozókon belül mind a vállalkozók, mind a beosztottak aránya jóval magasabb a HÉV-ben, mint a Monitorban, és ezen a súlyozás sem segített. Úgy tűnik tehát, hogy a vezető beosztásúak és a vállalkozók az átlagosnál kevésbé koptak ki a HÉV-ből, de nem teljesen világos, hogy ennek mi az oka. A vállalkozók esetén elképzelhető, hogy ez az ő kisebb mobilitásuk miatt van: a vállalkozók a munkájukból fakadóan sokkal inkább „röghöz kötöttek”, mint az alkalmazottak. A vezető beosztásúak esetén azonban nem találtam ilyen indokot.

Tipikus közgazdasági-szociológiai kérdés, hogy mely változók befolyásolják a nők foglalkoztatási helyzetét. Az F14.4. táblázatban egyszerű lineáris regressziós modelleket láthatunk. Ezek alapján a súlyozás szintén jól szerepel, mert kvalitatív következtetéseink nagyon hasonlóak a HÉV-mintában és a referenciacsoportokban. Kisebb különbségeket láthatunk egy-két demográfiai változó hatásában, de ezek nem szisztematikusak, és nem túlságosan nagyok.

14.4.1.2. Jövedelem

A foglalkoztatási helyzet mellett megvizsgáltam néhány jövedelemváltozót is. Az F14.1. és F14.2. táblázatok szerint a HÉV-mintában szisztematikusan kisebb az átlagjövedelem a vártnál, vagyis a nagyobb jövedelműek erőbben koptak ki az átlagosnál. A jövedelemegyenlőtlenségi mutatók pedig meglehetősen vegyes képet mutatnak. A jövedelmek szórása rendre ellenkező irányú torzítottságot mutat, mint a kvantilis arányok, mely feltehetően a sok outlier miatt van.³ Az 1992-es adatok szerint a jövedelemegyenlőtlenség a mintánkban és a referenciacsoportban alapvetően azonos, de a 2007-es adatok szerint a HÉV-ben magasabb (leginkább a P90/P50 mutató).

Talán érdekesebb azonban, hogy hogyan szerepelnek a bérregressziók. Az eredményeket az F14.3. táblázatban láthatjuk. Kvalitatív következtetéseink itt sem változnak meg, látható azonban néhány érdekesség. Az iskola hozama az 1992-es adatok szerint a mintánkban kisebb, míg a 2007-es adatok szerint nagyobb. Ez több mindent jelenthet. Egyrészt jelentheti azt, hogy az utóbbi időben meredekebb karrierpályát befutó diplomások az átlagosnál jobban kerültek be a HÉV-mintába, de jelentheti azt is, hogy a fiatalok körében (akik az elmúlt években szereztek diplomát) a mintánkban nagyobb a jövedelemegyenlőtlenség, mint a teljes populációban. Ez utóbbit támasztja alá, hogy a legfiatalabbakra becsült közvetlen bérhatás alacsonyabb a HÉV-ben, mint a Monitorban.

Mindezek alapján a jövedelmekkel kapcsolatban két dolgot látunk: Egyrészt úgy tűnik, hogy az alacsonyabb jövedelműek az átlagosnál többen kerültek be a mintánkba. Másrészt pedig úgy tűnik, hogy a fiatalok közül a legsikertelenebbeket és a legsikeresebbeket találtuk meg nagyobb arányban. Ebből az is következik, hogy a jövedelmi életpályák elemzésekor, ha nem vagyunk elég körültekintőek, könnyen szélsőséesebb eredményeket kaphatunk a valóságnál.

14.4.2. DEMOGRÁFIA

A demográfia változók/regressziók többsége esetén is igen jól szerepel a súlyozás. Egyedüli problémaként a családméret és gyerekszám változóiban, illetve az ezekre illesztett regressziós modellekben található szisztematikus eltérés. Ez a probléma feltehetően azért jelent meg, mert a nagyobb családok tagjait a TÁRKI könnyebben megtalálta, s ezt a hatást a súlyozás sem kezelte.

³ A szórás nagyon érzékeny a szélsőséges értékekre, ezért nem a legjobb egyenlőtlenségmutató.

14.4.2.1. A súlyozáshoz használt változók

A súlyozás természetéből fakadóan azt várnánk, hogy a *nem* és a kor változók eloszlása pontosan ugyanolyan lesz a kieső, mint a súlyozott bennmaradó mintában. Ez azonban két okból sincs így. Az első a 14.2. alfejezetben említett halálozási faktor, melyet ebben a tanulmányban én nem alkalmaztam. A másik indok pedig az, hogy a korcsoportokat én tudatosan máshogyan definiáltam, mint a súly készítői. Nálam három kategória helyett négy van, s a kategóriahatárok sem ugyanott vannak. Ezeket a tényezőket figyelembe véve a kor és a nem eloszlásában nem látunk szisztematikus torzulást.

Az iskolai végzettség és a lakhely típusa szintén részei voltak a súlynak. Ezek a változók azonban időben változhattak, s így az 1992-es karakterisztikák még súlyozás mellett is eltérhetnek. Eltérés lehet például azért is, mert 1992-ben még sok ember nem is fejezte be az iskolát. Ez magyarázza azt is, hogy az 1992-es adatok szerint a HÉV súlyozott mintájában több szakmunkás, vagy annál is kevesebb iskolai végzettségű ember van. Mindez egyébként azt is jelzi, hogy a súly létrehozásakor az 1992-es iskolai végzettség nem lett volna megfelelő eljárás.

14.4.2.2. Családi állapot, családméret

Az *F14.1.* és *F14.2. táblázatok* szerint a családi állapot változók kizárólag a súlyozás előtt tértek el, míg annak alkalmazásával a torzulások eltűntek. Ez mindenképpen jó hír, hiszen fontos változókról van szó, és azt is nagyon szépen mutatja, hogy a négydimenziós súlyunkkal sokkal ambiciózusabb célt is elérhetünk, mint hogy ezen négy dimenzió mentén reprezentatív legyen a mintánk.

A háztartásméret azonban problémás. Mind az 1992-es, mind a 2007-es adatok azt mutatják, hogy a HÉV-mintában felül vannak reprezentálva a nagyobb háztartások: a súlyozott HÉV-mintában a vártnál 0,1–0,15 fővel nagyobbak a háztartások átlagosan.⁴ Ez a különbség ráadásul érvekkel is alátámasztható. Kevésbé valószínű, hogy a nagyobb háztartások minden tagja ismeretlen helyre költözik, s ennek megfelelően ők nagyobb valószínűséggel fognak bekerülni a mintába.⁵ A háztartásméret változót tehát érdemes lett volna bevonni a súlyozásba. Ennek hiányában pedig óvatosan kell bánni vele.

Talán érdekes, hogy az *F14.2. táblázat* szerint az összes gyermekek száma már elhanyagolhatóan, csak 0,02 fővel haladja meg átlagosan a várt értékét. Mivel ez az eredmény az előbbieken fényében kissé furcsa, ezért erre a változóra illesztettem egy egyszerű lineáris regressziós modellt. Az eredmény az *F14.7. táblázatban* található. Látható, hogy míg a szakmunkások és a budapestiek közül erősebben kiestek a sokgyermekesek, addig a romák közül kevésbé.⁶ A két regresszió egyéb koefficiensei sem követik tökéletesen egymást.

A demográfiai kérdések vizsgálata során tehát a háztartásmérettel, a gyermekek számával kapcsolatos témánál merül fel, hogy a minta nem reprezentatív. Ezt leszámítva a többi változó eloszlása, úgy tűnik, igen hasonlóan alakul a mintánkban, mint a teljes populációban.

14.4.3. LAKÁSHELYZET

Joggal merülhet fel, hogy a lakáshelyzet és a mobilitás között szoros kapcsolat van, s ennek megfelelően az ismeretlen helyre költözés sem független ettől.

⁴ Ráadásul a súlyozás utáni értékek a rosszabbak.

⁵ Ezt a hipotézist teljes mértékben alátámasztja a kötetben közreadott másik tanulmányunk is, lásd Páthy-Dencső Blanka és Hudomiet Péter „Nyomtalanul? – adatfelvételi tapasztalatok” (11. fejezet).

⁶ Különbözik a jövedelem hatása is, de mivel ezek definíciója némileg eltér egymástól, ezért ebből nehéz következtetéseket levonni.

Az *F14.1. táblázat*ban látható, hogy a HÉV-mintában az átlagosnál nagyobb, de kisebb komfortfokozatú lakások vannak többségben. Ez amiatt következhet be, mert feltehetően a mobilitás a kisebb lakásban lakók, illetve a gazdagabb, nagyobb komfortfokozatú lakásban lakók között nagyobb. Ezen változók átlaga a súlyozás hatására sem változott jelentősen.

Még erősebb a különbség a lakás tulajdonviszonyaiban. Azt látjuk, hogy a mintánkban felül vannak reprezentálva a saját ingatlanban lakók, míg alulreprezentáltak az albérletben lakó emberek. Ez a torzítottság is teljes mértékben érthető, hiszen az albérletben lakók nyilván könnyebben el tudtak költözni, mint azok, akik a saját házukban laktak. Elképzelhető, hogy ezen változók bevonása a súlyozásba javította volna annak hatékonyságát.

Az *F14.5. táblázat*ban egy általam készített standardizált lakáskomfort változó feltételes eloszlását láthatjuk (ennek definícióját lásd a táblázat lábjegyzetében). A regressziók koefficiensei a 2007-es mintában és a kiesők között nagyon hasonlóak, kvalitatív következtetések most sem változnak: szignifikánsan pozitív a jövedelem, az iskolai végzettség és a településméret hatása, és a koefficiensek is egy nagyságrendbe esnek.

Tehát a lakásváltozók átlagában láthatóak ugyan kisebb torzulások (lakásméret, komfort, tulajdonviszony), úgy tűnik, a feltételes eloszlások már sokkal jobban szerepelnek.

14.4.4. MIGRÁCIÓ

A HÉV-ben a migrációval kapcsolatos kérdések vizsgálata a legproblémásabb. Ennek oka egyszerű: az ismeretlen helyre költözés nyilván azok között sokkal magasabb, akik elköltöztek. Ennek megfelelően a mintánkban azok lesznek többségben, akik kevésbé voltak mobilak az elmúlt 15 évben. Ez a probléma tehát nagyon megnehezíti a mobilitás, illetve az azzal szorosan összefüggő változók modellezését. Sajnálatos ez, mert a lakosság mobilitása egy nagyon lényeges szociológiai problémakör.

Ennek szemléltetésére egy, a költözést magyarázó egyszerű regressziós modellt készítettem. Az eredmények a *F14.6. táblázat*ban láthatók. A korábbi tapasztalatainkkal ellentétben ebben a modellben a becsült koefficiensek erősen eltérnek a 2007-es mintában, illetve a teljes 1992-es mintában. Látható például, hogy az iskola hozama a HÉV-mintában pozitív és szignifikáns, míg a teljes mintában zéró. Ennek az lehet az oka, hogy a migráció valójában nem korrelál szorosan az iskolai végzettséggel (ez egyébként meglepő), de a TÁRKI könnyebben meg tudta találni a magasabb iskolai végzettségű elköltözőket. A torzítás iránya ugyan nem meglepő, de komoly probléma, hogy egy fontos kvalitatív következtetésünk (az iskola pozitívan hat a migrációra), úgy tűnik, nem igaz, vagy legalábbis nem annyira erős, mint a mintánkból tűnik.

A „Budapest” koefficiensével pontosan ellenkező a helyzet. A teljes mintában az látható, hogy a budapestiek sokkal nagyobb arányban (~20%) költöztek el, mint a falvakban élők, de mivel a budapesti költözőket kevésbé is tudtuk megtalálni, ezért a mintánkból tévesen azt a következtetést vonnánk le, hogy a budapestiek mobilitása átlagos.

Ezek alapján a mobilitással kapcsolatos vizsgálatoknál mindig szem előtt kell tartani, hogy a HÉV-mintában egyrészt a nem mobilak vannak többségben, másrészt a mobilitás feltételes eloszlásai sem követik a populáció igazi eloszlásait.

14.5. Összefoglalás

Tanulmányomban azt vizsgáltam, hogy a TÁRKI által kidolgozott súlyozási eljárás mennyire volt sikeres a HÉV-minta reprezentativitásának biztosításában, illetve mely változók esetén merült fel leginkább a torzítottság gyanúja. A teszteléshez a HÉV-mintából kiesők 1992-es karakterisztikáit, illetve a TÁRKI Monitor 2007-es adatbázisát használtam fel. Eredményeim szerint a súlyozás összességében jól szerepelt, és csak egyes, jól körülhatárolható területeken tapasztalunk problémákat. A súlyozás a válaszmegtagadásból fakadó torzításokat, úgy tűnik, megfelelően, viszont az ismeretlen helyre költözésből fakadó torzításokat kevésbé sikeresen tudta kezelni. A legkomolyabb probléma azokkal a változókkal és regressziókkal van, melyek szorosan összefüggnek a migrációval. Azt találtam, hogy a mintánkban a nem mobil népesség az országos átlagánál nagyobb arányban szerepel, illetve a mobilitás változóra illesztett regressziós modell becsült paraméterei is torzítottak. Ezen probléma mellett azt találtam, hogy néhány változó átlaga ugyan eltér a populáció átlagától, de az ezekre a változókra illesztett regressziók már igen jól szerepelnek. A mintánkban az átlagjövedelem valamivel alacsonyabb az igazi értékénél, több a vállalkozó, a háztartások közül a nagyobbak vannak többségben, és az igazi értékénél kisebb az albérletben lakók száma is. Összességében azonban az eltérések nem túlságosan nagyok, és a kvalitatív következtetéseinket sem változtatják meg. Ennek megfelelően a migrációval nem összefüggő elemzések esetén bátran kijelenthető, hogy a talált eredmények reprezentatívak a teljes magyar népességre is.

Irodalom

- Fitzgerald, J. – Gottschalk, P. – Moffit, R. (1996): An Analysis of Sample Attrition in Panel Data, The Michigan panel study of income dynamics. *The Journal of Human Resources*, 33 (2): 251–299.
- Hudomiet Péter (2007): *Panelkopás kezelésének lehetőségei longitudinális háztartásvizsgálatokban*. Kézirat.
- Little, R. J. A. – D. B. Rubin (1987, 2002): *Statistical Analyses with Missing Data*. Wiley Interscience Publications, New York.
- Pilinszky János (1976): Kráter. In *Pilinszky János összes versei*. Osiris, Budapest, 2006. /Osiris klasszikusok./

Függelék

F14.1. táblázat: 1992-es karakterisztikák a 2007-es tervezett és megvalósuló mintában

Változó	Élő minta	Siker interjú, súlyozatlan	Siker interjú, súlyozott	Eltérés
	(1)	(2)	(3)	(3)–(1)
Férfi	0,461	0,440	0,458	–0,003
Kor	31,612	33,470	31,069	–0,543
Kor 0–30	0,503	0,444	0,503	0,000
Kor 30–45	0,235	0,254	0,251	0,016
Kor 45–60	0,173	0,198	0,159	–0,014
Kor 60+	0,089	0,104	0,087	–0,002
< Szakmunkás	0,383	0,398	0,401	0,018
Szakmunkás	0,250	0,262	0,281	0,031
Érettségizett	0,254	0,233	0,229	–0,025
Diplomás	0,113	0,107	0,090	–0,023
Község, tanya	0,385	0,441	0,395	0,010
Kisváros	0,289	0,321	0,318	0,029
Megyeszékhely	0,142	0,121	0,118	–0,024
Budapest	0,184	0,117	0,170	–0,014
Dolgozik	0,381	0,391	0,373	–0,008
Egy főre jutó jövedelem	126 950	125 089	125 108	–1843
Egy főre jutó jövedelem, szórás	174 653	197 421	198 016	233 64
Egy főre jutó jövedelem, P90/P10	3,289	3,255	3,274	–0,015
Egy főre jutó jövedelem, P90/P50	1,897	1,840	1,840	–0,057
Egy főre jutó jövedelem, P10/P50	0,577	0,565	0,562	–0,015
Főállásból származó jövedelem, ha > 0, átlag	14 552	13 714	13 799	–754
Főállásból származó jövedelem, ha > 0, szórás	10 698	9 673	9 817	–882
Főállásból származó jövedelem, ha > 0, P90/P10	2,875	2,800	2,880	0,005
Főállásból származó jövedelem, ha > 0, P90/P50	1,917	1,750	1,800	–0,117
Főállásból származó jövedelem, ha > 0, P10/P50	0,667	0,625	0,625	–0,042
Háztartásnagyg	3,741	3,767	3,825	0,084
18 év alatti háztartástagok száma	1,309	1,306	1,381	0,072
Lakás alapterülete	79,6	82,4	81,0	1,4
Szobák száma	2,175	2,235	2,196	0,021
Standardizált komfortfokozat	0,774	0,741	0,750	–0,024
Lakás tulajdonos	0,792	0,838	0,822	0,030
Bérlő	0,143	0,098	0,115	–0,028
Egyéb jogviszony	0,064	0,064	0,063	–0,001
Nőtlen	0,441	0,384	0,437	–0,004
Házass	0,461	0,517	0,474	0,013
Elvált	0,051	0,045	0,040	–0,011
Özvegy	0,047	0,055	0,049	0,002
Roma	0,046	0,045	0,049	0,003

F14.2. táblázat: 2007-es karakterisztikák a Társi-Monitorban és a HÉV-ben

Változó	Monitor, súlyozott	HÉV, súlyozatlan	HÉV, súlyozott	Eltérés
	(1)	(2)	(3)	(3)–(1)
Dolgozik	0,445	0,397	0,425	–0,020
Vezető beosztás	0,080	0,124	0,116	0,036
Alkalmazott	0,861	0,765	0,775	–0,086
Vállalkozó	0,057	0,109	0,107	0,050
Magáncégnél dolgozik	0,666	0,610	0,634	–0,032
Heti munkaórák száma	39,902	39,768	39,926	0,024
Főállásból származó jövedelem, ha > 0, átlag	96314	93183	93037	–3277
Főállásból származó jövedelem, ha > 0, szórás	53591	50630	50666	–2925
Főállásból származó jövedelem, ha > 0, P90/P10	2,586	2,830	2,830	0,244
Főállásból származó jövedelem, ha > 0, P90/P50	1,765	1,875	1,875	0,110
Főállásból származó jövedelem, ha > 0, P10/P50	0,682	0,662	0,662	–0,020
Háztartásnagyság	3,044	3,125	3,197	0,153
Élete során hány gyermeke született	1,481	1,596	1,501	0,020
Nőtlen	0,290	0,284	0,321	0,031
Házasság	0,497	0,501	0,487	–0,010
Elvált	0,089	0,074	0,072	–0,017
Özvegy	0,124	0,141	0,120	–0,004
Élettársi kapcsolat	0,085	0,082	0,090	0,005
Roma	0,047	0,055	0,058	0,011
Lakás becsült értéke	12 232 663	10 544 514	10 834 077	–1 398 586
Van-e számítógép?	0,479	0,499	0,520	0,041
Van-e gépkocsi?	0,518	0,512	0,521	0,003
Soha nem jár templomba	0,366	0,437	0,454	0,088

F14.3. táblázat: A súlyozás sikeressége: bérregressziók

Változó	1992		2007	
	Élő minta	2007-es súlyozott minta	Monitor, súlyozott	HÉV, súlyozott
	(1)	(2)	(3)	(4)
Kor 0–30	–0,123***	–0,109***	–0,031	–0,102**
Kor 45–60	0,025	–0,003	0,008	0,004
Kor 60+	–0,349***	–0,347***	–0,402***	–0,218
Szaktudás	0,072*	0,081*	0,029	0,082
Érettségizett	0,238***	0,226***	0,148***	0,210***
Diplomás	0,463***	0,408***	0,472***	0,580***
Férfi	0,287***	0,288***	0,209***	0,212***
Budapest	0,180***	0,216***	0,200***	0,216***
Vezető beosztás	0,287***	0,258***	0,233***	0,287***
Magáncégnél dolgozik	0,031	–0,021	0,044	0,038
Konstans	9,100***	9,098***	11,030***	10,925***
N	1930	911	933	742
R ²	0,364	0,357	0,359	0,381

*** szignifikáns 1%-on; **szignifikáns 5%-on; * szignifikáns 10%-on

A függő változó a főmunkahelyi kereset logaritmus.

F14.4. táblázat: A súlyozás sikeressége: női foglalkoztatás

Változó	1992		2007	
	Élő minta	2007-es súlyozott minta	Monitor, súlyozott	HÉV, súlyozott
Kor 0–30	−0,321***	−0,328***	−0,308***	−0,234***
Kor 45–60	−0,287***	−0,314***	−0,204***	−0,068
Kor 60+	−0,687***	−0,695***	−0,634***	−0,536***
Szaktmunkás	0,190***	0,144***	0,171***	0,143***
Érettségizett	0,205***	0,207***	0,212***	0,197***
Diplomás	0,285***	0,239***	0,327***	0,387***
Nőtlen	−0,024	−0,005	−0,042	−0,023
Elvált	0,128***	0,128**	0,036	0,106*
Özvegy	0,001	0,002	0,022	−0,02
Élettársi kapcsolat	–	–	0,117**	0,001
Kisváros	−0,028	−0,046	0,009	0,045
Megyeszékhely	0	−0,032	−0,013	0,045
Budapest	0,036	0,035	0,012	0,026
18 év alatti gyermekek száma a háztartásban	−0,071***	−0,092***	−0,080***	−0,048***
Konstans	0,675***	0,724***	0,558***	0,488***
<i>N</i>	2461	1195	2718	1502
<i>R</i> ²	0,279	0,26	0,376	0,343

*** szignifikáns 1%-on; **szignifikáns 5%-on; * szignifikáns 10%-on

A függő változó a „dolgozik-e” dummy.

F14.5. táblázat: A súlyozás sikeressége: lakáskomfort

Változó	1992	
	Élő minta	2007-es súlyozott minta
	(1)	(2)
Kor 0–30	−0,072	−0,132
Kor 45–60	0,073	0,09
Kor 60+	−0,116*	−0,088
Szaktmunkás	0,343***	0,406***
Érettségizett	0,545***	0,592***
Diplomás	0,532***	0,605***
Nőtlen	−0,047	−0,066
Elvált	−0,256***	−0,312**
Özvegy	−0,307***	−0,285**
Kisváros	0,491***	0,441***
Megyeszékhely	0,824***	0,833***
Budapest	0,921***	0,926***
Éves összjövedelem	0,103**	0,102*
Konstans	−0,742***	−0,791***
<i>N</i>	4196	1987
<i>R</i> ²	0,265	0,264

*** szignifikáns 1%-on; **szignifikáns 5%-on; * szignifikáns 10%-on

A függő változó egy standardizált lakáskomfort változó, mely 7 változót tartalmaz: van-e vízellátás, beltéri wc, melegvíz, csatorna, fürdőszoba, gáz, modern fűtés?

F14.6. táblázat: A súlyozás sikeressége: migráció

Változó	1992–2007	
	Élő minta	2007-es súlyozott minta
	(1)	(2)
Kor 0–30	0,261***	0,258***
Kor 45–60	–0,058*	–0,019
Kor 60+	–0,062*	–0,035
Szaktmunkás	0,001	0,033
Érettségizett	0,009	0,069*
Diplomás	0,046	0,137***
Nőtlen	0,126***	0,176***
Elvált	0,211***	0,163***
Özvegy	0,118***	0,148***
Kisváros	0,109***	0,096***
Megyeszékhely	0,199***	0,131***
Budapest	0,204***	0,023
18 év alatti gyermekek száma a HT-ben	0,028***	0,038**
Éves összjövedelem	–0,002	–0,016
Konstans	0,213***	0,093**
<i>N</i>	3966	1887
<i>R</i> ²	0,16	0,163

*** szignifikáns 1%-on; **szignifikáns 5%-on; * szignifikáns 10%-on

A függő változó a „költözött-e” dummy.

F14.7. táblázat: A súlyozás sikeressége: 40 év feletti nők gyermekeinek száma

Változó	2007	
	Monitor, súlyozott	HÉV, súlyozott
	(1)	(2)
Kor	–0,002	–0,007
Szaktmunkás	–0,146	–0,300**
Érettségizett	–0,384***	–0,318**
Diplomás	–0,218*	–0,206
Nőtlen	–1,710***	–1,553***
Elvált	–0,249**	–0,166
Özvegy	0,018	–0,039
Élettársi kapcsolat	0,075	0,051
Kisváros	–0,132	–0,150
Megyeszékhely	–0,017	–0,066
Budapest	–0,301***	–0,376***
Dolgozik	–0,02	–0,127
Roma	1,901***	2,324***
Éves háztartási jövedelem/1.000.000	–0,136**	–0,333***
Konstans	2,494***	3,119***
<i>N</i>	1497	960
<i>R</i> ²	0,176	0,275

*** szignifikáns 1%-on; **szignifikáns 5%-on; * szignifikáns 10%-on

A függő változó a gyermekek száma.

15. Retrospektív vagy longitudinális vizsgálatok? – A foglalkozástörténet példáján (Balogh Anikó)

15.1. Bevezetés

Tanulmányunkban a retrospektív és longitudinális kérdezési módok eredményeit a foglalkozástörténet példáján hasonlítjuk össze. Kihasnálva, hogy a Háztartások Életút Vizsgálata (HÉV) a korábbi Magyar Háztartás Panel (MHP) vizsgálat longitudinális jellegű folytatása, és a kérdezettek személyükben megegyeznek a panel korábbi kérdezettjeivel; továbbá azt, hogy az adatfelvétel ugyanazon témákra vonatkozóan retrospektív kérdéseket is tartalmazott, lehetőségünk van arra, hogy *ugyanazon* válaszadók *ugyanazon* időszakokra és kérdéskörre *eltérő* időpontba adott válaszait összevessük, vagyis az adatok *megbízhatóságát* vizsgáljuk a kutatási design e szempontjából.¹

A tanulmányban tehát összehasonlítjuk a longitudinális (MHP) és a retrospektív (HÉV) foglalkozási mobilitás jellegzetességeit 1993 és 2007 között, mind a foglalkozási kategóriák, mind pedig az ISEI-pontszámok szintjén. Ez utóbbiak révén két párhuzamos státusmegszerzési modellt is bemutatunk a kétféle megközelítés alapján. Végül egy modellben megbecsüljük azt a jelenséget, amikor a longitudinális adatfelvétel kezdeti időpontjára vonatkozóan eltérő foglalkozási információval rendelkezünk az eredeti időpontban adott, illetve a retrospektív, 2007-ből származó adatok alapján.

Az itt bemutatott összehasonlításához hasonlóan paneladatokat és retrospektív foglalkozástörténeti adatokat vizsgál Solga (2001) és Manzoni–Luijkx–Muffels (2008) is, megközelítésük azonban különbözik, hiszen mindkét tanulmány különböző válaszadók ugyanarra a periódusra vonatkozó válaszait hasonlította össze.

15.2. A foglalkozás mérése

Minden foglalkozáshoz² hozzárendeltünk egy pontszámot, s mobilitásnak tekintjük, ha valaki akár csak 1 ponttal is elmozdul ezen az intervallum skálán két megfigyelési időpont között. A pontszámok az ún. ISEI-pontok (International Socio-Economic Index), ennek részleteiről és technikai előállításáról lásd Ganzeboom–De Graaf–Treiman (1992). A szakirodalom az ISEI-mérést vertikális skálának tekinti, ami a foglalkozási helyzetet hierarchikus rendszerben mutatja. Első pillantásra úgy tűnhet, hogy az „akár csak 1 ponttal való elmozdulás” nagyon tág értelmezése a mobilitásnak, és így „sokan” mobilak lesznek. Itt is látni fogjuk, és más magyar vagy külföldi adatok is azt mutatják, hogy ez a valóságban nem így van. A definíció természetesen kutatói döntés eredménye. Lehetne úgy is dönten, hogy nem 1 pontos, hanem $x > 1$ pontos elmozdulás minősül mobilitásnak. Az a gyakorlat, amely az 1 pontos elmozdulást alkalmazza ilyen mérésekre, azzal érvel, hogy a mobilitás mértéke így egy szélsőérték lesz, *legfeljebb* ilyen mértékű a mobilitás, más definíció esetén ennél csak kisebb lehet, miközben bármilyen más $x > 1$

¹ A tanulmány épít a szerző Róbert Péterrel végzett elemzésére (Balogh–Róbert, 2008).

² A foglalkozásokat az adatbázis négyjegyű FEOR-kódokkal (Foglalkozások Egységes Országos Rendszere) kódolva tartalmazza.

szám esetében a vita arról szólna, hogy mennyivel lenne nagyobb vagy kisebb a mobilitás x értéke szerint. Az így definiált és számított mobilitási ráták azt fejezik ki, hogy valaki az előző évhez képest tapasztalt-e mobilitást az 1992 és 2007 közötti időszakon belül. Az elmozdulás előjelének függvényében beszélünk felfelé és lefelé mobilitásról.³

Vizsgálatunk arra a mintegy 600 főre korlátozódik, akiknek mind 1993-ban, mind pedig 2007-ben is volt valamilyen foglalkozásuk.

15.3. Foglalkozási mobilitás 1993 és 2007 között

A foglalkozási mobilitás megbízhatóságát vizsgálva elsőként összehasonlítjuk, hogy mekkora a longitudinális és a retrospektív foglalkozási mobilitás 1993⁴ és 2007 között. Longitudinális mobilitás az a változás, amit a kérdezett 1993-as (MHP-adat), valamint 2007-es (HÉV-adat) válaszai alapján számolunk, míg a retrospektív mobilitási adatok 1993-ra és 2007-re vonatkozóan is a HÉV-kutatásból származnak, vagyis azon alapulnak, amit a kérdezett 2007-ben az 1993-as és a jelenlegi foglalkozásának mondott.

Ha a mobilitást a beosztás⁵ változásával mérjük, azt találjuk, hogy a válaszadóknak longitudinálisan 53 százaléka, retrospektíven mérve pedig csupán 44 százaléka mobil. A két mobilitási tábla 1993-ra vonatkozó marginálisát összevetve azt mondhatjuk, hogy az eltérés főként két kategóriában jelentkezik: 1993-ban 5 százalékkal többen nyilatkoztak úgy, hogy az alsó vezetők, csoportvezetők, művezetők kategóriájába tartoznak, mint 2007-ben ugyanerre az évre visszatekintve; helyette úgy emlékeztek a HÉV-kutatásban, hogy 1993-ban szakmunkások voltak. Szintén főként strukturális és szóhasználati változásokkal magyarázhatóak az „egyéb szellemi, szolgáltató, kereskedő” és a „beosztott értelmiségi” kategóriákban mutatkozó mérési bizonytalanságok, míg a többi kategória e tekintetben meglehetősen stabilitást mutat.

Amikor a foglalkozási mobilitást ISEI-pontokkal mérjük, a longitudinális mérés esetében valamivel erősebb összefüggést találtunk, mint a retrospektív mérés során: az 1993-as MHP és a 2007-es HÉV-kutatásban megadott foglalkozások ISEI-pontjai közötti Pearson-korreláció értéke 0,6, míg a HÉV-kutatás 1993-ra és 2007-re vonatkozó ISEI-pontjai között 0,7.⁶ Tehát a beosztáson alapuló mobilitási táblához hasonlóan a longitudinális megközelítés esetében ismét nagyobb mobilitás mutatkozik, mint a retrospektív mérésnél.

³ A módszer további részleteiről lásd Róbert Péter tanulmányát kötetünkben (2. fejezet).

⁴ Az MHP első hulláma 1992-re vonatkozik. Azért használjuk itt a mobilitás mértékének vizsgálatakor az 1992-es helyett az 1993-as adatot, mert az 1992-es adatok kódolása az MHP során még egy korábbi, a későbbiekéntől eltérő FEOR alapján történt, míg 1993-tól már a 2007-ben is használatos FEOR-93 alapján kódolta a TÁRKI az adatokat. Véleményünk szerint az így 1993 és 2007 között egységesen kódolt adatokkal szerencsésebb dolgozni, mert jobb veszíteni egy évet, mint esetleg a kódváltás okozta eltérésekre adni valamilyen tartalmi magyarázatot.

⁵ A beosztás mérése is változott az évek során, azonban átkódolással, kategóriák összevonásával véleményünk szerint sikerült egységesíteni az idősoros kategóriákat.

⁶ Ugyanezen változók FEOR kódokon mért korrelációs együtthatóinak értéke szintén ebbe az irányba mutat, ám az eltérés a longitudinális és a retrospektív mérési módzatok között még nagyobb.

15.4. Státuszmegszerzés longitudinális és retrospektív nézőpontból

A különbségek mértékének bemutatása után a következőkben megpróbálunk választ találni arra, hogy a longitudinális és retrospektív adatfelvételi mód eltérései milyen mintázatot mutatnak a főbb szociodemográfiai változók figyelembevételével. Ehhez megvizsgáljuk, hogy egy hagyományos státuszmegszerzési modell különbözik-e a longitudinális és a retrospektív adatok esetén.

Regressziós modellünkben a függő változó a 2007-es foglalkozás (ISEI-pontszámmal mérve); s két párhuzamos modellünk van, ahol az egyikben az 1993-as foglalkozás az MHP (longitudinális modell, 15.1. táblázat), a másikban pedig a HÉV-kutatás (retrospektív modell, 15.2. táblázat) ISEI-pontszámán alapul. Emellett az életkor, az iskolázottság és az iskolai mobilitás szerepel a modellekben kontrollváltozóként.⁷

15.1. táblázat: A 2007-es ISEI foglalkozást *longitudinális* foglalkozással vizsgáló lineáris regresszió együtthatói

Magyarázó változó	Regressziós együttható	Standard hiba	Standardizált regressziós együttható
Foglalkozás (ISEI), 1993-as MHP	0,344 ***	0,039	0,357
Kor	0,000	0,062	0,000
Iskolai végzettség	8,932 ***	0,853	0,423
Iskolai mobilitás	6,431 ***	1,361	0,148
R^2	0,51		

Szignifikanciaszintek: * = 0,1; ** = 0,05; *** = 0,001.

15.2. A 2007-es ISEI foglalkozás *retrospektív* foglalkozással vizsgáló lineáris regresszió együtthatói

Magyarázó változó	Regressziós együttható	Standard hiba	Standardizált regressziós együttható
Foglalkozás (ISEI), 1993-as HÉV	0,430 ***	0,053	0,395
Kor	-0,049	0,069	-0,028
Iskolai végzettség	7,830 ***	1,055	0,366
Iskolai mobilitás	5,459 ***	1,525	0,137
R^2	0,48		

Szignifikanciaszintek: * = 0,1; ** = 0,05; *** = 0,001.

A két modellt összehasonlítva azt kaptuk, hogy a longitudinális modell magyarázó ereje nagyobb ($R^2 = 0,51$), mint a retrospektív modellé ($R^2 = 0,48$). Vagyis első megközelítésben a modell szerint a retrospektív mérés alapján tűnik a mobilitás nagyobbának. Ennek oka valójában azonban az, hogy a longitudinális modellben az iskolai végzettség jobban hozzájárul a modell magyarázó erejéhez, mint az 1993-as foglalkozási

⁷ Foglalkozási mobilitási folyamatot becslünk, ahol az egyik magyarázó változó, az iskolázottság esetében szintén lehetséges mobilitás. Ezt úgy vettük figyelembe, hogy a modellben az 1993-as iskolai végzettséget vettük alapul, amit kiegészítettünk egy kétértékű változóval (dummy), amely azt mutatta meg, hogy az iskolai végzettség szintje az eltelt időben növekedett-e, vagy sem.

mérés (ISEI-pontok), szemben a retrospektív modellel, ahol viszont az 1993-as foglalkozási mérés (ISEI-pontok) van a legerősebb hatással a magyarázó változók közül, s ezt követik az iskolázottsági mutatók.

15.5. A longitudinális és retrospektív foglalkozási mérések eltérése 1993-ban

Utolsó lépésként azt vizsgáljuk, hogy az 1993-as évre két forrásból származó kétféle foglalkozási adat, továbbra is ISEI-pontokkal mérve, hogyan tér el egymástól: a longitudinálisan mért foglalkozást a retrospektív mérés alul- vagy felülértékeli-e, illetve ezt az eltérést milyen dimenziók, magyarázó változók befolyásolják. Kik emlékeznek úgy, hogy foglalkozásuk alacsonyabb vagy magasabb értékű volt 1993-ban?

Összehasonlítva az 1993-ban longitudinálisan, illetve retrospektív módon kérdezett foglalkozásokat azt látjuk, hogy a megkérdezettek 40 százaléka kérdezési módtól függetlenül azonosan nyilatkozott az ISEI-pontokká kódolt foglalkozási itemekről, míg 30 százalékuk a retrospektív kérdés során fölfelé, egy másik 30 százalékuk pedig lefelé pozícionálta magát. A két kérdezési mód eredményei közötti eltérést részletesebben nézve is közel szimmetrikus eloszlást találtunk.

Az 1993-ra vonatkozó két mérés eltérése alapján képeztük utolsó modellünk függő változóját. Itt egy olyan háromkategóriás változóról van szó, amelynek egyik értéke azokra az esetekre vonatkozik, amikor a longitudinális ISEI-index nagyobb értéket vesz fel, mint a retrospektív ISEI-index; másik értéke azokra az esetekre vonatkozik, amikor a longitudinális ISEI kisebb értéket vesz fel, mint a retrospektív ISEI-index (minimum egy pontos különbséggel mindkét esetben). A függő változó harmadik értéke pedig azokat az eseteket tartalmazza, amikor a két pontszám megegyezik mindkét adatbázisban. E három lehetőség előfordulását multinomiális logisztikus regresszióval elemezzük, és azt vizsgáljuk, hogy kik azok, akik a retrospektív mérésben alul-, illetve felülpozícionáltak magukat, miközben az azonos mérés a referenciapont.⁸ A modellben szereplő magyarázó változók a nem, az életkor, az iskolai végzettség, az iskolai mobilitás, az éves egyéni jövedelem és a jövedelmi mobilitás (15.3. táblázat).⁹

⁸ Függő változónkban tényként regisztráljuk, hogy az 1993-ra vonatkozó foglalkozási adat a kétféle adatbázisban eltér egymástól valamely irányban vagy azonos. Ismerjük a válaszadók több jellemzőjét, de természetesen nem állítjuk, hogy ennek alapján a különbség okát pontosan meg tudjuk mondani. Például azt sem tudjuk megmondani, hogy azért van-e különbség a két adat között, mert valaki arra emlékszik pontatlanul, hogy mi volt a foglalkozása egy adott évben, vagy arra nem emlékszik, hogy melyik évben volt egy adott foglalkozásban.

⁹ Magyarázó változóink részben azonosak azokkal, amelyeket a státusmegszerzési modellben is szerepeltettünk. Az éves egyéni jövedelem esetében az 1993-as jövedelmi tercilről van szó, a jövedelmi mobilitás változók pedig olyan háromértékű változók, amelyek azt mutatják, hogy valaki felfelé vagy lefelé volt mobil vagy immobil 1993 és 2007 között, vagyis magasabb, alacsonyabb vagy ugyanabba a tercilisbe tartozik 2007-ben.

15.3. táblázat: Az 1993-as longitudinális (MHP) és retrospektív (HÉV 2007) foglalkozást (ISEI) vizsgáló multinomiális logisztikus regresszió esélyhányadosai [Exp.(B)] és konfidenciaintervallumai (95%)

Az MHP ISEI-pont magasabb	Exp(B)	Konfidenciaintervallum (min. – max.)
Nem (férfi)	0,758	0,479 – 1,200
Kor	1,413***	1,158 – 1,723
Iskolai végzettség		
Középfok	2,792***	1,684 – 4,627
Felsőfok	3,634***	1,708 – 7,730
Iskolai mobilitás (nincs változás)	0,547*	0,278 – 1,075
Éves egyéni jövedelem		
Középső tercilis	0,603	0,299 – 1,217
Felső tercilis	0,738	0,250 – 2,177
Jövedelmi mobilitás		
1993 magasabb	1,279	0,535 – 3,061
2007 magasabb	1,256	0,362 – 4,355
A HÉV ISEI-pont magasabb		
Nem (férfi)	1,022	0,648 – 1,613
Kor	1,334***	1,101 – 1,617
Iskolai végzettség		
Középfok	1,961**	1,176 – 3,267
Felsőfok	1,943*	0,885 – 4,267
Iskolai mobilitás (nincs változás)	0,619	0,312 – 1,228
Éves egyéni jövedelem		
Középső tercilis	2,052*	0,955 – 4,405
Felső tercilis	2,665*	0,894 – 7,946
Jövedelmi mobilitás		
1993 magasabb	1,534	0,670 – 3,516
2007 magasabb	1,364	0,454 – 4,098
Nagelkerke R^2	14,7	

Referenciacsoport: függő változó: 1993-as ISEI-pontok longitudinálisan és retrospektíven is megegyeznek.

Szignifikanciaszintek: * = 0,1; ** = 0,05; *** = 0,001. $N = 583$.

Az ISEI-pontszámok eltérésére vonatkozó mindkét esetben az iskolai végzettség és a kor mutat szignifikáns hatást. Az alapfokú végzettségűeknek „jó” a memóriájuk, az ő körükben a legritkább, hogy a két mérésben más foglalkozást jelöltek volna meg, míg a legalább középfokú végzettségűek (akik 1993 és 2007 között magasabb végzettséget nem szereztek) már nagyobb eséllyel emlékeznek másként a longitudinális vizsgálat során. Ez nagyrészt magyarázható azzal, hogy a panelvizsgálat során végig alapfokú végzettséggel rendelkezők meglehetősen immobilak, vagyis nekik kellett legkevésbé gondolkodni a HÉV-felvétel során, hiszen foglalkozástörténetük viszonylag egyszerű. Az életkor előrehaladtával pedig egyre valószínűbb, hogy a válaszadó longitudinálisan eltérő foglalkozást jelöl meg a paneladathoz képest. Ezt írhatnánk a memóriaromlás számlájára is, mivel azonban erre vonatkozó kérdésblokkot nem tartalmaz a vizsgálat, ezt nem ellenőrizhetjük. Ennél fogva szintén a foglalkozástörténettel magyarázunk: minél öregebb valaki, annál valószínűbb, hogy több különböző beosztása, foglalkozása volt élete során, vagyis ebből következően nagyobb a tévesztés esélye is.

Egy dimenziót találtunk, amely különbséget tesz aközött, hogy valaki retrospektív kérdés esetén alacsonyabb vagy magasabb pontszámú foglalkozásra emlékszik 2007-

ben, mint az 1993-as mérésnél, nevezetesen a jövedelmet. A felsőbb decilisekbe tartozó válaszadók a HÉV-kutatás során magasabb ISEI pontszámú foglalkozást jelöltek meg, mint 1993-ban a háztartáspanelben, azonban ez az összefüggés csak a panelkutatás során végig magasabb jövedelműekre igaz, a jövedelmileg felfelé mobilakra már nem.

15.6. Összefoglalás

Tanulmányunkban arra voltunk kíváncsiak, hogy a mért eredmények mennyire megbízhatóak, legalábbis egy szempontból, a kérdezési idejéből adódóan. Ebben az elemzésben azt találtuk, hogy a retrospektív kérdezési mód, feltehetően az emlékezés bizonytalansága miatt is, valamelyest alulbecsli a mobilitás mértékét. Összességében ugyanakkor elmondhatjuk, hogy előzetes várakozásainknál mégis kisebb eltérést tapasztaltunk a kétféle adatfelvételi eljárás alapján a foglalkozásra vonatkozó válaszok között. Különbséget leginkább azok körében találtunk, akik életében a vizsgálati periódus során változás következett be. Ez a változás lehetett akár strukturális, emiatt a ma gyakrabban használatos kategóriákban gondolkodnak, emlékeznek a válaszadók, vagy a változás történt az életút során, és a sok esemény miatt nehezebb a precíz visszaemlékezés. Mindezekből következően véleményünk szerint a panelvizsgálat a változások kimutatására alkalmasabb, különösen egy olyan gazdaságilag és politikailag viharos átalakulást megélt országban, mint Magyarország volt. Stabilabb, változatlan társadalmi környezetben valószínűleg a retrospektív kérdezés is megbízható eredményeket ad.

Irodalom

- Balogh Anikó – Róbert Péter (2008): Foglalkozási mobilitás Magyarországon, 1992–2007
In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2008*. TÁRKI, Budapest, 46–65.
- Ganzeboom, Harry B. G. – De Graaf, Paul M. – Treiman, Donald J. (1992): A Standard International Socio-Economic Index of Occupational Status. *Social Science Research*, 21 (1): 1–56.
- Manzoni, A. – Luijkx, R. – Muffels, R. (2008): Explaining differences in labour market transitions between panel and life-course data in West-Germany. *Quality & Quantity*. Megjelenés alatt.
- Solga, Heike (2001): *Longitudinal surveys and the study of occupational mobility: panel and retrospective design in comparison*. *Quality & Quantity*, 35: 291–309.